İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
No. 888

Dr. BEKİR KÜTÜKOĞLU

OSMANLI - İRAN SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

I

1578-1590

İ S T A N B U L
EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
1 9 6 2

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ YAYINLARI
No. 888

Dr. BEKİR KÜTÜKOĞLU

OSMANLI - İRAN SİYÂSÎ MÜNÂSEBETLERİ

I

1578-1590

İ S T A N B U L
EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
1 9 6 2

Refîkam Mubahat'a,

basılmasındaki yardımlarına
şükrân nişânesi olarak..

B. S. K.

ÖNSÖZ

Osmanlı İmparatorluğu'nun XVII. asırda dâhilî karışıklıklara, mâlî sıkıntılara, ordusunun ve dayandığı zümrelerin nizâmının bozulmasına müessir olan âmiller arasında, XVI. asrın son çeyreğinde İran ve Avusturya ile vâkı' olan muhârebelerin mühim bir yeri vardır. Avusturya harbine takaddüm eden İran seferleri, devletin henüz pek kuvvetli, buna mukabil İran'ın za'f ve acz içinde bulunması sebebiyle muvaffakiyete ulaşmış gibi görünür ve hattâ bu hareket ve netîceleri Osmanlı devleti için "hayâtiyyetin kendisine mahsus bir işâreti" sayılır. Ancak, büyük masraf ve enerjiye mâlolan kazançların kısa zamanda elden çıkması yanında, harbin tahmîl ettiği külfetlerin, XVII. asırda baş gösteren mâlî buhranlar, ordunun intizamsızlığı ve iç ihtilâllerin tohumlarını taşıdığı da dikkatten kaçmaz. Bu sebebledir ki İmparatorluğun tevakkuf âmillerini vuzuhla ta'yîn için, mevzuubahs devrin askerî ve siyâsî hâdiselerinin tedkîki husûsî bir ehemmiyet taşır. Takdîm ettiğimiz etüd ile, Osmanlı ve Safevî devletleri arasında bu devrede vuku' bulan hâdiselerin derli-toplu bir tasvîrini vermek ve aralarındaki sebeb-netîce bağlarını te'sis etmek ümîdindeyiz.

1578-1590 Türk-İran siyâsî münâsebetleri, umûmî tarih çerçevesi hâricinde, her hangi bir tedkîke mazhar olmamıştır. Bu vekayi'e yer veren umûmî mâhiyetteki tarihler arasında da, şöhretiyle mütenâsib olarak von Hammer'in eseri ehemmiyetli mevkı'ini muhâfaza etmektedir. Muakkiblerinin mesa'isi onun terkîbine yeni mu'tâlar ilâve edememiştir; hattâ -Jorga'da olduğu gibi- Hammer'den ciddî suretle nakiller yapılmak evsâfından mahrum kalındığı dahi görülmektedir. Ancak Avustur-ya'lı müverrihin, mahdud Osmanlı kaynaklarına istinad edip İran menba'larından istifâde edemeyişi keyfiyyeti, eserinin mevzuubahs devre isâbet eden kısmının yenibaştan ele alınıp tashîh ve ikmâl edilmek zarûretini ortaya koymaktadır. Muâsır İran'ın tarih profesörlerinden Nasrullâh Felsefî'nin, I. Şah Abbas'ın saltanatına mukaddime olarak vücûda getirdiği eserinde, sâhib olduğu imkânlardan istifâde ederek bu noksânı kısmen tamamlaması ve hususiyle İran kaynaklarından istihrac

edilmiş yeni mu'tâlar ortaya koyması îcâb ederken *Âlem-ârây-i Abbâsî*-nin nâkıli olmaktan ileri gidemediği görülmektedir. Mezkûr müelliften, Hammer'in muhtasar fransızca tercümesi vâsıtasıyla haberdâr olduğu Osmanlı kaynaklarından istifâde etmiş olmasını beklemek de muhaldir.

Aynı mevzu'un ba'zı cephelerine temas eden memleketimizde yapılmış bir iki tedkîk ise, mes'eleleri bütünüyle kavramak vasfından uzak bulunmaktadır. Kütüphanelerimizde mahfuz, İran harbine âid orijinal müşâhedeleri tesbit eden kronikler yanında, husûsiyle, bütün memleket mes'elelerini olduğu kadar komşu devletlerin ahvâline dâir pek kıymetli muhâberâtı ihtivâ eden, Osmanlı devletinin nokta-i nazar ve hareket tarzını en sahih şekilde aksettiren "Mühimme defterleri"nin sâir malzeme ile kontrolünü istihdâf eden bir tedkîkin yapılması lüzûmu bizi bu istikamete sürüklemiştir. Mühimme defterlerinin, mezkûr devreye âid pek bol ve mütenevvî malzeme ihtivâ etmesi keyfiyyeti yanında, Başvekâlet Arşivi tasnifleri -doğrudan doğruya mevzu'umuzun kadrosuna girmeyen ve İran'dan fethedilen ülkelerin tanzîmiyle hudud kal'eleri muhâfaza kuvvetlerinin müfredat ve maaşlarını tesbite medâr olan defterler istisnâ edilirse- muahhar devirlere aid vaz'iyyetin tamâmen aksine, vesîka ihtivâ etmemektedir. Muntazam bir tasniften mahrumiyeti ve görülmesi arzu edilen vesâikin bulunması tamâmiyle tesâdüfe bağlı bulunan Topkapısarayı Arşivi'nde ise, bütün gayretlerimize rağmen bir iki mektub orijinalinden başka vesîka bulmak kâbil olamamıştır.

Tedkîkimizde, Mühimme defterlerinden çıkarılan mu'tâlarla, hâdiseleri bizzat müşâhede eden veya yakından ta'kîb eden müelliflerin eserleri mukayese edilmiş, bunlar arasında Ebûbekir, Harîmî, Âsafî, Lokmân ve Subhî'nin te'lifatından ve hususiyle 1578-79 seferi sırasında, serdar Lala Mustafa Paşa'nın münşîsi olarak muhâberâtı idâre ve elinden geçen vesâiki *Nusret-nâme*'sinde toplayan Mustafa Âlî'den geniş mikyâsda faydalanılmıştır. Safevî devletinin güzîde ümerâsından iken Osmanlı devletine itâat ederek ecdâdının ülkesi olan Bitlis'e ta'yîn olunan Şeref Han, ma'ruf eserinde, her iki tarafı yakından tanımak ve hâdiselerin içinde bulunmak mazhariyyetine rağmen fazla tafsilât vermemiştir. Şah Abbâs'ın sefâret hey'etiyle İspanya'ya gidip orada tanassur ederek Don Juan ismini alan Oruç Bey Bayat'ın, mesmu'âtına ve ba'zı hâdiselerin şâhidi olmasına rağmen, Minadoi'nin ma'ruf kitâbını tashîh ve ikmâlen vücuda getirdiği eseri ise, çok def'a îtimâda şâyan olmayan ma'lûmatı muhtevîdir. Açık sûretle görülen Safevî tarafdarlığına rağmen İskender Münşî Türkmen'in eseri, Osmanlı kaynaklarının eksiğini tamamlamak bakımından emsâli arasında mümtaz bir mevkı' işgal etmektedir. Meselâ Cunâbedî'nin eseriyle mukayese

edilirse, *Âlem-ârây-i Abbâsî*, cidden dakîk, sahih ve mufassal bir vekayi'nâme olarak görülmektedir. Filhakika, hâdiseleri etraflıca kavramak hususunda İskender Münşî'ye çok şey borçluyuz.

Mühimme defterlerinde bulduğumuz bol malzeme, her hâlde bir tarih kaynağı olmaktan ziyâde ta'lîmî maksadlarla hazırlanmış olan müteaddid Münşe'at mecmu'alarına serpiştirilmiş, kime ve hangi tarihte gönderildiği güçlükle tesbît edilen mektublarla fazlaca iştigalden bizi müstağni kılmıştır. Ancak pek zarûrî hâllerde, vâzıh olan birkaçından nakiller yapılmıştır. Münşe'at mecmu'aları dışında gözden kaçmış olması muhtemel bir iki eserin, tesbît ettiğimiz netîceye fazla bir şey ilâve edeceğini ummuyoruz. Ancak Minadoi, Micheli, Wolfe ve emsâli, hâdiselerle muâsır garbli müelliflerin eserleriyle *, mühim kısmı İran kütübhanelerinde mahfuz Safevî dâiresinde yazılmış vekayi'nâmeler üzerinde yapılacak tedkîkatın, etüdümüzde bulunması muhtemel eksik noktaları ikmâl edebileceğine kani' bulunuyoruz.

Asıl tedkîk ettiğimiz devrin hâdiselerini daha açık kavrayabilmek için Osmanlı-Safevî münâsebetlerinin mebde'ine kadar çıkmak zarûreti, "giriş" deki hulâsayı vermek mecburiyetini tevlîd etmiştir. Ayni yerde, Osmanlı hükûmetini 1578 harbine sürükleyen âmillerin en ehemmiyetlisi olarak, tarihî köklere dayanan sünnî-şi'î ihtilâfının husûsiyle Anadolu'nun siyâsî ve içtimâî tesânüd ve sükûnunu ihlâl eden husûsiyyetine; Osmanlı devletinin İrân'a karşı hasmâne vaz'iyyet almasında bir nefis müdâfaasının da mevzuubahs olacağına işâret edilmiştir. Verdiğimiz müstenidâtın, keyfiyyeti bütün vuzûhiyle ortaya koyduğunu zannediyoruz. Buna mukabil modern Fransız tarihçilerinden Braudel tarafından ortaya atılan ve husûsiyle Hazer Denizi kıyıları ve Tebriz'e tevcîh edilen seferlerin, Asya içerlerinden gelen mühim ticâret yollarının mahrec ve transit noktalarını elegeçirmek maksadını istihdaf ettiği yolundaki faraziyeyi (bk. F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1949, s. 1010) ta'mîk ve tahkîk edecek imkâna maalesef sâhib bulunmuyoruz. Hâdiselerin kül hâlinde mütâlâası, Fransız müellifine böyle bir faraziyeyi ilhâm etmiş olabilir. Fakat biz, daha sarih ve vâzıh olan âmiller üzerinde durmakla iktifâ ettik.

Özbek hükümdârı Abdullah Han'la vâkı' münâsebat ve meselâ İra-

* Bunlardan Tomasso Minadoi'nin eserinden, Don Juan ve Hammer; Brosset'nin Gürcü vekayi'nâmelerinden yaptığı tercümeden (*Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIXe siècle; Deuxième partie: Histoire moderne*, livraison 1-2, St. - Pétersbourg 1856, 1858) ise, Allen'in muhtasar eseri yol uylafaydalanılmış; Brosset tercümesinin görülebilmesi, ancak indeksin hazırlanma safhasında mümkün olabilmiştir.

nın 1590 sulhüne meyletmesinde büyük mikyasta te'sîri olan Özbeklerin Horasan'a inişleri vâkı'asında Osmanlı hükûmetinin teşvîkleri keyfiyyeti, arzettiği ehemmiyete rağmen, şimdilik elde mevcut malzemenin mevzu'u aydınlatmağa kifâyet edemiyeceği mülâhazasıyla tedkîkimizde yer almamıştır. Bunu daha ileride ele almak ümîdindeyiz.

Takdîm ettiğimiz tedkîkin hazırlanması 1956 yılı sonlarında bitirilmişti; bilâhıre basılması takarrür edince, cüz'î bâzı tashîh ve ilâvelerle son şekli verilmiştir. Osmanlı-Safevî münâsebetlerinin müteâkıb safhaları ise, tedkîkimizin hazırlanmakta olan ikinci cildinde mevzuubahsedilecektir.

Herhâlde, birçok mes'eleleri içine alan tedkîkimizin, ilk def'a başlamış olmanın noksan ve zuhûllerini ihtivâ etmiş olması tabi'î ve zarûrî bir netîcedir. İlerde vuku'bulacak ikazların ve müteâkib araştırmalarımızın bu noksânı telâfi edeceğini ümid ediyoruz.

Sözlerimi, tedkîkımin hazırlanması ve basılmasında candan müzâheret ve yardımlarını gördüğüm muhterem hocam Ord. Prof. M. Cavid Baysun ile arkadaşlarım Doç. Dr. Tahsin Yazıcı ve Doç. Dr. Ercümend Kuran'a şükrân ve minnetlerimi ifâde ederek bitiriyorum.

Bekir Sıdkı Kütükoğlu

B İ B L İ Y O Ğ R A F Y A*

Başvekâlet Arşivi, *M ü h i m m e defterleri*, nr. III, V-VIII, IX-XIV, XVI-XIX, XXI-XXIV, XXVI-XXXVI, XXXVIII-XL, XLII-XLIV, XLVI-XLIX, LI-LIII, LV, LVII-LXVII; *M ü h i m m e z e y l i defterleri*, nr. IV-V.

Topkapısarayı Arşivi, evrak nr. 3161, 5960, 6401, 7094, 12077.

Ahmet Refik, *On altıncı asırda Rafızîlik ve Bektaşîlik* ("Darülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası" nın c. VIII, sayı 2, nisan 1932, s. 21-59'dan ayrı-basım olarak), İstanbul 1932.

Ahmet Refik, *Türk mimarları (Hazine-i evrak vesikalarına göre)*, İstanbul 1937.

Âlî, Gelibolulu Mustafa b. Ahmed, *N u s r e t - n â m e*, Nûruosmâniye Ktb. nr. 4350.

Münşe'ât mecmûası, Revan Köşkü Ktb. 1951 (134b-168b'de Vezîriâzam Koca Sinan Paşa'nın telhîsâtını muhtevîdir).

Münşe'ât mecmûası, Revan Köşkü Ktb. 1940.

Ferîdun Ahmed Bey, *Mecmûa-i M ü n ş e ' â t ü' s- s e l â t î n*, Takvimhâne Matba'ası 1275.

Sarı Abdullah Efendi, *D ü s t û r ü' l - i n ş â*, Üniversite Ktb. TY 3110.

Münşe'ât mecmûası, Es'ad Efendi Ktb. 3345.

Münşe'ât mecmûası, Es'ad Efendi Ktb. 3384.

Münşe'ât mecmûası, Es'ad Efendi Ktb. 3752.

Münşe'ât mecmûası, Hâlet Efendi Ktb. 775.

Münşe'ât mecmûası, Nûruosmâniye Ktb. 4976.

Ebûbekir b. Abdullah, *Şark seferlerinde Sürhser ile vâkî' olan ahvâlleri ve Şirvân'da Osman Paşa ile Sürhserin muhârebelerin beyân eder (Ş a r k s e f e r l e r i)*, Ali Emirî Ktb. - Tarih kitapları, nr. 366.

*Seyrek dizilen ifâdeler, notlarda kullanılan kısaltmalara tekābül etmektedir.

Harîmî, Rahîmî-zâde İbrahim Çavuş, *Zafer-nâme-i Sultan Murad Han*, Üniversite Ktb. TY 2372, varak 1 b-53b.

——— *Gonca-i bağ-ı Murad*, kezâ 54a-97b.

——— *Gencîne-i feth-i Gence*, kezâ 99a-160b.

Âsafî, Dal Mehmed Çelebi, *Şecâat-nâme*, Revan Köşkü Ktb. 1301.

Subhî, Ta'lîkî-zâde Mehmed b. Mehmed el-Fenârî, *Tarihçe* (Ferhad Paşa'nın 992 Gürcistân seferi tarihçesi), Revan Köşkü Ktb. 1300.

——— *Tebrîziyye*, Revan Köşkü Ktb. 1299.

Niyâzî, *Zafer-nâme-i Ali Paşa*, Ali Emirî Ktb. 396.

Âlî, *Künhü'l-ahbâr*, Nûruosmâniye Ktb. 3409.

Lokman, Seyyid, *Zübdetü't-tevârîh*, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Ktb. 1973.

Selânikî, Mustafa, *Tarih*, İstanbul 1281.

Şeref Han b. Şemsüddîn, *Şeref-nâme* (*Scheref-Nameh ou Histoire des Kourdes*, nşr. Véliaminof-Zernof, c. II "texte persan, seconde partie variantes"), St. - Petérsbourg 1862.

Hasen-i Rumlu, *Ahsenu't-tevârîh* (*A Chronicle of the early Safawīs being the Aḥsanu't-tawārīkh*, vol. I, persian text, nşr. C. N. Seddon), Baroda 1931.

Don Juan of Persia, a Shi'ah catholic (1560-1604), trc. ve nşr. G. Le Strange, London 1926.

İskender Münşî Türkmen, *Târîh-i ᶜÂlem-ârây-i ᶜAbbâsî*, Tahran 1313-1314 hş.

Cunâbedî, Mirza Beğ İbnu'l-Hasani'l-Huseynî, *Ravzatu's-safeviyye*, Lala İsmâil Efendi Ktb. 346.

Celâl-zâde, Koca Nişâncı Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik*, Üniversite Ktb. TY 1584.

Cenâbî, Mustafa b. Seyyid Hasan, *Muhtasar Târîh-i Cenâbî*, Nûruosmâniye Ktb. 3097.

Zaîm Mîr Mehmed Kâtib, *Câmi'ü't-tevârîh*, Revan Köşkü Ktb. 1382.

Gerlach, Stephan, *Tage-Buch*, Frankfurt a. M. 1674.

Hüseyn b. Mehmed, *Gazavât-ı Özdemiroğlu Osman Paşa*, Belediye Ktb., Belediye yazmaları O. 118/2.

Şemsî Ahmed Paşa, *Şehnâme-i Sultan Murad Han*, Paris, Bibliothèque Nationale, Suppl. Turc 1144.

Mecmûatü'r-resâ'il, Konya Mevlânâ Müzesi Ktb. 1515.

Peçuyî İbrahim, *Tarih* II, İstanbul 1283.

Müneccimbaşı, Ahmed Âşıku'l-Mevlevî, *Sahâ'ifü'l-ahbâr*, türkçe trc., III, İstanbul 1284.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî, *Tarih*, İstanbul 1298.

Kara Çelebi-zâde Abdülaziz, *Ravzatü'l-ebrâr*, Bulak 1248.

Evliyâ Çelebi, *Seyâhat-nâme* II, İstanbul 1314.

Kâtib Çelebi, *Cihân-nümâ*, Müteferrika nşr., İstanbul 1145.

Mehmed Hurşid, *Seyâhat-nâme-i hudûd*, Matba'a-i Âmire, taşbasması.

Mes'ûd Geyhân, *Coğrafyâ-yi' mufassal-i İrân*, c. II, Tahran 1311 hş.

Dağıstan vilâyeti; coğrâfî, sevkulceyşî, târîhî ve istatistikî vaz'ıyyeti; rusçadan tercüme eden Nazmi, İstanbul, Askerî Matba'a 1334.

Hammer-Purgstall, J. von-, *Devlet-i Osmâniye Tarihi*, Mehmed Atâ trc., c. IV-V, VI-VII, İstanbul 1330, 1332.

Zinkeisen, J. W., *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*, III, Gotha 1855.

Jorga, N., *Geschichte des osmanischen Reiches, nach den Quellen*, III, Gotha 1910.

Bellan, Lucien-Louis, *Chah Abbas I, sa vie, son histoire*, Paris 1932.

Allen, W. E. D., *A History of the Georgian People*, London 1932.

Hinz, W., *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Tevfik Bıyıklıoğlu trc., Ankara 1948.

Cihangiroğlu Zeynel, *Şirvanşahlar yurdu*, İstanbul 1931.

Nasrullâh Felsefî, *Zindegânî-i Şâh ᶜAbbâs-i Evvel*, Tahran 1332 hş.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III, 2. kısım, Ankara 1954.

Babinger, F., *Anadolu'da İslâmiyyet - İslâm tedkîkatının yeni yolları*, Râgıb Hulûsî trc., "Dârülfünûn Edebîyât Fakültesi Mecmû'ası", sene 2 (1338), sayı 3, s. 188-221.

Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Anadolu'da İslâmiyyet - Türk istilâsından sonra Anadolu târîh-i dînîsine bir nazar ve bu târihin menba'ları*, kezâ, sene 2 (1338), sayı 4, 5, 6.

Uluçay, Çağatay, *Yavuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?* "İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi", sayı 9-11, İstanbul 1954-1956.

Sümer, Faruk, *Avşarlar'a dair,* "60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı", İstanbul 1953.

Abdurrahman Şeref, *Özdemiroğlu Osman Paşa,* "Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmûası", sene 4 (1329), s. 1353-1369, 1417-1443, 1481-1516; Mehmed Ârif Bey tarafından yapılan zeyl: sene 5 (1330), s. 110-117.

Abdurrahman Şeref, *Özdemiroğlu'nun bir mektubu,* kezâ, sene 8 (1333), s. 35-41.

Safvet, *Hazer Denizi'nde Osmanlı donanması,* kezâ, sene 3 (1328), s. 857-861.

Halil Edhem, *Kârgıya'iye'den Han Ahmed'in İstanbul'a ilticâsı hakkında bir vesîka,* "Türk Tarih Encümeni Mecmûası", sene 15 (1341), s. 297-304.

Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *XVI ıncı asır sonuna kadar Türk Saz Şâirleri,* İstanbul 1930.

Kütükoğlu, B., *Şah I. Tahmasb'ın III. Murad'a cülûs tebriki,* "İ. Ü. E. F. Tarih Dergisi", sayı 15, İstanbul 1960.

Storey, C. A., *Persian literature: a bio-bibliographical survey,* section II, fasc. 2; vol. 1, part 2; London 1936, 1953.

Wilson, A. T., *A bibliography of Persia,* Oxford 1930.

Saba, Mohsen, *Bibliographie française de l'Iran,* 2e ed., Téhran 1951.

Elwell-Sutton, L. P., *A guide to Iranian Area Study,* Ann Arbor (Michigan) 1952.

GİRİŞ

I

OSMANLI-SAFEVÎ MUHÂSAMÂTININ MEBDE'LERİ VE ŞAH TAHMASB'IN ÖLÜMÜNE KADAR TÜRK-İRAN MÜNÂSEBETLERİ

Kurucusu Şah İsmâil'in altıncı batında ceddi olan Şeyh Safiyüddin Ebu'l-feth İshâk'ın (vefatı 1334) ismine izâfetle "Safevî" tesmiye edilen hânedânın, İran'ı siyasî bir vahdete kavuşturmasını dinî bir menşe'de aramak veya başka bir ifâde ile İran'ın millî birliğinin dinî bir mebde'den neş'et ettiğine işâret etmek [1], Türk-İran muhâsamâtının devamlı sâiklerini göstermek bakımından ehemmiyetlidir. Bidâyetde tamâmen dinî mâhiyetde bir tarîkat te'sis eden Erdebil Sofîleri, daha Şeyh Safî'nin torunu Sultan Hoca Ali zamanında açıkca şi'îliğe temâyül ederek İran, Irak, Suriye ve Anadolu'daki bâtınî zümreler ve hususiyle Türkmen aşîretleri arasında tarafdar toplamağa çalıştılar. Hoca Ali'nin torunu Cüneyd, Safevî tarîkatini bir dinî devlet hâline getirdi.

Eski millî an'anelerine mutâbakatı sebebiyle daha Selçukîler devrinde Anadolu Türkmenleri arasında yayılan bâtınî itikadı, zaman zaman siyasî tahriklerle merkezî devlet otoritesini sarsan bir kudret olarak Osmanlı devrinde de ehemmiyetini muhâfaza etmiştir. Baba İshâk'ın Selçuklu devletini yıkmak için giriştiği ihtilâl, Samavna Kadısı-oğlu Şeyh Bedreddin'in isyânına nümûne teşkil ettiği gibi, bu sonuncu evvelkinin devâmı mâhiyetindedir [2].

1 Prof. Walther Hinz "XV. yüz yılda İran'ın millî bir devlet hâline yükselişi" (Tevfik Bıyıklıoğlu tercümesi: *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Ankara 1948) adlı eserinde, İran Safevî devletine nüve teşkil eden Erdebil tarikat devletinin teessüs ve inkişaf seyrini göstermiştir.

2 Bakınız : Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Anadolu'da İslâmiyyet-Türk istilâsından sonra Anadolu târîh-i dînîsine bir nazar ve bu târihin menba'ları*, "Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Mecmu'ası", sene 2, sayı 4, s. 297, 302-308.

Daha Şeyh Safî devrinden îtibaren Erdebil Tekyesi'ni ziyâret edenler arasında Anadolu'dan gidenler nazar-ı dikkati çekiyordu. Hususiyle Hoca Ali'nin, Timur'un Anadolu'dan sürüklediği - mikdârında mübâlâğa edilen - 30000 esiri serbest bıraktırması Anadolu bâtınîleri arasında Safevî muhabbetinin kuvvetle yerleşmesini intâc etti. Osmanlı hükümdarları dahi Erdebil Tekyesi'ne her yıl "çerağ akçesi" göndererek hürmetlerini ızhâr ettiler. Bu atıyyeler o kadar muntazam gönderiliyordu ki bir def'a gönderilmeyince Şeyh Cüneyd, II. Murad'a şikâyetde bulundu[3]; ayni zamanda tarafdar toplamak için Anadolu'da yerleşmek istediyse de siyâsî maksadı anlaşılarak ne Osmanlı hükümdarından, ne de Karaman beyinden yüz bulamadı; bir müddet kaldığı Suriye'den de münhezimen atıldı. Fakat Uzun Hasan'ın teveccühünü kazanarak Akkoyunlu ülkelerinde geniş mikyasta propaganda faaliyetinde bulundu. Uzun Hasan, Cüneyd'in Şirvan-Şah ile mücâdelesi sırasında telef olması üzerine oğlu Haydar'ı Erdebil'de iktidâra getirip kızı ile evlendirdi. Şah İsmâil, Uzun Hasan'ın kız tarafından torunudur. Haydar müridlerini harb ta'limleriyle yetiştirdi; onlara on iki dilimli kırmızı serpuş giydirdi. Bu tarihten îtibâren "kızılbaş" ismi taammüm etti[4].

Başta Timur'un âzâd ettiği esirlerden Erdebil'de yerleşenlerin çocukları - ki bunlar "Rumlu" ismiyle ayrı bir mahallede oturup XV-XVII. asır Kızılbaş kabîlelerinin en kuvvetlisini teşkil ettiler - olmak üzere Anadolu menşe'li Ustaclu, Karamanlu, Tekelü, Bayat ve Varsaklar, Şah İsmâil'in faaliyeti netîcesinde siyasî bir hey'et hâlini alan Safevî devleti'nin muhârib kuvveti ve beyleri olarak büyük bir nüfuz kazandılar[5].

Şah İsmâil'in da'vetine[6] Anadolu Türkmenleri ve hususiyle Teke ve Hamîd-eli sâkinleri tehâlükle icâbet ettiler[7]. 1492'de bir meczub

[3] Franz Babinger, *Anadolu'da islâmiyyet - İslâm tedkîkatının yeni yolları*, "Dârülfünûn Edebiyât Fakültesi Mecmu'ası", sene 2, sayı 3 (temmuz 1338), s. 202.

[4] Önceleri Osmanlıların istihzâ kabîlinden kullandıkları bu ta'bir, 1540 tarihlerine doğru artık "hayderî" tâcın giyilmemeğe başlanmasına rağmen (Bk. W. Hinz, *ayni eser*, s. 65-66) kullanılmakda devam etti. Meselâ, *Târîh-i Âlem-ârây-i Abbâsî*'de Safevî İranlılar bu isimle tesmiye edilmektedir.

[5] W. Hinz, *ayni eser*, s. 66-68; 18, not 3.

[6] Cenâbî'nin rivâyetine göre, daha Lâhican'da iken İsmâil'e babasının ehibbâsı: "Biz hâzırız. Lâkin kârın yalınuz bizimle kuvvet tutmaz. Pes sana lâzımdur ki Rûm'a varasun; anda Teke ilinde Şeyh Sadruddîn'in ehibbâsından çokluk kimesneler vardur; anlar ile mulâkat eylen. Eğer anlar itâat ederler ise diyâr-ı Acem'e anlar ile gelesin ve biz dahi mülâkî olup kâr-ı saltanat üstüvâr olmak mukarrerdir" demişlerdir (*Muhtasar Târîh-i Cenâbî*, 155a). İsmâil, 1500 tarihinde vâki' hurûcunda Erzincan'a gelip tarafdarlarına harekete geçme zamânının geldiğini haber verdi.

[7] F. Babinger, *mezkûr makale*, s. 204-205; Faruk Sümer, *Avşarlar'a dâir*, "60. doğum yılı münâsebetiyle Fuad Köprülü Armağanı", İstanbul 1953, s. 475-476.

dervişin suikasdına ma'ruz kalan Sultan II. Bayezid, tehlikenin azametini sezerek Teke Kızılbaşlarından bir kısmını Rumeli'ye tehcir etti[8]. Fakat Safevî muhibbi Kızılbaşların arzettiği tehlike gittikçe vüs'atini arttırarak şehzâdelerin saltanat mücâdelesi sırasında vuku' bulan Şah-Kulu isyânı ile bir felâket hâlini aldı; Antalya'dan Sivas'a kadar olan saha korkunç bir katliâm ve tahribe ma'ruz kaldı[9]. Daha Trabzon'daki vâliliği sırasında Safevî telkînâtının Anadolu'nun vahdeti ve dinî hayatı üzerindeki vahîm te'sirini müşâhede eden Yavuz Sultan Selim, merkez-i hükûmeti îkaza çalıştı; bilfiil Erzincan ve Bayburd'a kadar Safevî topraklarına akın icrâ etti. İktidâra geçer geçmez Rumeli ve Anadolu'daki şi'îleri tesbit ettirip mühim bir kısmını imha ettirdi. Çaldıran zaferi, Anadolu üzerindeki Kızılbaş emellerine kat'î bir darbe indirdi. Fakat tahrikler sona ermedi. Kanunî devrindeki Zü'n-nûn oğlu, Veli Halife -ki Kızılbaş "halife" si idi- ve Kalender-oğlu'nun isyânları, devleti bâzan pek muhâtaralı vaziyetlere sokan şi'î temâyüllü kütlelerin - muhtemelen Kızılbaş tahrikiyle vâki' - ihtilâlleri cümlesindendir.

Amasya muâhedesi'nin akdine kadar (8 receb 962=29 mayıs 1555) İranla ahdî bir îtilâfa girişilmedi ve Kanûnî'nin kumanda ettiği ordular üç def'a Azerbaycan ve Irâk-ı Acem'i tahrib, Irâk-ı Arab'ı teshir ettiler. Nihayet Nahcıvan seferinden dönüşte Erzurum'da Pâdişâh'a mülâkî olan Korucu-başı Kaçar Şah-Kulu'nun tebliğ ettiği, Şâh'ın mütâreke talebi is'af edildi (26 eylûl 1554). Pâdişah Amasya'da iken vâsıl olan Eşik-ağası Ferruhzâd Bey'e tevdi' olunan nâmede: Sulh talebinin kabûl edildiği, hudud ümerâsının dahl ü tecâvüzden men' edildiği; Kızılbaş hacılarının refâh ve itmi'nânla haccı edâ etmelerine icâzet verildiği; elçinin İran'da "teberrâ'î" lerin tâkîb edilmek istendiğini tebliğ ettiği, "aksây-ı merâm ve umde-i âmâl"in "ashâb-ı güzîn ve hulefây-ı mehdiyyin" in perde-i nâmuslarını muhâfazadan ibaret olmakla elçinin verdiği te'mînâtın vâki' olmasının ümid edildiği beyân edilmişdir[10].

[8] J. voo Hammer, *Devlet-i Osmâniye Tarihi* IV, 64-65.

[9] II. Beyazid'in tahtdan ferâgati ve Sultan Selîm'in cülûsu sırasında Anadolu'daki kızılbaş tahrîkâtı, Şah-Kulu isyânının îka' ettiği dehşet, şehzâdelerden Şehenşah ile Şehzâde Ahmed'in büyük oğlu Murâd'ın Kızılbaşlar safında yer alması hakkında Topkapısarayı Arşivi'nde mahfuz pek bâkir ve enteresan vesîkalar yeni bir tedkîkde kullanılmıştır: Çağatay Uluçay, *Yâvuz Sultan Selim nasıl padişah oldu?* "Tarih Dergisi", sayı 9-11. Hususiyle bk. sayı 9, s. 62-64, 69, 56,76; sayı 10, s. 127-131.

[10] Celâl-zâde Mustafa Çelebi, *Tabakâtü'l-memâlik ve derecâtü'l-mesâlik*, Üniversite Ktb. TY 1584, s. 226-232. Elçinin takdim ettiği nâme-i şâhînin metni, *ayni eser*, s. 213-224'de münderiedir.

Amasya ahidnâmesi'nin tesbîtinden, asıl tedkîk ettiğimiz devrenin bidâyeti olan İran'la muhâsamâta karar verme tarihine (20 şevvâl 985= 2 ocak 1578) kadar Osmanlı hükûmeti, büyük bir sadâkat ve îtina ile musâlâhaya riâyet gösterdi[11]. Hattâ Şehzâde Bayezid ve oğullarının İran'a ilticâsı bile sulhü ihlâl etmedi.

II. Sultan Selim ve III. Murad'ın cülûsları dolayısiyle Şah Tahmasb'ın iki büyük sefâret hey'eti Edirne ve İstanbul'da büyük saygı ile karşılandı: Sultan Selim'in cülûsunu tebrik için ağır hediyeler ve kalabalık bir maiyyet ile elçi olarak gönderilen Revân hâkimi Şah-Kulu Sultan, hududda Erzurum Beylerbeyisi tarafından istikbâl edilip Erzurum - Tokat - Amasya - Merzifon - Osmancık - Bolu yolu ile[12] Üsküdar'a getirilip, bin nefer maiyyetiyle Cebeci-başı tarafından karşılandı; sonra Kapudan Paşa'nın baştardasına bindirilip İstanbul'a geçirildi. İskelede Yeniçeriler tarafından istikbâl edilip Atmeydanı'ndaki Hançerli - Sultan Sarayı'na konduruldu[13]. İstanbul muhâfazasına me'mur Kapudân-ı der-

11 Serhad beylerbeyi ve beylerinin pek nâfiz istihbârât şebekesiyle İran ahvâlidi yakıynen ta'kîb eden merkez-i hükûmet, her fırsatda, İran'a tecâvüz ve ahde mugayir hareketten kaçınılmasını hudud ümerâsına emretmiştir. Meselâ bk. Van Beylerbeyisi'ne gönderilen hükümler: Başvekâlet Arşivi, *Mühimme Defteri*, nr. III, hüküm nr. 1168 (27 şa'ban 967), 1221 (10 ramazan 967); *Mühimme* XIV, 756 (8 cumâdelâhıre 978). Erzurum Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* VII, 1242 (975); *Mühimme* XIV, 712 (1 receb 978); *Mühimme* XXVIII, 158 (2 receb 984). Diyarbekir Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* V, 1563 (17 şevvâl 963); *Mühimme* VI, 445 (26 rebi'ülâhır 972). Hakkâri Beyi'ne : *Mühimme* V, 1022 (27 receb 973). Basra Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* V, 1377 (11 ramazan 973). Bağdad Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* VI, 424 (22 rebi'ülâhır 972).. ilâh. Keză Şah'dan yüz çevirip ilticâ etmek isteyen Kızılbaş ümerâsı ve İran'a tâbi' olan prensler de, sırf sulhe riâyet için kabûl edilmemiştir. Bu hususda sâdır olan müteaddid hükümlerden ba'zıları aşağıdadır: Bağdad Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* III, 997 (25 receb 967); *Mühimme* V, 690, 1105, 1721, 1970 (973: Luristân hâkimi Muhammed Han'ın oğulları hakkındadır). Şehrizol Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* III, 984, 997 (967); *Mühimme* XIV, 237 (26 safer 978). Van Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* III, 1203 (8 ramazan 961). Erzurum Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* V, 147,153,618,1269 (973). Basra Beylerbeyisi'ne: *Mühimme* VI, 1122 (15 şevvâl 972). Gurel (Guria) meliki'ne: *Mühimme* VI, 864 (25 ramazaa 972). Açıkbaş (İmereti) hâkimi Giorgi'ye : *Mühimme* VI, 936 (29 ramazan 972). Şirvan'da bulunan Kâsım Mirza'ya: *Mühimme* VI, 1186 (16 şevvâl 972). Dağıstan hâkimi Şemhâl'e: *Mühimme* XXIV, 510 (11 muharrem 982).

12 Elçinin levâzım, mühimmat ve yol harcı için Nâzır'dan lüzumlu akçeyi almasına dâir Erzurum Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* VII, 185 (6 rebi'ülevvel 975). Elçi hey'etine, lüzumlu olan zahîreyi hazırlayıp menzillerine vâsıl olduklarında parasıyla vermeleri hakkında güzergâhdaki kadılara hüküm: *Mühimme* VII, 549,550,552 (19,20 cumâdelâhıre 975).

13 Selânikî, s. 90; Hammer VI, 201. Elçinin Üsküdar'dan İstanbul'a geçirilmesi için beş kadırga techîzi, gemide ziyâfet verilmesi, İstanbul'da Yeniçeriler tarafından is-

ya Piyâle Paşa tarafından ta'ziz edilip[14] hediyeler takdim edildi. Elçi, 1568 şubatında, kışlağa çekilmiş olan Pâdişâh'a mülâkî olmak üzere Edirne'ye dâhil oldu[15]. Teşrifât hizmetine me'mur edilen Rumeli Beylerbeyisi Şemsi Ahmed Paşa ile aralarında zarif nükteler teâti edildi[16]. Evvelâ vüzerâ meclisine, sonra huzûra kabûl olunarak nâmesini takdim eden elçiye, vezîrler tarafından ayrı ayrı ziyâfet verilip hediyeler îtâ edildikden sonra, evvelki ahidnâmeyi te'yiden bir nâme tevdi' edilerek ayrılmasına ruhsat verildi[17].

III. Murad'ın cülûsunu tebrik için, II. Selim'in cülûsunda gönderilen Şah-Kulu Sultan'ın oğlu ve Sa'd-çukuru (Revan) hâkimi olan Tokmak Muhammedî Sultan'ın elçilikle geleceği öğrenildikde[18] halktan kimse ile i h t i l â t e t t i r i l m e d e n ve fakat hürmet ve riâyette de kusur edilmeden mûtad Lâdik-Osmancık yolundan gönderilmesi, harçlık ve zahîresinin te'min edilerek sâlimen İstanbul'a ulaştırılması alâkalılara emredil-

tikbâl edilmesi ve Edirne'ye hareketinde Sipâhilerin bir mikdar teşyi' etmeleri hakkında İstanbul muhâfazasında bulunan Kapudân-ı deryâ Piyâle Paşa'ya hüküm : *Mühimme* VII, 619 (29 cumâdelâhıre 975); Elçiyi Piyâle Paşa İstanbul'a geçirdikde bütün Yeniçerilerle iskelede karşılayıp yanına düşüp -önüne değil ! - konacağı mahalle kadar götürmeleri hakkında Yeniçeri Ağasına hüküm: *Mühimme* VII, 594 (28 cumâdelâhıre).

14 Elçi konağa indirildikte ilk günü 200 baş şeker, 200 balmumu verilip sonra âdet üzere verilmesi hakkında Piyâle Paşa'ya hüküm: *Mühimme* VII, 733 (16 receb 975).

15 Edirne'ye kadar Elçi'ye harçlık ve zahîre te'mîni hakkında bk. *Mühimme* VII, 744-747, 843; Elçi'ye ziyâfet için vüzerâ önüne konan sininin gönderilmesi hakkında bk. *Mühimme* VII, 756.

16 Selânikî, s. 91-92.

17 Hammer VI, 205. Lokman, elçinin garîb tavırlarının Dîvân erbâbının nefretini, kâfir elçilerinin hayretini mûcib olduğunu kaydediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 79a). Elçinin avdeti mesâlihine dâir hükümler: *Mühimme* VII, 1165-1168, 1231, 1233'dedir. Şah namına fukarâya tasaddukda bulunmak hususunda isti'zan ettikde Şah-Kulu Han'a, ehl-i sünnet fukarâsının o taraftan verilecek sadakaya meyletmemeleri tabi'î bulunduğundan tasadduk edecek akçeleri varsa kendi memleketleri fukarâsına tevzi' etmelerinin tenbih edilmesi Piyâle Paşa'ya emredilmiştir: *Mühimme* VII, 1292'den naklen Ahmed Refik, *On altıncı asırda Rafızîlik*, İstanbul 1932, vesika 24.

18 Erzurum Beylerbeyisi'ne hüküm : *Mühimme* XXVII, 241 (17 şa'ban 983); kezâ, elçinin hudûda geldiği haberi üzerine te'kid: 819 (8 zilhicce 983). Elçinin geleceği evvelâ Van Beylerbeyisi tarafından arzedilmiş ve müşarünileyhe, elçi Van cânibinden geldiği takdirde yanına yarar adamlar katıp başlarına işbilir ve ehl-i kalem bir kimseyi me'mur edip menzillerde lüzumlu ihtiyaç ve zahîreyi te'min etmesi ve y o l d a e l ç i y e n e m a k u l e k i m s e l e r i n n ü z u r v e p i ş k e ş t a k d i m e d i p k i m l e r i n ı z h â r - ı m u h a b b e t e t t i ğ i n i d e f t e r e t m e s i n i ve mümkün mertebe halkla temas ettirmemesini tenbih etmesi; elçi Erzurum cânibinden gelirse mukayyed olmaması emredilmişdi: *Mühimme zeyli* II, s. 215 (28 zilhicce 982), 239-240 (evâsıt-ı cumâdelâhıre 983).

di[19]. Tokmak Sultan ile kalabalık maiyyeti Üsküdar'a vâsıl olunca fevkalâde ta'zîm ve tantana ile istikbâl edilip Atmeydanı'ndaki, Behram - Paşa ve Hançerli - Sultan saraylarında misâfir edildi (5 mayıs 1576)[20]. Elçi, 13 mayıs pazar günü Dîvân-ı Humâyûn'a kabûl edilerek getirdiği nâme ve pişkeşleri takdim etdi[21]. Şah nâmesinde: Cülûs-ı humâyûnun İran'a gelen hacı, ziyaretçi ve tüccardan öğrenildiğini; müskirâtın külliyen men'edilip şarap içme yasağının konulmasının memnuniyyet ve pesendi mucib olduğunu; padişahın devlet ve saadetinin devâmını muhlisâne temennî ettiğini beyân ediyordu[22]. Elçiye, vüzerâ tarafından ayrı ayrı ziyâfetler verilip hediyeler îtâ edildikten sonra dönmesine ruh-

19 18 inci notta Erzurum Beylerbeyisine müteallik zikredilen hükümler. Sefâret hey'etine akçeleriyle almak üzere menzillerine zahîre getirmeleri ve menzilden uzak olan beylerin elçi yakın geldikde menzillere gelip hey'eti muhâfaza etmeleri hakkında hüküm: *Mühimme* XXVII, 246 (17 şa'ban). Tebriz'de işlenip Kazvin'de Şâh'a gösterildikten sonra arabalara yüklenip nakline çalışılan çadır sebebi ile geciken elçinin hudutta araba talebi üzerine îcâbının yapılması hakkında Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXVII, 372 (12 ramazan), 414 (29 ramazan). Elçinin bayramdan sonra hareket edeceğini bildirmesi üzerine Erzurum'da ziyâde kar ve kış olduğunu arzetmekle, elçiye bir güzel söz söyler adam gönderip yolların kapalı olması sebebiyle hareketini nevrûz'a te'hir etmesinin münasib olacağını bildirmesi hakkında Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXVII, 425 (8 şevvâl 983)

Elçi kazâsına uğradıkta kifâyeti kadar zahîre hazır bulundurması hakkında Bolu Beyi ve Kadısına hüküm : *Mühimme zeyli* III, s. 63 (17 muharrem 984); elçinin müzâyaka çekmemesi için acele vâfir zahîre tedarik edip Hereke ve Üsküdar'da hazır bulundurması hakkında Üsküdar Kadısı'na hüküm : *Kezâ*, 92 (4 safer 984).

20 Lokman, 90b-91a; *Stephan Gerlachs dess aelterin Tage-Buch*, Frankfurt a. M. 1674, s. 190-191; Selânikî, 140; Zaîm Mîr Mehmed, *Câmi'ü't-tevârîh*, 308 b.

21 Lokman, 91b; Gerlach, s. 192; *Câmi'ü't-tevârîh*, 308 b - 309 a; Selânikî, 142'de bazı farklarla hediyeler ta'dad edilmişdir. Elçinin Erzurum'da alıkoyduğu pars, toygun ve sungurun İstanbul'a nakline dâir muhâberat için bk. *Mühimme zeyli* III, s. 139 (18 safer 984).

22 Tahmasb'ın nâmesinin aslı Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde (E. nr. 3161) mahfuz olup 20 metre uzunluğunda bir rulo hâlindedir. "Tarih Dergisi"nin 15. sayısında intişar etmekte olan *Şah Tahmasb'ın III. Murad'a cülûs tebriki* adlı makalemizde, Şâh'ın mektubundan seçilmiş parçalarla Tokmak Sultan elçiliğine dâir tafsilât bulunmaktadır. Hammer tarafından da itibar görmüş olan Sokollu'nun kâtibi Zaîm Mîr Mehmed'in mesmu'âtına göre, gûya Tokmak Han'la gönderdiği nâmede Tahmasb, küçük oğlu Sultan Haydar Mirza'yı Pâdişâh'a vasıyyet etmiş ve "oğlum kullarına bir hususda muâvenet lâzım olmak ihtimâli olıcak sa'adetlû oğlum Padişah-i Zıllullâh'dan leşker ihsan etmekde ve gayri muâvenet ve müzâheret bâbında ihsanlar umarın" diye tazarru' etmiş (Bk. *Câmi'ü't-tevârîh*, 318 b; krş. Hammer VII, 53, ilk satır). Nâmenin metninde bu husûsa dâir en küçük bir îmâ bulunmadığı gibi elçiye ağız haberi olarak böyle bir vazife tahmil edilmiş olması ihtimâli dahi, tarafların karşılıkla vaziyyeti icâbı kabûle şâyân olamaz kanâatindeyiz.

sat verildi[23]. 31 mayısta Üsküdar'a geçen Tokmak Sultan, refâkatine me'mur edilenlerle birlikte avdet etti[24].

II

AMASYA MUSÂLAHASINDAN İRAN HARBİNİN ZUHURUNA KADAR OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA KIZILBAŞ FESÂDI VE TÂKÎBÂTI

Râfızîlik ve Kızılbaşlığın, Osmanlı İmparatorluğu'nda içtimâî tesânüd ve emniyeti sarsan bir îtikad ve îmân mübâlâtsızlığı, ehl-i sünnet halk kütlelerinin ibâdet ve sükûnunu ihlâl eden ta'n u dahl, şakîlik ve kaatillik gibi tezâhürleri yanında; doğrudan doğruya İran'dan gönderilen veya me'mur edilen "halife" namındaki Kızılbaş misyonerlerinin halk kütlelerini dalâlete sevk etmeleri, kütle hâlinde İran'a hicretleri te'min etmeleri; "nezir" ve "sadaka" nâmiyle toplanan paraların gayet gizli ve muntazam bir teşkilât vâsıtasiyle İran'a götürülmesi gibi devri için bir nev'i beşinci kol ve vatan hıyâneti vak'alarının merkeze intikal edip tâkîbleri için ısdâr edilen hükümlerin kesâfeti bizi, Osmanlı - Safevî muhâsamâtının asırlar boyunca devam eden mühim bir âmili, Osmanlı İmparatorluğu'nun dahilî emniyet ve sükûnunu te'min yolunda

23 Lokman (91b) ve Gerlach (s. 199)'a göre, elçiye, 22 mayısta avdet ruhsatı verilmişdir. Tahmasb'ın vefâtı ise 15 mayıs salı sabahı (15 safer 984) vâki' olmuşdur ve elçi her hâlde haziran başında yolda olmalıdır. Binaenaleyh ölüm haberinin Tokmak Sultan İstanbul'da iken duyulacağına ihtimal verilemez. Elçi yolda iken keyfiyet İstanbul'da duyulmuş olmalıdır. Bu sebeble Selânikî'nin, yalnız Tahmasb'ın vefâtı değil, İsmâil Mirzâ'nın da cülûs edip 4000 teberrâ'îyi katlettiği haberinin teâkub edip elçinin fazla telâş gösterdiği yolundaki ifadesine (s. 144) sahih nazariyle bakılamaz. Fakat Husrev Paşa'ya yazılan muâhhar tarihli bir hükümde (*Mühimme* XXXII, 78,8 ramazan 985) rastlanan şu ibâre mânidârdır : "Şah Tahmasb zamanında bu cânib ile sulh u salâh emri mün'akid olup vefâtı tarihinde dahi elçisi bu cânibde bulunup esâs-ı ahd ü aman münhedim olmamağıçün riâyet olunup şeref-i icâzet-i humâyûnum mukarrer olup gitmiş idi". Her hâlde hâdiselerin netîcelerine göre mu'ahharen böyle ifâde edilmiş ve belki de elçinin henüz Türk topraklarını terk etmemiş bulunduğu îmâ edilmek istenmişdir.

24 Elçi kazâlarına uğradıkda Hızır Çavuş ma'rifetiyle zahîrelerinin verilip dahl ü tecâvüzden masûn olmalarının te'mini hakkında Konrapa yolundan Erzurum'a kadar olan güzergâhdaki kadılara hüküm : *Mühimme zeyli* III, s. 150 ve 210 (28 safer 984). Elçinin adamlarının reâyâya taaddî ettirilmeyip kadılar ma'rifetiyle reâyâdan rızâlariyle ve mîrîden verilen akçe ile zahire satın alınması hakkında Oltu Beyi Üveys ile Mehmed Çavuş'a hüküm : *Kezâ*, 174 (28 safer), 282 (8 rebi'ülevvel 984).

sarf ettiği mesâînin kesreti üzerinde durmağa sevk ediyor[25].

Kızılbaşların zikr ettiğimiz hareketlerinin izlerini daha ilk "Mühimme" defterlerinden —tevcihât istisna edilirse vekayi' îtibariyle ilk Mühimme defteri olan 3 numaralısı evâsıt-ı ramazan 966-evâil-i rebi'ülevvel 968 vekayi'ini ihtiva eder— îtibaren tâkîb edebiliyoruz: Amasya musâlahası üzerinden uzun zaman geçmeden Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hükümlerde, İran'a kaçarken yakalanan Amasya, Tokat ve Çorum levendlerinden yirmi neferin haklarından gelinmesi emredilmiştir [26]. Kezâ Trabzon Beyi'nin, sancağına bağlı Kürtün kazâsından nezir toplayıp İran'a götürüldüğünü, kazâ reâyâsının Kızılbaş muhibbi olup musâlahadan sonra kat'-ı alâka edip İran'a göçtüğünü, müfsidlerin haklarından gelinmezse cümlesinin hicret etmesinin mukarrer olduğunu bildirmesi üzerine, keyfiyeti gizlice ve şer' yoliyle teftiş ettirip arz etmesi istenmiştir [27]. Zulmünden şikâyet olunan Divriği Alay-beyisi Ali'nin ve akrabâsının Acem Şâhının gayretini güttüğü ve Şah İsmâil'in paşmağını doğurmayan kadınlara şifâdır diye şâyi' ettiği arz edildikde teftişi hakkında hüküm gönderilmişdir [28].

II. Selim'in cülûsu dolayısiyle elçilikle gelen Şah-Kulu Sultan'a nüzur ve sadakat toplayıp teslim eden Kızılbaş'lar tescil edilmiş ve bu siciller mahallî beylere gönderilerek müttehemlerin gizlice derdest edilip

25 Bu kabil tezâhürlerin tâkîb ve tecziyesine dâir yalnız tedkik ettiğimiz devre âid merkezden gönderilen hükümler, metni büyük bir cildi dolduracak kadar bol ve mütenevvi'dir. Bunlardan gelişi güzel seçilmiş bir kısmı - Kızılbaşlık ve Râfızîlikle alâkası olmayan diğer bir kısım hükümlerle beraber- Başvekâlet Arşivi'nde mahfuz Mühimme defterlerinden naklen Ahmed Refik Bey'in zikredilen kitabında (Evvelâ makale hâlinde "Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası"nın c. "IX" (VIII), sayı 2 (nisan 1932), s. 21-59'da neşredilmişti) toplanmışdır. Şekavet, katl-i nefs, ehl-i sünnet ibâdet ve kitaplarını ta'n ve istihza, hattâ "Yezid makberesidir" diye ölülerini dahi müslüman mezarlıklarına gömmekten ihtiraz edecek kadar kendilerini büyük kütleden tecrid eden garib nefretler, sahte peygamber ve mehdîlik da'vâsında bulunanlara ve sâireye dâir tezâhürleri yalnız yerlerini işâretle dahi tesbit etmek büyük yer işgal edeceğinden, sâdece bu kabil tezâhürleri şer'ile tesbit ve tescil edilenlerin umumiyetle küreğe konulmak veya ehl ü ıyâli ile Kıbrıs'a sürülmek sûretiyle tecziye edildiğini; pek müfrit hareketde bulunanların hırsızlık, kaatillik gibi başka bir töhmetle izâle edildiğini; râfızîliği sâbit olanlardan dirlik tasarruf eden, kadılık, nâiblik gibi devlet me'murluğunda bulunanların vazifelerinden uzaklaştırılıp ekseriya sürüldüğünü kayd ile iktifa edelim.

26 *Mühimme* III, 1422 (17 zilka'de 967); IV, 1175 (20 zilka'de 967).

27 *Mühimme* V, 1401 (17 ramazan 974).

28 Rum Beylerbeyisi, Sivas ve Tokat kadılarına hüküm: *Mühimme* V, 205 (8 safer 973).

şer' ile Kızılbaşlıkları tahkîk edilip İran'la münâsebeti sâbit olanların kutta'-ı tarîk nâmiyle îdâm edilmeleri emredilmişdir[29].

Umumiyetle İran'la münâsebeti sâbit olan Kızılbaşlar, ya âileleriyle Kıbrıs'a sürülüp tecrid edilmişler[30] veya hırsızlık, şakîlik ve sâir töhmetler isnâdı ile îdâm edilmişlerdir[31]. Âkıbetlerini öğrenememekle beraber İran'la münâsebeti olduğu ithâmı altında kalıp teftiş edilmeleri istenilen kimselerin bir hayli yekûna bâliğ olduğunu görüyoruz[32].

29 Amasya ve Çerkeş Beylerine hüküm : *Mühimme* VII, 1835 (7 safer 976) ve 1984. Kezâ, Amasya'da Kızılbaşlar'a meyl ü muhabbeti tesbit edilenlerden 37'sinin Kızılbaşlığı tahakkuk ettiği, fakat 27'si hakkında fenâ şehâdet olmadığı arzedildikde: lâyıkıyle teftiş edilip Kızılbaşlığı tahakkuk edenlerin hakkından gelinmesi, başka sebebden su'i hâli görülenlerin işe küreğe konulmak üzere İstanbul'a gönderilmesi hakkında Rum Beylerbeyisine hüküm : *Mühimme* IX, 102 (29 şa'ban 977). Yine İran'la alâkalı olarak itham edilen 27 Kızılbaş'dan şer'î teftişde şüpheli görülen 5'inin küreğe konulmak üzere merkeze gönderilmesi hakkında Amasya Kadısına hüküm: *Mühimme* XIV, 709 (gurre-i receb 978). Ayrıca bk. Ahmed Refik, *ayni eser*, vesika 31, 32 ve Budak-özü ahâlisini idlâl eden İran halifesi Süleyman Fakîh'in, teftişinde fiili sâbit olursa gizlice Kızıl-ırmak'da boğdurulması veya hırsızlık, harâmîlik isnâdiyle hakkından gelinmesi hakkında bk. vesika 29. Ankaralı Ahî-oğlu Hacı İbrahim adında bir Kızılbaşın kendisine Bitlisli bir Ermeni tâciri süsü vererek İran hükûmetinin garb devletlerine yolladığı mektubu ipek sandığı içinde naklederken keyfiyet anlaşılmış ve tâkîb edilmişdir: *Mühimme* XVI, 46, 112, 593 (979).

30 Meselâ bk. Musul'da nüzur ve sadakat toplıyanlar hakkında, *Mühimme* XII, 674 (979); Ruha (Urfa)'da İran'la alâkası tesbit edilenler hakkında, *Mühimme* XXVI, 474 (982); Şâh'a nüzur götürdüğü sâbit olan Kurşunlu kazâsının Kara köyünden Pîr Ahmed hakkında Kângırı Beyi'ne : *Mühimme* XXXI, 266 (15 cumâdelûlâ 985); Kezâ, Kurşunlu'nun Umurcuk köyünden eben an ceddin Kızılbaş halifesi olmakla meşhur olan Ayvatı-oğlu Şah-Bende Sâdık ve kardeşleri hakkında Kurşunlu Kadısına : *Mühimme zeyli* II, s. 302 (evâil-i safer 983) hüküm.

31 Yukarda zikredilenlerden başka bk. Mud kal'esi Kethudâsı hakkında, *Mühimme* IX, 79 (977); Siverek'de Yukarı cânib'le muâmelesi sâbit olan Kızılbaşlar hakkında, *Mühimme* XIV, 311 (978); İran'a dâima nüzur gönderip ellerinde Erdebil türbedârının mührünü muhtevi mektupları yakalanan Kurşunlu'nun Bozkuş köyünden Gaybî Hacı ve Yenice köyünden Çalab-verdi hakkında, *Mühimme zeyli* II, s. 102 ve 302 (982, 983); İran'a firâr eden Aksak Seyfeddin'in muttasıl İran'a gidip gelen iki oğlu ve yeğeni hakkında câsusluk yaptıkları sâbit olursa : *Mühimme zeyli* III, s. 138 (18 safer 984); Zulkadriye ve Haleb'deki Kızılbaşlar hakkında, *Mühimme* XXIX, 488 (984); Kezâ Besyân ve Pozyân Beyi'ne *Mühimme* XXIX, 489; Bozok ve Kırşehri Beylerine, 490; Kangallı ve Ali Pınarı ahâlisi hakkında Rum Beylerbeyisine hüküm : *Mühimme* XXIX, 491.

32 Meselâ bk. Keskin'de bir Kızılbaş hakkında, *Mühimme* IX, 173 (977); Musullu Cârullâh hakkında, *Mühimme* XII, 566, 929 ve *Mühimme* XV, 190, 597; Musul'da nüzur ve sadakat toplıyanlar hakkında, *Mühimme* XIV, 42 (979); Şam Hazine Defterdârı hakkında, *Mühimme* XXIX, 362 (984); Budak-özü'nde Tekeltici-oğlu Nasuh hakkında, *Mühimme* XXIX, 67 (984); Macahil Beyi'ne, kayınları hakkında, *Mühimme* XXIX, 374 (984); Karaman'da Aksak Seyfeddin hakkında, *Mühimme* XXIX, 500 (984); Mecîdözü Kadısının ar-

İran'la fi'len harbe girmenin arifesinde Osmanlı hükûmetinin Kızılbaş tâkıybâtını şiddetlendirdiği bâriz bir sûretde görülmektedir. Bu vâkı'ayı ba'zı belirtilerin delâletiyle[33], II. Şah İsmâil'in Anadola Kızılbaşlarını tahrik hususunda gösterdiği faaliyetin bir netîcesi olarak kabûl edebiliriz. Yapılan sıkı teftişler netîcesinde, münferid şahıslar ve gruplara âid vak'alar[34] istisnâ edilirse, Bağdad ve Zulkadriye'de Kızılbaş'ın çokluğu[35], buna mukabil Kırşehri'nde İran'la müttehid Kızılbaş bulunamadığı[36],

zettiği kimseler hakkında, *Mühimme* XXX, 319 (18 safer 985); Râfızî telkînâtı sebebi ile îdâm edilen Kazvinli Kızılbaş'ın ehibbâsının teftişi hakkında Kastamonu Beyi'ne hüküm: *Mühimme* XXX, 658 (28 rebi'ülevvel 985).

33 Şehrizol Beylerbeyisi'ne yazılan bir hükümde rastlanan şu ibâre şâyân-ı dikkattir: "... Arab Kendümü nam karyede sâkin ... nam kimesneler için Kızılbaş, Şah İsmâil Şah olalıdanberü er ve avret ve kız ile bir yerde mahlût el ele olup alâmât-ı rafzı zâhir ve peydâ eylemişlerdir..." (*Mühimme* XXXIII, 188 : 14 ramazan 985). Şâh'ın ölümünün ertesi günü (14 ramazan 985) tarihiyle Karaman, Rum, Anadolu, Zulkadriye Beylerbeyileri ile Teke Beyi'ne yazılan bir hükümde, ba'zı eşkıya ve levendlerin İran'a çekilip gittiği, ba'zısının da gitmek tedârikinde olduğu bildirilmekle: Gidenlerin kimler olduğu, taâllukatının gitmek arzu edip etmediği, arzu edenlerin ele getirilmelerinin emr (*Mühimme* XXXIII, 190) edilmiş olması da muhtemel tahrikâtın netîcelerinden olsa gerekdir.

34 Meselâ bk. Bidâyette gizli cem'iyyet yaparken (*Mühimme* XXX, 707 : 8 rebi'ülâhır 985) gittikçe cesâreti arttırıp alenî cem'iyyetler yapıp başına bin kadar adam celbedip tecâvüz ve şirretlikle halka ihtilâl veren Kızılbaş halifesi Kör Tatar hakkında Adana Beyi'ne : *Mühimme* XXXI, 459 (9 cumâdelâhıre 985); nice kimseleri iğvâ ettiği sâbit olmakla Manisa'da ihrak edilen mülhidin, müteferrik olmuşken toplanıp mezheblerini îlân eden müridleri hakkında : *Mühimme* XXXI, 298 (985); Sivas'da dâima nüzur ve sadakat toplayıp İran'a götüren ve vâkıf olduğu haberleri muttasıl haber veren kimseler hakkında : *Mühimme* XXXI, 32 (2 rebi'ülâhır 985) hükümler. Ayrıca bk. Ahmed Refik, *ayni eser*, vesika 49.

35 Emir mucebince Kızılbaş ahvâlini teftiş eden Bağdad Beylerbeyisi, Bağdâd'da bed-mezheb ve râfızînin nihâyeti olmadığını, Meşhedeyn'de İran'dan ulûfe alır kimseler bulunduğunu; Bağdad âyânından ve zuemâdan Hoca Selmân'ın Arab kabileleri, Ulus tâifesi ve vilâyet ahâlisi ile müttefik, mütemevvil Kızılbaş olduğunu arzetmekle, bu kabil kimselerin tevkif edilip başka bir töhmetle izâlesi hakkında hüküm : *Mühimme* XXXI, 142 (4 cumâdelûlâ 985), Râfızîliği sebebi ile Bağdad divanındaki tercümanlık vazifesinden atılan Süleyman'ın, izâlesi emredilen 49 mülhidle birleşip İran'a casusluğa gönderilen kimseleri ardlarınca ihbâr edip nicesinin telef olmasına sebeb olmakla hakkından gelinmek üzere iken firâr ettiği arzedilmekle, yakalanarak diğergerlerine ibret olmak üzere hakkında gelinmesi hakkında hüküm : *Mühimme* XXXI, 696 (15 receb 985)

Ba'zı kimselerin evlerinde Şah'dan gelen mektuplar ve sâir alâmetler bulunup haklarından gelindiği, fakat Zulkadriye'de Kızılbaş muhibbi râfızîlerin pek çok olduğu bildirilmekle, teftişe me'mur Beşir Çavuşla birlikde tecessüs edilip ele girenlerin şer'ile haklarından gelinmesi hakkında Zulkadriye Beylerbeyisi'ne hüküm : *Mühimme* XXXI, 335 (17 cumadelûlâ 985).

36 *Mühimme* XXXI, 218 (12 cumâdelûlâ 985).

ve fakat Rum (Sivas) eyâletinin muhtelif kazâlarında Kızılbaş halîfelerinin kaynaştığı, nüzur ve sadakat toplanıp İran'a mütemâdiyen adamlar gidip geldiği[37] tezâhür etti.

Bütün bu kaynaşmaların hakîkî âmilini, Ek I'de derc ettiğimiz hükümden de istidlâl edileceği gibi, İrân'dan gönderilen Kızılbaş halîfelerin Anadolu Kızılbaşları arasında yaptığı tahriklerde aramalıdır. Kızılbaş halîfelerinin, ne suretle tâyin ve ne gibi vazîfelerle tavzif edildiğini de Ek II'de verdiğimiz hükümden öğreniyoruz: 976 da Vezîrlikden ve Emîr-i Dîvân'lıkdan ayrılan ve Kızılbaş âyânı ve oğlu Ahmed Han'la beraber Van-Birecik-Urfa yoliyle hacca azîmet edip[38] Şam Beylerbeyisi Derviş Paşa'nın urban kıyâfetine giren adamları tarafından katledilen Ma'sûm Sultan[39], Şah'dan getirdiği halîfe berâtlarını kısmen bizzat, kısmen bilvâsıta tevzi' etmiş ve her halîfenin kendi mührü ile müteahhid bulundukları biner fluriyi göndermelerini kararlaştırmış ve o tarihden beri vaz' ettiği esas üzere hareket edilmişdir. Diğer ba'zı hükümlerin delâletiyle, halîfeler ve mültezimleri vâsıtasiyle toplanan paraların ticâret bahânesiyle İrân'a gidip gelen ba'zı ajanlar[40] veya Şah tarafından ulûfe bağlanan kimseler[41] tarafından İran'a nakledildiği anlaşılmaktadır. Halîfelerin yalnız

37 Bk. Havâss-ı humâyun nâzırı Ebu Tâlib'in ihbârı: *Mühimme* XXXI, 391 (2 cumâdelâhıre 985); Çorum'un Top karyesi mülhidleri için, *Mühimme* XXXI, 517 (22 cumâdelâhıre); defteri gönderilen müttehemler şer' ile teftiş edilip sâbit olanların îdâmı, olmayıp müttehem olduklarına kanaat getirilenlerin Kıbrıs'a nefyi hakkında Bozok Beyi'ne hüküm : *Mühimme* XXX, 488 (11 rebi'ülevvel 985).

Bilcümle Kızılbaşların hakkından gelindiği takdirde küllî telef-i nefs olmak lâzım geleceğini arzeden Rum Beylerbeyisine, mülhid ve râfızî olan Kızılbaşları evleri ve barkları ile alâkalarını kesip hisar erleri refâkatinde Kıbrış'a sürmesi ve fakat Kızılbaş halîfelerinin haklarından gelinmesi emredilmişdir: *Mühimme* XXXIII, 413 (29 şevvâl 985).

38 Bk. *Mühimme* VII, 2491, 2500, 2502, 2703.

39 Müneccim-başı, ba'zı vüzerânın Pâdişâh'a, Ma'sum Sultan'ın hacca gitmek bahânesiyle Anadolu Şah-sevenleri'ni başına toplayıp bir fitne ihdâs etmeğe kasdettiğini arzetmeleri üzerine Derviş Paşa'ya sulhü nakzeden müşârünileyhin kaydını görmesi emredildiği ; Şam Beylerbeyi'sinin de 200 kadar adamını Urban eşkıyâsı kıyâfetine sokarak Ma'sum Sultan'ı katl ve eşyâsını yağma ettirdiğini kaydeder (*Sahâ'ifü'l-ahbâr* III, 197-198). Zikrettiğimiz hükümler vüzerânın müşârünileyh hakkındaki ilka'âtının muhik olduğunu göstermektedir.

40 Meselâ bk. İran'da akrabâsı olan ba'zı kimselerin ticâret bahânesiyle topladıkları nüzur ve sadakatı götürdükleri hakkında Anadolu Beylerbeyisine ve Teke Beyi'ne ihtar: *Mühimme* XXXIII, 173 (13 ramazan 985).

41 Meselâ, Sivas'ın Sulu-Saray köyünden İlpaşa-oğlu Aykud, Kızılbaş halîfeleri tarafından toplanan parayı ve edinilen ma'lûmatı İran'a götürmekle Şah tarafından 100 akçe ulûfeye bağlanmışdı: *Mühimme* XXXIII, 109 (gurre-i ramazan 985).

nüzur ve sadakat toplamak, şifâhî telkinler yapmakla kalmayıp Kızılbaş aka'idini muhtevî kitaplar getirip dağıttıkları da istidlâl edilebilmektedir [42].

II. İsmâil'in Türkiye Kızılbaşları arasındaki tahrikâtının son ve tipik tezahürü Şâh'ın ölümünden bir sene sonra Maraş Türkmenleri arasında zuhûr eden bir düzmece "Şah İsmâil" fitnesidir: Serdâr Lala Mustafa Paşa, Gürcistan ve Şirvan fethi için İstanbul'dan hareket edip Sivas'a geldiğinde, Zulkadriye Beylerbeyisi ve Elbistan Kadısı serdâra mürâcaat ederek: Şam Bayadı Türkmenleri arasında, birisinin ortaya çıkıp "Ben Şah İsmâil'im" diye ba'zı eşkıyâyı başına topladığı; Sultan Korusu ve Arslantaş mevkı'inde "bu sevdâ ile nice şenâatler" edip sonra Bozok'da Kızılbaş halîfesiyle müttefikan Hacı Bektaş Ocağı'nda kurbanlar kesip meşhur âsî ve şakî Ebu Rîş-oğlu'yla haberleşip, Hısn-ı Mansur Alay-beyisinin çayırını basıp cebren atlarını alıp nüfus katletmekden hâlî olmadığını, gittikçe fesâdının arttığını ve isyânının genişlemek isti'dâdında olduğunu arzettiler. Bu mürâcaat üzerine Mustafa Paşa, Türkmen Sancağıbeyi Şah Murad Bey'e, Bozok Mirlivâsı Çerkes Bey'e ve muhâfazaya me'mur Rum Defter Kethudâsı Mahmud'a hükümler gönderip mezkûr şakî ve tâifesini mahkemeye da'vet etmeleri, icâbet etmeyip isyânda sâbit-kadem olurlarsa demlerinin heder olduğu, haklarından gelinmesini emretmişdir [43].

Boybeyli yaylağında yanına varanları "Şah İsmâil budur" diye idlâl edip hurûc etmeğe hazırlanırken Bozok Beyinin kuvvetleri tarafından basılıp ele geçirilen Köse Yunus nam Kızılbaş halîfesinin ifâdedesine göre "Şah İsmâil", vilâyet-i Acem'den Şah İsmâil namına gelip 985 kışını Amik ovasında geçirdikten sonra Yeni-il'e tâbi' Kemerli ve Pehlivanlı cemâatlerile yaylağa çıkmışdır; kendisi fârisî konuşur; orta boylu, köse sakallı ve uzun saçlıdır [44].

Malatya havâlisindeki aşîretlerin itâatlerini ve maddî yardımlarını

[42] Rum Beylerbeyisinin eline geçen râfızî kitaplarının İstanbul'a gönderilmesi hakkında *Mühimme* XXVII, 957 (3 zilhicce 983); Zulkadriye de bulunan râfızî kitapları hakkında *Mühimme* XXXI, 335 (17 cumâdelûlâ 985); Çorum'un Ortapâre kazâsına tâbi' Haman cema'atinden Veli Fakîh'in Kızılbaş'dan getirdiği kitaplara dâir bk. Ahmed Refik, *ayni eser*, vesika 47.

[43] Serdâr'ın Hoca Sa'deddin Efendi ile Şemsi Ahmed Paşa'ya yazdığı 20 rebi'ülâhır 986 tarihli mektubda: Alî, *Nusret-nâme* 43 a- 43b. Kezâ bk. Türkmen Sancağı-beyi Şah Murad'a (*Mühimme* XXXII, 392: 2 cumâdelûlâ 986); Ayıntab, Bozok, Kırşehir beylerine (*Mühimme* XXXII, 393) hüküm. Muhkem ceng edilerek ele geçirilen mezkûr şakînin halifesi Hüseyin'den sonra kendisinin de tevkîfi hakkında kezâ Bozok Beyi'ne hüküm: *Mühimme* XXXII, 433, 444 (20 cumâdelâhıre 986).

[44] *Mühimme* XXXV, 445 (20 cumâdelâhıre) ve 997 (8 şevvâl 986).

te'min eden[45] "Şah İsmâil", her gittiği yerde tâkîb edildi[46]. Nihâyet ele geçen vezîri Han Pîrî'nin îtirâfı vechile, sırasiyle Malatya, Arabgir, Maraş ve Karaman'ı yağma ve tâlan için obaları garet edip Elmalu köyü civarında asker toplarken Malatya Kadısı'nın kuvvetleri tarafından basdırıldı, maiyyeti dağılıp kendisi Fırat'ı geçerek Siverek'e doğru firâr etti[47]. Düzmece Şah İsmâil'in bundan sonraki mâcerâsı Mühimme defterlerinden tâkîb edilemiyor.

III

ŞAH TAHMASB'IN ÖLÜMÜNÜ MÜTEÂKIB İRAN'DA ZUHÛR EDEN KARIŞIKLIKLAR

Uzun süren saltanatında memleketini sükûn ve istikrara kavuşduran Şah Tahmasb'ın[48] ölümü, İran'da bir karışıklık ve felâketler devresinin başlamasına yol açmıştır. Daha vefâtından iki sene önce tutulduğu pek tehlikeli hastalığı sırasında veliahdi tâyin hususunda hâne-

45 *Mühimme* XXXV, 473'den naklen Ahmed Refik, *ayni eser*, vesika 50.

46 Malatya Beyi'ne: *Mühimme* XXXV, 511 (2 receb); Bozok Beyi'ne: 583 (16 receb); Ayıntab Bey'ine hüküm: *Mühimme* XXXV, 802 (21 şa'ban 986).

47 Malatya'nın Çalab köyünde bir müddet mevkuf kalıp sonra serbest bırakılarak Fırat'ı geçtiği hakkında bk. *Mühimme* XXXV, 997 (8 şevval 986); *Mühimme* XXXVI, 128 (28 zilhicce 986). Malatya Kadısı kuvvetleri tarafından tevkîf edilen "Şah İsmâil'in" veziri Han Pîrî'ye göre, obalarda bulunan Kızılbaş tâclarını kendisi tevzi' etmişdir: huruc tedârikinde bulunurlarken üzerlerine gelen Kadı'nın kuvvetleriyle muhkem ceng edilmiş, Şah'la beraber İran'dan gelenlerden birisi maktûl düşmüş, Şâh'ın maiyyetindeki Rişvânlı kürdleri ve sâir Etrâk dağılmışdır: Bk. *Mühimme* XXXV, 1023 (16 şevvâl 986).

48 Tahmasb, hicrî takvim hesabına göre, 64 sene, 4 ay, 25 gün yaşamış (26 zilhicce 919 çarşamba- 15 safer 984 salı), 45 sene saltanat sürmüşdü (Bk. *Târîh-i Âlem-ârây-i Abbâsî*, s. 93-94). 19 receb 930 pazartesi günü 11 yaşında olduğu hâlde tahta câlis olmuşdu. İlk seneleri dahilî muhârebelerle ümerânın vekâlet hizmetini te'min yolunda giriştiği entrikalar, Özbek Hânı Ubeyd Han'ın 12 sene müddetle Horasân'ı tahribi ve Osmanlı Türklerinin tehdîdi altında geçti. Ubeyd Han'ın vefâtından sonra (946) da Horasan Özbek tehdîdinden kaldı; fakat Budak Han, Abdullah Han ve 'Ali Sultan'ın müteaddid seferleri netîce vermedi. Tahmasb, Şirvân ve Gîlân'ı hâkimiyyeti altına aldı; icrâ ettiği dört seferle Gürcü Beylerinin mukavemetini kırıp Kaheti, Zagem, Açık-baş hâkimlerini itâat altına aldı; Tiflis'e, mukavemeti tenkil edilen Luarsab'ın ihtida eden oğlu Davud Han'ı tâyin etti (Gaffârî, Hasan Beğ Rumlu, Yahyâ-yı Kazvînî ve Şeyh Ebu'l-fazl'n eserlerindeki ma'lûmatı telfik eden *Âlem-ârây-i Abbâsî*'den telhis). Saltanatının sekizinci senesinde kumarhâne ve meyhâneleri kapattı; sâdât ve fukarâya ta'zim gösterdi, vergileri hafifletti; îmâr hareketlerinde bulundu (*Ayni eser*, s. 94).

nedân âzâsı ve ümerâ arasında baş gösteren tefrika[49], Şâh'ın -pek muhtemel olarak- bir su'ikasda kurban gitmesine sâik olmuşdur[50]. Hemen babasının vefâtını müteâkıb tahta câlis olan Haydar Mirza, üvey kardeşi Perihan Hanım'ın tahriki ile Çerkes kuvvetleri tarafından muhâsara edilmiş ve cülûsunun ertesi günü tarafdarlarına iltihak etmek üze-

49 Tahmasb bu hastalığı sırasında iki kerre ölüm hâline gelmekle, veliahdi ta'yin vesilesiyle, esâsen dâima ihtilâf halinde bulunan kabîleler arasındaki tefrika yeniden baş gösterdi. Dokuz oğuldan -oğulların adedi, *Âlem-ârâ* ve *Şeref-nâme*'de gayet vâzıh olarak dokuzdur; Hammer'in Venedik sefirinden naklettiği "11" rakkamına (bk. VII, 258, not 1) Şâh'ın birâder-zâdelerinin de karıştırılmış olması mahtemeldir - en büyüğü Muhammed (Hudâbende) Mirzâ'nın bir kaç senedir büsbütün görmez hâle gelmesi sebebiyle reyler yaşca üçüncü ve ikinci şehzâde üzerinde toplanıyordu: İktidarda bulunan Ustaclu ümerâsı ile anne tarafından hemcinsi olan Gürcü tâifesi, Şâh'ın teveccühüne mazhar olup tevellüdünden beri yanından ayırmadığı Haydar Mirzâ'yı; Afşar, Rumlu ve Türkmen ümerâsiyle halkın ekseri, Hudâbende gibi Bayındır ümerâsından Mûsâ Sultan'ın kızından tevellüd edip Şirvân ve Horasan Vâliliklerinde bulunup sonra Kahkaha kal'esinde hapsedilen İsmâil Mirzâ'yı iltizam ediyorlardı. Gürcü asıllı bir câriyeden olup Ustaclu ümerâsı elinde büyüyen Mustafa Mirzâ ile Şâh'ın birâderi Behrâm Mirzâ'nın oğlu Umdetü'l-mülk İbrahim Mirza da Haydar'ı tutuyorlardı. Tahmasb, iyileşince gözde kızı Perihan Hanım'ın, annesi vâsıtasiyle yaptığı Haydar Mirza ve tarafdarları aleyhindeki tahriklere kapılmış görünmedi; fakat Ustaclu ümerâsını merkez-i hükûmetden uzaklaştırmağa meylletti (*Âlem-ârâ*, s. 91-93).

50 Tahmasb'ın ölüm şeklini tesbit hususunda Osmanlı müverrihlerinin rivâyetleri (meselâ bk. Cenâbî Muhtasarı 156 a; Selânikî, s. 144; *Câmi'ü't-tevârih*, 318 b - 320 b) biri diğerini te'yid etmediği gibi vâkı'ayı da - Cenâbî istisnâ edilirse - tamâmen aks ettirmekten uzakdır; Belki Osmanlı başşehrinde dolaşan şâyi'aları tesbit bakımından ehemmiyetli addedilebilir. İskender Münşî, Tahmasb'ın vefâtı bahsinde, Şâh'ın hamamda kullandığı nûre (hamam otu) sebebiyle hastalanarak öldüğünü tesbit eder ve fakat nûreye zehir karıştırmak keyfiyetine temas etmez (*Âlem-ârâ*, s. 93); Ancak Haydar Mirzâ'nın katlini müteâkıb ukûbete uğrayanlar arasında, etıbbây-ı hassadan ve Haydar Mirza tarafdarlarından olup Şâh'ın ölümü sırasında yanında bulunanlardan Gîlân'lı Ebu Nasr'ın Haydar Mirza emriyle Şâh'ın nûresine zehir kattığı ithâmiyle korucular elinde parça parça edildiğini nakleder (s. 140) ki, Safevî hânedânına âid çirkin hâdiseleri gizlemek hususunda îtinâ gösteren müellifin böylece hakîkati îmâ etmiş olması pek muhtemeldir. Yine ayni müellif, Şâh'ın salı gecesi hastalanıp ertesi sabah vefât ettiğini kaydederse de (s, 93-94), salının saferin hangi gününe rastladığında mütereddidir; s. 93 de "14", s. 94 ve 140'da "15" safer gösterilmiştir. *Şeref-nâme* (II, 247)'ye ve Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'nın istihbâratına (Bk. Şâh'ın vefâtı şâyi' olunca İstanbul'da bulunan elçinin adamına iki nefer koşulup Revân'daki Muhammedî Sultan'ın büyük oğlundan keyfiyet tahkik edildikde Şâh'ın saferin 16 ıncı günü öldüğüne dâir mektup geldiği hakkında Husrev Paşa'nın arzına mukabil gönderilen hüküm : *Mühimme zeyli* III, s. 195: selh-i rebiülevvel 984) göre de bu tarih 16 saferdir. Ancak Hasen-i Rumlu, vâzıh olarak 15 safer salı tarihini tesbit ettiği gibi, takvim esaslarına göre de salı, 15 safere (=15 mayıs 1576) tesâdüf eder.

re kadın kıyâfetiyle muhâsırlar arasından geçerken teşhis edilip katledilmişdir [51].

Perihan Hanım, dayısı Şemhal ve Halîfetü'l-hulefâ Hüseyin-Kulu, Kızılbaşın ittifakla İsmâil Mirzâ'ya tarafdar olması sebebiyle Türkmen Haydar Sultan'ı Şehzâdenin mahbus olduğu Kahkaha'ya göndererek İsmail Mirzâ'yı Kazvin'e dâvet ettiler. Ordu halkından ve Azerbaycan ahâlisinden 30000 kişinin Kahkaha önünde toplanması üzerine kal'e hâkimi kapıları açıp Şehzâde'ye tâ'zim ve ubûdiyyet gösterdi [52]. İsmâil Mirza, Erdebil'de ecdâdı kabirlerini ziyaretden sonra Kazvin'e dâhil ve devlethânesinin inşâsını müteâkıb tahta câlis oldu (22 ağustos 1576) [53].

İsmâil Mirzâ'nın cülûsu sırasında Ustaclu tâifesinden hayli kimseler katledildiği gibi, cülûsu müteâkıb hükümdârın haşin ve mütelevvin mizâcı sebebiyle ümerâya gösterilen îtimâdsızlık ve sık sık vâki' olan tebdiller [54], şehzâdelerin katilleri [55] memnuniyetsizliği körüklemiş ve nihâyet Şâh'ın şi'î mezhebine karşı takındığı tavır büsbütün galeyânı mucib olmuşdu [56]. 985 ramazanının ilk günü görülen kuyruklu yıldızdan

[51] *Âlem-ârâ*, s. 136-139; *Şeref-nâme* II, 247-249.

[52] *Şeref-nâme* II, 249-250; *Âlem-ârâ* s, 141-142. Hakkâri Beyi Zeynel Bey'in câsuslar vâsıtasiyle haber aldığına göre: İsmâil Mirzâ, hemşiresinden "muaccelen Gazvin'e (Kazvin'e) gelesin deyu haber gelmekle sür'atle" Kazvin'e teveccüh etmişdir (22 rebî'ülâhır 984 tarihiyle sâbık Van Beylerbeyisi Ahmed Paşa'ya yazılan hükme bk. *Mühimme zeyli* III, s. 261). Cenâbî'nin (156 a) ve ondan naklen Hammer'in (VII, 56), Perihan Hanım'ın ata binip Alamut'a gidip İsmâil Mirzâ'yı mahbesinden çıkarıp tahta iclâs ettiği rivâyeti pek hayâlî görünüyor.

[53] Husrev Paşa'nın Muhammedî Sultan'ın Revân'daki oğlundan aldığı mektuba (bk. 27 inci notta zikredilen hüküm) göre İsmâil Mirzâ, 22 saferde Kahkaha'dan çıkmış, 26 ıncı günü Erdebil'e varıp saferin sonunda Kazvin'e dâhil olmuşdur. *Âlem-ârâ*'nın ifâdesi Kahkaha'dan çıkışa âid rakamı te'yid ediyorsa (s. 142) da, Kazvin'e duhûl için 16 rebî'ülevvel perşembe gününü tesbit ediyor (s. 143) ki, araya giren zaman fâsılasının uzunluğu sebebiyle ihtiyâtla karşılanmalıdır. Yine ayni eserde, II. İsmâil'in cülûsunun 27 cumâdelûlâ çarşamba günü vâki' olduğu mukayyeddir (s. 148). Hudud beylerinin İran hâdiseleri hakkındaki istihbâratı için ayrıca bk. Lokman, 91 b, 92 a.

[54] Bidâyette bahâdırlık (Cenâbî 156 a) ve ba'zı meziyyetlere sâhib olmasına rağmen 20 seneye yakın bir zaman (*Âlem-ârâ*, s. 141'de : 19 sene 6 ay 21 gün; *Şeref-nâme* II, 254'de : 20 sene; Cenâbî 156 a ve ondan naklen Hammer VII, 56'de : 25; *Câmi'ü't-tevârîh* 322 b'de 22 sene) geçirdiği mahbusiyyet hayâtı ve mübtelâ olduğu afyon sebebiyle büsbütün huşûnet kesbeden İsmâil Mirza, bir kimse ile bir ay ihtilât edemez hâle gelmiş (*Şeref-nâme* I, 454; II, 253-254), bir hususa ta'yin ettiği şahsı derhal tebdil ederek ümerâya riâyet etmemişdi (*Âlem-ârâ*, s. 152).

[55] Vâlidesi Sultanım Hatun'dan hicâb ettiği için hayatta bıraktığı ağabeyisi Muhammed Mirza ve iki oğlu istisnâ edilirse diğer bütün kardeşlerini öldürtdü (*Âlem-ârâ*, s. 147, 149-152)

[56] Şah, bir kaç def'a meclisinde bulunan şi'î ülemâsına, hakkında âyet nâzil olan

şeâmet duyan Şah[57], aynı ayın 13 üncü salı gecesi (23 kasımı 24 kasıma bağlıyan gece) istirahat etmek üzere gittiği mahbûbu Helvacı-oğlu Hasan Bey'in evinde ertesi gün öğle üzeri ölüm hâlinde bulundu (24 kasım 1577). Tabibler zehirlenmiş olduğunu tesbit, halk Perihan Hanım'ı tesmim etmekle itham ettiler[58]. Ümera müttehiden Muhammed (Hudâbende) Mirzâ'nın iclâsını kararlaşdırıp tahta dâvet için Şîrâz'a Türkmen Ali Han Bey'i gönderdiler[59]. II. İsmâil'in teşeffü'ünde müessir olan Seyyid Şerîf-i Cürcânî ahfâdından Mirza Mahdum nâmiyle meşhur Mevlâna Muînüddin Eşref, Perihan Hanım tarafından Kazvin'den çıkarıldı[60].

Peygamber'in mahbûbesi Hazret-i Â'işe'nin Talha ve Zubeyr'in tahriki ile iştirâk ettiği "Cemel Vak'ası"nı müteâkıb Hazret-i Ali'nin bu hareketi kadın aklının za'fına hamlederek kendisini afvedip ta'zim ve tekrimle bir kaç menzil teşyi' ettiğini nakl ile Hazret-i Â'işe'ye şi'îlerin sebb-etmesi sebebini anlıyamadığını; ona ta'n etmenin hemen Hazret-i Ali'ye ta'n etmek gibi olduğunu ifâde etmiş; sonra Tahmasb zamanında sünnîlikle itham edilen ve ehl-i sünnet mezhebinin takviyesi ve Hulefây-ı Râşidîn'den üçüne ta'n etmekden vaz geçilmesi hususunda şi'î ulemâsiyle mubâheselere girişen Seyyid Mirza Mahdûm'a ta'zim gösterip va'zı sırasında kendisine lâf atanları men' için 12 korucu me'mur etmiş; teberrâ fi'lini men', ba'zı şi'î ulemâsını muhitinden teb'îd etmiş ve hattâ ömrü boyunca Aşere-i mübeşşere'ye la'net etmeyen ulemâya nezirler dağıttırmıştı. Fakat bütün bu hareketleri gittikçe artan hir memnuniyetsizlik tevlid etmiş ve Şah, şi'î gürûhunun galeyânı üzerine, Mirza Mahdum'u Kızılbaş îtikadını feshetmeğe çalıştığı ithamiyle itâb edip bir daha mezhebe müteallik mubâheseye girişmemekle kendisini tebri'eye çalışmıştı (*Âlem-ârâ*, s. 153-155). İsmâil Mirzâ'nın Aşere-i mübeşşere'ye sebb ve lâneti bertaraf edip şi'î ve sünnî herkesin kendi mezhebince amel etmesini te'min yolundaki gayretlerinin Kızılbaş'ları tamâmen kendi aleyhine çevirdiğinde bütün kaynaklar müttefiktir (*Şeref-nâme* II, 254; Cenâbî 156 a; Selânikî 144; *Nusret-nâme* 9 a; *Câmi'ü't-tevârîh* 321 b). Cenâbî, Şâh'ın kendisine kasdedildiğini derk ederek şikâra ve yabana çıkmadığını, hattâ dîvâna dahi babası usûlünce çıkmayıp bütün umûru Veziriâzamına havâle ettiğini; Zaîm Mîr Mehmed ise Şâh'ın zehirlenmesinden önce üç def'a suikasd tehlikesi atlattığını kaydeder (Gösterilen yerler).

57 II. İsmâil, kuyrukla yıldızın görünmesinden pek fazla müteheyyic oldu. Fakat müneccimleri, şe'âmetin Rum ve Mağrib'e müteveccih olduğunu telkîn ederek bir mikdâr teskin edebildiler (*Âlem-ârâ*, s. 156). Kuyruklu yıldız görünmesinden mütevellid İstanbul'daki tefsirler için bk. *Nusret-nâme* 4 b-6 a; Selânikî, s. 143.

58 *Âlem-ârâ*, s. 156. Şâh'ın 13 ramazanda öldüğünü Husrev Paşa'nın istihbârâtı da te'yid etmektedir (Van Beylerbeyisine yazılan 20 şevvâl 985 tarihli hükme bk. *Mühimme* XXXII, 80). Lokman, şevvâl evâsıtında vâsıl olan ulağın, şâhı "hemşîresi ile ba'z-ı ümerây-ı Sürhser ittifâk edüp ve gece ile sarayında yaturken birkaç fedâî varup katletdikleri" haberini getirdiğini kaydeder (*Zübdetü't-tevârîh*, 93 a). Cenâbî, zehirleme rivâyeti yanında, kadın kılığında 5-10 kimsenin saraya gidip Şâh'ı boğduklarını naklederse (varak 156 b) de (krş Hammer VII, 57), boğarak katil keyfiyeti, *Âlem-ârâ*'nın gayet vâzıh hikâyesi muvâcehesinde pek muhtemel görünmeyor.

59 *Âlem-ârâ*, s. 158; *Şeref-nâme* II, 255.

60 İrân'da tutunamayan Seyyyid Mirza Mahdum'un bir tarîkle halâs olup Şehrizor'a iltica ettiği bildirilince (Lokman, 93 a-93 b) Beylerbeyi'ye gönderilen 2 zilhicce 985

IV

ŞAH II. İSMÂİL'İN NAKZ-I AHDİ VE OSMANLI HÜKÛMETİNİN HAREKET TARZI

Osmanlı hükûmeti, İran'da Tahmasb'ın ölümünü müteâkıb cereyan eden hâdisâtı büyük bir dikkatle ta'kîb etti. Şah'ın ölümü duyulur duyulmaz serhad beylerbeyilerine gönderilen hükümlerde: kal'eler ve askerin techizat ve teslihâtının ikmâli, İran tarafından sulha riâyet olunursa bu taraftan da ahidnâme hilâfınca bir hususa ruhsat verilmemesi [61]; İran'daki fetrete rağmen bezirgânların gelmesine müsaade olunursa Osmanlı ülkesinden de gerek İran, gerekse Türk bezirgânlarının hududu geçip İran'a gitmesine müsaade olunması, şâyet hudud kapatılıp bezirgânlar bırakılmayorsa bu taraftan gitmek istiyenleri bırakmayıp hareketlerini bir müddet te'hir etmeleri ve fakat mâbeynde olan ahdü amâna muhâlif bu cânibden bir vaz' sudûrundan hazer eyleyip mütemâdiyen İran ahvâlini tecessüs etmeleri emredilmiştir [62].

Mühimme Defterleri'ndeki yer yer inkıta'lar sebebi ile bu tenbîhatdan ne kadar sonra vuku' bulduğunu ta'yîn edemediğimiz bir vak'a, İran'ın ahde muhâlif bir hareketi, hükûmetin nazar-ı dikkatini çekdi: Gîlân'dan Osmanlı ülkesine gelmekte olan bir Türk kervânı Zengân'da [63] bası-

tarihli hükümle müşarünileyhin riâyet olunmak üzere yarar adamlar refâkatinde İstanbul'a gönderilmesi emredilmişdir (*Mühimme* XXXII, 137). Pâdişâh'ın iltifâtına mazhar olan Mirza Mahdûm'a "mevâlî kadrosuna idhâl edilmek üzere 60 akçe ulûfe tâyîn ve müteâkıben (986 cumâdelûlâsında) Âmid, 987'de Meşhedeyn ilâvesiyle Bağdad Kadılığı, sonra Trablus-şam, 989'da Medine, 991'de Mekke Kadılığı tevcih edilmiştir (Lokman, 93 b, 94 b, 96 b, 98 b). 993'de Nakîbüleşrâf olmuş, sonra Anadolu Kadıaskerliği îtibariyle Mekke Kadısı olmayı tercih ve 995 şevvâlinde Mekke'de vefât etmiştir (*Ravzatü'l-ebrâr* s. 465, 468).

[61] Van, Erzurum, Lahsa, Diyarbekir, Bağdad ve Basra Beylerbeyilerine 14 rebi'ülevvel 984 tarihli hüküm: *Mühimme zeyli* III, s. 190-191; Şehrizol Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, III, s. 191. Evâil-i rebi'ülevvel: "Serhadde olan kul tâifesinin kusûrı tekmîl buyurulup tenbîh ü te'kîd ile irsâl kılındı" (Lokman, 92 a). Evâhır-ı zilhicce: "Bağdad muhâfazasına Silâhdarbaşı, bölüğüyle; Şehrizor'a Ulûfeciler bölüğü, ağalariyle ta'yîn buyrılup birkaç bin Yeniçeriyle Erzurum ve Van serhadlerine irsâl kılındı,, (*kezâ*, 92 b; krş. not 79).

[62] Sâbık Erzurum, Diyarbekir Beylerbeyilerine 23 rebî'ülevvel (*Mühimme zeyli* III, s. 183) ve sâbık Bağdad Beylerbeyisi ile Diyarbekir, Basra, Şehrizol, Van ve Lahsa Beylerbeyilerine selh-i rebî'ülevvel tarihli hükümler (*Kezâ*, s. 193).

[63] Zengân, Sultaniye'nin şimal-i garbîsinde vâki' "Zencan,, olmalıdır. Bk. Mes'ud Keyhân, *Coğrafyâ-yı mufassal-i İrân* II, 376.

larak malları yağma, tâcirlerin ekserisi katl ve bir kısmı esir edildi. Keyfiyet serhad beylerbeyileri tarafından merkeze arz edildikde: "mâbeynde sulh ü salâh emri muhakkak iken ve âyîn-i küffârda dahi kervan ve tüccâra dahl u taarruz olunmak yoğiken ahd ü aman içinde böyle vaz' olunmanın aslı nedir? Yukarı-Cânib'e âdem gönderip cevâb taleb olunsun" diye fermân olunmuş; Erzurum'dan gönderilen iki çavuşa "şâfî cevâb" verilmek şöyle dursun çavuşlar habsedilmiş, çavuşların ne olduğunu öğrenmek için Van'dan gönderilen adamlar dahi tevkîf olunmuştur [64].

Bu münferid vak'ayı daha mühim ve doğrudan doğruya Osmanlı hudud emniyetini tehdid eden hâdiseler ta'kîb etdi. 985 şa'bânından îtibâren merkez-i hükûmeti endişeye düşüren bu hâdiselerin zuhurunda doğrudan doğruya Safevî hükümdarı medhaldâr, müessir ve müşevvik mevki'inde bulunuyordu: Muhtelif fesâd ve şekavetleri sebebiyle tevkîfi emredilip [65] Van kal'esinde habsedilen Şah-Kulu oğullarından Gazi, bir takrible hapisden kaçıp ve nerede olduğu belli değilken Şah II. İsmâil'in kendisine mektup gönderip envâ'ı riâyetlerde bulunup—Gazi ile aralarında husûmet bulunan Zeynel ve Zeyneddin Beyler'in tasarrufundaki Osmanlı topraklarından bir kısmının da ilhakiyle—Selemâs'ı sancak tarikıyle kendisine tevcih edip Gazi'nin dahi varıp bilfi'il Selemâs'a tasarruf ettiği; Hakkâri Beyi Zeynel Bey'in adamlarından Hasib-in dahi Gazi'ye iltihak ederek ekrâdı idlâl edip fitne ve fesâdın büyümek isti'dâdında olduğu mezkeze arz edilince, mâbeyndeki sulhü ihlâl etmeden Gazi'nin ele getirilmesi veya

64 Beradost Beyi Ali'nin Urûmî (Urmiye) havâlisine icrâ ettiği akından şikâyetle sulhün münhedim olmasına bâisin ne olduğu yolunda Pîr Mehmed Sultan'ın Mahmudî Hasan Bey'e, Tokmak Sultan'ın Husrev Paşa'ya vârid olan mektuplarına cevâb makamında irad edilecek hususlardan biri olarak Van Beylerbeyisi'ne gönderilen mu'ahhar 25 zilhicce 985 tarihli hüküm (*Mühimme* XXXII, 160) ve Sadrıâzamın mektubu (*Mühimme* XXXII, 665) nda yukarıki hikâye bast edilmiştir. Hâdiseyi tahkîke giden Erzurum çavuşlarının iâde edileceğine âid ma'lûmatı hâvi hükümler için bk. Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXI, 648 (10 receb 985); *Mühimme* XXXII, 353 (25 rebî'ülevvel 986). Van Beylerbeyi'sine hüküm: *Kezâ*, 119 (10 zilka'de 985); 264 (gurre-i safer 986).

65 Şah-Kulu Belîhan (?) oğullarından muhtelif fesâdı olan Alâeddin tevkif edilip Van kal'esinde habsedilmiş; kardeşi Koçu'nun ise, Kotur deresinde İran tüccârını basan eşkıyânın getirdiği bir mikdar çividi İran'ın Urmiye kasabasına götürüp satması; Selemas'da pazar basıp reâyanın emvâlini yağma etmesi İran ümerâsının şikâyetini mucib olduğu Zeynel Bey tarafından arzedilince ele getirip keyfiyeti şer'ile teftiş edip katl-i nüfus olmamışsa mümkün mertebe mâbeyni te'lif edip ahd ü amâna muhalif vaz' ettirmemesi emredilmişdir (*Mühimme zeyli* III, s. 273).

mahbus kardeşleri vasıtasiyle avdetinin te'mini emredilmişdir [66].

Şah Kulu-oğlu Gazi'nin avdetini te'min için müteâkıb teşebbüslerin, sırf Zeynel Bey'le olan nizâ'ı yüzünden rafzı ihtiyar etmesinin münâsib olmıyacağı mütâlâasiyle, muslihâne bir vâdiye intikal ettirilip döndüğü takdirde babası ülkesinin sancak tarikıyle verileceğinin ifhâmı istenildiği [67] gibi, bir taraftan da Şâh'a müracaat edilerek: Şah Tahmasb devrinde akdedilen musâlahaya riâyet için "atebe-i ulyâ"ya ilticâ edenlere ruhsat verilmediği, bu def'a eyâlet sâhibi ümerânın kendi akrabâları arasında tahaddüs eden niza sebebiyle Yukarı-cânib'e firâr edenlerinin sulh şartlarına göre kayd u bendle iâdesi iktizâ ederken hilâfınca hareket edilip riâyet olunmasının sulh u salâha münâfi olduğu; Tahmasb zamanındaki sulhün bekāsı murad ediliyorsa firârîlerin kayd u iâdesinin taleb edilmesi, iâdede taallül gösterilirse hakikî niyetlerinin ne olduğunun öğrenilmesi emredilmiştir [68].

Şah-Kulu oğlu Gazi'nin firârını, Sultan Hüseyin Bey-oğlu Behrâm Bey'in firârı ta'kîb etdi: Kardeşi İmâdiye hâkimi Kubâd Bey'le geçinemiyen, merkezce teklif edilen sancağı beğenmeyip muhtelif şikâyetleri mucib olan [69] Behrâm Bey'in 40 adamı ile Van'a tâbi Mesûıan (?), Zaza, Beradost, Bergvâr ve Somay sancaklarından geçip [70] İran'ın Urumi kasabasına dâhil olup oradan Tebriz'e varıp başda şehir hâkimi olmak

66 Hasen-i Rumlu, Şah-Kulu oğlu "Kāzî,, Bey'in, cülûsu üzerine II. İsmail'e adam ve mektup gönderip tebrikte bulunarak ubûdiyetini arzettiği; Şâhın da kendisine Selemâs ve Tasûc hâkimliği berâtını gönderdiğini kaydeder(*Ahsenu't-tevârîh* I, 503). Zeynel Bey'e, Mahmudî Hasan Bey'e, Kotur Beyi Veli Bey'e te'kiden mektuplar gönderip Gazi'yi ölü veya diri ele getirmeleri ve mahbus kardeşlerine, mektup gönderip avdetini te'min ederlerse ıtlak edilip sancak tevcih edilmesi hakkında Van Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 659 (7 şa'ban) ve 67 (20 şa'ban 985). Sadrıâzam'dan Şah-Kulu oğullarına gönderilen mektubda ise, tatyîb-i hâtır edilerek, Van kal'esinde ikamete me'mur edilmelerinin Zeynel Bey'le ıslâh-ı beyn etmeleri maksadına mebni olduğu; İran'a firâr eden kardeşleri Gazi'yi geri gelmeğe iknâ, etmeleri; rızâsiyle gelmeyip ilhâdı ihtiyar ederse şer'an katli îcab edeceğinden hakkından gelip sünnîyü'l-mezheb olan cedleri gibi devlete hüsn-i hizmetde bulunup sancağa nâil olmaları beyân edilmişdir: *Mühimme* XXXII, 656 (3 şa'ban 985). Zeynel Bey'e ve Mahmudî Hasan Bey'e de Şah-Kulu oğullarına bir fitneye sebebiyyet vermemelerini te'min için sancak verileceği; Gazi'yi avdete iknâ' etmeleri ihtar olunmuştur: *Kezâ*, 657 ve 658.

67 Van Beylerbeyisine 7 ramazan 985 târihli hüküm : *Mühimme* XXXII, 73.

68 Kezâ Van Beylerbeyisine 8 ramazan tarihli hüküm: *Mühimme* XXXII, 78.

69 Kubad Bey ve Şehrizol Beylerbeyisi Gazanfer, Behrâm'ın muttasıl memlekete hırsız ve adam salıp ihtilâl verdikten başka Cezîre hâkimi'nin yanında kalmakda devam ederse küllî fesâda sebebiyet vereceğini arzetmeleri üzerine Cezîre hâkimi Bedir Bey'e, Behrâm Bey'e nasîhat edip kardeşi Kubad Bey'le aralarını bulması hakkında hüküm: *Mühimme zeyli* III, s. 322 (20 rebî'ülevvel 984).

70 Mezkûr sancakların beylerine, Behrâm'a yol verip çıkıp gitmesine müsâade et-

üzere hayli adam tarafından istikbâl ve riâyet edildiği, Tebriz'den Kazvin'e doğru gitmekde olduğu duyuldu [71].

Firâr vak'alarının tekessürü [72] keyfiyetinin ciddî muhâtaraları, serhaddin çözülmesini mucib olacağını hudud beyleri arz edince hükûmet endişeye düştü: Bir taraftan hududdaki Kürd beylerine muhtemel bir tecâvüze karşı koymak üzere hazırlıklı bulunmaları ve sancakları içinden İran'a gitmek istiyenlerin tevkîfi emredilirken [73], diğer taraftan rafz u ilhâdı ihtiyar etmenin esâsât-ı islâmiyyeye mugayir olduğu, gayret-i islâm ve hâmiyyet-i dindarî mucebince devlet hizmetinde bezl-i makdûr etmeleri telkîn edilmiştir [74].

Firârîler vak'asının serhaddaki aşiretlerin mûtad hayâtı üzerinde müessir olduğuna aid belirtiler vardır: Sulh hâlinde Mahmûdî aşiretinin 30000 mikdarındaki koyunları İran'a gidip gelirken hâdisenin vuku'undan sonra o tarafa gitmemesi îcâb etmiştir [75].

Şah II. İsmâil'in sulhü ihlâl edişi üzerine Osmanlı hükûmeti yalnız müdafaa ve ihtiyatî tedbirler almakla iktifâ etmeyip mukabele-i bilmisilde bulunarak İran'dan bu tarafa ubûdiyyet gösterip gelmek istiyen-

meleri sebebi ile muâhezeyi hâvi ve bundan böyle İran'a firâr edenleri men'etmeleri hakkında hüküm: *Mühimme* XXXII, 72 (7 ramazan 985).

71 Van (*Mühimme* XXXII, 78: 8 ramazan 985) ve Şehrizol (*Mühimme* XXXII, 404: muhtemelen 8 ramazan) Beylerbeyilerine yazılan hükümlere bk.

72 Safahâtı daha kolaylıkla ta'kîb edilebildiği için tafsil ettiğimiz Gazi ve Behrâm Beyler'in firârına takaddüm edip sonrakilere nümune-i imtisâl olduğu anlaşılan, mukaddema Gîlân Bey'i Çekinî Kāsım'ın Şâh'a mürâcaatinden bahseden hükümdeki şu ibâre şayan-ı dikkattir: "Şah... bu cânibden yanına varanlara istimâlet verip Gazvin'e göndermek niyyet ettiğin şimdiye değin sulh u salâha mugayir bir vâz' olmayıp lâkin Ekrâd'dan ve gayriden varıp ve sâireden dahi ol cânibe varanlara istimâlet vermekle bâis-i fitne ve fesâd olduğun..." (Bk. *Mühimme* XXXII, 67; 20 şa'ban 985) Çekinî Kāsım'ı kabul ederek Şah'ın nakz-i ahd ettiği hakkında bk. *Mühimme* XXXI, 322 (15 cumâdelûlâ 985); 324 (17 cumâdelûlâ 985); *Mühimme* XXXII, 160 (25 zilhicce 985) ve 665 (8 safer 986).

73 Şehrizol'a tâbi' Hîzân...; Harput, Bargird, Mahmudî Beylerine (*Mühimme* XXXII, 74), Şehrizol Beylerbeyisine (75), Şehir-pazar ile 36 sancak ve kazâ beyine (76) 7 ramazan 986 tarihli hüküm. Kezâ, râfızîliği ihtiyar edip Yukarı-Cânib'e gidenleri katl etmeleri, garet edecekleri emvâllerinin kendilerine âid olacağını tasrih suretiyle beylerbeyiliğine müteallik ümerâya tenbîhatta bulunması hakkında Van Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 77 ("28", 8 ramazan olmalı).

74 *Kezâ*, 74, 76. Sadrıâzam'ın Mahmudî Hasan Bey'e mektubunda (*Mühimme* XXXII, 660: 7 ramazan 985) dahi, hizmet ve sadâkatinin müsellem olduğu, Pâdişah'ın kendisinden küllî hizmet ve yoldaşlık beklediği beyan; Şah-Kulu oğlu Gazi'yi, babası ocağının ülkelik tarîkıyle verileceği va'diyle avdete ikna' etmesi ifâde olunmuştur.

75 Mahmudî koyunlarının Berriyye taraflarına gitmesi lâzım geldiğinden köprülerden geçerken "çoban bey"inden muâf tutulması hakkında Diyarbekir Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXIII, 300 (evâhir-i zilka'de 985).

lerin teşvik ve tergîb edilip, gelenleri, hallerince riâyet olunmak için arz etmelerini serhad beylerbeyilerine emretmişdir [76]. Bu hareket tarzı, Osmanlı hükûmetinin İran'la harbi kararlaştırmasının mukaddimesi oldu.

V

OSMANLI HÜKÛMETİNİN İRAN'A HARB İLÂNINA KARAR VERMESİ

Safevîler'in Şah II. İsmâil devrinde gerek Anadolu Kızılbaşları arasındaki tahrikâtı ve gerekse hududdaki ümerâyı celb faaliyeti [77] zımnen ve alenen, İran'ın riâyet ettiği müddetce mûteber olmak üzere akdedilmiş olan sulhü ihlâl edip Osmanlı Devleti ni nefsini müdafaaya sevketmiştir. Bu müdafaanın fi'lî bir muhâsamata inkılâb etmesi Şâh'ın ölümünün duyulması [78] üzerine vâki' olmuşdur: 20 şevvâl 985 (=2 ocak 1578) tarihinde şark serhaddi beylerbeyilerine, 13 ramazan günü vefât eden Şah İsmâil'in

[76] Bağdad (sureti: Şehrizol Beylerbeyisi'ne, Bâbân, Lâcân, Mukri beylerine; Üveys ve Sohrânî Süleyman Bey'e) hüküm: *Mühimme* XXXII, 69 (20 şa'ban 985) (Luristan hâkimlerinden Şâh'ın yanında bulunan Rüstem'in bu tarafa gelmeği murâd ettiği bildirilmekle gizlice haber gönderip gelirse envâ'ı inâyet olunacağını bildirmesi ilâve olunmuş dur). Kezâ, mukaddemâ serhadd'e gelip itâat ve ınkıyad göstermişken zamanı olmamakla te'hir edilen Luristan hâkimi Muhammed Mirza'nın oğlu hakkında Bağdad Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXII, 77 (8 ramazan 985). Şâh'dan Çaldıran ülkesini alan sâbık Bitlis Beyi Şeref Bey'in oğlu Şemseddin'e, atası ülkesi Bitlis'in ocaklık tarîkıyle verileceği vadiyle Van Beylerbeyisi'ne Sadrıâzamın mektubu: *Mühimme* XXXIII 659 (7 ramazan 985).

[77] Şah II. İsmâil'in şi'î efrâdına karşı takındığı muhâlif vaz'iyyetin, Osmanlı muhitlerinde Osmanlı tâbi'i sünnî müslümanları cezb için olduğu yolunda bir kanâat tevlid ettiğine dâir belirtiler vardır: Za'im Mehmed, Şâh'ın "Âl-i Osman âsitânesinden âdem cezb edüp kendü semtine iletmek içün rafz u ilhâda teberrâ kıldım ve mezhebimden şâfi'ü'l-mezheb oldum deyu memleketinde sıyt u sadâ peydâ itdi" (*Câmi'üt-tevârîh*, 321 a-321) diyor; Âlî ise: ".... Şah'larını harem-serâsında katille hâksâr ettiler, ba'zıları kavlince müşarünileyhde sünnîlik istişmâm edüp izâlesini ihtiyâr eylediler, amma ol ra-yiha sebbâbludan sebbi ref', teberra'îlerden la'nı def' ettiği idi derler. Bilmezler idi ki bu hâlet vâki'de ehl-i sünnet ve cemâat olduğundanmıydı veyahud R û m î l e r i n m a h a b b e t l e r i n e b â i s ve s ü n n î l e r i n k e n d ü y e r a ğ b e t l e r i n e s e b e b - i h â d i s o l m a ğ i ç ü n m i y d i ?" (*Nusret-nâme*, 9 a) der.

[78] Kotur Beyi Veli Bey'in ve Mahmudî Hasan Bey'in câsusları vâsıtasiyle keyfiyete muttali' olup merkeze arzeden Van Beylerbeyisi'ne, vâkı'anın tahkîki ("ne marazdan mürd olmuşdur, ne vechile olmuşsa sahih haber alup,, acele bildirmesi) hakkında hüküm: *Mühimme* XXXIII, 324 (10 şevvâl 985).

hükümranlığı sırasında, babası Tahmasb'la yapılan musâlahada sâbitkadem olmayıp atebe-i ulyâ'ya mektup ve adam gönderip "ızhâr-ı musâfat" etmedikten başka, "rafzı ihtiyar edüp,, İran'a iltica eden Ekrâd beylerine "küllî riâyet" edip bâzılarına "sancak tarîkıyle" ülkeler vererek nakz-i ahd etmekle tedariki hususu için mukaddema serhadde Bâb-ı saâdet kullarından bir mikdar asker gönderildiği [79], sâir askerin dahi hazırlanmak üzere iken "müfsid-i mezbûrun,, vefâtı vâki' olmağla, zındık ve mülhidlerin İran'dan temizlenmesi murâd olunup Şâh'ın ölümü muhakkaksa "melâhide hükûmete kimseyi nasb eylemeden ve ayaklanmadan,, [80], beylerbeyiliklerindeki askerle İran'dan zabtı mümkün olan yerleri zabt edip muhâfazasına adam koyup mümkün olmıyan yerlerin tahrib, ele geçen mülhidlerin kılıçdan geçirilip mallarının yağma edilmesi ve fakat "cenge mübâşeret etmeyen reâyaya taarruz,, olunmaması emredilmiştir [81].

Bu emri ikmâl eden hükümler, serhaddeki ümerânın îcâb ettiği takdirde derhâl beylerbeyilerinin yanına koşmaları [82] veya muâvenet ve müzâheretde bulunmalarına [83] mütedâirdir. Artık harb fi'len başladığına göre, Osmanlı tâbi'lerinin İran'da olan hukukunun istirdâdı veya sulh sebebiyle tecziye edilemeyen münâza'aların ortaya dökülmesi ve nihâyet bir zamanlar arz-ı ubûdiyyet ettiği hâlde musâlâha sebebi ile kabûl edilmiyen veya zamanına ta'lîk edilen İran ümerâsının itâate teşvîk edilip hududda olanlarının ülkeleri tasarruflarında ibka edilip İran tarafından tecâvüze uğradıkları takdirde sıyânet olunacaklarının te'mini

[79] Ağaları Behrâm Ağa ile 1500 silâhdarın Bağdad'a, Sağ ulûfeciler-başı Rıdvân Ağa ile "umum bölük efradı,,nın Şehrizol muhâfazasına gönderilmesi keyfiyyeti (Bk. *Mühimme* XXX, 91, 321, 324: 18 safer 985) îmâ olunuyor.

[80] Bu tasrih yalnız, mu'ahhar 2 zilhicce tarihiyle Erzurum Beylerbeyisine yazılan hükümde (*Mühimme* XXXII, 139) vardır.

[81] *Mühimme* XXXII, 80 (s. 30-32). Kezâ Sadrıâzamın mektubu: *Mühimme* XXXII, 661, 662. Bu hüküm ve mektupla beraber ba'zı Kürd ümerâsına, Luristan hâkimine, serhadde olan ba'zı Acem beylerine, Gürcü Levend Bey'e (Levan-oğlu'na) istimâlet hükümleri gönderilip, İran'a meyli fehm olunan Ekrâd beylerine husus-ı mezburun ifşâ edilmeyip "küllî îtimad olunur, dindar, umûr-ı humâyunda bezl-i makdûr eylemeğe sa'y eder müslüman beylere,, istimâlet-nâmelerin gönderilmesi Sadrıâzam'ın mektubunda tenbih olunmuştur. Yine Hüseyin Bey tarafından "kuçe-bend,, olunduğu bildirilen Dînever'in tahribi için külünklerin götürülmesi ihtar edilmişdir (*Kezâ*, 622).

[82] Sefere hazır olup Van Beylerbeyisinin talebi üzerinde derhal muâvenete koşmaları hakkında Mahmudî Hasan Bey'le 53 adet sancak beyine hüküm: *Mühimme* XXXII, 84 (20 şevvâl 985).

[83] Van Beylerbeyisi yardım taleb ettikde bizzat gitmekle mi olur, yoksa kifâyet mikdarı asker göndermekle mi olur muâvenet ve müzaheretde bulunması hakkında Diyarbekir Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 91 (20 şevvâl 985).

mevzuubahs olabilirdi: Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'e, mukaddemâ sınır kesilmesi sırasında İran tarafında kalan ecdâdının câmi', tekye ve kabirlerinin bulunduğu "kadimî ocağı,, olan Selemas'ı zabt ve tasarruf etmesi emredildi [84]. Şah tarafından Urûmi hâkimliğine ta'yin olunan Hüseyin Can Sultan, kendisi Kazvin'de oturup oğlu ve ulusiyle zabtettiği ülkesinin hududunda dâimâ Beradost kürdleriyle münâza'a olunup bir def'asında bir kaç yüz kızılbaşın tecâvüzü vâki' olmuşdu; bu def'a Urûmi'nin sancak tarikıyle Beradost Sancağı-beyi Hasan'a tevcîhi ve her ne vechile mümkün olursa Tebriz'e yakın olan Güğercinlik kal'esinin fethi takarrür etti [85].

Bu tarafa meyli olan Solak Hüseyin, İskender, Hamza Beyler'le; Bâna, Revan-Sâr (?), Basâd, Kızılca-kal'e ve Çınar hâkimlerine istimâletnâmeler gönderilip ızhâr-ı ubûdiyyet ve sadâkat etmek maksudları ise te'hîr etmeyip Şehrizor Beylerbeyisine mülâkî olup hizmette bulunmaları, ülkeleri kendi tasarruflarında ibka edileceği gibi envâ-ı inâyetlere de mazhar olacakları kaydedildi [86]. Bu kabil da'vet ve teşvikler teâkub edip gidecektir [87]. Şah-Kulu oğullarının, Zeynel Bey'le barıştırılıp

[84] *Mühimme* XXXII, 81 (20 şevvâl 985).

[85] *Mühimme* XXXII, 88 (20 şevvâl), 118 (10 zilka'de 985).

[86] *Mühimme* XXXII, 82 (20 şevvâl 985). Şehrizol Beylerbeyisi'ne, mezkûr istimâletnâmeleri hemen göndermeyip kendisi evvelâ mektup gönderip istimzac edip bu tarafa meyilleri kat'iyyen tahakkuk ederse o zaman göndermesi; Kızılca-kal'ede bulunan Ekrâd ümerâsından İzzeddin Bey'e, Surücek Sancağı tevcih edileceği va'diyle kendisine iltihak edip hizmette bulunmasını te'min etmesi emredilmiştir: *Mühimme* XXXII, 85 (20 şevvâl 985).

[87] Solak Hüseyin'e te'kiden gönderilen istimâlet-nâme için bk. *Mühimme* XXXII, 110 (4 zilka'de 985). Şehrizol Beylerbeyi'sinin sünniyü'l-mezheb olup uğur-ı humâyunda bezl-i makdur eylemeyi taahhüd eden Mukri Beyi Hasan Bey'in tasarrufundaki ülkenin kendisine sancak tarîkıyle tevcih edilip Kızılbaş ülkesine geldikde muâvenet edilmesini isti'da ettiğini; keza aşîret beylerinden İskender Bey'in hududda babasının yurd ve ocağı olan Bâna'nın kendisine tevcih edilip fethine muâvenet edilmesini taleb ettiğini; yine sünniyü'l-mezheb olup Ulus tâifesinden 5—600 hâne ile bu tarafa hicret eden Mansur'un serhaddeki yurdunun kendisine tevcihini taleb ettiğini kaydettikden sonra "Kızılbaş beylerinden bu cânibe tâbi' olanların nihâyeti olmayıp gelenlere ne tarîkle riâyet olunduğuna muntazır olduklarını arzetmesi üzerine: mezkûr beylerin Kızılbaş memleketinden ne kadar yer fethedebilirlerse kendilerine ve kendilerinden sonra oğullarına ülke tarîkıyle inâyet olunacağından başka o cânibe gönderilecek Serdâr (Sinan Paşa) tarafından me'mullerinden ziyâde riâyet olunacakları; vilâyetlerini feth ettiklerinde Kızılbaş'dan üzerlerine kuvvet gelirse münâsib vechile muâvenetde bulunması yolunda cevâb verilmişdir: *Mühimme* XXXII, 138 (2 zilhicce 985). İran'dan bu tarafa gelmek istiyenlerin riâyet ve inâyete mazhar olacakları va'diyle teşvik ve tergib edilmeleri hakkında ayni tarihte serhad ümerâsına müteaddid hükümler sâdır olmuşdur; meselâ bk. *Mühimme* XXXII, 140 ve 141 (2 zilhicce 985).

müttefikan düşmana karşı istihdâmı da mülâhaza edilmiş ve onlardan da istifâde edilmişdir[88].

Serhad beylerinin İran'a akın ve garet seferi icrâ etmeleri emri, Erzurum Beylerbeyisi Behrâm Paşa ile, İran ahvâline vukufu müsellem olan Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey'in arzları[89] üzerine ta'lîk edildi. Mezkûr arîzalarda: Bütün Kızılbaş'ın Şâh'ın etrafında toplanmış olduğu, Revan Beylerbeyisi Tokmak Han'ın da askeri ile hududda hazır bulunduğu; İran'a garete gidildikte hududda mukavemet edecek kâfi mikdarda kuvvet kalmıyacağından Kızılbaşların mukabil taarruza geçip küllî hasar yapmalarının muhtemel bulunduğu; esasen şiddetli kış ve kar sebebi ile yollar ve bellerin kapandığı, harekâtın güç ve fâidesiz olduğu beyân olunuyordu. Bu ihtar üzerine Erzurum[90], Van[91], Şehrizor[92], Bağdad ve Diyarbekir[93] Beylerbeyilerine: Serdârların serhadde vusûlüne kadar akın ve garetin te'hir edilmesi ve fakat muhârebeye hâzır ve âmâde bulunmaları emredilmiştir. Ancak Van Beylerbeyisine: Hakkâri ve Beradost Beyleri'nin me'mur edildiği Selemâs ve Urûmî fethinin icrâ ve intâc edilmesi, İran tarafından muâheze

[88] 20 şevvâl 985 de Zeynel Bey'e, Şah-Kulu oğulları ile "hüsn-i zindegânî ve müdârâ, ittihad ve ittifak" üzere bulunmasının murâd-ı şerîf olduğu ihtar (*Mühimme* XXXII, 81); Van Beylerbeyisine, Şah-Kulu oğulları ile Zeynel Bey'in ittihad ve ittifakla düşmana karşı istihdamının te'mini Şah-Kulu oğlu Koçu'ya sancak; Gazi gelirse dirlik(87de: sancak) ,küçük kardeşlerine ziyâde dirlik verilmesi (*Mühimme* XXXII, 87, 92) tenbih edilmiştir. Van Beylerbeyisi'ne, 4 zilka'dede, avdetlerinde Şah-Kulu oğullarının ocaklarında aşîret ağalığı ile oturmaları, Hakkâri hâkimi ile iyi geçinmeleri ve bir sancak mahlûl oldukda arzetmesi emredilmişdir (*Mühimme* XXXII, 120). Artık İran'a karşı hasmâne vazıyyet alınması takarrür ettiğinden Husrev Paşa, Gazi'nin Selemâs'dan kaldırılmayıp Osmanlı hükûmeti adına sancak beyi olarak Selemâs'ı muhâfazası ve Kızılbaş'ın vuku' bulacak müdâhalesinin men'ini teklîf etmişse de, Selemâs'ın Zeynel Bey'e va'dedildiği, Gazi döndükde riâyet olunması bildirilmişdir (*Mühimme* XXXII, 124: 11 zilka'de 985).

Şah-Kulu oğulları Hoy, Selemâs ve Urumi taraflarının garetinde yararlık gösterip hil'at-i fâhireye nâil olacaklardır (*Mühimme* XXXII, 173: 14 muharrem 986). Filhakîka Hasen-i Rumlu, Kâzî (Gazi) Bey'in, II. İsmâil'in ölümü üzerine İran'a dehâletine nâdim olup Hoy sultanı Rumlu Mahmud Bey'in hezimeti ve (Urumi hâkimi) Hınıslu Hüseyin Can Sultan'ın muhasara ve esir alınması hâdisesinde Osmanlı tâbi'i Kürdlerle gayret sarfettiğini kaydetmektedir (*Ahsenu't-tevârîh* I, 503-504).

[89] Arzların muhtevâsı, *Mühimme* XXXII, 139 ve 140 (2 zilhicce 985) daki hükümlerden öğrenilmektedir.

[90] *Kezâ*, 139 (ayni tarih).

[91] *Kezâ*, 140.

[92] *Kezâ*, 133 ve 141.

[93] *Kezâ*, 141.

ve mürâcaat vâki' olursa "Ekrâd beyleri eylemişdir,, yolunda cevâb verilmesi, ilâveten tenbih olunmuşdur [94].

İran'la fi'lî muhâsamâta girilmesi takarürr edip serhad beyleri tarafından akın icrâ edilmesi emri verilmesini müteâkıb baharda gönderilecek orduların serdarlığı meselesi muvzuubahs olup Erzurum cânibi serdârlığına Üçüncü Vezir Lala Kara Mustafa Paşa [95], Bağdad kesimi serdârlığına Dördüncü Vezir Koca Sinan Paşa ta'yin edildi [96].

986 nevrûzundan (12 muharrem=22 mart 1578) itibaren Sinan Paşa'ya, Asya'dan: Zulkadriye, Haleb, Bağdad, Şehrizor Beylerbeyileri ile Bolu [97], Hudâvendigâr, Teke ve Humus (Hıms) [98] Beylerinin [99]; Rumeli'den Mezistre [100], Tırhala [101], Avlonya, Yanya, Delvine [102] ve Ohri [103] Sancak beylerinin iltihak etmeleri emredilip; evvelce Bağdad'a gönderilen 1500 silâhdâr, Şehrizor'a gönderilen sağ-ulûfecilere ilâveten maiyyetine 2000 yeniçerinin verilip 100 darbzen tahsis edilmesi takarrür etti [104].

Mustafa Paşa'ya dahi ayni tarihte iltihak etmek üzere, Rumeli'den Köstendil [105] ve Silistre sancakları; Anadolu'dan: Diyarbekir [106], Erzurum, Rum, Karaman Beylerbeyileri ile Saruhan, Kastamonu, Hamid-eli [107] ve Suğla [108] Beyleri me'mur; Erzurum'da mevcud 4 şâhî

94 *Kezâ*, 140.

95 Lala Paşa'nın muhtelif mektuplarında (meselâ bk. *Nusret-nâme*, 16 a) 22 şevvâl 985 (=4 ocak 1578) tarihinde Serdâr ta'yin edildiği mukayyeddir. Sinan Paşa'nın Bağdad cânibi serdârlığı'nında ayni tarihde takarrür etmiş olması pek muhtemeldir.

96 Sinan Paşa'nın Bağdad bölgesi, Lala Paşanın Erzurum tarafı serdarlığı gerek müteaddid hükümlerdeki kayıdlar ve gerekse kaynakların ittifakiyle pek ma'lûm bir keyfiyyet olup her nasılsa Hammer'de (Hellert tercümesi VII, 75-76 ve türkçe tercüme VII, 58) ber-aks olarak Sinan Paşa'nın Erzurum, Mustafa Paşa'nın Bağdad cânibine serdâr ta'yin edildiği kaydedilmişdir.

97 *Mühimme* XXXII, 153 (20 zilhicce 985).

98 *Kezâ* 106 (4 zilka'de).

99 *Kezâ*, 37, 39, 45; 109 (4 zilka'de).

100 *Kezâ*, 131 (10 zilka'de).

101 *Kezâ*, 169 (4 muharrem 986).

102 *Kezâ*, 38, 41, 43; 132 (17 zilka'de 985).

103 *Kezâ* 43.

104 *Kezâ*, s. 10.

105 *Kezâ*, 105 (4 zilka'de 985).

106 *Kezâ*, 107 (4 zilka'de 985), 165 (gurre-i muharrem 986).

107 *Kezâ*, 44, 108.

108 *Kezâ*, 42.

109 *Kezâ*, s. 10.

ve 40 küçük darbzene ilâveten İstanbul'dan 11 şâhî, 65 küçük darbzen ve 20 barut arabası tahsis [109] edildi. Ancak "XXXII. Mühimme Defteri"nde sık sık tekrarlanan sefere da'vet hükümlerinde ba'zı sancakların kâh Mustafa Paşa ve kâh Sinan Paşa'nın maiyetine memur edilmelerine [110] âid kayıdlar, verdiğimiz listenin kat'î mahiyeti haiz olmadığını gösterdiği gibi, kaynaklara akseden iki serdâr arasındaki rekabet ve münaza'anın [111] tezâhürlerinden olarak da kabûl edilebilir. Bu çekişme had dereceye gelmiş olmalı ki nihayet, Sinan Paşa, Bağdad cânibi serdarlığından azl edilerek Lala Mustafa Paşa Erzurum üzerinden Şirvan ve Azerbaycan fethine me'mur edildi [112]. Maiyetine 5000 yeniçeri [113], Sipâhî ve Sol-ulûfeciler bölükleri, cebeci, arabacı ve topçudan kifayet mikdarı ta'yîn [114] olunup mukaddemâ me'mur edilenlerden mâadâ Sinan Paşa ile sefere iştirâki emredilen Haleb ve Zulkadriye Beylerbeyilerinin Mustafa Paşa'nın ta'yin edeceği mahalde kendisine iltihak etmeleri [115] emredildi.

110 Meselâ Sinan Paşa'ya koşulduğuna işaret ettiğimiz Tırhala sancağı askeri, 4 zilka'de de Mustafa Paşa'nın maiyyetine me'mur edilmiş (*Mühimme* XXXII, 105) ve fakat 986 muharreminin ilk günü tekrar Sinan Paşa'ya verilmiş (*Kezâ*, 169: 4 muharrem); buna mukabil evvelce Sinan Paşa'ya verilen Ohri, Mustafa Paşa emrine tahsis edilmiştir (*Kezâ*, 166).

111 Sinan Paşa'nın Mustafa Paşa'ya "askerin güzîdesi verildi, ahkara muhanneslerî ta'yin olundu" diye ayak direděği mervîdir: *Künhü'lahbâr* 300 a ve ondan naklen Peçuyî II, 37.

112 Sinan Paşa'nın azli keyfiyeti 8 muharrem 986 tarihli hükümlerle sefere me'mur ümerâya tebliğ edilmişdir: *Mühimme* XXXII, 188 (Bağdad ve Şehrizol Beylerbeyilerine), 189 (Silâhdar-başı'ya), 199 (Haleb ve Zulkadriye Beylerbeyilerine).

Âlî, iki serdâr arasındaki münâzaanın halline Sadrıâzam'ın me'mur edildiğini; fakat Sinan Paşa'nın ne Sokollu'nun ve ne de Mustafa Paşa'nın ma'kul cevâblarına ka'il olmayıp azledildiğini kaydeder (*Künhü'lahbâr* 300 a). Peçuyî ise (II, 37-38), Sadrıâzam'ın tarafeyni irzâ edemeyince ikisinden birinin serdâr ta'yinini arzettiğini; Pâdişâhın her ikisinin ayrıca dinlenip serdâr oldukda ne tedbir edeceklerinin sorulmasını emrettiğini; Mustafa Paşa'nın "bizim tedbirimiz Cenâb-ı Bârî'ye istinâd edüp mahalline varmak ve ehl-i vukuf ile müşâvere edüp münâsib görülen vech ile çalışmak ve muktezây-i hâle göre duruşmakdır" dediğini; Sinan Paşa'nın ise birinci sene Tebriz ve Şirvân'ı, ikinci sene Hemedan ve Isfahan taraflarını tamamen fethi taahhüd edüp "da'vây-ı merdânegî" de bulunduğunu; Pâdişâh'a her ikisinin sözü arzedildikde Mustafa Paşa'nın serdârlığının tensib edildiğini nakleder.

113 Mustafa Paşa maiyyetine me'mur edilen 5000 yeniçeri için seyishâne tedâriki hakkında Yeniçeri ağasına hüküm: *Mühimme* XXXII, 203 (11 muharem 986); Erzurum'a kadar yol boyunca zahîrelerinin hazırlanmasına dâir: *Kezâ*, 224 (14 muharrem). Ayrıca bk. *Künhü'l-ahbar*, 300 b; Peçuyî II, 33,

114 Âlî ve Peçuyî, gösterilen yerler.

115 *Mühimme* XXXII, 180 (14 muharrem 986).

Peçuyî'nin naklettiği, Sâdrıâzam Sokollu Mehmed Paşa tarafından İran'a harb açılması aleyhinde serdedilen mütâlâalar [116] pek muhik ve isâbetli noktalara istinâd ediyorsa da bu rivâyetin, başka bir kaynak tarafından te'yîdi mümkün olmadığı müddetçe Sadrıâzam'ın muhâlefetinin kayd-ı ihtiyatla karşılanması gerektiğine; vekayi'in neticelerine, Sokollu'nun Padişah ve harîs vüzerâ karşısındaki vaz'ıyyetine kıyâsen yakışdırılmış olmasının da mümkün olabileceğine kani'iz. Hele harb karârını, bir beylerbeyinin tahriklerine kapılarak, harbe girmeğe muhâlefet eden Vezîriâzam'a karşı —sırf inâd olsun diye— harîs ümerânın harb arzûsunu tervîc eden bir pâdişahın kaprisine istinâd ettirmek [117] vâkı'ayı asla izaha kâfi gelmez. Yukarıda arzettiğimiz, kökleri tarihin derinliklerinde bulunan ve İmparatorluğun dâhilî emniyet ve sükûnuna taallûk eden sebeplerle körüklenen Kızılbaş düşmanlığı, Şah II. İsmâil'in gerek İmparatorluğun dâhilinde, gerekse hududundaki tahrikleriyle şiddet kesbedip buna Şirvan sünnîlerinin mürâcaati ve İrân'ın karışık vaz'ıyyetinden istifade kaygısı da eklenince: Stratejik ba'zı noktaların zabtedilip, sâir yerlerin yağma ve tahrîb edilerek İrân'ın makhur bir sulha icbâr edilmesi düşüncesinin belirmesi ve bu maksadı te'min için harb karârının alınmış olması pek muhtemeldir.

Şirvan sünnîlerinin mürâcaati keyfiyeti, kronolojik bakımdan sâir tahriklere takaddüm ettiği gibi, 1578 seferinin teveccüh ettiği istikameti ta'yin bakımından da ehemmiyet arzetmektedir. Şirvan-Şahlar'ın Erdebil Sofîleri'ne karşı ta'kîb ettikleri sarih sünnî siyâseti ve ehl-i sünnet dâiresinden çıkmamak için âzamî itina gösteren Halvetîliğin ikinci pirî Seyyid Yahyâ-yı Şirvanî'nin te'sîri ile Şirvan'a şi'î aka'idi nüfûz edememişdir [118]. Şah İsmâil, galebesine rağmen Şirvan-Şah'ın hukukunu tanıdı; Tahmasb Şirvan'a hâkim olmakla beraber Dağıstan'a çekilen Şirvan mücâhidlerinin mukavemetini tamamen kıramadı. Mukavemeti

[116] Sokollu İran'a sefer açılması mahzurlarını Pâdişâh'a şöyle ifâde etmiş: 1) "Kul yüze çıkar, mevâcib ve masârif artar." 2) "Reâyâ tekâlifden ve tecâvüz-i askerden pâymâl olur." 3) "Diyâr-ı Acem meftuh olsa dahi reâyâsı bize raiyyet olmağı kabûl etmez." 4) "Sefer masârifine taşradan olan tahsil kifâyet eylemez" ve ilâve etmiş: "Cedd-i âlânız cennet-mekân Sultan Süleyman hazretleri neler çekmişdir ve mâbeynde olan sulh mün'akid olunca ne zehir ve ne kahır yutmuşdur; bunu ilka' edenler Acem seferin bilmiyenlerdir ve at ve davardan ayrılıp öküze binmeyenlerdir" (*Tarih-i Peçuyî* II, 33-37.)

[117] Âlî (*Künhü'l-ahbâr* 299 b-300 a) ve Peçuyî (II, 36) sefer karârı alınmasına, Husrev Paşa'nın "mülk-i Acemin teshîrine cell-i hizmet gerekdiğini" arzetmesinin müessir olduğunu tesbit ederler. Hammer ise Sokollu'nun muhâlefetinin Lala Paşa ile Sinan Paşa'nın Padişah'ı daha ziyade teşvîke bir sebeb teşkil ettiğini kaydeder (VII, 58)

[118] Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Anadoluda İslâmiyet*, s. 478-479.

idâre edenlerden ve Şirvan-Şah II. Halîlullâh'ın oğlu Burhan Ali Sultan ile Kasım Mirza, Kanunî Sultan Süleyman'ın muâvenet ve muzâheretini te'mîn ettilerse de Şirvan'da Kızılbaş hâkimiyeti devâm etti[119]. Nihâyet Tahmasb'ın ölümü üzerine İran'da baş gösteren fetretden istifade eden Şirvan halkı Kızılbaş'lara karşı ayaklandı.

985 rebi'ülevvelinde Kırım Hanı Mehmed Giray Han'dan gelen bir mektup bu ihtilâli şöyle hikâye ediyor: İsmâil Mirzâ'nın kardeşlerini ortadan kaldırma faaliyetleri sırasında Gîlân ahâlisi, Türkmen tâifesini ve umumiyetle sünnîleri ayağa kaldırıp; Şirvan ahâlisinden ihtirâz üzere olan Vâli Aras Han, oğlu Dede Han Mirza'yı Şemahı'ya kendi yerine bırakıp kendisi Kür suyu havâlisinde at üzerinde olmakla bundan cesâret alan Şirvan ahâlisi Dede Han'ı 500 adamiyle katl ve Aras Han'ı firâra mecbur ederek Şirvân'daki Kızılbaş'lardan 8-9000 ini kılıçdan geçirirler; Dağıstan ümerâsı toplanarak کرالان mevkı'indeki Kızılbaşları kırarlar, Demirkapı ahâlîsi dahi guluvv-edip Kızılbaş hâkimi Barak Halîfe'yi tutup katl ederler. Keyfiyet Şâh'ın mâlûmu olunca 5000 askerle Şemhal'i Şîrvân'a gönderirse de Kızılbaş kuvvetleri Kür üzerinde kılıçdan geçirilir; Şemhal, 5-6000 adamiyle güçlükle Gürcistan tarafına firâr edebilir. (Burhan Ali Sultan'ın oğlu) Ebûbekir Mirza'nın güveyisi İbrahim Bey, Kumuk Beyleri'nden Ahmed Bey'i Demirkapı'ya nasbedip kendisi Tabaseran ve Şirvan halkıyle Şirvân'ı Kızılbaş'tan temizleyip bilfi'il Kür üzerinde muhâfaza üzere olup Şirvan ahâlisinin, babası yerine kendisini arzû ettiğini Kırım Hanı'nın güveyisi olup bilfi'il yanında bulunan Ebûbekir Mirza'ya bildirir[120]. Ebûbekir Mirza,

[119] Şirvân'ın Tahmasb tarafından zabtı üzerine Kaytak içine çekilen Burhan Ali Sultan, 1547'de Şirvan'a girip Kulhan'da tutunup Şirvanlıları etrafında topladı; fakat Şirvan Beylerbeyiliğinde bulunan İsmâil Mirzâ ve lalası Gökçe Sultan Kaçar'ın kahir kuvvetleri karsısında tekrar Dağıstan'a çekildi; Kanunî'nin Tebriz seferi sırasında Padişah Erzurum'dan Âdilcevâz'a giderken huzûra kabul edilerek (Hammer VI, 9) takviye kuvvetleriyle Şirvân'a dâhil olup Şemahı'yı zabt ve ölümüne kadar orada kaldı (Bk. *Âlem-ârâ*, s. 60-61; Zeynel-oğlu Cihangir, *Şirvânşahlar yurdu*, s. 150-151). Burhan Sultan'ın ölümünü müteâkıb Şemahı tekrar Kızılbaş'lar eline geçti; Şirvânlılar vâli ta'yin edilen Abdullah Han Ustaclu'ya itâat etmeyip mukavemete devâm ettiler. Nahcıvan seferi sırasında Şirvân hâkimleri neslinden Kasım Mirza, muâvenetine verilen bir mikdar yeniçeri ile Kefe ve Derbend yoliyle Şirvân'a dâhil olup taraftar topladıysa da Gülistân kal'esi yolunda Abdullah Han'la muhârebesi sırasında telef oldu (*Âlem-ârâ*, s. 61; Zeynel-oğlu Cihangir, *aynı eser*, s. 152-153).

[120] Şirvan ahâlisine dâir ma'lûmatı bulunup bulunmadığı suâliyle mezkûr keyfiyetin sıhhatini tahkik etmesi hakkında Erzurum ve Van Beylerbeyilerine yazılan hükme bk. *Mühimme* XXX, 610 ve 611 (23 rebî'ülevvel 985). *Âlem-ârâ*'da (s. 167), Şirvân'daki hareketin, Kızılbaş havfından *Dağıstan ve Çerkesistan'da başı-boş gezerken*, Şirvân sipahileri neslinden Lezgi ve Kara-börkt âifesinden 2-3000 kişiyi etrâfında toplayan Ebûbekir

-muhtemelen bu talep üzerine- Padişah'a mürâcaat ederek "Demirkapı semtinden varup Şirvan'ı feth ü teshîr etmeğe isti'zan" eder ve ruhsat verilir[121]. Şirvan halkından bir hey'et de İstanbul'a gelerek kendilerinin Kızılbaş tasallut ve taaddîsinden kurtarılmasını rica ederler[122]. İşte safahâtını iyice tâkîb edemediğimiz bütün bu kabil tahrik ve mürâcaatler netîcesinde 1578 seferi, Gürcistan üzerinden Şirvân'a tevcîh edildi.

Mirza tarafından icrâ edildiği mukayyedse de, Ebûbekir Mirzâ'nın o sırada Kırım hanı nezdinde bulunmuş olması daha kavî bir ihtimâldir.

İskender Münşî'nin kaynakları arasında bulunan Hasen-i Rumlu ise, 985 rebî'ülevveli vekayi'i sırasında Şirvân'da Burhan Ali Sultan'ın hemşîresi oğlu Kâvus Mirza'nın başkanlığında başlayan isyân hareketi üzerine vâli Aras Han'ın gönderdiği kuvvetlerin, Şâbrân'a iki fersah mesâfede Şirvânlılara yetişerek bozguna uğrattığı ve katledilen Kâvus Mirzâ ile 400 maiyyetinin başlarının Kazvin'e gönderildiğini kaydediyor(*Ahsenu't-tevârîh* I, 490-491).

121 *Mühimme* XXXII, 665 (8 safer 986).

122 *Âlem-ârây-i Abbâsî*, s. 167.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜRCİSTAN VE ŞİRVAN'IN ZABTI

1. SERDAR LALA MUSTAFA PAŞA'NIN SEFER MÜHİMMÂTI

A. ORDUNUN İÂŞE VE İKMÂLİ

22 şevvâl 985 (= 2 ocak 1578) tarihinde Gürcistan ve Şirvân fethine me'muren Serdâr ta'yin edilen Lala Mustafa Paşa'nın, 986 senesinde Üsküdar'dan Şirvânda'ki Ereş, Ereş'den Erzurum'a gidiş ve dönüşü ile 987 senesindeki Kars kal'esi inşâsı hizmetleri için maiyetine me'mur edilen askerin ve sâir serhadlerdeki efrâdın her türlü ihtiyac ve mühimmâtını te'min husûsunda merkezden gönderilen emirlerin Mühimme Defterleri'ne akseden sûretleri büyük bir yekûna bâliğ olmaktadır. Bu emirler, tamamiyle merkezî otoriteye istinâd eden bir imparatorluğun, memleketin çeşidli menba'larını harb zaruretlerini karşılayacak şekildeki teşkilâtlanması ve merkezden pek uzakda olan hududlarında mikdârı yüz bini tecâvüz eden ordusunun her türlü ihtiyaçlarını te'min husûsunda, uzun tecrübe ve ihtisâsın mahsûlü olduğunda şübhe edilmiyen bir idârî kudret göstermesi bakımından şâyân-ı dikkattir. Filvâki' sefer hazırlıklarına âid muhtelif tarihlerde muhtelif yerlere gönderilen hükümlerin hey'et-i mecmuâsı, bütün teferruatiyle resmedilmiş bir mimarî âbidenin plânına benzer bir kifâyet ve mükemmellik arzetmektedir. Bununla beraber hazırlanan plân, yeni ihtiyac ve zarûretlere göre sür'atle ta'dîl ve tebdîl edilmek gibi bir seyyâliyeti de hâiz bulunmaktadır.

Serhâd eyâletlerinin kendi imkânları dâiresinde ikmâl ve iâşelerini te'min etmelerine müteallik ittihaz olunan tedbirler[1] yanında, seferî

[1] Serhad kal'elerinin ta'miri, zahire iddihârı (Meselâ Şehrizol Beylerbeyisine gönderilen hüküm: *Mühimme* XXXI, 72: 28 rebî'ülâhır 985) hakkındaki emirler yanında.

ordunun iâşe ve ikmâlinin, ya mahallî kaynaklardan veya geniş imkânlara sâhib bölgelerden yapılan büyük mikyâstaki nakliyat ve sevkıyatla te'min edildiği görülmektedir. Bu keyfiyet iâşe ve ikmâl maddelerinin müfredâtına göre sıralandıkda daha vâzıh görülecekdir.

1. Zahîre ve erzâk ikmâli: Askerin ve hayvanlarının en mühim ihtiyacı olan buğday veya un, arpa, yulaf, saman ve ot ile yağ, bal, et odun gibi erzâk ve ihtiyaç maddelerinin ordunun güzergâhı olan iç bölgelerden te'mini yanında, bilhassa hududlardan îtibâren düşman ülkesi içerisindeki harekât için sarf edilmek üzere büyük mikyasta zarûrî ihtiyac maddeleri, harâca mahsuben Memleketyn'den; avârız yerine nüzül ihrâciyle Tuna yalıları ve Anadolu'dan; hubûbat ambarı mâhiyetinde olan Mısır ve Kıbrıs'dan yapılan sevkıyatla karşılanmışdır.

Şark seferleri için Rumeli'den zahîre sevkıyâtı 1578 seferine kadar vâki' olmamıştı. Fakat mezkûr sene içinde Erzurum serhaddi ile Diyarbekir ve hususiyle Haleb vilâyetinde hissedilir bir zahîre sıkıntısı, ordunun zahîresinden meded umacak derecede bir kıtlık hüküm sürmekle Tuna yalıları ve Memleketeyn'den zahîre sevkıne ihtiyâç hissedildi. Daha Serdâr Erzurum'a muvâsalat etmeden Rumeli'den zahîre yükle-

kal'elerdeki top, darbzen, şayka ve tüfeklerin kontrol edilip ta'mire kābiliyyetleri olanlarının ta'mir edilmesi (Bu mahiyyette Van ve Diyarbekir Beylerbeyilerine: *Mühimme* XXXII, 101: 4 zilka'de 985; Şehrizol Beylerbeyisi'ne: *Kezâ*, 102; Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ* 103; yine Erzurum Beylerbeyisi'ne, Erzurum'daki 913 kabza tüfeğin kundak, vezne ve keselerinin ikmal edilip Serdârın vüsûlüne kadar hazır ve müheyya edilmesi hakkında hüküm: *Kezâ*, 121: 11 zilka'de 985; Erzurum kal'esindeki 130 darbzenden ne kadarı şâhî ne kadarı hurda olup âlât ve esbâbları mükemmel, sefere tahammüllü olup olmadıklarının îlâmı ve noksanlarının itmâmı hakkında: *Kezâ*, 129); Erzurumdaki araba kundaklarının ta'miri, barut kârhânelerinde bol mikdarda barut ihzârı, ihraç edilen nüzül zahîresinin yola yakın münâsib kal'elerde muhafazası (*Kezâ*, 186: 8 muharrem 986); top arabaları, yuvalaklar, gemi kerestesi ve zahîre nakli için, ordunun vüsûlünden evvel, îcab eden su sığırı ve devenin tedâriki (yine Erzurum Beylerbeyisi'ne hüküm: *Kezâ*, 202: 11 muharrem 986); Van'da İstanbul'dan gönderilen 10 topçuya, Erzurum'dan getirtilecek lüzumlu bakır ile, eski toplar eritilerek yeni toplar döktürülmesi (*Kezâ*, 287: 12 safer 906) ve yuvalak işlenmesi (ne mikdar ve cinsde işlendiğinin bildirilmesi hakkındaki hükümden istidlâlen: *Kezâ*, 408: 23 cumad'elâhıre 986); Kastamonu'dan getirtilecek kükürdle Oltu'da ziyâde barut yapılması (Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 346: 26 rebî'ülevvel 986); serhaddeki kulların yoklanıp eksiklerinin tamamlanması (Meselâ Şehrizol Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXI, 72; 28 rebî'ülâhır 985) hakkındaki hükümler bu cümledendir. Bunlara ilâveten, serhadde doğru iç bölgelere taallûk eden ve doğrudan doğruya sefer hazırlıkları cümlesinden olan, ordunun geçeceği yerlerdeki çukur ve bataklıkların doldurulup, köprülerin ta'mir ve yolların tevsi' edilmesi hakkında yapılan tenbihâtı da kaydedelim (Erzurum serhaddine kadar yol üzerindeki kadılara hüküm: *Mühimme* XXXII, 283: 12 safer 986).

yen 15 gemi Trabzon ve Batum iskelelerine hamûlelerini boşaltmışdı[2]. Serdâr Mustafa Paşa'nın, serhaddaki zahîre buhrânının vehâmetini arzetmesi üzerine Silistre, Varna ve Samsun'dan mümkün olduğu kadar un ve buğday yüklenip Trabzon'a gönderilmesi emredildi[3]. Harâca mahsûben Eflâk ve Boğdan Voyvodalarından istenilip İbrâil iskelesinden rençber gemilerine yükletilerek Trabzon'a, oradan da kirâ hayvanlariyle Erzurum'a nakli emredilen onar bin kile un ve arpa ile kâfi mikdarda yağ ve balın[4], Kırım'ı çekirge istîlâ edip zahîreden gayri çayır ve otun dahi kalmaması sebebi ve Tatar Hanı'nın Şirvân'a gidecek yeniçeri ve asker için zahîre talebi üzerine Gözleve iskelesinden Kefe'ye nakli emredildi[5]. Buna mukabil Varna, İsakçı, Niğbolu ve Vidin'den avârıza mukabil nüzül zahîresi ihrâc edilib Tolçu iskelesinden Trabzon ve Batum'a gönderilmesini te'min edecek hükümler sâdır oldu[6].

2 Silistre'den rencber gemileriyle Trabzon'a gönderilen arpa ve buğdayın kira hayvanlariyle Mustafa Paşa ordusuna gönderilip câri narh üzere sattırılması hakkında Trabzon ve Batum Beyine hüküm: *Mühimme* XXXIII, 275 (7 safer 986); yine aynı tarihde Akkerman'dan 15 rencber gemisiyle Trabzon'a zahire nakli hakkında hüküm: *Kezâ*, 278 ve 281. İhtiyâten 15 gemi ile Trabzon'a gönderilen zahireye kimse tâlib olmamağla zahireye şiddetle ihtiyac varsa Erzurum hazinesinden 200000 akçe çıkarılıp mezkûr zahirenin celbine dâir (henüz Erzurum'a muvâsalat etmemiş olan) Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 394 (2 cumadelûlâ 986); Kezâ, Trabzon Beyinin mezkûr zahireyi kira hayvanlariyle Erzurum'a ulaştırmak üzere olduğunu bildirmekle zahirenin vâsıl olup olmadığının îlâmı hakkında Serdâr'a hüküm: *Kezâ*, 401 (8 cumâdelûlâ 986).

3 Serdâr'a gönderilen 2 cumâdelûlâ 986 tarihli hükme bk. *Mühimme* XXXII, 394. Silistre Beyi'nin buğday ve arpa yüklü gemisinin Trabzon'a gitmesine müsaade edilmesine dâir sahil kadılarına hüküm: *Mühimme* XXXVI, 176 (6 zilhicce 986).

4 Boğdan ve Eflâk Voyvodaları ile İbrâil kadısına hüküm: *Mühimme* XXXII, 523-524 (27 zilka'de 986); zahirenin vusûlünde Serdâr'a ulaştırılması hakkındda Trabzon Beyi'ne hüküm: *Kezâ*, 536; İbrâil'de toplanacak rencber gemileriyle Eflâk ve Boğdan'dan gelecek zahîrenin Trabzon'a sevkıne dâir: *Kezâ* 637-639 (20 zilhicce 986).

5 Boğdan'dan ihracı emredilen onar bin kile buğday, arpa ve unun İbrâil'den Gözleve iskelesine gönderilip Kırım Hanı'na teslimi hakkında: *Mühimme* XXXVIII, 5 (selh-i safer 987); yine Eflâk'dan ihrac edilen onar bin kile un, arpa ve darının Kefe'ye nakline dâir: *Kezâ*, 6; Kırım'daki çekirge âfeti ve Han'ın zahire talebi, *Mühimme* XXXII, 394 (2 cumadelûlâ 986)'de zikredilmiştir.

6 Varna ve İsakçı iskelelerinde Anadolu Beylerbeyisi Ca'fer Paşa tarafından gemilere yükletilen zahirenin Batum'a sevkıne dâir hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 130 (10 safer 987); zahirenin Trabzon ve Batum'a vusûlünde kira davarlariyle Erzurum'a nakli hakkında, *kezâ*, 129; Niğbolu'dan ihrac edilen nüzülün Tuna'dan gemilerle Tolçu'ya ve oradan Trabzon'a nakli, *kezâ*, 133 (10 safer); Niğbolu mülhâkatından (Şumnu, Pilevne) avârız yerine ihrac edilen nüzülün Batum'a sevkıne dâir, *kezâ*, 156 ve 160 (19 safer); Vidin'den avârıza mukabil ihrac edilecek arpa ve unun Tolçu iskelesine ve oradan Trabzon ve Batum'a nakli hakkında, *kezâ*, 140 (12 safer): Zahîrenin Trabzon'a mı, yoksa Ba-

Mustafa ve Sinan Paşalar'ın ayrı kesimlerde sefere çıkmaları karârına göre, Mısır'dan sevkedilecek 50000 erdeb (irdebb) buğday, 40000 erdeb arpa ve 20000 erdeb baklanın gemilerle Trablus iskelesine, orada reâyadan te'min edilecek çuvallara konup develerle Birecik'e götürülüp Fırat üzerinden Bağdâd'a nakli için hükümler gönderilmişse de [7] Sinan Paşa'nın serdarlıktan azli ve seferin doğrudan doğruya Erzurum serhaddine tevcîhi üzerine bu zahîrenin evvelâ nısfının, sonra tamâmının Erzurum'a nakli emredilmişdir [8]. Herhâlde Mısır'dan Bağdad'a sevkedilen zahîreye muvâzi olarak Kıbrıs'tan da onar bin müd buğday ve arpanın Payas iskelesine gönderilmesi ve oradan Erzurum'a nakli emredilmiştir [9]. 986 sonlarına tesâdüf eden bu emirlerden mâadâ 987 başlarında da Kıbrıs'dan, 1/4 i un, mutebâkîsi (buğday ve) arpa olmak üzere her yirmi hâneden bir müd zahîre ihrâc edilmesi ve onar bin kileden ziyâde toplanmaması tenbih edilmiştir [10].

tuma mı sevki hususunda sarih bir neticeye varılmamasının, Batum'dan naklinin daha münâsib olacağı yolundaki bir arzdan neş'et ettiği anlaşılmaktadır: 10 safer 987 tarihli bir hükümde iddiânın tahkik edileceğini arzeden Serdâr'a, zahirenin Trabzon'a mı yoksa Batumamı gönderilmesinin münâsib olacağının bildirilmesi emredilmişdir (*kezâ*, 114).

7 Müfredâtı zikredilen zahirenin Birecik'e nakli için çuval tedariki hakkında Haleb Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXXIII, 519, 521, 527, 528 (27 zilka'de 986); *Mühimme* XXXVIII, 67 (27 muharrem 987).

8 Mısır'dan gelen zahirenin yarısının Birecik'den Bağdad'a sevkıne dâir Haleb Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 631; tamâmının Erzuruma sevkı hakkında: *Mühimme* XKXVIII, 2 (8 safer 987). Mısır'dan gelen zahireyi çuval ve deve tedarik edip Maarre Beyi vasıtasiyle Erzurum'a nakli hakkında hükümler: *Mühimme* XXXVIII, 353, 363-371,373 (7 cumadelâhıre), 377 (28 şaban 987). Mısırdan gelen unun bozulmak ihtimali olmakla evvelâ unun nakline dâir Trablusşam Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 358 (7 cumadelâhıre 987). 8 safer 987 tarihiyle Mısır Beylerbeyisi'ne emredilen 30000 erdeb buğdayın Trablus iskelesine rencber gemileriyle nakledilmesi keyfiyetinin yukarıda zikredilen tertibe aid olup olmadığı anlaşılamadı (bk. *Mühimme* XXXVIII, 108).

9 Kıbrıs Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 510 (17 zilka'de 986). Mezkûr zahire için çuval ve kira develeri temin edip Payas'a göndermesi hakkında Adana Beyine hüküm: *Kezâ*, 567 (10 zilhicce); Haleb Kadı ve Beylerbeyi'sine hüküm: *Kezâ*, 569 (10 zilhicce 986). Trablus (Mısır'dan gelen zahirenin kısmen Erzurum'a sevki takarrür ettiğine göre) ve Payas'a gelen zahirenin Erzurum'a nakli hakkında Sis Beyi'ne ve Adana Kadısı'na: *Kezâ*, 571; Zulkadriye Beylerbeyi ve kadılarına hüküm: *Kezâ*, 574(10 zilhicce 986).

10 Şark seferi için her yirmi hâneden bir müd zahire ihracı hakkında Kıbrıs Beylerbeyisi ve Defterdârına hüküm: *Mühimme* XXXVI, 529 (20 safer 987); *Mühimme* XXXVIII, 174 (22 safer), 181-182 ve 198 (23 safer 987). Onar bin kile un ve arpadan mâadâ zahire ihrac etmemesi hakkında Kıbrıs Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 310 (12 rebî'ülâhır 987). Kıbrıs'dan Payas'a gelen zahireyi hemen Serdâr'a götürmesi hakkında Trablus Beyi'ne hüküm: *Kezâ*, 333 (8 cumâdelûlâ 987); reâyadan avârız mukabilinde deve ve çuval tedarik edip Mısır ve Kıbrıs'dan gelen zahirenin Sis ve Tarsus

Anadolu eyâletlerinden ihrâc edilecek buğday, un ve arpanın ta'yin edilen Nüzül eminleri ma'rifetiyle Erzurum'a nakledilip orduya sattırılması, ayrı ve sarih hükümlerle te'min edilmiştir [11].

Ordunun et ihtiyacını te'min için, Erzurum bölgesinden "bıçağa yarar Türkmen koyunundan ve sâireden" koyun tedârik ve ihzârı [12]; Ordu ile şarka giden bir kasap ma'rifetiyle Erzurum'a kadar olan kadılıklardan koyun mübaya'ası [13] ve nihâyet güzergâhdaki kadıların bulunabilen koyunları ta'yin edilen menzillere getirdip narh üzerinden sattırmaları [14] gibi emirler gönderilmiştir.

Askerin ve hayvanlarının ihtiyacına tekabül eden erzâk ve ihtiyac maddelerinin ordunun güzergâhı üzerinde münâsib mahallere depo edilmesi emredilmişdir [15]. Askerin muvâsalatında ne gibi maddelerin hazırlanıp ne sûretle orduya satılacağı keyfiyeti "Ek-3"de iktibas edilen bir hükümden vâzıhan anlaşılabilir.

beyleriyle Serdâr'a gönderilmesi hakkında: *Kezâ*, 344-348 (8 cumâdelûlâ), 351 (7 cumâdelâhıre 987).

11 Ordu için Haleb ve Zulkadriye'den nüzül zahiresi ihracı hakkında: *Mühimme* XXXII, 145-146 (6 zilhicce 985); Serdâr'ın hareketini ihtar ederek te'kid: *Kezâ*, 216 (14 muharrem 986); Serdâr Mustafa Paşa'nın talebine tevfikan nüzül nakline yarayacak deve verilmesi hakkında ʿAne ve Hadîse Sancağı-beyi Ebu Rîş-oğlu'na hüküm: *Kezâ*, 196 (8 muharrem 986). Diyarbekir, Haleb ve Birecik'de mevcud eski ve yeni zahirenin ordu ihtiyacı için der-anbar edilmesi hakkında: *Kezâ*, 174, 176 ve 187 (4,8 muharrem 986).

İhrac edilen nüzül zahiresini orduya götürüp satmağa me'mur eminler: Erzurum, Diyarbekir ve Van bölgesi için Bayburd Alay-beyisi Ebûbekir (*Mühimme* XXXII, 244: 25 muhar rem986); Rum vilâyeti nüzülü için Sivas Alay-beyisi (*Kezâ*, 248); Karaman için Hamid-eli Sancağı-beyi Semender (*Kezâ*, 210: 11 muharrem; 249: 27 muharrem 986); Zulkadriye vilâyeti için Kars-ı Zulkadriye (Kadirli) Beyi (*Kezâ*, 250: 27 muharrem 986); Haleb için Maarre Beyi Kāsım Bey emin ta'yin edilmiştir (*Kezâ*, 251: 27 muharrem 986). Ancak bu sonuncu beyle zahire gönderilmesinin gecikmeyi mucib olacağı mülâhaza olunarak ahîren bizzat Beylerbeyi tarafından Erzurum'a götürülmesi emredilmiştir: *Mühimme* XXXII, 357 (25 rebî'ülevvel 986).

987 senesi için de, 986 senesinde olduğu gibi, nüzül zahiresi ihrac edilip birer "yarar sancak beyi" ma'rifetiyle orduya zamanında gönderilmesi emredilmiştir: *Mühimme* XXXII, 520 (27 zilka'de), 564(10 zilhicce 986). Karaman vilâyetinin nüzülünü orduya îsâle bu def'a Kırşehri Beyi Memi Bey ta'yin edilmiştir: *Kezâ*, 643 ve 645 (19 muharrem 987).

12 Bk. *Mühimme* XXXII, 190 (8 muharrem 986).

13 Kasap Mihal'e uğradığı yerlerden parasiyle koyun mübayaa etmesine mâni olunmaması hakkında İstanbul'dan Erzurum'a kadar olan kadılara hüküm: *Mühimme* XXXII, 229 (20 muharrem 986).

14 Meselâ Karaman Beylerbeyisi'ne gönderilen bir hüküm: *Mühimme* XXXII, 193.

15 İstanbul'dan Erzurum'a kadar ordunun güzergâhı üzerinde olan kadılara hüküm: *Mühimme* XXXII, 205 (11 muharrem 986). Seferî ordu için ot, saman ve odun tedariki hakkında Üsküdar Kadısına hüküm: *Kezâ*, 213 (14 muharrem 986).

2. Silâh ve cebehâne ikmâli: Trabzon iskelesi üzerinden Erzurum'a: tüfek [16], top ve top arabası, kazma, kürek, tüfek kundağı [17], barut.. ilâh. sevkedildiği gibi Kiğı ve Canice ma'denleri işletmesinde yuvalak[18], gülle [19] ve tüfek kundağı [20] dökdürülmesi; Erzurum'daki taşçılara taş gülle yontdurulması [21] hakkında muhtelif hükümler gönderilmişdir.

3. Naklıyâta müteallik hususat: Ordunun ağırlıklarını ve zahîresini nakl için deve [22] ve beygir tedâriki [23] ile bunların levâzımâtı cümlesin-

16 Yeniçeriler için vezneleriyle 2000 tüfek gönderildiği, 200 darbzen de gönderilmek üzere bulunduğu hakkında Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 547 (27 zilka'de 986); evvelce gönderilenlerden mâadâ bu def'a Trabzon'a 1500 tüfek daha gönderildiği ve böylece şimdiye kadar gönderilen tüfeklerin 9500 e bâliğ olduğu hakkında yine Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 338 (8 cumadelûlâ 987).

17 Trabzon'a gönderilen kundak, barut ve sâir mühimmatın Erzurum'a nakli hakkında: *Mühimme* XXXII, 289-290 (17 safer 986); Trabzon'a gelen barut, kazan, dibek ve sâir mühimmatın kira davarları ve arabalarla Erzurum'a sevkedildiği, 985 saferinde gelen 14, recebinde gelen 15 havan ve dibeğin Bayburd yoliyle Ünye güherçile kârhânesine gönderildiği bildirilmekle: Trabzon'a gönderilen barutların nem kapmasının önlenmesine ve Erzurum'a sevkıne dâir hüküm: *Kezâ*, 400 (8 cumadelûlâ 986). Trabzon yoliyle nakledilen ve serhadde yapılan barutdan orduya teslim edilenlerinin mikdarı hakkında bir fikir verebilmek için bk. Şirvân'a giderken götürdüğü 5000 kantar barut ile Erzurum'da olan 2000 kantaı baruttan ne kadar kaldığının bildirilmesine dâir Serdâr'a hüküm: *Kezâ*, 579 (10 zilhicce 986).

Trabzon'a gelecek top ve top arabalarının münasib yerde hıfzedilerek sonra Erzurum'a sevki hakkında: *Mühimme* XXXVIII, 240 ve 243; kezâ Trabzon'a gönderilen kazma, kürek, tüfek ve tüfek fındığının Serdâr'a ulaştırılması için kira hayvanları tedarikine dâir: *Kezâ*, 261-262.

18 Meselâ, yuvalak dökülmesi için Kiğı ve Canice ma'denlerine emirler gönderildiği, serhad kal'eleri için lüzumlu cebehâneyi serhad olmayan kal'elerden alıp vaz' etmesi hakkında Serdâr'a yazılan hükme bk. *Mühimme* XXXVIII, 117 (10 safer 987). Ayrıca bk. 1130 darbzen yuvalağı döküldükten sonra iâde edilen Topçu Mustafa'nın tekrar gönderildiği, mümkün olduğu kadar yuvalak dökülmesi hakkında Van Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXIV, 31 (9 *muharrem* 986).

19 Seferî orduda bulunan darbzenlerin çaplarına göre 32000 gülle döküp Serdâr'a göndermesi hakkında Kiğı ma'deni emini Ca'fer Ali'ye hüküm: *Mühimme* XXXII, 632 (17 zilka'de 986).

20 Otuz kerre yüz bin tüfek fındığı döküp Serdâr'a göndermesi hakkında Canice ma'deni emini'ne hüküm: *Mühimme* XXXII, 533 (27 zilka'de 986).

21 Erzurum'da bulunan taşçılara 3000 taş gülle yontturup saçma için hurda taş hazırlatması hakkında Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 548 (27 zilka'de 986).

22 Meselâ bk. s. 31, 33-34: not 1, 8, 9, 10, 11

23 Meselâ bk. *Mühimme* XXXVI, 493 (17 safer 987). Ayrıca bk. top arabaları için beygir celbi hakkında Bursa Kadısına hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 107 (8 safer 987); beygir ihracı hakkında Zağra, Uzuncaova, ... Dimetoka Kadılarına hüküm: *Kezâ*, 152 (15 safer 987).

den olmak üzere Kiğı ma'deninde nal ve mıh dökümü için de emirler gönderilmişdir[24].

Fakat sevkıyâtın herhâlde en büyük yükü, Trabzon ve Batum iskelesine kadar Karadeniz yoliyle yapılan deniz nakliyâtına düşmektedir. Hattâ Gürcistân'ı zabt u rabt altına almak endişesiyle Karadeniz sahilinde kal'eler inşâsı zarûretinin de inzımâmiyle donanmanın Kapudan-ı Deryâ Kılıç Ali Paşa'nın kumandasında 987 baharında Karadeniz'e çıkması [25]; İstanbul'da ve Karadeniz iskelelerinde donanmaya girmeğe me'mur yörük ve sipahilerin iltihâkı için [26] müteaddid emirler sâdır olmuştur. Donanmanın deniz nakliyâtını geniş ölçüde te'min ve takviye ettiği şübhesizdir.

4. Serdâr'a tahsis edilen nakid: Ulûfeli askerin maaşları ve sâir mühimmat için lüzumlu masrafları karşılamak üzere, Erzurum, Diyarbekir, Karaman, Haleb, Şam hazinelerinden muhtelif zamanlarda, tasrih edi-

[24] Ordu için kifâyet edecek mikdarda Kiğı ma'deninde nal kestirilmesi hakkında Erzurum Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXII, 90 (20 şevvâl 985), 227 (20 muharrem 986); sefer için lüzumlu nal ve mıhın hazırlanması hakkında Kiğı Beyi'ne hüküm: *Mühimme* XXXIV, 105 (17 muharrem 986).

[25] Kapudan-ı deryâ'nın donanma ile Karadeniz'e çıkacağına dâir bk. *Mühimme* XXXVI, 835 (987): 218 (23 safer 987). 987 rebi'ülevvelinde 40 gemi ile Açıkbaş âsîlerini tenkîl etmek üzere Karadeniz'e çıkan Kapudan Paşa, 8 şa'bânda İstanbul'a avdet etmiştir (*Zübdetü't-tevârîh*, 94b, 95a).

[26] 987 bahârında Karadeniz'e çıkacak donanmaya girmeğe me'mur edilen sipahiler hakkında vârid olan müteaddid hükümlerden başlıcası aşağıdadır: İnebahtı [*Mühimme* XXXII, 512 (17 zilka'de 986), 544; *Mühimme* XXXVIII, 24 (17 zilka'de 986), 235 (8 rebî'ülevvel 987)], Eğriboz [*Mühimme* XXXII, 512, 544; *Mühimme* XXXVIII, 22 (18 muharrem 997), 236 (8 rebî'ülevvel 987)], Suğla [*Mühimme* XXXII, 544; *Mühimme* XXXVIII, 29 (17 zilhicce 986), 202 ve 204 (23 safer 987)] sancakbeyleri az timarlı 50 sipahi ile muhafazada kalıp mütebâki sipahilerin alay-beyleriyle donanmaya girmek üzere nevrûzdan önce İstanbul'a gelmeleri; kezâ Çirmen [*Mühimme* XXXII, 513 (17 zilka'de 986); *Mühimme*, XXXVIII 19 (15 zilhicce 986) ,104 (8 safer 987)], Vize [*Mühimme* XXXVIII, 513; *Mühimme* XXXVIII 18 (15 zilhicce 986) , 189 (23 safer 987)], Kırkkilise (*Mühimme* XXXII, 513), Biga [*Mühimme* XXXII, 538 (27 zilka'de 986); *Mühimme* XXXVIII, 23 (18 zilhicce 986), 69 (27 muharrem 987), 159 (19 safer), 201 23 (safer 987)], Ankara [*Mühimme* XXXVIII, 25 (17 zilhicce 986), 141 (12 safer 987)], Kastamonu [*Mühimme* XXXVIII, 26 (17 zilhicce 986), 186 (23 safer 987)], Midilli [Alay-beyisi ile: *Mühimme*, XXXVIII; 28 (17 zilhicce 986), 202 (23 safer 987)], Mezistre [Alay-beyisi ile: *Mühimme* XXXVIII, 27 (27 zilhicce 986), 196 (23 safer 987), 234 (8 rebî'ülevvel 987)], Prizrin [*Mühimme* XXXVIII, 30 (27 zilhicce 986), 206 (23 safer), 269 (8 rebî'ülevvel 987)] sipahileri ile Kocacık, Tekirdağı, Ofcabolu ve Selânik yörüklerinin [*Mühimme* XXXII, 530 (27 zilka'de), 553 (4 zilhicce 986); *Mühimme* XXXVIII, 21 (selh-i zilka'de 986), 205 (23 safer 987)] donanmaya girmeleri emredilmişiir

len veya mevcud olan meblâğın gönderilmesi emredilmişdir ki [27] bu rakamların tesbit edilenleri bile yapılan masrafın hacmi hakkında bir fikir verebilir.

B. SERDAR MUSTAFA PAŞA'NIN SEFER HAZIRLIĞI, GÜRCİSTAN VE DAĞISTAN BEYLERİNİ İTÂAT VE MUÂVENETE DÂVETİ

Serdâr Lala Mustafa Paşa, 985 zilhiccesi (=şubat-mart 1578) içerisinde, bir taraftan serhad vâli ve beylerine harb hazırlıklarını ikmâl, mücâvir Gürcü ve Kızılbaş beylerini itâate teşvik etmelerini tenbih ederken, diğer taraftan da, başta Kırım Hanı olmak üzere eski Şirvân hâkimi oğluna ve Dağıstan hâkimlerine, sefere iştirâk veya Şirvân seferinde orduya muâvenetde bulunmalarını te'min edecek teşvik mektupları gönderip Gürcistan prenslerini itâat ve muâvenete dâvet ediyordu:

Erzurum Beylerbeyisi Behrâm Paşa'dan, Erzurum ve mülhakatındaki silâh-endaz ve mühimmat vaz'iyetinin ve bunların ikmâli için nelerin îcâb ettiğinin bildirilmesi, Gürcü ve serhadde yakın Kızılbaş beylerinin itâate teşvîki istenmekde [28]; Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş Paşa'ya ise 20000 veya hiç olmazsa 15000 piyade muharib toplaması ihtar edilerek eksiklerinin tamamlanması için İstanbul'dan nelerin gönderilmesinin îcâb ettiğinin bildirilmesi tenbih olunmaktadır [29]. İran ahvâline vukufu

[27] Kul mevâcibi ve sâir mühimmat için lüzumlu meblâğı Erzurum, Diyarbekir ve Karaman hazinelerinden alması hakkında Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 271-272 (7 safer), 505 (17 zilka'de 986); aynı me'âlde Erzurum, Şam, Haleb ve Diyarbekir defterdârlarına hüküm: *Kezâ*, 500 (17 zilka'de 986); hazineyi Serdâr'a teslim etmesi hakkında Diyarbekir Beylerbeyisi ve Defterdârına hüküm: *Kezâ* 358 (25 rebî'ülevvel); Diyarbekir'de toplanan avârız akçesinin İstanbul'a gönderilip, sâir hazinenin ve irsâliye akçesinin Serdâr'a irsâli hakkında: *Mühimme* XXXV, 290 (12 safer), 522 (16 rebî'ül evvel), 630 (2 rebî'ülahır 986); Haleb hazinesinde mevcud 100000 filurinin İstanbul'a, tahsil olunacak sâir meblâğın Serdâr'a gönderilmesi hakkında Haleb Defterdârı'na hüküm: *Mühimme* XXXII, 635 (20 zilhicce 986); Erzurum hazinesinden kırk yük akçenin Serdâr'a teslimine dâir: *Mühimme* XXXV, 600 (16 receb 986); vilâyetleri hazinesinde mevcud filuri ile sâir şâhî, para ve akçe ne varsa Serdâr'a gönderilmesi hakında Şam, Diyarbekir ve Haleb defterdârlarına hüküm: *Mühimme* XXXVI, 644-645 (11 rebi'ülevvel 987); Diyarbekir hazînesinin bu sene (987) de Serdâr'a gönderilmek üzere bulunduğundan bâhis hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 168 (22 safer 987); Haleb'deki mevcud hazinenin Serdâr'a gönderilmesine dâir Haleb Defterdârı'na hüküm: *Kezâ*, 263 ve 292 (8 rebî'ülevvel); Şam hazinesinden 50000 altınlık para, şâhî ve guruşun Serdâr'a gönderildiğine dâir hüküm: *Kezâ*, 294 (8 rebî'ülevvel 987).

[28] Âlî, *Nusret-nâme*, 24 b-26b.

[29] *Ayni eser*, 26 b-27 b.

müsellem olan Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey'le Ulama-oğlu Şahruh Bey'e gönderilen istimâletnâmelerde ise, Gürcü beylerini itâate teşvik etmeleri ve Mirza Ali Bey'in ordunun Gürcistan'da ta'kîb edeceği yolu menzil be-menzil bildirmesi istenmektedir[30]. Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'ya, esliha ve mühimmâtı tamamlayıp Kızılbaş'dan îcâb edenleri itâate teşvik etmesi tenbih[31]; Diyarbekir Beylerbeyiliğinden infisâl ile yeni bir mansıba ta'yini için mülâzemetde bulunmak üzere İstanbul'a gelmeğe hazırlanan Özdemir-oğlu Osman Paşa'ya, meşakkat ve masrafa girmeyip kışladığı mahalde sefere hazırlanması tavsıye olunmaktadır[32]. Urban içinde zahîre, at ve deve tedâriki bakımından istifâde edilebilecek kudreti sebebiyle Ane ve Hadîse Sancağı-beyi Ebû Rîş-oğlu Mehmed'e gönderilen mektubda da, geçen seneki isyan ve şekavetinin hizmeti mukabilinde afv olunabileceği, hakkında Pâdişâh'a ızhâr ettiği hüsn-i şehâdete, askerin zahîresini ve hiç olmazsa 3-4000 kirâ devesi tedârik edip göndermekle lâyık olması ifâde edilmektedir[33].

Kırım Hanı'na, ya bizzat veya birâder ve oğullarından birine, hemşîresi ile izdivac eden eski Şirvân hâkimi Sultan Burhan oğlu Ebûbekir Mirzâ'yı terfik edip Tatar kuvveti ile Şirvân seferine iştirâki tenbîhini[34]; Ebûbekir Mirzâ'ya ise hânedânının makarrı olan Şirvân'ın kendisine olan merbûtiyeti sebebi ile Şirvân âyân ve eşrâfını Pâdişâh'a itâate sevketmesi ve ordunun muvâsalatından önce Şirvân fethine zemin ve imkân hazırlaması mukabilinde ümid ettiği mertebelere nâil olacağı[35] va'dini muhtevi mektuplar gönderildi.

Dağıstan hâkimlerinden Kumuk ve Kaytak hâkimi Çitlav Şemhal'e, Tabaseran hâkimi Gazi Sâlih'e, Avar hâkimi Toca Lav Burhâneddin'e ve Şirvân-Şahlar neslinden Şahruh Mirzâ'ya gönderilen mektuplarda ise, Tatar Hanı ve Ebûbekir Mirza ile ordunun girişeceği sefere müsellâh kuvvetleriyle müheyya olmaları, gerek Gürcistan hâkimlerinin muhâlefetlerini izâlede ve gerekse Kûhu'l-büruz yakınındaki Azerbaycan bölgesinin garetinde gayret sarfedip himmet ve inâyetlere mazhar olmaları ifâde olundu[36]. Mezkûr mektupların cevâbı, Serdâr'ın Erzurum'a

30 *Ayni eser*, 28 a-29 a.

31 *Ayni eser*, 29 a-30 a.

32 *Ayni eser*, 30 b-31 b. Lokman, kethudâsı ile pişkeşini çeken Osman Paşa'nın Serdâr ile sefere iştirâk ederek riâyet görmesinin buyurulduğunu tasrîh ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 93b).

33 *Nusret-nâme* 31 b-33 a.

34 *Ayni eser*, 14 b-17 b.

35 *Ayni eser*, 18 a-19 b.

36 *Ayni eser*, 20 a-21 a.

muvâsalatında vürûd etti: Şemhal, Kızılbaş'ların Şirvân'da perîşân edildiği ve Dağıstan'ın 30000 dilâverinin emre muntazır olduğunu, ordu ile mülâkat olundukda Kızılbaş'ın başına âlemi dar edeceğini bildiriyor [37]; Gazi Sâlih, Kızılbaş'la cengi "gazây-ı bî-misâl" addediyordu [38].

Amasya muâhedesiyle Gürcistan Osmanlı ve Safevî devletlerinin nüfuz mıntakalarına ayrılmışdı: Meshıya, Kartli (Luarsab'ın ülkesi) ve Kaheti (Levan'ın ülkesi) Safevîlere; Başı-açık (İmereti), Dadian (Mingreli) ve Guriel (Guria) Osmanlı tâbi'iyyetine girdi [39]. Ancak bu taksim ve tâbi'iyyet pek îtibârî ve devamsız görünüyor. Husûsiyle Meshıya ülkesi dâhilî ihtilâller içinde kalmış, Atabek II. Keyhusrev bidâyetde Türklere temâyül etmişken oğulları Minûçihr ve V. Kuarkuare Şâh'ı iltizâm etmişlerdi [40]. Serdâr, Gürcü prenslerine ayrı ayrı istimâletnâmeler gönderip ordunun vusûlünden evvel itâat etmelerini, aksi takdirde ülkelerinin yağma ve tahrib, halkının esir edileceğini bildirdi; husûsiyle Başı-açık meliki Giorgi'ye, diğer Gürcü prenslerinin (Dârâ, Levend [=Levan] ve Keyhusrev oğullarının)itâatini te'min vazîfesini tahmîl etti [41]. Minûçihr'e, yarar adamlarını toplayıp askerin zahîresini nakl için kirâ beygirleri hazırlayıp ordu yaklaşdıkda teslim ederek ve yoldaşlıkda bulunarak riâyete ve memleketini muhâfazaya mazhar olmasını ihtâr etti [42]. Levend (Levan) oğlu Aleksandr Hân'a da, Erzurum Beylerbeyisi iken aralarında ihtidâ ve mutaba'at husûsunda varılan îtilâfı hatırlatarak ordunun vusûlünden evvel itâatini arzetmesini tavsıye edip [43] dâmâdı olup ihtidâ ederek Şavşad Sancağı-beyi ta'yin edilen Ahmed Bey'e [44], kayınpederinin inkıyâdını te'mîne gayret sarfetmesini tenbîh etti [45].

Bu mektupların kısmen te'siri görüldü: Dadian ve Guriel melikleri, Serdâr'ın Sivas'a vusûlünde gelen cevâblarında, Pâdişâh'a öteden beri

37 *Ayni eser*, 45 a-46 a.

38 Şemhal'e, Gazi Sâlih'e, Burhaneddin Bey'e ve Şahruh Mirzâ'ya gönderilen cevâbî mektubda: Özdemir-oğlu Osman Paşa'nın bir mikdar ekrâdla gönderilmesi istenmiş olmakla ne kadar asker ve silâhla ne zaman ve nerde mülâkî olmasının bildirilmesi, menzillerde ne makûle zahire ve mühimmatın tedâriki îcâb ettiğinin mufassalan iş'ârı istenmişdir: *Ayni eser*, 47 a-49a.

39 *Âlem-ârây-i Abbâsî*, s. 65.

40 Allen, *A History of the Georgian People*, s. 145 v.d., 153, 155.

41 *Nusret-nâme*, 21 b-22b.

42 *Ayni eser*, 79 a-80b.

43 *Ayni eser*, 90 b-92b.

44 Şavşad Beyi'nin ismi, gönderilen mektubun sürhünde (*Ayni eser*, 22 b) "Ahmed", kayın-pederi Aleksandr Han'a gönderilen nasîhat-nâmede (*Kezâ*, 92 b) "Mehmed" dir.

45 *Ayni eser*, 22 b-24b.

muti' olduklarını, tâbi'leriyle Serdâr'a muntazır olduklarını beyân ve vergilerini takdim ediyorlardı[46]. Minûçihr'le Aleksandr Han'ın itâatnâmesi Erzurum'a vusûlde vürûd etti: Ubûdiyyetini arzederek ülkesinin kendisine tevcîhine dâir berât isteyen Minûçihr'e, oğlu veya birâderlerinden birini elçilikle gönderip talebinin müzâkeresi, tedârik ettiği mühimmâtı bizzât orduya teslîmi takdîrinde arzûsunun is'âf olunacağı[47] bildirildi. Minûçihr, ordunun Erzurum'dan hareketini müteâkıb tekrar mürâcaat edip ülkesinin garetden masûn, dîninin ibka edileceğine dâir te'minat istedikde, zahîre ile orduyu istikbâl ederse aman verileceği beyân edildi[48]. İleride görüleceği üzere Minûçihr'in Kızılbaş'dan yüz çevirip Serdâr'a mülâkî olup arz-ı ubûdiyyet etmesi Çıldır zaferinden sonra mümkün oldu. İtâat arzedip eski dininde ibkası ve hâlen düşmanları elinde bulunan babaşına âid ülkelerin kendi ülkesine ilhâken bir ahidnâme ile tevcîhi takdîrinde Şirvân fethine muâvenetde bulunmağa hazır olduğunu bildiren Aleksandr Han'a: Muhâlifleri elinde ve kendi tasarrufunda bulunan kal'elerinin acele bir defterini göndermesi, arzûsunun is'âf olunacağı, Başı-açık meliki ile haberleşip orduya muntazır olması cevâbı verildi[49].

Başı-açık melikinin itâatnâmesi ise Erzurum'dan hareket edildikden sonra vürûd etti[50]. Allâhuekber Geçidi yakınında konuldukda gönderilen cevâbda: Pâdişâh'a itâatinden şübhe edilmediği, mektûbu alınca orduya mülâkî olmak üzere hareket etmesi, arada olan Tiflis hâkimi Davud Han ve "Altun-kal'e hâkimesi" Dédis-İmédi itâat etmezlerse ülkelerini yağma ve tahrib etmesi, itâat ederlerse onları da berâber getirmesi, tekrar mektublaşmaya lüzum kalmadan zikredilen vechile hareket edip riâyet-i pâdişâhîye nâil olması beyân edilmişdir[51].

46 Çerkeslerin ülkelerini yağma etmesinden şikâyet eden meliklere verilen cevâbda: hatırlarını hoş tutmaları, Karadeniz yoliyle nakledilen toplarla düşmanlarının ülkeleri tahrib edileceği, kendilerinin sefere müheyyâ olmaları ifâde edilmiştir (*Aynı eser*, 39 a-40a).

47 *Aynı eser*, 80 b-81a.

48 *Aynı eser*, 81 a-82a.

49 *Aynı eser*, 93 a-94a.

50 Harîmî, Erzurum'dan hareketin beşinci günü Giorgi Melik'in kethudası, güzîde beyleri ve ulularının ordugâha gelip melikin itâatini arz ve bir kaç doğandan ibaret hediyelerini takdim ettiklerini kaydediyor: *Zafer-nâme* 13 a. *Nusret-nâme*'de Melik'e verilen cevâbnâme, Erzurum'daki muhaberât sırasında derc edilmişse de mektubun muhtevâsında Ardahan'a yaklaşıldığından bahsedilmiş olması *Zafer-nâme*'nin ifâdesini te'yid etmektedir.

51 *Nusret-nâme*, 49 b-50a.

2. HUDUD HÂDİSELERİ VE İRAN AHVÂLİ

Serdâr Mustafa Paşa'nın yukarıda zikredilen mektublaşmasının vuku' bulduğu ayın son günü (selh-i zilhicce 985=9 mart 1578) Van Beylerbeyisi'nden İstanbul'a gelen mektubda Hoy, Urumi ve Selemâs'ın feth, mülhakatının yağma ve tahrib edildiği bildiriliyordu: Düşman ülkesinin gareti hakkında vârid olan emr-i humâyûna binâen kethudâsı Yusuf Ağa'yı Şah-Kulu oğullarına koşup Hoy üzerine gönderdiği, kendisi yetişmeden Hoy Sultanı[52] ile ceng vâki' olup Şah-Kulu oğlu Koçu, Hoy Sultanı'nı yıkıp başını kesdiği ve 500 adamı telef edildiği, Merend'e kadar Urumi ülkesinin yakılıp yıkıldığı, Hoy'da bir günlük ikametten sonra Selemâs'a ve oradan Urumi Sultanı Hüseyin Can Sultan[53] üzerine yürünüp kendisi ve iki oğlunun başı kesilip üçüncü oğlunun esir edildiği; daha sonra Hoy ve Urumi sultanları cenginde yararlığı görülen Mahmûdî hâkimi Hasan Bey'in bir hafta müddetle düşman vilâyetini garet edip hususiyle Akdağ ve Kal'e-i Nevay etrafını tahrîb edip döndüğünü arzetmekle Husrev Paşa'ya, hizmetine mükâfaten iki hil'at ve bir kılıç ihsan, yararlıkları görülen Şah-Kulu oğlu Koçu ve Gazi'ye birer sancak[54]; yine dilâverliği sebkat eden Beradost Beyi Hasan'a Urumi sancak tarîkıyle tevcih[55]; yararlığı görülen efrâda ellişer akçe atıyye tevzi'i emredildi[56].

52 Hoy Sultanı, *Şeref-nâme* (II, 256) de "Rumlu Muhammed Bey", *Âlem-ârây-i Abbâsî* (s. 167) de "Mahmud Sultan Rumlu", *Zübdetü't-tevârîh* (93b) 'de kezâ "Mahmûd Sultan" şeklinde kaydedilmektedir.

53 Bu isim kaynaklarda ba'zı farklarla tesbit edilmiştir. *Mühimme* XXXII, 407 (23 cumâdelâhıre 986) 'de: "Hüseyin Can Sultan"; *Ahsenu't-tevârîh* (I,504) 'de: "Hüseyn Can Sultan Hınıslu"; *Zübdetü't-tevârîh* (93b) 'de: "Çepni Hüseyin Can"; *Âlem-ârâ* (s. 167)'da: "Hüseyin Han Sultan Hubuşlu"; *Şeref-nâme* (II, 256) 'de: "Hüseyin Han". Beradost Beyi Ali'ye Urumi gölü muhâfazası için bir gemi inşâsı hakkında gönderilen hüküm (Kezâ *Mühimme* XXXII, 407)'de: Beradost Beyi serdârlığiyle Urumi'de olan Han'ın oğlu üzerine gönderilen kuvvetler Kızılbaşları kırıp Han-zâde firâr etmişken Kazvin'de olan babası imdâdına mübalâğalı asker ile gelip yine mağlûb olmaları üzerine hisara ilticâya mecbur kaldıkları, kal'e ihâta edilip hepsinin kırılacağı tezâhür edince aman diledikleri zikredilmektedir. Lokman, Husrev Paşa'dan gelen ulağın, yaralı olarak esîr edilen Hüseyin Cân'ın yolda "zebun" düşmekle başının kesildiği haberiyle, Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'in de iştirâk ettiği harekât sırasında kesilen baş ve tutulan dilleri de getirdiğini ilâve ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 93b).

54 Van Beylerbeyisi'ne yazılan hükme bk. *Mühimme* XXXII, 173 (4 muharrem 986); Serdâr Mustafa Paşa'nın Husrev Paşa'ya tebrik-nâmesi : *Nusret-nâme*, 33a - 34b.

55 *Mühimme* XXXII, 268 (6 safer 986) de 300000 akçe sâlyâne ile tevcih edildiği tasrih ediliyor.

56 *Kezâ*, 256 (gurre-i safer 986).

Mahmûdî Hasan Bey'in İran serhaddindeki akınları tevâli etti: Safer evâsıtında (=1577 nisanı sonları) İstanbul'a vâsıl olduğunu tahmin ettiğimiz bir mektubunda Hasan Bey, Hoy ve Urumi sultanları cenginden sonra Kazvin'den Tebriz'e 7000 Kızılbaş askerinin gelmekde olduğunu haber alıp 1400 adamiyle kalkıp Kızılbaş'a tâbi' Kara-göl üzerinden Çors[57] ve Mergân ülkelerini garet ettikden sonra Süleyman Mirza üzerine varıp hayli adamını esir; Ağrı Dağı'nda toplanan Ulus tâifesini dağıtıp serdârlarını esir ettiğini; 400 adamının Aras'ı geçip Kızılbaş kuvvetlerini hezîmete uğrattığını ve fakat ahâlisi sünnî olmakla bu mıntaka sâkinlerine müdâhale edilemediğini, Makû önündeki muhârebede hayli adamının zâyi' olduğunu, fakat galebeyi te'min ettiklerini bildirmiş[58] ve hizmeti takdir edilmişdir[59].

Erzurum serhaddinde de Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey'in, bir kısım kuvvetle düşman ülkesine akın edip vuku' bulan muhârebede 900 baş kesip yararlarının kellelerini göndermesi üzerine, düşmandan gafil olmayıp hücum etmesi melhuz yerlerin, Serdâr'ın vusûlüne kadar iyice muhâfaza edilmesi Erzurum Beylerbeyisi'ne emredilmiştir[60].

Şehrizor serhaddinde ise, garet emrine rağmen Beylerbeyi'nin rehâvet gösterdiği, buna mukabil Kızılbaş'ın Kızılca-kal'e Beyi, Osmanlı köylerini yağma ve tahrîb edip "hadden ziyâde zulüm ve ta'addi" ettiği tezahür etmekle Beylerbeyi'ye itâbda bulunuldu[61].

[57] Çors, *Coğrafya-yı Mufassal-i Irân* II, 158' de Makû'nun merkez bölükâtı arasında gösterilmiştir.

[58] Hasan Beyin mektûbunun muhtevâsı, hizmetinin tahsin edilip düşmandan gafil olmayıp ahvâlini tecessüs eylemesi tenbihâtını muhtevî hükümde hulâsa edilmiştir: *Mühimme* XXXII, 292 (17 safer 986).

[59] Hasan Bey'e, hizmetine mükâfaten bir müzehheb kılıç gönderildiğine dâir hüküm: *Kezâ*, 298 (21 safer 986).

[60] Erzurum Beylerbeyisi'ne gönderilen hükme bk. *kezâ* 208 (11 muharrem 986). Hasan Beğ Rumlu'nun 985 zilhiccesi (şubat 1578) vekayi'i sırasında verdiği, sıhhatini tahkîk edemediğimiz ve netîcesi hezîmetle biten bir akın haberi, bu hâdiseye tekabül etse gerektir. Erzurum Beylerbeyisinin Şuregel'i zabta hazırlanması üzerine Gulâm Ali oğlu Mirzâ Ali Bey, beylerbeyinin gelmesine lüzûm olmadığı, kendisinin Bayburtlu Kara Hân'ı yakalayabileceğini te'mîn ederek 7000 kadar kuvvetle, ma'lûm olmayan bir yoldan Kara Han üzerine yürür. Muhârebenin ilk safhasında 4000 suvariye sahip olan Kara Han kuvvetleri 50 kadar zâyi'at verip köylerine kadar ta'kîb edilir; Kara Hân'ın çadırı ateşe verilir. Fakat askerini muhârebeye teşvîk eden Kara Han, ikinci safhada, galebeyi te'mîn etmekle, ric'ate mecbûr olan Erzurum sipâhilerinden 300 kadarı telef, 400 kadarı da şiddetli kardan helâk olur. Mirzâ Ali Bey güçlükle Erzurum'a döner (*Ahsenu't-tevârîh* I, 504—505).

[61] Yağma ve tahrîb vak'ası kaydedilerek Kızılca-kal'enin fethi için izin ricâ eden Şehrizol Beylerbeyisi'ne, mukaddemâ hareket edip düşman ülkesini garet etmedikten başka, mezkûr yağma ve tahribin intikamını almamış olmakla itâba müstahak olduğu; Kızılca-

Osmanlı hükûmetinin İran'la muhâsamâta karar verip hudud beylerini düşman ülkesinin garetine teşvik ve ta'yin olunan serdârlar kumandasında büyük kuvvetler sevkını tasmîm etmesi üzerine Safevî hükûmetinin de mukabil tedbirler ittihâz ettiği nazar-ı dikkatten kaçmamaktadır: Tebriz Beylerbeyiliğini Türkmen Emîr Han'a, Çuhur-ı Sa'd (Revân)'ı [62] Tokmak Muhammedî Han'a tevcih eden Şah [63], sulhün tamâmen bertaraf olup Osmanlı ordusunun İran'a yürümesi takdîrinde bütün hazînesinin askerinin mühimmât ve teslîhâtına hasredilmesini tenbîh ederek ümerâsını teşvik ve tahrik etti [64].

Bir taraftan vâki' akınlarla mer'î sulhün ihlâl edildiğinden şikâyet olunurken [65], diğer taraftan da, mukaddemâ basılan kervânın vaz'ıyetini tahkîk için Bağdad ve Erzurum'dan gönderilen çavuşlar hapisten çıkarılıp iâde edildiği gibi [66], Tokmak Han'ın kethudâsı Ustaclu Kara Veli Bey, Şah'ın sulh arzûsunu ifâde eden mektûbu ile Van'a gönderildi [67].

kal'enin fethi için dağlardan top arabalarının naklinin mümkün olup olmadığı; fethinde kal'enin muhâfaza edilip edilemiyeceği ve fâideli olup olmıyacağının bildirilmesi ve ona göre ruhsat verileceği hakkında gönderilen hükme bk. *kezâ* 299 (21 safer 986).

62 Merkezi Revân (ایروان = Erivan) olan bu bölgenin ismi Gürcüce "Foso-sahli" nin tercümesinden neş'et etmiştir (Bk. *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i evvel*, s. 191). Bizim kaynaklarda, "Sa'd-Çuhuru„ ba'zı def'a "Sâat-Çukuru" şeklinde de geçer.

63 *Şeref-nâme* II, 256—257.

64 İstanbul'dan, câsusu vâsıtasiyle, Gürcistan ve Şirvân fethine karar verilip hazırlıkların yapılmakda olduğunu haber alan Şâh'ın ümerâsını toplayıp envâ'ı teşviklerde bulunup "sulh ahvâli bertaraf olup vilâyete asker gelmek mukarrer olursa, bir bez kaftan bana kifâyet eder; cemî'-i mâl u haza'in askere ve lâzım olan mühimmâta sarf olunsun; bizi düşmene mağlûb u şermende eylemiyesiz" diye tenbihlerde bulunduğu; ümerâsının ittifak edip teslîhât ve techîzâtlarının ikmâline çalıştıkları; II. Şah İsmâil devrinde hanlık ve sultanlık pâyesi verilip de hasları ta'yin olunmayan 30 kadar kimseye Şâh'ın kendi haslarından has ta'yîn ettiği; diğer bütün haslarını da emîr ve askerlerine taksim ettiği keyfiyeti Kazvin ve Tebriz'den 25 rebî'ülevvelde Van'a dönen câsusların takrîrinden öğrenilmişti: *Mühimme* XXXII, 381 (11 rebî'ülâhır), 382—383 (24 rebî'ülâhır 986).

65 Pîre Muhammed Sultan'ın, Beradost Beyi'nin Urûmî havâlîsindeki katil ve gareti hakkında Mahmûdî Hasan Bey'e gönderdiği şikâyet-nâme için bk. *Mühimme* XXXII, 160 (15 zilhicce 985) ve 665 (8 safer 986).

66 Çavuşların iâde edilmesi arzûsunun ızhâr edildiği, *Mühimme* XXXII, 119 (10 zilka'de 985)'de münderic Husrev Paşa'ya gönderilen hükümden; Tokmak Han'ın, çavuşları mihmandarlarına koşup sulh ricâsı ile iâde ettiği Erzurum Beylerbeyisi'ne gönderilen hükümden (*Mühimme* XXXII, 353: 25 rebî'ülevvel 986); çavuşların İstanbul'a vusûlü Husrev Paşa'ya gönderilen gurre-i safer tarihli hükümden (*Kezâ*, 264) öğrenilmektedir.

67 İran'dan sulh talebi için adam ve mektup gelirse İstanbul'a gönderilip gönderilmiyeceği hakkında Husrev Paşa'nın isti'zânına, elçinin alıkonup mektupların acele gönderilmesi cevâbı verilmiştir: *Mühimme* XXXII, 119 (10 zilka'de 986). 16 muharrem 986 da Van'a gelen câsuslardan biri, Tokmak Han'ın kethudâsı Veli'nin bir mikdar adamla

Hoy, Selemâs ve Urumi'nin fethi ve garetinden sonra Tebriz'e gelen Emîr Han, mezkûr kal'elerin istirdâdı için Van hudûdundaki Kızılbaş ümerâsını yanına çağırıp Tebriz ve civarından 4000 at ve tüfek ve mühimce bir kuvvet toplıyarak[68] taarruza geçdi; bir taraftan da Husrev Paşa'ya mektup gönderip Ekrâd'ın Selemâs, Hoy ve Urumi'den sulh muktezâsınca çekilmesini taleb edip, Şah'ın bu ülkelere büyük kuvvetlerle sultanlar ta'yin ettiğini kaydederek çekilmedikleri takdirde azîm niza'ı mûcib olacakları tehdîdinde bulundu[69]. Kızılbaş'ın Beradost ülkesine tecâvüzü[70] vâki'; Urumi veya Van'a taarruzu ihtimâli vârid olmakla Ekrâd beylerine, yeni bir hareket vuku' bulduğu takdirde derhal muâvenete koşmaları emredildi[71]. Gerek bu tenbîhâtın te'siri, gerekse Kürd beylerinin yeni fethedilen kal'elerde tahassun etmesi sebebi

Şâh'ın sulh teklîf eden mektûbunu hâmilen 11 muharremde Tebriz'den hareketini bildirmekle, elçinin alıkonulup levâzımâtı görülerek, getirdiği mektupların gönderilmesi tenbîh olunmuştur (*Kezâ*, 264 : gurre-i safer 986). 10 rebî'ülâhırda Husrev Paşa'ya: Elçinin Serdâr'ın vusûlüne kadar alıkonulup tesliye edilmesi, Serdâr'ın vusûlünde istişâre olunup münâsib olanın îfâsı emredilmiştir (*Kezâ*, 373, 667: 10 rebî'ülâhır 986). Lokman: Husrev Paşa'ya, safer evâilinde, Veli Sultan'ın "hîle ve temellukuna îtimâd olunmayup evvelâ Van hisârında, ba'dehû Bitlis ve Diyârbekir'de" habsinin fermân olunduğunu kaydetmiştir (*Zübdetü't-tevârîh*, 93b). *Âlem-ârâ*'da (s. 168) ise Ustaclu Veli Bey'in, Serdâr'ın Kars'a muvâsalatına kadar hudud vâlileri tarafından alıkonulduğu zikredilmektedir.

Mes'ud bir tesâdüfle Veli Bey'in, Bitlis kal'esinde ikameti sırasında istinsah ettiği *Latîfî Tezkiresi* Konya Müzesi yazmaları arasında (Nr. 1515; istinsah tarihi: 14 cumâdelâhıre 987 perşembe. Kitap, üç kısımlık bir mecmuâ halinde olup 1b-157a arası *Latîfî Tezkiresi*'ne, ikinci kısmı münşeâta, üçüncü kısmı ise *Ravzatu's-safâ*'nın altıncı cildinin Türklere âid kısmına tahsîs edilmiştir) mahfûz bulunmaktadır. Müstensih *Tezkire*'nin ferâğ kaydını müteâkıb, Şâh'ın nâmesini hâmilen ve elçilikle Van'a vusûlünde, Husrev Paşa'nın keyfiyeti İstanbul'a arzettiğini; 50 gün sonra gelen bir ulağın, elçinin Van'da muhâfaza altına alınıp elindeki nâmenin İstanbul'a gönderilmesi haberini getirdiği ve binâenaleyh kendisinin 53 gün Van'da alıkonulup sonra envâ'ı bahânelerle Bitlis'e nakledilip *Tezkire*'yi orada kopya ettiğini kaydettikten sonra Bitlis'de 11 ay 29 gün, Diyarbekir'de - 10 günü zindanda olmak üzere - 10 ay 12 gün kaldığını zikrediyor.

68 Emir Han'ın topladığı kuvvetlerin mikdarı, *Âlem-ârâ* (s. 167)'da 10-15000, itâat eden Bâna hâkimi Süleyman Bey'den Şehrizol Beylerbeyisi'ne gelen mektubda (*Mühimme* XXXV, 357: 5 cumadelâhıre 986) 30000 olarak gösterilmektedir.

69 Bk. *Mühimme* XXXII, 381 (11 rebî'ülâhır 986).

70 Mukri Şeyhi Haydar-oğlu Emir Bey'in Beradost Beyi Ali Bey'in ülkesine tecâvüz edip iki günde 50-60 adam katl, bir hayli mal ve davar yağma ettiği Van Beylerbeyisi'ne yazılan bir hükümden (*Mühimme* XXXII, 409 : 23 cumadelâhıre 986) öğrenilmektedir.

71 Kızılbaş'ın tekrar Beradost arâzisine tecâvüzü takdîrinde yardıma koşmaları hakkında Ekrad beylerine hüküm: *Mühimme* XXXIV, 387 (22 safer 986); Kezâ İmâdiye hâkimi Kubad Bey'e, Lâcan ve Uşnu beylerine; Beradost beylerinden Nâsır, Halil, Zeyneddin ve Hasan Bey'lere hüküm: *Mühimme* XXXII, 414 (4 rebî'ülâhır 986). Urûmi veya Van'a bir tecâvüz vuku' bulduğu takdîrde yardıma yetişmeleri hakkında sâbık Hakkâri Beyi Zeynel,

ile Emîr Han, bir semere elde edemeden Tebriz'e döndü[72]. Kızılbaş serhaddindeki çözüntü, Azerbaycan'da şekävet hâdiselerine yol açtı[73].

3. SERDÂR MUSTAFA PAŞA'NIN İSTANBUL'DAN HAREKETİ VE ORDUNUN ERZURUM'DA TOPLANMASI

Hudud hâdiselerinin vuku'u ve İran'ın sulh teşebbüsünde bulunacağı haberinin vürûdu üzerine Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın, daha fazla gecikmeden sefere çıkması takarrür etti: 27 muharrem cumartesi (= 5 nisan 1578) günü Pâdişâh'a vedâ' eden Serdâr, vüzerâ ve ulemânın tebriklerini kabûl edip Eminönü'nde Kapudan Paşa kadırgasına binerek Üsküdar'a geçdi[74]. Sefer hazırlıklarının ikmâli için 24 gün kadar tevakkuf olunduktan sonra Pâdişâh'ın acele hareketi hakkında ihtârı[75] üzerine 20 safer pazartesi günü yola çıkıldı[76]. İzmid'e vusûl'de, yeniçeriye terakkîler ve ziyâfetler verilip, ayni yoldan gitmenin doğuracağı güçlükler mülâhaza edilerek, yeniçeri'nin ağaları İbrahim Kethudâ ile Bolu-Çorum-Sivas yolundan hareket edip Erzurum serhaddinde buluşulması ve Serdâr'ın Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'yi ziyâret etmek üzere Konya yolunu ta'kîbi kararlaştırıldı[77].

İmâdiye Hâkimi Kubad, Lâcan Beyi Ömer, Uşnu Beyi Zeynel ve Mahmudî Hâkimi Hasan Beylere hüküm: *Kezâ*, 381 (11 rebî'ülâhır 986); mezkûr beylerin muâvenetine müsaade etmesi, Şehrizol Beylerbeyisi ile mektuplaşması ve Ferhâd Paşa'nın Van Beylerbeyiliği zamanında olduğu gibi Diyarbekr'e bağlı Hizo, Cizre, İmâdiye beylerinin de Van muhâfazasına me'mur edilmesi hakkında Serdâr'la muhâbere etmesi için Husrev Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 382. Ayrıca bk. *kezâ*, 383-389.

72 *Âlem-ârâ*, s. 167. Emir Han'ın netîcesiz kalan Selemâs muhâsarası için aşağıda s. 50'ye bk.

73 Urmiye Gölü'nün cenub-ı şarkî kısmında sâkin Mukri tâifesi Şâh'ın Karaçubuk'daki on bine yakın atını sürüp götürmüş, keyfiyetten haberdâr olan Emir Han ta'kîblerine çıkmışsa da pek azını istirdâd edebilmişti (*Ayni eser*, gösterilen yer).

74 Huzûrda iki saat kadar sefer umûrunu konuşan Serdâr, Bâb-ı humâyun'da vüzerâ ve ulemâ tarafından istikbâl edilip tebrikleri kabûl etti; sonra sancak ve tuğlar açılıp Eminönü'ne inildi; Üsküdar'a vusûlde hazırlanan yüz sofradan ziyâde yemek yenilip seferin uğurlu olması temenni, nasr u zafer tazarru' olundu: *Nusret-nâme*, 35a-35b; *Zafer-nâme*, 9b; *Zübdetü't-tevârîh*, 93b. Hüseyin b. Mehmed, Üsküdar'a geçiş sırasında top ateşleriyle yapılan şenlikleri ve halkın temâşâsını tasvir ve fakat mezkûr günü yanlışlıkla "çarşamba" olarak tesbit ediyor: *Gazavât*, s. 44-45.

75 Pâdişâh tarafından "bî-tereddüd cânib-i âdâya müteveccih olasız" diye tezkire-i humâyun vârid olunca Üsküdar'dan kalkılmışdı: *Zafer-nâme*, 10a.

76 *Nusret-nâme*, 35b. *Zafer-nâme* (gösterilen yer)' de 21 safer.

77 *Nusret-nâme*, 36a; *Zafer-nâme*, 10a-10b. Yeniçerinin ta'kîb ettiği yol, *Gazavât* (s. 47-50)'da tesbit edilmiştir.

Serdâr, Yenişehir'de Bursa Sancağı-beyi, Kütahya civarında Sakka menzilinde Anadolu Beylerbeyisi Ca'fer Paşa tarafından karşılandı. Mustafa Paşa, Beylerbeyi'ye her nekadar maiyyetine me'mur edilmemişse de her hangi bir taleb vuku'unda derhal hareket etmek üzere müheyyâ olmasını ihtâr etti[78]. 18 rebi'ülevvelde Ilgın'a vâsıl olunup beş gün oturak verildi: Bu mahalde at ve esterler çayırlanıp develer yağlandı; Konya'ya varılıp Mevlânâ'nın ve sâir ekâbirin türbeleri ziyâret olundu; *Mesnevî*'den yapılan tefe'ülde, İskender'in Kaf Dağı'na varıp bütün maksadlarına nâil olması isâbet etmekle Serdâr son derece mesrûr oldu. Kapıkulu ulûfesi için Müfettiş-i emvâl'den para alınıp hareket olundu[79].

Sivas ve Koçhisar (Hafik)'dan gönderdiği arzlarda Serdâr: Erzurum, Diyarbekir ve Haleb Beylerbeyileri'nin zahîre darlığından şikâyetlerine binâen Karadeniz'den zahîre nakli zarûretine temas etmekde[80]; Sahte Şah İsmail fitnesinin tenkiline âid ma'lûmat vermektedir[81].

Kızılbaşın, Osmanlı ordusunun hareket üzere olmasından haberdar olarak Revan'da Tokmak Han'ın etrafında toplanarak her an tecâvüze hazır olduğuna dâir câsuslardan alınan haber Erzurum Beylerbeyisini telâşa düşürdü: Behrâm Paşa'nın Erzurum'da muhtemel bir Kızılbaş taarruzunu karşılayacak kuvvet bulunmadığını, pek ağır hareket eden Serdâr'ın vusûlünden önce, Erzurum'a yakın beylerbeyilerinin sür'atle

78 *Zafer-nâme*, 10b - 11a.

79 *Mühimme* XXXII, 369 (3 rebî'ülâhır 986). *Nusret-nâme* (36b-37a)'da Ilgın'a muvâsalat için mürûr eden zaman ve kat' edilen menziller hakkında verilen rakam, *Mühimme*'nin verdiği tarihi te'yid ediyor; ancak Ilgın'da "altı" gün kalındığı hakkındaki kaydı, *Mühimme*'ninkinden bir gün farklı olduğu gibi, üç günlük yolculuktan sonra "perşembe" günü Konya'ya muvâsalat olunduğu da, takvim esaslarına uymuyor; Zîra 18 rebî'ülevvel pazara isâbet eder; bu takdîrde *Nusret-nâme*'nin ta'yin ettiği zaman fâsılasına göre, salı günü Konya'ya varılmış olmalıdır. *Nusret-nâme*'nin müteakıb kuyûdundan 1 rebî'ülâhır cumartesi gününe kadar Konya'da kalınmış olması îcâb eder. Her hâlde Âlî'nin tevakkuf fâsılalarını dikkatle tesbit etmediği tezâhür etmektedir. *Zafer-nâme*'de ise tevakkuf müddeti tasrih edilmediğinden, yalnız menzillere âid rakamlarla hareketin kronolojisini ta'yin güçlük arzetmektedir. Harîmî ve Âlî'nin kayıdları te'lif edilirse, asker Ilgın'da iken Serdâr'ın hareketle 22 rebî'ülevvel perşembe günü Konya'ya muvâsalat ettiği gibi bir netîce çıkar ki galiba en kavî ihtimal de budur.

80 Rumeli'den zahîre sevkıne delâlet etmesi hakkında Serdâr'ın Hoca Sa'deddin Efendi'ye Sivas dan gönderdiği mektup sûreti *Nusret-nâme*, 37b-39a'da olup, 19 rebîülâhır (=26 haziran) da Koçhisar'dan gönderdiği arzın muhtevası, *Mühimme* XXXII, 394 (2 cumadelûlâ 986)'deki hükümde hulâsa edilmiştir.

81 Bk. yukarda s. 12. not. 43.

serhad muhâfazasına gelmeleri lüzûmunu arzetmesi üzerine arzûsu is'af [82] ve Serdâr'a her vesile ile tekrarlanan [83] serhadd'e sür'atle yetişmesi emri verildi [84]. Fakat yine Erzurum Beylerbeyisi'nin, ordunun kal'e binâsı ve sulh için gelmekde olduğu ileri sürülüp müdârâ suretiyle düşman tecâvüzünün önlendiğini, beylerbeyilerin Serdâr'dan önce serhadd'e gelmelerinin tecâvüze yol açacağını arzetmesi üzerine beylerbeyilere, münâsib göreceği zamanda Serdâr'a mülâkî olmak üzere hareketlerini te'hîr etmeleri tenbih olundu [85].

Ordunun Erzurum civarındaki Cinis mevkı'ine vusûlünde Özdemiroğlu Osman Paşa [86]; Çermik'e muvâsalatında Bolu üzerinden gelen yeniçerilerle Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş, Rum Beylerbeyisi Mahmud, Karaman Beylerbeyisi Mehmed, Zulkadriye Beylerbeyisi Ahmed ve Erzurum Beylerbeyisi Behrâm Paşa'lar Serdâr'a mülâkî oldular [87]. Geride kalanların yetişmesi, sefer mühimmât ve levâzımâtının ikmâli, askerin dinlenmesi, serhad ahvâlinin öğrenilip ta'kîb edilecek yolların istişâre edilmesi için bir müddet bu mahalde tevakkuf olundu [88].

Husrev Paşa'nın, Selemâs'da Gazi Bey'in Kızılbaş tarafından muhâsarası karşısında Ekrâd beylerinin ve husûsiyle Zeynel Bey'in alâkasız kalmalarından şikâyetle Diyarbekir Beylerbeyisi ile Dergâh-ı muâllâ kullarının Van serhaddi muhâfazasına gönderilmesi talebine, düşmanın Erzurum serhaddine teveccühü muhakkak olmakla red cevâbı verilmiş, Kürd beylerine hüsn-i muâmele edip aralarını bulması ihtâr edil-

82 Sivas, Karaman Zulkadriye, Diyarbekir ve Haleb Beylerbeyilerine Serdâr'dan önce serhad muhâfazasına yetişmeleri hakkında hüküm: *Mühimme* XXXII, 341 (13 rebî'ül-evvel 986); Erzurum Beylerbeyisi'ne, düşmanla müdârâ üzere olup dâima dikkatle hareketlerini tecessüs ve ta'kîb etmesi, mezkûr keyfiyetin ifhâmı hakkında hüküm: *Kezâ*, 340.

83 Meselâ bk. *Mühimme* XXXII, 369 (3 rebî'ülâhır), 383 (24 rebî'ülâhır); *Mühimme* XXXV, 224 (21 cumadelûlâ 986).

84 *Mühimme* XXXII, 339 (13 rebî'ülevvel=20 mayıs); yine ayni me'âlde Sadrıâzamın mektûbu: *Kezâ*, 666 (23 rebî'ülevvel 986)

85 Serdâr'a hüküm: *Kezâ*, 394 (2 cumadelûlâ); hareketini te'hir etmesi hakkında Diyarbekir Beylerbeyisi'ne hüküm: *Kezâ*, 396 (8 cumadelûlâ 986).

86 *Zafer-nâme*, 11b. *Nusret-nâme*, Osman Paşa'nın diğer beylerbeyilerle baraber Çermik'de Serdâr'a mülâkî olduğunu kaydediyor.

87 *Nusret-nâme*, 44a - 44b; *Zafer-nâme* (gösterilen yer)'de "Çermük nam Ilıca'ya" muvâsalat günü askere azim ziyâfetler verilip istihkak erbabına mansıblar tevcih edildiği ilâve olunuyor. Ancak Harîmî'nin ifâdesine göre, Karaman Beylerbeyisi Konya'dan beri Serdâr'ın refâkatinde olmalıdır.

88 *Zafer-nâme*, 12a - 12b. *Nusret-nâme* (52b, 65b)'ye göre 7-18 cumâdelûlâ arasında Çermik'de tevakkuf olunmuştur. Serdâr'ın Van Beylerbeyisi'ne gönderdiği mektubdan (*Nusret-nâme* 50b - 52a), iltihâk eden beylerbeyilerinin evvelden toplanamayıp sancakbeylerini beklemeden mülâkî oldukları istidlâl ediliyor.

mişdir[89]. Serdâr, onlar üzerinde Husrev Paşa'nın iktidârının tanınması için de, liyâkatleri takdîrinde terakkî, muhâlefetlerinde azilleri için kendisine vekil olması hususunda bir temessük[90] gönderip; Zeynel Bey'e de irsâl ettiği bir meveddet-nâmede[91], bu nâzik zamanda bezl-i himmet etmesine intizâr ettiğini ihtâr etti.

Çermik'de iken Kars Sancağı-beyi Yusuf Bey, Kızılbaş ülkesinden Canbaz-Çukuru'na varıp hâkimi Varaza-oğlu Mahmud Han'ı[92] bozguna uğratıp mukavemet edenleri kırıp binden ziyâde gürcü esir toplayıp gānimen Serdâr'a mülâkî olmuşdu[93]. Tokmak Han, Kızılbaş tarafından sulha riâyet olunurken bu tecâvüzün neden vâki' olduğunu Murad Ağa vâsıtasiyle gönderdiği mektupla Behrâm Paşa'ya sorması üzerine: Mezkûr müsâdemenin, Ulus Türkmenleri koyunlarına Kızılbaş eşkıyâsının yağma ve garetinin tahrikiyle hâdis olduğu, iki tarafın bu kabil tecâvüzlere rızâ göstermemesi îcâb ettiği, Tokmak Han'ın kuvvetlerini dağıtmışken Serdâr'ın Gürcistân'a teveccühünü haber alarak tekrar toplamasının garib karşılandığını, meliklerin ellerindeki berâtların da şehâdet edeceği gibi Pâdişâh'ın tasarrufunda olan Gürcistan kal'elerine karşı girişilecek seferde küffâra muâvenet ettiği takdirde harbin kaçınılmaz hâle gireceği ihtâr edildi[94].

Ordu Erzurum'a kadar zahîre sıkıntısı çekmemişdi: Köyler ve nahiyelerdeki zahîre kılletine ve pahalılığına mukabil, ordu menzillerinde 1/5 nisbetle ucuz ve pek bol zahire yığılmışdı; ağırlıkları taşımak için mîrîden 400 kadar deve tahsîs edilmişdi[95]. Çermik'den göçüleceği gün

[89] *Nusret-nâme*, gösterilen yer. Zeynel Bey'le Şah-Kulu oğulları arasındaki niza'a yukarda işâret edilmişti (bk. s. 18-19).

[90] *Nusret-nâme*, 52a - 53a.

[91] *Ayni eser*, 53b - 54b.

[92] Kırzıoğlu M. Fahrettin, Mahmud Han'ın ihtidâ etmeden Kokola adını taşıdığını tesbît ediyor (*Kars Tarihi* I, 525).

[93] *Nusret-nâme*, 45a.

[94] *Ayni eser*, 54b-56a. Ebûbekir b. Abdullah, Şâh'ın Tokmak Han'a Mustafa Paşa'nın Erzurum'a 150000 askerle gelmesi sebebinin tahkikını havâle ettiğini ve bu maksadla gönderilen Mihmandâr Murad Ağa'ya Mustafa Paşa'nın: Bu sene Kars kal'esini ta'mir atmek ve fırsat bulursa Gürcistan fethine mübâşeret etmek emrini aldığını, Kızılbaş üzerine yürümeğe me'zun olmadığı cevâbını verdiğini kaydediyor (*Şark Seferleri*, 1b - 2a). Muhtemelen böyle bir haberin Kızıblaşlar arasında pek mütevâtir olması sebebiyledir ki gerek *Âlem-ârâ*'da (168) ve gerekse ondan naklen *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i Evvel* (s. 51)'de, Kars'ın ta'mirinin Çıldır muhârebesinden önce vâki' olduğu gibi bir zuhûle düşülmüştür.

[95] Köyler ve nâhiyelerde kilesi yirmişer otuzar akçeye satılan arpa, orduda beşer altışar akçeye satılıyordu; her menzilde zahîre yükleri "kara dağlar gibi yığılu dururdu". Ağırlıkların nakli için tahsis edilen deveden 26 katarı, güzergâhın mukata'âtı ile Diyarbekir ve Erzurum hazînesine âid gümüş ve altın paranın nakline; 150 katarı cebehâneye, 115 katarı yeniçeriye, mütebâkîsi diğer umûra hasredilmişti (*Nusret-nâme*, 64a-36a).

150 katar devenin taşıdığı cebehâne askere dağıtıldı, sipâhi oğlanları ve sol ulûfeciler zırhlara büründüler. Deve-boynu mevzi'inde "Şehidler Türbesi" yakınında konuldukda asker, Tokmak Han'ın elçisi mihmandâr Murad Ağa ve maiyyetindeki üç nefer korucunun muvâcehesinde alay gösterdi (18 cumâdelûlâ=23 temmuz çarşamba)[96]. Bilhassa Özdemir-oğlu'nun silâh ve techîzatının mükemmelliği nazar-ı dikkati çekmişdi[97]. Erzurum muhâfazası, ihtiyarlığına binâen Zulkadriye Beylerbeyisi Mutabzâde Ahmed Paşa'ya verilmek istendi ise de muhâlefet ettiğinden[98] mansıbı Kastamonu Sancağı-beyi Mustafa Bey'e tevcih[99], Sivas Beylerbeyisi muhâfazaya me'mur olundu[100]. Erzurum Beylerbeyisi de ordudan önce, top arabalariyle Oltu istikametine yola çıkarıldı[101].

4. ÇILDIR MUHÂREBESİ VE NETÎCELERİ

A. ORDUNUN ERZURUM'DAN HAREKETİ; VAN HUDÛDUNDA HÂDİSELER; TOKMAK HAN'IN MUKABELEYE HAZIRLANIŞI

Ordu Deve-boynu, Hasan-kal'esi, Çoban Köprüsü, Kanlı Dağ ve Soğanlı Derbendi üzerinden[102] Ardahan'a vâsıl olarak kondu (1 cumâdelâhıre=5 ağustos salı). Muhtemelen bu menzilde vârid olan ve Osmanlı kuvvetlerinin bir kaç def'a vuku'bulan İran seferinden ne netîce hâsıl olduğunu soran Tokmak Han'ın Behrâm Paşa'ya mektubuna: Bağdad, Şehrizor, Erzurum ve Van kal'elerinin fethinin Pâdişâh'ın kâhir kudretinin tezâhürü ve yapılan seferlerin netîcelerinden sayılması gerektiği; Ulus Türkmenlerinin koyunlarını yağma edenlerin, mukaddemâ Şehrizor ve Van serhaddinden firâr edenleri kabûl ve idlâl edenlerin, kış içinde esir edilen Mehmed Ağa ve yoldaşlarına domuz eti yediren Gürcülerin muhâkemesi, gasbedilen hukukun iâdesi ve suçluların cezâ-

96 *Nusret-nâme*, 66a; *Gazavât*, s. 51.

97 *Şark Seferleri*, 1b.

98 *Gazavât*'a (s. 52) göre, Kızılbaş korkusundan kalmaya kaadir olamamış, *Zafer-nâme*'ye (11b - 12a) göre Serdâr: "İbtidâ'-i emrimdir, bunda sözüm tutulmazsa bu seferde yüz ağardamam" diye Ahmed Paşa'nın katlini emretmişse de hâzırûnun şefâatiyle mansıbından azliyle iktifâ olunmuştur.

99 Mustafa Bey, Yeniçeri Ağalığından Kastamonu sancağına çıkmıştı. *Gazavât*'da (gösterilen yer) sehven, Mustafa Bey'in muhâfazaya me'mur edildiği kaydedilmiştir.

100 Mahmud Paşa, Koca Sinan Paşa'nın büyük kardeşi olup maiyyetindeki ümerâ ve asker ile, *Zafer-nâme*'ye (12b) göre Hasan - kal'esi'nde konulduğu zaman muhâfazaya me'mur edilmiştir.

101 *Zafer-nâme*, 13a.

102 *Gazavât*, s. 52-54.

landırılması takdîrinde Serdâr'ın taleb olunan sulha tavassut etmesinin muhtemel olduğu; Gürcülerin "ehl-i zimmet ve isti'mandır,, diye üzerlerine gazânın câiz olmadığına zâhib olmuşsa, onların, evvelâ Osmanlı hükûmetine itâat etmişken sonra muhâlefet edip türlü fitnelerle başka tarafa tâbi' olmakla "harbî küffâr" gibi muâmele görmelerinin câiz olduğu cevâbı verilmişdir[103]. Tokmak Han'ın 30000 kızılbaşla Ardahan bölgesinin tahrîbine teveccüh ettiği câsuslar vâsıtasiyle öğrenilince, bu def'a bizzzat Serdârın adı ile tehdid mektubu gönderilerek: Amasya muâhedesinden beri riâyet olunan sulhün ma'hud hâdiseler sebebi ile İran tarafından ihlâli üzerine Azerbaycan ve Şirvân fethi takarrür edip u l e m â n ı n ilkaâtı v e m ü f t ü l e r i n fetvâlarına[104] tevfikan maiyyetine me'mur edilen ümerâ ile serhadde geldiği; Osmanlı ülkesini garete teşebbüs etmesinin İran için mukaddem muhâlefetler sebebi ile kaybedilen beldelere mümâsil zâyi'âtı mûcib olacağı ihtâr edildi[105].

Serdâr Ardahan'da iken Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'nın, kethudâsı Yusuf Sinan Ağa ile gönderdiği 300 baş ve dille mektûbu vârid oldu: Tebriz Beylerbeyisi Emîr Han'ın 20000 Kızılbaş serdengeçtisi ile ile Selemâs muhâsarası haber alınınca Mahmudî Hasan Bey'in, muhâsara edilen Şah-Kulu oğlu Koçu ve Gazi'nin imdâdına gönderildiği; Hasan Bey'in düşman kesretine bakmadan 300 adamiyle Kızılbaş'ın karakol kuvvetlerinden Pîr Sultan ve Allâh-Kulu Han'ı basıp aldığı dil ve başlarla Van'a döndüğü; Emîr Han'ın vâki' hezîmete muttali' olunca muhâsarayı kaldırıp çekildiği ve fakat Allah-Kulu Han'la Tebriz hâkimi Suhrâb Bey ve Hacı Sultan'ı 7000 kızılbaşla Van bölgesinin tahrîbine me'mur ettiği; keyfiyetden haberdar olan Hasan Bey'in yine aynî mikdar adamı ve Husrev Paşa'nın vekîli zuemâdan Yusuf Kethudâ'nın refâkatiyle Kızılbaş kuvvetlerine Kotur Deresi'nde bir gece baskını yapıp 15 şehîde mukabil 300 Kızılbaş'ın başını kesip düşmanı hezîmete uğrattığı arzolunuyordu. Haber, asker arasında sevinç yaratıp uğurun

103 *Nusret-nâme*,56b - 59b.

104 Önceki Kızılbaş seferleri için verilen fetvâ sûretleri arşiv vesâiki ve vekayi'-nâmelerde münderic ise de [Meselâ, Müftü Hamza Efendi'nin Yahyâ Paşa'ya, Şah İsmâil'i tekfir edip ona tâbi' olanların kâfirden eşedd olduğu, esîr edildiklerinde nedâmetlerine îtibar edilmeyip katillerinin câiz olduğu, onları katl ve ta'kîbin müslümanlara vâcib ve farz olduğu, bu yolda ölenlerin şehîd olduğu hakkında verdiği fetvâ sureti için bk. Topkapı Sarayı Arşivi, E. nr. 5960=6401=12077; kezâ, ayni mevzu'a dâir Ebussu'ud Efendi'nin (vefatı: 1574) verdiği fetvâ suretleri için bk. Ayni yer, E. nr. 7285; *Nusret-nâme*, 9b-11b; bu sonuncu fetvâ sûretleri kısmen *Gencîne-i Feth-i Gence* sonunda (153a-158b) iktibas olunmuştur], 1578 seferi için verilmiş fetvâ sûretine rastlıyamadık.

105 *Nusret-nâme*, 60a-64a; krş. *Künhü'l-ahbâr*, 301b-304a.

açık olduğuna delil sayıldı. Muhbir ve son gazânın şerîki Yusuf Ağa, 300000 akçe ile Erciş Sancağı-beyi ta'yin olunarak taltîf olundu[106].

4 cumâdelâhıre (8 ağustos) cuma günü Ardahan terk edilerek Begre-hâtun menziline konuldukda ordunun güzergâhındaki Gürcü kal'elerinin zabtı kararlaştırıldı; Ayni gün Varaza-oğlu Mahmud Han ülkesinden[107] Vale kal'esi bir müddet muhârebeden sonra zabt edildi. Ertesi cumartesi günü seherden başlayarak öğleden sonraya kadar Kapı-kulu ve Serdâr'ın gönüllüleri tarafından muhâsara edilen Yeni-kal'e[108] teshir edilmişdi ki bu muhâsara sırasında Tokmak Han'la muhârebe vâki' oldu.

Serdâr'ın ileri yürüyüşle· Gürcistan fethine azîmeti Tokmak Han tarafından Kazvin'e arzedildikde Safevî hükûmeti Tebriz, Sa'd-Çukuru ve Karabağ Beylerbeyilerinin müştereken karşı koymaları; Nâib-i saltanat Hamza Mirza'nın da Irak, Fârs ve Kirman askeri ile Azerbaycan'a hareketini kararlaştırdı. Tokmak Han, Emîr Han ve İmam-Kulu Han'a adamlar gönderip Osmanlıların hudûdu geçtiklerinde bir araya gelinip lüzumlu hareket tarzının kararlaştırılmasını tavsıye etti. İmam-Kulu Han Karabağ askeri ile iltihak etti ise de Ustaclu Emîr Han, Tokmak Han'ın mensub olduğu Türkmen tâifesine husûmeti sebebi ile hareketini te'hir etti. Emîr Han'dan bir haber çıkmayınca Tokmak ve İmam-Kulu Han'lar, Mustafa Paşa'nın Gürcistan içerisinde yolunu kesmeğe azmettiler[109]; maiyyetlerinde, şecâatiyle meşhur Kara Han ve 12 han ve sultanın kumanda ettiği takriben 20000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu[110].

106 *Nusret-nâme*, 67a-67b; krş. *Künhü'l-ahbâr*, 304a-304b.

107 *Mühimme* LXXII, 867'de " Temür-kut " neslinden Varaza-oğlu Mahmud Han'ın ülkesi ta'dâd ediliyor: "Şeytan-kal'esi ki Yeni-kal'e dahi derler; Çıldır bir dağın adıdır; Ağca-kal'e ki Çıldır Gölü'nün içindedir; Ahalkelek; Posothov; Kamervan-Kameran (?) dahî derler- ; Kamere tâbi'-i Ağca-kal'e; Tümük Kal'esi; Kal'e-i Vîl„ .

108 *Nusret-nâme* 69a'da "Akça-kal'e„ deniliyorsa da, Serdâr'ın İstanbul'a gönderdiği arzda (*Nusret-nâme*, 70b-76b=*Künhü'l-ahbâr*, 305a-308a) "Yeni-kal'e„ *olarak tasrih* ediliyor ki Âlî, Çıldır muhârebesini müteâkıb Ardahan Sancağı-beyi Abdurrahman Bey tarafından fethedilen (*Gazavât* s.69-70'de, Çıldır cenginin üçüncü gününde ordunun Ağca-kal'e ovasına vusûlünde, mukaddemâ Ağca-kal'e fethine me'mur edilen Abdurrahman Bey'in, kal'eyi feth ve muhâfızlarını kılıçtan geçirerek 60 başla Serdâr'ın huzûruna çıktığı ifâde edilmiştir) ve "Çıldır Gölü içinde„ bulunan Akça-kal'e ile M. Fahreddin Kırzıoğlu'nun (*Kars Tarihi* I, 524, 525) "Çıldır Rabatı„ olarak tesbît ettiği Yeni-kal'eyi karıştırmış olmalıdır. *Şark Seferleri*'nde (2b) Çıldır muhârebesinin "İblis hisarı„ nın Behrâm Paşa tarafından fethi, *Gazavât*'da (s.66) "Tac-kal'esi„ nin fethi sırasında vuku' bulduğu zikredilmektedir. 107. notda ifâde edilen Yeni-kal'e veya Şeytan-kal'esi ile İblis Hisarı veya Tac-kal'esi'nin ayni yeri göstermiş olması kuvvetle muhtemeldir.

109 *Âlem-ârâ*, s. 168.

110 Kızılbaş kuvvetinin mevcûdu hakkında kaynaklarda rastlanan rakamlar pek muhtelif olup Serdâr Mustafa Paşa'nın arzında ve dolayısiyle *Nusret-nâme* ve *Künhü'l-*

B. ÇILDIR MUHÂREBESİ VE MESHIYA PRENSLERİNİN İTÂATİ

Yeni-kal'e muhâsarası sırasında, Serdâr kullarından ve Rumeli yiğitlerinden 40-50 neferlik bir grup, Çıldır Yazısı'na inip göle yaklaştıkları sırada Kızılbaş öncülerine tesadüf edip orduya haber vermeden ihtiyatsızca muhârebeye tutuştular. Üç saat devâm eden müsâdeme sonunda düşmanın kesreti ve bir dağı tamâmen kapladığı anlaşılarak Serdâr'a haber verildi. Maiyyetinin intizâmı ile nazar-ı dikkati çeken Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş Paşa, düşmanın def'ine me'mur edildi. Fakat Paşa, daha eyâleti askeri atlanmadan, mehter ve alay bayrakları yerlerini almadan, ekseri Kürd beylerinden ve sipâhiden 300-400 kadar adamla muhârebe meydanına atıldı. Ancak Kızılbaş'ın adedî tefevvuku, Diyarbekir Beylerbeyisinin celâdetle çarpışmasına rağmen büyük zayi'âtı mûcib oldu: Derviş Paşa'nın 30 kadar ağası ve 7 sancak-beyi muhârebe meydanında telef oldular; bizzat müsâdemeye katılıp 3-4 kızılbaşı düşüren Derviş Paşa, iki kerre atından düşürüldü; kuvvetleri o kadar eridi ki öğleden ikindiye 200 kadar adamla güçlükle dayanabildi. Vaz'iyete muttali' olan Serdâr, evvelâ Özdemir-oğlu Osman, sonra da Behrâm ve Zulkadriye'den azlolunan Mutab-zâde Ahmed Paşa'ları imdâdına gönderdi. Muhârebeye yeni iltihak edenlerin gayretleri ve hususiyle Osman Paşa'nın bahâdırlığı netîceyi ta'yin etti: Büyük kuşluktan yatsı namazına kadar devâm eden muhârebede Kızılbaş'dan 12 çift kös iğtinam, 5000'i mütecâviz adam telef edilip ekseri yaralı olmak üzere 500 esir alındı. Osmanlılardan 200 nefer telef olmuş; şiddetle yağan yağmur ve dolu sebebi ile top ve tüfeklerin kullanılması mümkün olamamışdı[111].

ahbâr'da müteaddid def'a "30000" ve fakat yine arzın bir yerinde "ba'zı kavlde 20000"; *Mühimme* XXXII, 412'de "on beş yirmi bin"; *Zafer-nâme*'de (13b) "elli binden ziyâde"; *Şark Seferleri*'nde (2b) 40000; *Gazavât*'da (s. 55) 45000; *Şehnâme-i Sultan Murad Han*'da (60a) 20000; *Âlem-ârâ*'da (s. 168) 15000 . . . dir.

[111] Çıldır muhârebesinin mufassal tasviri Serdâr'ın, Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Mûsa Ağa eliyle İstanbul'a gönderdiği arz (*Nusret-nâme*, 70b-76b = *Künhü'l-ahbâr*, 305a-308b) ile Sadrâzam'a gönderdiği mektubda (Es'ad Ef. Ktb. 3752, 71a-73b) verilmiştir; ayrıca bk. Anadolu Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXII, 412 (4 receb 986); Şam Beylerbeyisi'ne: *Kezâ* 413; Tokmak Sultan cenginde gösterdikleri yararlıklara mükâfâten bir müzehheb kılıç ve iki hil'at gönderildiği hakkında Diyarbekir (sûretleri Erzurum... beylerbeyilerine, Ahmed ve Osman Paşa'lara) Beylerbeyisi'ne hüküm: *Kezâ*, 419; Vezîr Mustafa Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 420 (9 receb). Lokman, Çıldır muhârebesinde alınan sancak ve başların, ramazan bayramından önce, kadırga ile Karadeniz'den getirilip Dîvân'a sunulduğunu kaydediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 94a). *Âlem-ârâ* (s. 168-169), muhârebenin tablosunu esas îtibâriyle sahîh hatlarla çizmekle berâber, Osmanlı ve Kızılbaş zâyi'âtını tesbîtte mübâlâğa ve istisgar (2-3000 osmanlıya mukâbil 1000 kişiye yakın kızılbaşın telef olduğunu kaydediyor) gösteriyor. Don Juan (s. 138), ilk müsâdemeden sonra Serdâr'ın 70000 kişiyi muhârebeye soktuğunu, Safevî ordusunun Tokmak Sultan'ın

Çıldır muzafferiyeti Osmanlı ordusuna Gürcistan kapılarını açdı: İtâate dâveti hususunda vâki' mektublaşmaya işaret ettiğimiz Meshıya prensi *Minûçihr'in annesi Dédis-İmédi*, Çıldır muhârebesinden bir gün evvel Serdâr'ın karargâhına gönderdiği elçilerle: oğlu Minûçihr'i rehin tarîkıyle göndermeğe, *Pâdişâh'ın diğer reâyâsı gibi bir mikdar vergi* ödemeğe müheyyâ olduğunu bildirerek mukabilinde kendisi ve diğer oğlu Kuarkuare için aman taleb etmişdi [112]. Bütün bu teşebbüslerinden "Altın-kal'e Melikesi" nin ve oğlu Menûçihr'in zaman kazanıp galib gelecek tarafa arz-ı hizmet etmeği tasarladıkları anlaşılıyordu. Nitekim 5-6000 adamı ile muhârebenin netîcesine intizâr eden Menûçihr, muhârebenin ertesi sabahı, Serdâr'ın otağına gelerek arz-ı itâat edip ihsan ve inâyetlere mazhar oldu [113]. Kendisine Azgur, kardeşi Kuarkuare'ye kadîm ocakları olan Oltu, sâir kardeşlerine ağır zeâmetler ihsan olunup annelerine üç köy has ta'yin edilip sâir ülkeleri zabtedildi. Menûçihr, Şirvân'a gidiş ve dönüşde Serdâr'ın refâkatinde bulunarak orduya kılavuzluk etti [114].

C. TİFLİS İN ZABTI VE KAHETİ PRENSİ ALEKSANDR'IN İTÂATI

Çıldır muvaffakiyetinin orduda tevlid ettiği meserretden istifâde edilerek, pazar günü, bir tarafdan Ardahan Sancağı-beyi Abdurrahman Bey'in serdârlığiyle Çıldır ve Tümük, diğer tarafdan Hırtiz ve Ahal-

mehâreti sâyesinde ve gece karanlığından faydalanarak tam bir hezîmetten kurtulup dağ geçitleri ve gizli yollardan ric'at ettiğini, muhârebede 7000 maktûl ve 3000 esîr verdiğini naklediyor. *Gazavât*'ın hikâyesi (s. 56-64), pek canlı ve teferru'atlı olmakla berâber bir masal havasına bürünüyor ve muhârebe, Osman ve Derviş Paşa'larla Tokmak ve Kara Han'ın cengi mâhiyetine inkılâb ediyor; bununla berâber mezkûr kaynakdan, kayd-ı ihtiyatla ba'zı teferru'âtın tesbit edilmesi imkân dâhilinde görünüyor. Muahhar tedkiklerden J. von Hammer (Türkçe trc. VII, 61-62), Zinkeisen (IV, 571) ve Jorga (III, 238)'da pek sathî ma'lûmat bulunmakta, hattâ kronolojinin tesbîtinde ba'zı zuhûllere tesâdüf edilmektedir: Çıldır muhârebesinin târihi, Hammer'de, 5 cumâdelâhıre (=9 ağustos 1578) değil, 6 cumâdelâhıredir; Jorga'da ise 16 ağustos. Yine Jorga, Gürcü kuvvetlerinin İran ordusunda yer alışını ve bir Gürcü prensinin esâretini Çıldır muhârebesine rabt ederek muahhar bir muhârebenin safahâtiyle iltibâsa düşmektedir. Çıldır muhârebesinin Türk halk şiirinde in'ikâsını Âşık Hayâlî'ye âidiyyeti tahmîn olunan bir koşmada buluyoruz (Bk. Köprülüzâde Mehmed Fuâd, *XVI. asır sonuna kadar Türk Saz Şâirleri*, s. 41). Çıldır muhârebesinin, minyatür karakterinde bir tasvîri için bk. *Nusret-nâme*, Topkapı Sarayı Hazîne Ktb. nr. 1365, 69b-70a.

112 *Nusret-nâme*, 68b-69a.

113 *Zafer-nâme* (15a), "Gargara„ nın da Minûçihr'le berâber arz-ı itâat ettiğini; *Gazavât* (s. 67) ise, Minûçihr'in hediyyelerini takdim ve 32 pâre kal'enin anahtarlarını Serdâr'a teslim ettiğini kaydederler.

114 *Nusret-nâme*, 82a-82b, 179a v.d.

kelek zabtedilip[115] muhâfazasına kuvvetler ikame edildi. Ayni gün Yeni-kal'e önünden göçülüp gürcü prenslerinden Vahtang ve Amilahori'nin ülkelerine teveccüh olunarak itâatleri te'min edildi[116].

Ordu, aşılması güç dağlar, vâdiler, ormanlar ve bataklıkları, ekseriya şiddetle yağan yağmur altında geçerek 20 cumadelâhıre pazar günü (24 ağustos 1578) Tiflis'e muvâsalat etti. Birâderi Simon'a, Tahmasb'la mücâdelesi sırasında muhâlefet ile Kazvin'e gidip teşeyyü' ederek Dâvud tesmiye edilen David Han, Şah tarafından Tiflis ve tevâbi'i hâkimliğine ta'yin olunmuş[117], 985 zilhiccesi evâsıtında Lala Mustafa Paşa tarafından itâate da'vet edilmişse[118] de Kızılbaş'a olan bağlılığını muhâfaza etmişdi[119]. Pişdâr kuvvetlerine kumanda eden Özdemir-oğlu'nun vusûlünden evvel[120], Tiflis'i tahliye, ahâlisini dağlara ve kulelere çıkardığından şehir, hiç bir mukavemetle karşılaşılmadan zabtedildi. Tiflis muhâfazasına beylerbeyilikle Solak Ferhâd Paşa-oğlu Kastamonu Sancağı-beyi Mehmed Bey me'mur edilerek kal'eye 300 yeniçeri, yeni yazılan kul oğullarından 100 fâris, sol ulûfecilerden 200 sipâhi, 250 hisar-eri konulup yeniden 150 azeb, 300 gönüllü ve 200 atlı tüfekli yazıldı. Kal'enin zahîre ve sâir lüzumlu ihtiyaçları tesviye olunup masraflarını karşılamak üzere Beylerbeyi'ye 150 bin akçe teslim edilerek dağılan halkın avdetinin te'minine çalışıldı. Şehrin büyük kiliseleri câmi'e tahvil olunduğu gibi, nefs-i Tiflis'de Pâdişah adına iki, Kür'ün obir tarafından kal'e hizâsında Serdâr adına bir câmi'in temeli atılıp evkafı

115 *Nusret-nâme*'de, Çıldır ve Tümük'ün Abdurrahman Bey tarafından, Hırtiz ve Ahalkelek'in ise, "bu cânibden„ tasrîhiyle Sardâr'ın sevkettiği kuvvetler tarafından feth edildiği ifâde olunuyor. *Cihân-nümâ*'nın, "Ahalkelek, ak-kal'e mânâsına gürcü lugatidir„ (Hammer trc. VII, 62, not 1'de gösterildiği gibi "419„ değil, s. 409) ifâdesine istinâden Ağca-kal'enin Ahalkelek olduğunu ileri sürmek yanlıştır; zîrâ Ahalkelek, "yeni-şehir„ mânâsınadır ve Çıldır gölü içerisindeki (bk. not 107) Ağca-kal'e ile ayniyyeti mümkün değildir.

Şark Seferleri'nde (3a), "Akıska„ 'nın da Abdurrahman Bey tarafından fethedildiği mukayyeddir.

116 " واختانك ve دارالسفاد املاخور nâm meliklerin vilâyetlerine teveccüh olundu„ (*Zafer-nâme*, s. 16a).

117 *Âlem-ârâ*, s. 67.

118 Mustafa Paşa mektubunda, Kızılbaş'tan yüz çevirip Pâdişâh'a inkıyâd ederek orduyu intizar etmesini tavsıye, aksi takdîrde memleketinin Tatar ve Çerkesler tarafından yağma ve tahrîb edileceğini ihtâr etmişti: *Nusret-nâme*, 87a-88b.

119 Don Juan (s. 143), Davud Han'ın, Tiflis dağlarını aşarak Kür sâhiline inen Osmanlı ordusundan etrâfa dağılanları, Levent-oğlu İskender (Aleksandr) ve Gory oğlu Yusuf kuvvetleriyle birlikte tenkîl ettiğini naklediyor.

120 *Şecâat-nâme*, 15a-15b; *Gazavât*, s. 71.

için köyler ta'yin edildi. 25 cumâdelâhırede edâ edilen cuma namâzında Sultan III. Murad'ın ismi hutbede zikredildi[121].

26 cumâdelâhırede (30 ağustos) Tiflis'den göçülüp[122] üçüncü menzilde Kabur (Yora) suyu kenarına konuldukda, Serdâr'ın Tiflis kurbünde iken Saruhan Sancağı-beyi Kaytas Bey elçiliği ile[123] vâki' da'vetine vezîrini göndererek arz-ı ubûdiyyet eden Zagem ve Gremi hâkimi Aleksandr (İskender) Han, kalabalık maiyyeti[124] ile ordugâha gelip mutantan merâsimle karşılandı[125]. Kanık (Alazani)[126] kenarına kadar orduya refâkat eden Aleksandr Han'a, sadâkatine tam bir emniyet hâsıl edilmekle, ülkesini beylerbeyilik tarîkıyle tevcîhini muhtevî bir ahidnâme tevdi' edildi[127].

5 — A. *KOYUN GEÇİDİ MUHÂREBESİ VE ŞİRVAN'DA OSMANLI* HÂKİMİYYETİNİN YERLEŞMESİ

986 recebinin beşinci (8 eylûl 1578) pazartesi günü Kanık nehri kenarına varılıp suların tuğyânı sebebi ile geçilemiyerek bir gün tevakkuf olundu. Kaynakların tasvîrine göre muhtemelen Alazani ile Yora nehirleri arasındaki Şırak Bozkırı'na düşen ordu şiddetli bir kıtlıkla başbaşa kalmışdı: Menzillerin adedi iyi tahmin edilemediği için Ardahan'dan kâfi zahîre alınmamış olduğu gibi, düşülen bozkırda günlerce

121 *Nusret-nâme*, 83b-84a; Serdâr'ın Tiflis fethi hakkında gönderdiği arz sûreti: *Ayni eser*, 84b-86a; Kezâ, Es'ad Efendi Ktb. 3752, 73b-74a. Don Juan (s. 143), Serdâr'ın, tahliyesi sırasında Davud Han tarafından tahrîb edilen şehir sûrunu ta'mîr ettirip kal'eye 100 top ve 6000 müdâfi' bıraktığını nakleder.

122 *Zafer-nâme* (19a)'de, Tiflis'den hareket tarihi, 5 receb pazartesi günü olarak gösteriliyorsa da, ordu bu tarihte, Kanık kenarına konacaktır (bk. *Nusret-nâme*, 97a).

123 *Şark Seferleri*, 3a. *Gazavât*'da (s. 70), bir Gürcü beyinin gönderildiği mukayyeddir

124 *Zafer-nâme* (17b)'ye göre, 5000 adamla; *Gazavât*'a (s. 73) göre, 300 tüfengci ve 2000 adamla mülâkî olmuştur.

125 *Nusret-nâme*, 87a. *Gazavât*'da (s. 75), "İskender Şah" (Aleksandr Han) ın Serdâr'a takdîm ettiği pişkeşler ta'dad, Mustafa Paşa'nın mukabeleten verdiği ihsanlar tesbît olunmaktadır.

126 Alazani nehrine tekabül eden Kanık'ın (bk. Ahmed Zeki Velîdî, *Azerbaycan târihî coğrafyası*, "Azerbaycan Yurt Bilgisi" I, İstanbul 1932, sayı 3, s. 123, not 2) imlâsı ve harekesi kaynaklarda muhtelif şekillerdedir: *Nusret-nâme*'de قنق (Kanık); *Şecâat-nâme*'de قنق (Kınık); *Zafer-nâme*'de قنق (Kanık); *Gazavât*'da "Kanık" veya "Kanak"; Don Juan'da "Kanak" .... şeklinde keydedilmiştir.

127 Aleksandr Han'a verilen ahid-nâme sûreti için bk. *Nusret-nâme*, 95b - 93b; *Künhü'l-ahbâr*, 310a-310b; Es'ad Efendi Ktb. nr. 3752, 78a-78b.

mesâfe gidildiği hâlde ne bir köy ve ne de bir adama rastlanıyordu; arazi kireçle sıvanmış gibi nebat örtüsünden mahrumdu. Erzak ve yem bahâsı ziyâdesiyle yükselmekle kalmayıp hiç bir şey bulunmaz olmuşdu[128]. Açlık ve tâkatsizlik evvelâ sipâhiler, sonra yeniçeriler arasında geri dönme arzûsunu tevlîd edip nihâyet 6 receb sabahı Serdâr'ın huzûruna çıkılarak dönmek husûsunda ayak direnmesine sâik oldu; Mustafa Paşa otağında dîvân akdedip kimini nasîhat, kimini inâyetle teskîn etti[129].

Tokmak Han'a yardım niyetiyle Tebriz'den ayrılan Emîr Han, Çıldır muhârebesinin netîcesini ve Lala Paşa'nın Gürcistan ve Şirvan'a azîmetini öğrenince Sa'd-Çukuru'na gitmekden vaz geçip Karabağ'a yöneldi[130] ve Azerbaycan, Nahcıvan, Gence, Berda'a, Karabağ askerinin ittifâkiyle 20000'i mütecâviz kuvvet toplıyarak[131] erzak muzâyakası çektiğini öğrendiği Osmanlı ordusuna bir gece baskını yapmak üzere Kür nehrini, Yora ve Alazani'nin yaklaştığı kesimden geçerek fırsata intizar etti[132].

Emîr Han karakollarının, zahîre tedâriki için dağılan azıkçıları vurduğu[133], mer'ada otlıyan bir kaç katar deve ve katırı seyisleri ile bir-

128 *Nusret-nâme*, 98b-99a ve *Gazavât*, s.76-77'de erzak fietlerindeki artış ve çekilen sıkıntı tasvîr edilmiştir; husûsiyle *Gazavât*'da iki hafta müddetle ağza lokma alınmadığı kayd ve ilâve olunuyor ("Ol yerde açlıkdan ol kadar âdem, at ve katır kırıldı ki hisâbın Allah bilir...").

129 Serdâr'ın huzûruna çıkan bir grup asker: "Bizi niceyedek sergerdan edersin. *Bu makûle bî-ma'îşet ü râhat vâdilere niceyedek gidersin. Elbette dönmek gereksin.* Muhâlefet eden yoldaşlarımızı katlederiz. Evvel cân, andan cihan. Ne Kanık suyundan güzerân, ne feth-i diyâr-ı Şirvan" dediler (*Nusret-nâme* 99b ve *Künhü'l-ahbâr* 311a).

130 *Âlem-ârâ*, s. 170.

131 Emîr Han kuvvetlerinin mevcûdu hakkında kaynaklar 20000 rakamında ittifak ediyorlar: *Nusret-nâme*, 100b, 101b de: 20000; her ne kadar muhârebeyi müteâkıb gönderilen arîzada (103a, 104a) 25000 deniyorsa da, Ereş'e muvâsalatda gönderilen muteâkıb arzda (108a)kezâ 20000; Serdâr'ın Sadrıâzam'a gönderdiği mektubda (Es'ad Efendi Ktb.3752, 75a) 20000; *Şark Seferleri* (3b) ve *Zafer-nâme* (20a)'de 20000 den ziyade olarak gösterilmekte; *Gazavât*'ın (s.77) ma'lûm mübâlâğası burada da kendini göstermekte ve Kızılbaş kuvveti 60000 e iblâğ edilmektedir. Emîr Han'ın maiyyetinde bulunan ümerâdan bilinenler şunlardır; Emîr Han'ın oğlu Mugan Hâkimi Murad Sultan, Nahcıvan Hâkimi ve *Şeref-nâme* müellifi Şeref Han, Karacadağ Hâkimi Halife-i Ensâr, Abagay ve Çaldıran Hâkimi Dümbülî Hacı Bey (Bu zat muhârebe sonunda esir düşmüş ve mukaddemâ Osmanlı ülkesinden firâr ettiği için ibret-i müessire olmak üzere i'dam edilmiştir), Sa'd-Çukuru muhâfızı Şahverdi Bey, Eleşkird muhâfızı Pâzûkî Niyaz Bey, Kapan (*Zafer-nâme*'de "Kopan") Beyi Mirza Ali Bey (şecâatiyle meşhur olan bu zât da Hacı Beyin âkıbetine uğramıştır), Dizmar Hâkimi Ahmed Bey.

132 *Şeref-nâme* II, 257.

133 *Âlem-ârâ*'da (s. 170) 4-5000 kişilik bir azıkçı grupundan 2000'e yakınının te-

likte sürüp götürdüğü öğrenilince: Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş, Özdemir-oğlu Osman, Haleb Beylerbeyisi Mehmed, Zulkadriye Beylerbeyisi Mustafa ve Erzurum Beylerbeyisi Behrâm Paşalar düşmanın def'ine me'mur edildi. Emîr Han Koyun-Geçidi (Kür) kenarını tutmuş, oğlu Murad Han kumandasındaki kuvvetler üç kol hâlinde Kabur'u geçerek taarruz etmişlerdi. Fakat Osmanlı kuvvetlerinin yürüyüşü üzerine ric'at ettiler. Geçid vermeyen Kabur'u geçişde Osmanlı kuvvetleri bir an tereddüd ettiyse de, Haleb Beylerbeyisi cür'etle ileri atılıp nehri geçerek Kızılbaş safları arasında yol açınca Derviş Paşa da nehri geçip imdâdına yetişdi. Öğleye doğru başlıyan muhârebe akşam karanlığına kadar devâm etti: İki saat kadar muannidâne dayanan kızılbaşlar sonra bozgun hâlinde ric'at ettiler ve şiddetle ta'kîb edildiler. Koyun-Geçidi'ne vusûlde eski geçiş yerini kaybedip derince bir yere rastladıklarından mağlûbiyetden daha fecî bir âkıbete ma'ruz kaldılar: Emîr Han'ın oğlu boğulanlar arasında idi[134]; alınan esirlerden Kızılbaş'ın 5000 telefat verdiği ve 10000 kişinin boğulduğu öğrenildi[135]. Hezîmetden Emîr Han ziyâdesiyle müteessir olmuş; canlarını kurtaranlar Azerbaycan, Kazvin ve Nahcıvan taraflarına dağılmışlardı[136].

Koyun-Geçidi muhârebesinin ertesi günü (7 receb), Şeki ülkesinin

lef edildiği mukayyeddir. Minadoi'ye istinâd eden Don Juan (s. 145), Serdâr'ın erzak te'mini için 12000 gayr-i müsellâh adamı bir kısım suvâri müfrezeleri muhâfazasında etrâfa gönderdiği, fakat yerlilerin bataklıklar ötesinde buğday, pirinç ve davar bulunduğu hakkındaki haberlerinin yalan olup Safevî kuvvetleri tarafından kurulan pusuya düşürmek maksadıyla tasni' edildiğinden erzak kolları ordudan ayrılınca Kızılbaş kuvvetleri tarafından kılıçtan geçirilip pek azının halâs olduğunu nakleder. Aynı kaynağa dayanan Hammer (VII, 66 ve 259, not 3) ve ondan naklen Zinkeisen (IV, 570) ve Jorga'da (III, 238) bu azıkçılar "10000 orakçı„ şekline inkılâb ediyor. Eylül içinde hasâdın mevzuubahis olamayacağı bedîhî olup katledilen azıkçılara âid Minadoi menşe'li rakamların da pek mübâlâğalı olduğu âşikârdır.

134 *Gazavât*, s. 78.

135 *Zafer-nâme*, 20b. Evliya Çelebi (II, 289-290), 1056 senesinde, muhârebe sâhasında toprak altında kalmış yığın yığın insan kemikleri gördüğünü kaydeder.

136 Koyun-Geçidi muhârebesinin mufassal tasvîri, Serdâr'ın arzında (*Nusret-nâme*, 102a-105b; Sadrıâzam'a aynı me'âlde mektubu: Es'ad Efendi Ktb. 3752, 74b-76a) ve ondan yapılan hülâsalarda (*Nusret-nâme*, 100a-102a; *Künhü'l-ahbâr*, 311a-311b) verilmiştir. *Şecâat-nâme* (18a - 18b) ve *Zafer-nâme* (19a - 20b) deki ma'lûmat kısa, fakat doğrudur. *Âlem-ârâ* (s. 170), Kızılbaş zâyi'âtını 2-3000 e indirmek gibi bir garâbete düşüyor. Don Juan (s. 146), yukarıda zikredilen 12000 azıkçıdan başka Osmanlı ordusunun 3000 güzîde asker kaybettiğini naklediyor. Hammer'e gelince, her nedense *Nusret-nâme*'yi ihmâl edip - 10000 orakçı (?) hikâyesinden başka - Serdâr'ın bizzât muhârebeye girip merkez kesimine kumanda ettiği, Kızılbaş bozgunundaki izdiham sebebi ile "Kanak„ köprüsünün çöktüğü ve bu sebeble de Osmanlı ordusunun Şirvan'a geçişinin güçleştiği gibi anlaşılması güç garâbet ve iltibaslara düşmektedir.

fethi müjdesi geldi: Kanık kenarındaki tevakkuf sırasında, hakkında şübhe ızhâr edenleri iskât için refâkatde bulunan Aleksandr Han'a, Mirza Ali ve Lâgveş Ahmed Beylerle 200 tüfeng-endâz sipâhi oğlanı ve 200 sol ulûfeci koşulup Şeki fethine gönderilmişdi. Zikredilen yardımcı kuvvetler ve 3000 seçkin askerle Aleksandr Han, Nuha halkı tarafından istikbâl edildi. Mülhakatın zabtı tamamlanınca keyfiyet Serdâr'a arz olundukda 60 nâhiyesiyle Şeki sancağı, Aleksandr Han'ın oğluna tevcîh ve şehre bir müteşerri' kadı nasbedildi[137].

Kızılbaş'ın Şirvân muhâfızı ve Şemahı hâkimi Aras Han, 12000'den ziyâde kuvvetle Kanık kenarını tutup Osmanlı kuvvetlerini Şirvân'a geçmekden men'e me'mur edilmişdi. Şeki fethinden sonra, Aras Han'ın - Şeki'nin firâr eden hâkiminin de iltihâkıyle - 8 han ve sultanla Kanık geçidi başında muhârebeye hazır olduğu haberi alınınca Kanık'dan geçmek için isti'câl gösterildi: Nehrin tuğyânına rağmen 9 receb (10 eylûl) cuma günü seherden ikindiye kadar Diyarbekir ve Erzurum askeri suyu geçdi, ikindiden sonra Serdâr dahi geçmeğe hazırlandı ise de, suların fazla kabarması ve akşam karanlığının çökmesi sebebiyle ba'zılarının boğulması geride kalanlar arasında korku tevlîd etti ve geçiş sabaha bırakıldı. Sabahleyin sipâhi, yeniçeri ve erbâb-ı timardan bir güruh Serdâr'ın huzûruna çıkarak, kışın takarrübü, askerin yorgunluğu ve zahîre darlığı sebebi ile dönmek arzûsunu ızhâr edip taleblerinde ısrâr ettiler[138]. Mustafa Paşa, dîvân toplayıp, nehir geçildiği takdirde Şirvân'ın fethi ve askerin bol zahîreye kavuşmasının mümkün olduğu;

[137] *Nusret-nâme*, 105a - 106a; *Künhü'l-ahbâr*, 311b. Don Juan, Kanak kenarındaki Şeki kabîlelerinin itâat arzı için mukaddemâ ordugâha geldiklerini nakleder (s. 145). Fethini müteâkıb Şeki'nin Aleksandr Han-oğlu ارکلا (Ergela ?) Mirza'nın uhdesinde pek fazla takarrür etmediği anlaşılıyor: Serdâr daha Ereş'de iken sâbık Şeki hâkiminin (Hammer VII, 78'de bu zâtın Şeki civârındaki muhârebede öldüğü ifâde edilmişse de, aşağıda verilecek sarîh ma'lûmatdan da anlaşılacağı gibi bu, bir zuhûlden ibarettir) oğlu Mirza Ömer bir kaç yüz muhârible gelip arz-ı hizmet ederek kadîm memleketinin tevcîhini ricâ etmekle Şeki sancağı müşârünileyhe tevcîh edilmiştir (*Nusret-nâme*, 120a). Ergela Mirza'ya gelince, Şirvân dönüşü Serdâr'ın refâkatinde bulunduğu, Sultancık menziline konuldukda babası tarafına gitmesine icâzet verilmesinden anlaşılmaktadır (*Nusret-nâme*, 121b). Evliya Çelebi'nin (II, 289) Şeki'de Mirza Ali ve Lâgveş Ahmed Beyler adına birer câmi' bulunduğu hakkındaki kaydı, beldenin fâtihlerinin bir asır sonra hâtıralarda yaşadığını gösterse gerektir.

[138] *Nusret-nâme*, 103a. Harîmî, muhâlefet eden askeri şöyle konuşturur: "Eyyâm-ı şitâ karîb olmuştur. Bunda kışlarsan zâd u zevâde ve harçlığa müzâyaka çekilmek ile zebûn olup esîr-i düşmen olmamız mukarrerdir. Ve eğer gerü, giderseñ öte cânibe varup dönünce şiddet-i şitâdan yollar bend olup cümlemiz der-bend olmak muhakkakdır. Sen kande gidersen uğur olsun. Alem-i pâdişâh'ı ve hazîne-i beytülmâli hâh u nâhâh biz alup Erzurum cânibine döneriz„ (*Zafer-nâme*, 21a).

geri dönüldüğü takdirde ise mevcud zahîrenin ancak Ardahan'a kadar yetişeceği, oradan Erzurum'a kadar zahîre yokluğunun orduyu perîşan edeceğini ifâde; hazır bulunan Şirvân sünnîleri murahhasları da, ordu avdet ettiği takdirde Şirvânlıların hıyânetle ittiham edilerek Kızılbaşlar tarafından kılıçdan geçirileceğini, bu takdirde Rûz-ı cezâ'ya ne yüzle çıkacaklarını beyân ederek muhâlifleri teskîne çalışdılarsa da Kapı-kulunun tuğyânı devâm etti[139]; hattâ nehrin kenarını tutan ba'zı yeniçeriler tüfek ateşiyle geçenleri men'e çalışdı[140]. Fakat 2000 yeniçeri, ba'zı bölük halkı ve timar erleri ile Serdâr karşı yakaya geçmiş bulundu. Geride kalanlar, kesretlerine mağrur olup karakola me'mur Zulkadriye Beylerbeyisi Mustafa Paşa'yı kendilerine Serdâr ta'yin ederek: "Elbette biz döneriz; Acem memleketini yaka yıka vatanlarımıza azmederiz" diye direndiler. Fakat Kanık'ı geçenlerin râhat ve huzûra kavuştuğu şâyi'ası çıkarılması ve Zulkadriye Beylerbeyisinin gayretleri ile asker nehri geçmeğe ikna' edildi. Geçiş hayli müşkilât ve zâyi'âtı mûcib oldu[141].

Osmanlı kuvvetlerinin Kanık'ı geçmeğe azmedişleri üzerine Aras Han geçit başında tutunamayıp Şirvân'dan Karabağ'a çekilmeğe karar verdi. Ancak bir tarafdan Koyun-Geçidi muhârebesinin netîcesini öğrenip Serdâr'ın istimâlet-nâmesini[142] alan sünnî Şirvânlıların ayaklanması,

139 *Zafer-nâme*, gösterilen yer. *Şark Seferleri*'nde (3b) hâdise biraz farklı nakledilmektedir: Muhâlifler, kıtlık olduğunu ve kışın yaklaştığını, ileri gidildikde askerin kırılacağını ileri sürerek bir adım ileri gitmemeğe ayak direrler. Serdâr "dönüşdür„ diye ilân ettirerek askeri teskîn eder; fakat ertesi gün dîvan toplayıp: Pâdişâh'ın kendisine Gürcistan ve Şirvân fethini ısmarladığını, bu kadar zahmet çekilip birkaç konaklık mesâfe kalmışken avdet etmenin Pâdişâh'ın şânına lâyık olmadığını, hem kışın daha uzak olduğunu ifâde; yeniçeri ve kapı halkına birer akçe terakkî vererek muhâlifleri teskîn edip geçiş vâki' olur.

140 *Şecâat-nâme*, 19 b.

141 *Nusret-nâme*'de Kanık nehri geçilirken sadece zahmet çekildiği kaydı ile iktifâ edilmiştir; *Zafer-nâme*'de, muhâliflerin "sîl-i fenâya gark„ oldukları kayd; *Şark Seferleri* (4a) ve *Şecâat-nâme*'de (21a) geçişin felâketli olup hayli adam ve hayvan kaybını mûcib olduğu; mübâlâğası müsellem olan *Gazavât*'da (s. 79) ise asker, hayvan ve malca verilen zâyi'âtın muabbirlerin "haşredek ta'bîr edemiyecekleri„ kadar büyük olduğu ifâde edilmiştir. Geçişin zâyi'âtı mûcib olduğu muhakkaksa da Hammer'in Âlî'ye atfen (!?) verdiği "bir kaç bin„ (VII, 67) ve hele Jorga'nın "5000„ (III, 209) rakamı şübhe ile karşılanmalıdır. Don Juan'da (s. 147) bu rakam 8000'e bâliğ oluyor.

142 Kanık kenarına konuldukda keyfiyetten haberdâr olan Ereş sünnîleri, ba'zılarını istikbâle göndermişlerdi. Serdâr, âyândan Hacı Ahmed Han ve Ereş halkına gönderdiği istimâlet-nâmede, münâsib vakitde nehir geçilip ikinci menzilde Ereş'e vâsıl olunacağını haber verip orduyu istikbâl etmeleri ve tedârik edebildikleri zahireyi getirip parasıyle satmalarını tenbih etmişti (*Nusret-nâme*, 97a-97b).

diğer taraftan nehri geçen Osmanlı kuvvetlerinin ta'kîbi sebebi ile Kızılbaş'ın Kür'den geçişi felâketli oldu: Yarısından çoğu geçmişken, gittikçe artan izdihâma köprü dayanamayıp yıkıldığından mütebâkî kuvvetleri kısm-ı küllîsi ile gark oldu[143].

Serdâr, 13 receb (16 eylûl 1578) salı günü Ereş'e vâsıl oldu: 19 eylûl günü Ereş Câmi'-i kebîr'inde 50 seneden beri Kızılbaş tahakkümü sebebiyle men'edilen cuma namâzı edâ edilerek Pâdişâh'ın ismi hutbede zikredildi[144]. Asker, ümîdinin fevkında râhatlığa kavuşdu; 18 gün istirâhat olunup nefs-i Ereş ve bir menzillik mesâfe dâhilinde kolaylıkla bir aylık zahîre ve azık te'min edildi. 25 eylûl - 1 ekim tarihleri arasında, Ereş bağları bitişiğinde "Şah-bağı" denilen yer temizlenip 30-40000 süvârinin cevelânına müsâid bir sâha kal'e ittihaz edilip etrafı, ağaç ve kerpiçden ma'mûl, 3 kapılı ve dört kuleli bir surla çevrildi; surların önüne bir hendek kazılıp; kal'eye yer yer toplar konularak tahkîm edildi[145].

Şirvân'da kalan Kızılbaşlar, sünnî Şirvanlıların gayretleriyle her yerde ta'kîb ve katledildiler. Ereş'den başka Şemahı, Kabale, Bakû, Şabran, Mahmudâbâd ve Sâlyan zabt; Derbend (Demirkapı) halkının Kızılbaş hâkimleri "Çerâğ-ı Halîfe" yi habs ve 300 adamını katlederek kal'elerine bir hâkim ta'yinini ricâ etmeleri üzerine Demirkapı'ya da bir Türk muhâfız ta'yin edildi[146].

Şemahı zabtından sonra Serdâr bir büyük divân toplıyarak fethe-

143 *Nusret-nâme*, 108a-109a.

144 *Ayni eser*, 109a-109b. Müneccim-başı, Ereş'e vusûlün 9 recebde vuku' bulduğunu ve ordu mevcûdunun, "etba' ve mevâşî ile„ 100000'e bâliğ olduğunu kaydeder (*Sahâ'ifü'l-ahbâr trc.* III, 541).

145 *Nusret-nâme*, 117b; *Künhü'l-ahbâr*, 312a-312b; *Şeref-nâme* II, 258. Don Juan (s. 147), kal'enin 100 küçük topla techîz edildiğini nakleder.

146 Şa'bânın üçüncü pazar günü siyah kalpaklı 2000 Derbendli Serdâr'ın huzûruna çıkarak, hükm-i humâyunun vürûdu üzerine sünnîlikleri muktezâsınca Çerâğ-ı Halîfe (Hammer, Hellert trc. VII, 91'de, bu zâtın "Nadan Halife„ tesmiyesi, Âlî'nin "habs-i Çerağ-ı nâdân Halîfe-i sürhserân . . . „ serlevhasından neş'et etmiş bir zuhûl olmalıdır) yi habs, adamlarını katlederek ılgarla sekiz günde geldiklerini ifâde, Derbend'e bir hâkim ta'yinini ricâ ettiler. Serdâr, iltifât edip onları Osman Paşa'ya gönderdi. Şirvân Serdârı dahi riâyet gösterip gönderilecek hâkime muti' olmalarını tenbih edip Demirkapı'ya iâde etti (*Nusret-nâme*, 118b v.d.; *Künhü'l-ahbâr*, 313b). *Şecâat-nâme* (43a-43b)'de, "Çırak Halife„ nin Osman Paşa'nın Derbend üzerine sevk ettiği kuvvetlerin kal'eye yaklaşması üzerine kal'e halkı tarafından habsedildiği, Şirvân serdârı huzûruna getirildikde (*Zafer-nâme* 39a'da huzûra çıkarılması Zerdav mevkı'inde - her hâlde Osman Paşa'nın daha Şemahı'ya girmeden Aras Han üzerine yürürken - vâki' olduğu mukayyeddir) şi'îliği şiddetle tervîc edip ihtidâ etmesi nâ-kaabil bir kara câhil olduğu görülerek katl edildiği ifâde edilmektedir.

dilen ülkelerin tanzim ve muhâfazası işini müzâkere etti. Ordunun Şirvân'da kışlaması takdîrinde, muhâfazası yalnız Sivas Beylerbeyisi Mahmud Paşa'nın uhdesine tevdi' edilen Erzurum serhaddinin Kızılbaş'ın kış taarruzları karşısında tehlikeye düşeceği mülâhaza edilerek[147], beylerbeyilerinden birinin "serdârlık" la Şirvân muhâfazasında kalması münâsib görüldü; hattâ muhâfazada kalan serdârın vezâret ve sadâret unvânı olmadan Kızılbaş'a karşı civâr beylerbeyi ve Dağıstan hâkimlerini tahrik edip hüsn-i muamele göremiyeceği de ileri sürülerek "vezâret,, pâyesini taşıması şartı takarrür etti. Fakat muhâfazada kalmağa beylerbeyiler bir türlü iknâ' edilemedi: Başta Diyarbekir Beylerbeyisi Derviş Paşa ile, Serdâr'ın yakını olup vezîrlik unvânına tama' ederek bidâyetde kabûl sonra tekâsül gösteren Haleb Beylerbeyisi Mehmed Paşa[148] olmak üzere beylerbeyiler muhâfazada kalmağı kabûlden imtina' ettiler. Serdâr bu vaziyetden hayli müte'ellim olup nihâyet Özdemir-oğlu Osman Paşa'yı da'vet ederek[149], arzû ettiği asker ve hazînenin verilmesi şartı, 20 kerre 100000 has ve vezâret unvânı ile Şirvân serdârlığına ta'yin etdi[150].

147 *Şark Seferleri*, 4a.

148 Âsafî (23a-24a), Mehmed Paşa'nın serdârlığı kabûl edip Şirvân'da kalmak isteyenlerin kendisine iltihak etmeleri îlân ettirilmişken, Kızılbaşların ordunun kısm-ı küllîsi ile avdetini müteâkıb Şirvân'a girip muhâfazada kalanları kılıçtan geçirmeği kararlaştırdıklarını öğrenince dehşete düşüp bütün ordunun veyahud Serdâr'ın Şirvân'da kalmasını teklif edip kendisinin afvını istediğini kaydeder. Ayrıca bk. *Zafer-nâme*, 23a-24a.

149 Harîmî, Mustafa Paşa'nın dîvanda, vüzerânın teklîfini kabûl etmemeleri dolayısiyle îrâd ettiği hitâbeyi derc ve cümle hâzırûnun veleh getirip sükût ettiğini kaydettikten sonra nihâyet Osman Paşa'nın sükûtu bozup ayağa kalkarak aşağıdaki hitâbeyi îrâd ettiğini tesbît eder: "Ne mahall-i sükûtdur? Gönül kalsun, yol kalmasun deyu sizin cevâbınıza bakardım. Çünki günc-i hamûlde hâmûş oldunuz. Saâdetlû pâdişâh-ı ekālîm-râm her birinize ihsân u in'âm ile serfirâz etdikleri mukabelesinde cân u baş verecek mahalleri içün manzûr-ı enzâr-ı sultân-ı kâmkâr olmuşuzdur. Bu gün uğur-ı humâyûn-ı hâkānîde bezl-i dil ü cân etmeyince artık ne eme yararız. Eğer fermân olan hizmet bu kullarına lâyık görülürse ve murâd üzere asâkir ve hazîne verilürse bâşım cânım yoluna kurban ve bu diyâr-ı gurbette âteş-i gayretle püryân olurum„ (*Zafer-nâme*, 24a - 25a). Ancak Osman Paşa'ya yakınlığı ma'lûm olan Âsafî, Serdâr'ın Osman Paşa'yı da'vet edip (da'vet keyfiyeti *Şark Seferleri*, 4a'da da mezkûrdur) envâ'ı tazarru' ve niyâz ile mâhud teklîfi yaptıkda, Osman Paşa'nın Serdâr'a bu teklîfi evvelden yapmadığı için sitem edip başkasını ta'yin edip korkması sebebiyle azledince Şirvân'da kalmağa tâlib olan askerin dağıldığını, Kür ötesinde düşman tecemmü'ü varken ordunun Ereş'de tevakkufunun fırsatı fevt etmek demek olduğunu ifâde etmiş olduğunu; Serdâr, Şirvân'da kalmağı kabûl ettiği takdirde asker ve hazîne husûsunda her arzûsunun is'âf edileceğini beyân ederek Osman Paşa'yı iknâ' ettiğini kaydeder (*Şecâat-nâme*, 24b-26a).

150 *Nusret-nâme*, 110b; *Şecâat-nâme*, gösterilen yer; *Zafer-nâme*, 24b-25a; *Şark Seferleri*, 4a. Osman Paşa " vezâret ile Şemahı muhâfazasında alıkonulup „ (*Zübdetü't-tevârîh*, 94a).

Şirvân muhâfazası için 1000 tüfeng-endâz yeniçeri ve umûmen sol ulûfeciler ayrılıp altışar aylık ulûfeleri tevzi' olundu. Muhâfazaya me'mur edilen Erzurum'un sağ ve sol bölükleri, sipah ve zuemâsiyle kalmağı ne Behrâm Paşa ve ne de diğerleri kabûl etmediğinden Saruhan Sancağı-beyi Kaytas Bey, Ereş Beylerbeyiliği sıfatı ve 7 kere 100000 akçe hasla muhâfazaya ta'yin olundu[151]. Osman Paşa ile kalmağa tâlib olan ümerâya mansıblar tevcih olunduğu[152] gibi, Şirvân için yeniden 3000 kul yazıldı[153]. Osman Paşa'ya 66 top ve darbzen, 180 sandık cebehâne ve silâh teslim olundu[154]. Sefere Defterdâr Kaymakamı olarak iştirâk eden Göğüş-zâde Mustafa Çelebi, Şirvân Hâzine Defterdârlığına; *Şecâat-nâme* müellifi Dal Mehmed Çelebi, Tezkireciliğe; Kara Ahmed, Çavuşluğa ta'yin olundu[155]. Âsafî, silâh tehdîdi ile firârdan alıkonulan muhâfaza kuvvetinin çoğu kudretsiz ve ihtiyar olmak üzere, ancak 10000, Erzurumlu'nun ise 3000 mikdârında olduğunu tesbît eder[156].

Şirvân eyâletinin Kızılbaş hâkimiyeti devrindeki vergi hâsılatı 247,5 yük akçe tahmin olunup bu ölçü dâhilinde iltizâma verildi. Salyân civârında Şil tesmiye edilen balıkhâne mukataası; Bakû ve Demirkapı

151 Mizâcı hafif ve bedeni nahif olan Behrâm Paşa Şirvân'da kalmaktansa beylerbeyiliğinden vaz geçeceğini söyleyince azledilip mansıbı Haleb Beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya verilmek istendi ise de : "Sâbıkan vezâret nâmiyle serdârlık ihtiyâr edüp kalmadım; şimdi koşundu olup kalurmuyum„ diye itirâz etti; Maraş'dan ma'zûl Mutab-zâde'ye teklîf olundukda: "Mansıbı olanlar kalmadılar; benim bî-günâh mansıbım alınup ne yüzle hizmet teklîf edersiz„ diye ilzâm yolunu tutdu; yeni Maraş Beylerbeyisine de söz geçirmek kaabil olamadığından nihayet Mîrahûr iken sefere 5 kerre yüz bin akçe has ve Saruhan Sancağı-beyliği ile iştirak eden Kaytas Bey'e, Saruhan'a ilâveten, tevcîh edildi. Fakat Erzurum kulunun serhad muhâfazasını kimseye vermemek inâdı yüzünden Erzurum tekrar Mehmed Paşa'ya tevcîh, Behrâm Paşa Haleb'e tahvil edildi. Kaytas Paşa'ya da Erzurum'a bedel olarak 12 (5+7) kerre yüz binle Ereş Beylerbeyiliği tevcîh olundu (*Zafer-nâme*, 25b-26a; *Künhü'l-ahbâr*, 312b).

152 Gönüllü olarak Şirvân muhâfazasında kalmağa tâlib olanlar *Şecâat-nâme* (27a - 28a)'da gösterilmiştir: Helvâcı Mustafa Paşa oğlu İbrahim Bey Ruha (Ayrıca bk. *Zafer-nâme*, 26a), Kürd Abdurrahman Bey Karahisâr-ı şarkî, Seydi Gazi Bey Kiğı, Ahmed Bey Siverek, Veli Bey Çapakçur, Piyâle Bey Harput Sancağı-beyliği tevcîhi ile Osman Paşa hizmetine tâlib oldular. İskender Paşa-zâde Mehmed Bey, Kars Beylerbeyiliği kendisine verildiği takdirde kalmağa tâlib olup arzûsu is'âf edildi ise de korkuya düşüp imtinâ' etmekle sancağı olan Sincar, Cemâsiyye Beyi Budak Bey'e tevcîh olunarak Şirvân'da kaldı (*Zafer-nâme*, 25a-25b; *Şecâat-nâme*, 27b).

153 *Nusret-nâme*, 120b; *Zafer-nâme*'de, yazılan kul mikdarı, 5600 olarak gösteriliyor.

154 *Nusret-nâme*, 120b; *Künhü'l-ahbâr*, 313b. *Şecâat-nâme*'de (39a) bırakılan topların mikdarı 30-40 civarında gösterilmiştir.

155 *Nusret-nâme*, 121a; *Şecâat-nâme*, 28a-28b.

156 *Şecâat-nâme*, 28b-29b, 39a; Âlî de 10000 rakamını te'yid ediyor (bk. *Künhü'l-ahbâr*, 318a). *Şark Seferleri*'nde (4a) zikredilen 20000 rakamı her halde nazarî olarak ta'yîn edilen kuvvet olmalıdır.

civârındaki tuzlalar, Bakû ve civârındaki siyah ve beyaz neft mâdenleri âidesi ile her beldenin ipek ve pirinç öşrü iltizâma verilen havass-ı humâyun âidâtının müfredâtını teşkil ediyordu[157].

Serdâr gönderdiği bir arîzada[158], Kanık'dan geçiş ve Ereş'de kaldığı müddete âit vekayi' ve icraâtı ifâde edip fethedilen ülkelerin dört beylerbeyiliğe taksim edilerek Şirvân'a Osman, Tiflis'e - 10 kerre 100000 akçe ile-Mehmed Paşa'nın ta'yin; "Gürcistan" (Kaheti ülkesi kasdediliyor)-nın cizye takdir olunup ocaklıkla Aleksandr Han'a, Sohum beylerbeyiliğinin 8 kerre 100000 le, o serhadlerin şecâtiyle meşhur kadim ümerâsından Haydar Paşa'ya tevcih olunduğunu ilâve etmişdir. Âlî, Şirvân'ın Şemahı ve Derbend olarak iki beylerbeyiliğe ayrıldığını ve bu eyâletleri terkîb eden sancaklarla, sancaklara ibtidâda ta'yin olunan beyleri tesbit etmişdir[159].

157 *Künhü'l-ahbâr*, 314a.

158 Sûreti, *Nusret-nâme*, 108a-112b'dedir.

159 *Nusret-nâme*, 120b-121a ve *Künhü'l-ahbâr*, 314a-314b de ba'zı değişik şekillerle tesbit edilen sancaklarla ilk ta'yin olunan beyleri aşağıdadır :

Şemahı eyâleti sancakları

1) Lâhic sancağı (*Nusret-nâme* 121a'da "Havz-ı Lâhic,,) Ardahan Alay-Beyisi Kerem Ali Bey'e;

2) Aktaş sancağı Ali-Can Bey-oğlu Kaya Bey'e; (*Nusret-nâme*, Hazîne Ktb. 1365, 110a-110b);

3) Kabâle sancağı "400 binle Ulama-oğlu Bahaeddin Bey'e (*Nusret-nâme* 120b. *Künhü'l-ahbâr* 314a da: "evvelâ Levend-oğlu Ergelâ Mirza'ya, bâdehu استنك hâkimi oğlu Mirza Ömer'e,,);

4) Salyân sancağı Yemen mazûllerinden Yusuf Bey'e (*Nusret-nâme* 121a. *Künhü'l-ahbâr*'da "Ulama Paşa-oğlu Bahaeddin Bey'e,,) ;

5) Zerdav sancağı Rumeli zuemâsından Mustafa Bey'e;

6) Şeki sancağı (*Nusret-nâme* 121a'da "Aleksandr Han-oğlu Ergela Mirza'ya,, ; *Künhü'l-ahbâr*'da "ümerâ-ı Yemen mazûllerinden Yunus Bey'e) (*Künhü'l-ahbâr*'ın burada *Nusret-nâme*'nin Salyân'a ta'yin olunduğunu kaydettiği "Yusuf,, Beyle iltibâs ve tebdil ettiği anlaşılıyor; hem Şeki fethi bahsinde (311b) Ergela Mirza'ya tevcîh olunduğunu zikretmiş olmakla da tenakuza düşüyor.);

7) Bakû (*Künhü'l-ahbâr*'da "Badkû,,) sancağı Oltu (*Nusret-nâme* 121b'de "Avlonya,,; fakat Hazîne Ktb. 1365, 110b ve *Künhü'l-ahbâr*'da "Oltu,,) Alay-beyisi Ebûbekir Bey'e ;

8) Sâde-rû (*Nusret-nâme* 121a'da böyle; *Künhü'l-ahbâr* Nûruosmaniye 3409'da: سعدر; Ünîversite Ktb. 5959, 521a'da سعدرو) sancağı zuemâdan Mustafa Paşa-oğlu Ömer Bey'e (yalnız *Nusret-nâme*'de zikrediliyor);

9) Kara Ulus sancağı Mîralay Hüseyn'e (*Nusret-nâme*, Hazîne 1365, 110b) ;

10) Ahti ve İhir sancağı (imlâları *Nusret-nâme*'de bozuktur, doğrusu tesbit edildi.) Emir Şemhâl karındaşı Toca Lav Bey'e (Kezâ, *Nusret-nâme*'de);

Serdâr Mustafa Paşa, Osmanlı Devletine itâati muhtemel İran ümerâsını inkıyâda dâvet ve teşvik hususunda gayret ve îtinâ göstermekde devam etti. Sünnî mezhebi ve sâdâtdan Gîlân hâkimi Cemşîd Han'a gönderdiği istimâlet-nâmede[160]: Şah Tahmasb'ın Gîlân hâkimi Han Ahmed'i hîle ve hud'a ile habsettirmesi ve türlü mihnetler çekdirmesinin mücerred Gîlân'ı zabt endîşesinden olmayıp âilesinin sünnî olmasına mebni olduğunu hatırlatarak Pâdişâh'a itâat etmesi lüzûmunu îzah; Şirvân muhâfazasına bırakılan Osman Paşa, Tiflis Beylerbeyisi Mehmed Paşa ve itâat eden Aleksandr Han'la îtilâf etmesi ve itâat-nâmesi geldikde Pâdişâh'ın iltifat ve rağbetine mazhar olacağını ifâde etti. Yine bu cümleden olarak Nahcıvan hâkimi Şeref Han'a[161] da:

11) Dîkû sancağı Âmid zuemâsından sâhib-i aşiret olan Muzaffer Bey'e (Kezâ, *Nusret-nâme*'de);

12) سريان (*Künhü'l-ahbâr*, Nuruosmaniye 3409'da böyle, Üniv. 5959'da سيرهان) sancağı;

13) Osmanî (Kezâ 3409'da böyle: 5959'da عثمانى) sancağı;

14) Hudâverd (3609'da böyle; 5959'da "Hudâderd„) sancağı;

15) Mahmudâbâd sancağı;

16) Ereş sancağı, bidâyette Kaytas Paşa'ya beylerbeyilikle verilmişse de sonradan müstakil sancak hâline getirildi (*Künhü'l-ahbâr*, 312b).

Derbend eyâleti sancakları

1) Demirkapı: Paşa sancağı;

2) Şabran ("Şaburan„): evvelâ Şirvân'a rabt; sonradan Dağıstan hâkimi Şemhal'e arpalık olarak tevcih edildi (*Nusret-nâme*, 120b);

3) Ahti (Bu sancak Şemahı'nın onuncu sancağı olarak da zikredilmişdi; Şemhal "karındaşına„ tevcih olunmuştur).

4) Kuba;

5) Müskir (مسكر) veya Meskûr (مسكور);

6) Kure;

7) Çırak;

6) Restav.

160 Serdâr'ın mektûbunun sûreti, *Nusret-nâme* 114a-115b'dedir.

161 Şeref Han'ın otobiyografisi için bk. *Şeref-nâme* I, 448-456. Şeref Han'ın büyük babası Bitlis hâkimi Şeref Bey, Ulama Paşa ile mücâdelesi sırasında maktûl düşmüş; babası Şemseddin Bey de mülk-i mevrûsu Bitlis'den Malatya'ya tahvil edilmesinden vehme düşerek Malatya yolundan dönüp o sırada Erciş'de bulunan Şah Tahmasb'a arz-ı itâat ve hizmet etmişdi (*Şeref-nâme* I, 440-443; Subhî, *Tebriziyye*, 57b-58a). Şeref Han, Musullu Emir Han'ın kızından 949'da dünyâya gelmiş, Şah Tahmasb'ın sarayında terbiye görmüş ve Rûjegî aşîretinin reisi olarak Şirvân'da bulunduğu sırada Tahmasb'ın vefâtı vâki' olmağla II. İsmâil tarafından Kazvin'e çağrılıp Ekrâd Beylerbeyiliği vazîfesiyle Kürdistan, Luristan, Gûrân ve sâiredeki Ekrâd tâifesinin işlerini tedvire me'mur olmuş, sonra mütelevvin Şâh'ın vehmini tahrik eden telkînat sebebi ile Nahcıvan Beylerbeyiliği ile Kazvin'den uzaklaştırılmış ve bir sene 4 ay bu vazîfede kalmıştır.

Mukaddemâ Pâdişâh'a mektup göndererek artık Şâh'a tebaiyyetden fâriğ olduğu, pederi ve kendisinden sudûr eden hatâların afvedilerek kadîm ocağı olan Bitlis'in kendisine tevcîhini ricâ etmişse de, o zaman sulha riâyet endîşesiyle, arzûsunun is'âf edilemediği, Emîr Han muhârebesinden bu tarafa her nasılsa iltihak edemediği, hâlen ilticâ edip Bitlis sancağına tasarruf etmesinin münâsib olacağı; kendisine ve tevâbi'ine tam bir aman verildiği hakkında bir dâvet-nâme gönderdi[162]. Daha 986 senesi başında, Van Beylerbeyisi'nin istihbâratiyle Şeref Han'ın, Bitlis ocaklık ve yurtluk tarîkıyle kendisine verildiği takdirde Osmanlı tâbi'lerinden olmağı kabûl ettiği öğrenilmiş ve kendisini inkıyâda teşvîk eden nâme-i humâyun gönderilmişdi. Gerek bu tahrikler ve gerekse Serdâr'ın zikredilen sonuncu dâveti te'sirini göstermekde gecikmedi: İki ay kadar sonra Şeref Han, Nahcıvan'dan ayrılıp Hakkâri ve Mahmudî hâkimleri kuvvetlerinin sıyâneti ile Van serhaddine dâhil oldu[163]; kendisine, vatan-ı aslîsi olan Bitlis sancağı, ocaklık olarak tevcih ve atıyyeler irsal edildi[164]. Kezâ, Kızılbaş'dan yüz çeviren Dümbülî

162 Sûreti, *Nusret-nâme*, 116a-117a'dadır.

163 Vârid olan emr-i şerîfe binâen Husrev Paşa'nın, ocağı olan Bitlis'i babadan oğula yurdluk ve ocaklık tarîkıyle tevcîhi takdîrinde Şeref Han'ın itâati kabûl ettiğini arzı üzerine, Van Beylerbeyisine, Bitlis'in müşârünileyhe verildiği, vusûlünde Bitlis Beyine Âdilcevâz sancağının tevcîhi emredilmiş (*Mühimme* XXXII, 168: gurre-i muharrem 986); Şeref Han'a da, Bitlis'in kendisine inâyet olunduğu, te'hir etmeden Kızılbaş'la kat'-ı alâka edip evlâd, ahfâd ve tevâbi'i ile sancağına dâhil olması bildirilmişdi (Şeref Han'a hüküm: *Kezâ*, 185: 8 muharrem 986). Serdâr'ın aman-nâmesinin vürûdundan sonra Şeref Han, sâlimen gelebilmesi için Husrev Paşa'dan bir mikdar asker taleb etmiş; Van Beylerbeyisi de Serdâr'ın izni ile Hakkâri ve Mahmudî hâkimlerini bir mikdar kuvvetle Şeref Han'a göndermiş, muâvin kuvvetlerin Nahcıvan'a vusûlünde (5 şevvâl), Şeref Han'ın Osmanlı ülkesine ilticâsından şübhe eden Şâh'ın müşârünileyhi gizlice gözetlemeğe ve firârını men'e me'mur ettiği *Hamza ve Halife Sultan'larla Ekrad korucuları yüzbaşısı* Ahmed Ağa şehirden çıkıp muhârebeye tutuşmuşlar: hususiyle Hamza Sultan 200 kızılbaşla Hasan Bey'in oğullarının yüz nefer adamları üzerine yüklenmiş; vâki' muhârebede Hamza Sultan yaralanarak canını güçlükle kurtarabilmiş, fakat sancağı ele geçirilip yeğeni ile 400 korucu telef, yüzbaşı Ahmed Ağa esîr edilmiş; bakıyyetü's-süyuf gizlenerek canlarını kurtarabilmişlerdi. Şeref Han, Emîr Han'ın hemşîresi olan zevcesi, çocukları, emvâli ve 300 adamiyle Nahcıvan'dan 5 şevvâl günü ikindiden sonra (*Şeref-nâme* I, 454'de "3„ şevvâl deniliyor) ayrılıp 10 şevvâl günü (Lokman yanlışlıkla, Şeref Han'ın Van'a duhûlüne âid haberi getiren ulağın, ramazan evâhırında İstanbul'a vâsıl olduğunu kaydeder: *Zübdetü't-tevârîh*, 93a) Van kal'esine dâhil oldu. Âilesi ve eşyâsı Bitlis'e gönderilip kendisi serhad hizmetinde bulunmak üzere Van'da alıkonuldu (bk. Serdâr'ın arîzası: *Nusret-nâme*, 139a-141a).

164 Bitlis ülkesi ülkelik tarîkıyle ve 505564 akçelik hasla (Lokman, "altı kerre yüz bin akçe ile„ diyor: *Ayni eser*, 94a) kendisine tevcîh olunup (bk. Şeref Han'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 506, 17 zilka'de 986; berât sûreti için bk. *Nusret-nâme*, 141a-142a); bir müzehheb kılıç, bir serâser hil'at gönderildi (Şeref Han'a hüküm: *Mühimme* XXXII,

Mansur Bey'e, Bargiri sancağı, İran'dan zabt olunan nâhiyeler ilâvesiyle tevcîh, hil'at ve âtıfetler ihsân otundu[165].

Çıldır muzafferiyeti müjdesi verilip Tiflis üzerine yüründüğü haberinin gönderilmesinden[166] Şirvân'a vâsıl olununcaya kadar Serdâr'la İstanbul arasında muhâberenin inkıta'ı ve her hâlde Ereş'den gönderilen habercinin gecikmesi hükûmet merkezini ziyâdesiyle telâşa düşürdü: Serdâr'ın Ereş'den ayrılışının üçüncü gününe tesâdüf eden 9 şa'banda, Pasin muhâfazasına bırakılan Rum Beylerbeyisi Mahmud Paşa'ya, 20 şa'banda Mahmud Paşa ile Van, Bağdad ve Şehrizor Beylerbeyilerine; 3 ramazanda Kırım Hanı'na gönderilen hüküm ve nâmelerle Serdâr'ın ahvâli öğrenilip bildirilmesi istenmişdir[167].

543; 27 zilka'de 986; Kezâ bir hil'at ve kılıçla iki at gönderildiğine dâir Serdâr'ın muhabbet-nâmesi: *Nusret-nâme* 142a-144a; Şeref Han'a gösterdiği misafirperverliğin takdir olunduğuna, kışın şiddeti sebebi ile Şeref Han'a gönderilen atıyyelerin irsâli mümkün olamayıp Serdâr'dan geliyormuş gibi kendisi tarafından iki atın müşârünileyhe verilmesi hakkında Lala Paşa'dan Husrev Paşa'ya mektup: *Ayni eser*, 144a-145a). Lokman, Şeref Han'ın oğlu Ahmed Bey'e Muş sancağının iki kerre yüz bin akçe ile tevcîh edildiği; yüzden ziyâde maiyyetine Van'dan zeâmet, timar, müteferrikalık, gönüllü gediği ve hil'atler verilmesinin emrolunduğunu ilâve eder: *Ayni eser*, gösterilen yer. Kısa bir fâsıladan sonra Rûjegî cemâatinin Şeref Han'la sefere iştirâki emredildi (Van Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XXXII, 592: 24 zilhicce 986).

165 *Zübdetü't-tevârîh*, 94a.

166 Lokman, Serdâr'ın selâm çavuşu Hasan'ın, cumâdelâhıre evâhırında, Çıldır'da Tokmak Han'ın mağlûbiyyeti, "Gürcü hükkâmının nâmdârı, Gargara Keyhusrev bânûsu karı demekle meşhûr صامورت Bânû, Minûçihr ve gayri nâm oğulları ile gelüp itâat" ettiği, "Elvend" hudûduna kadar ülkelerin itâat altına alındığı, Serdâr'ın Tiflis üzerine hareket ettiği haberini getirdiğini kaydeder (*ayni eser*, 93b).

167 Mustafa Paşa'dan 60 günden ziyâde zamandır haber alınamadığı, Tiflis feth olunup Şirvân'a azîmet olunup olunmadığının tahkîkı, Kızılbaş ahvâlinin tecessüs edilmesi ve haber edinmek üzere gönderilen Kaya-zâde Mehmed Çavuş'un ne sebeble dönmediğinin bildirilmesi hakkında Mahmud Paşa'ya hüküm: *Mühimme* XXXII, 434; kezâ aynı meâlde Sadrıâzam'ın mektubu: 671; Mahmud Paşa'ya, Serdâr'ın ahvâlini bildirmesi vazîfesi cümlesinden iken neden bildirmediği ihtarı ile te'kid: 444 (20 şa'ban); ordunun ve Kızılbaş'ın ahvâlinin yarar câsuslarla öğrenilip bildirilmesi hakkında Van, Bağdad ve Şehrizol beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 443 (20 şa'ban). Kırım Hanı Mehmed Giray'a, gerek Serdâr'ın ahvâli ve gerekse Demirkapı üzerinden Şirvân'a girip Serdâr'a mülâkî olması icâb eden birâderi Âdil Giray'ın Mustafa Paşa'ya mülâkî olup olmadığının, ordunun iâşe vaz'ıyyetinin öğrenilip bildirilmesi hakkında nâme-i humâyun: *Kezâ*, 457 (3 zilhicce). Kırım Hanı'na, bir gün sonraki tarihle Sadrıâzam'ın gönderdiği mektup (*Kezâ*, 672) daha fazla ma'lûmâtı muhtevidir: Van Beylerbeyisinin Kızılbaş'dan gelen bir adamın takririnden naklen gönderdiği arzında, Tiflis zabtından sonra Kür geçilip Şirvân'a girildiği, burada Tebriz hâkimi Emîr Han'ın yirmi binden ziyâde kuvvetinin bir dar yerde sıkıştırılıp on, on beş bininin kılıçtan geçirildiği ve Mustafa Paşa'nın hâlen hareket hâlinde bulunduğunun zikredilmiş olduğu, bununla berâber bizzât Serdâr'dan bir haberin vürûd etmemesinin Pâ-

B. ORDUNUN ŞİRVAN'DAN DÖNÜŞÜ VE KIŞLAMASI

Ordu, 6 şa'ban (=8 ekim) çarşamba günü Ereş'den hareketle Şirvân tâcirlerinin geçit yeri olan Levan-oğlu'nun ülkesindeki boğazdan ve Mirza Ali Bey'in ma'rifetiyle altı günde Kanık üzerine yaptırılan köprüden geçip 13 şa'banda Sultancık mevkı'inde kondukda, Çerkesistan'da muhârebe ile meşgulken Serdâr'ın Şirvân'a vusûlünü öğrenip orduya mülâkî olmak üzere Şah-Dağı'nı ve Elburuz'u sür'atle aşan Kumuk ve Kaytak hâkimi Çitlav Şehmal'in vusûlü öğrenildi; ertesi sabah beylerbeyiler ve beyler tarafından merâsimle istikbâl edilip Serdâr'ın otağına götürülerek ağır hil'atlêr, takımı mükemmel atlar ihsâniyle riâyet olundu. Şemhal'e arpalık olarak Şabran sancağı; dağları aşıp gelemediği için îtizar eden kardeşi oğlu Toca Lav Burhâneddin'e Ahti ve İhir sancakları inâyet olunup Serdâr'ın talebi üzerine Melik Burhâneddin'in kızı ile Osman Paşa'nın izdivâcı takarrür etti[168]. Şehmal'den başka, kendilerini hazret-i Hamza neslinden sayan Kaytak Usmisi; Kal'e-i Kureyş, Zaho, Tabaseran hâkimleri de şâfi'î tebaalariyle beraber itâat ettiler[169]. Âlî, Şemhal'in itâat ve mülâkatının düşmanları olan Aleksandr Han ve sâir mutî' Gürcü prenslerinin televvününe sebeb olup bundan böyle itâatden yüz çevirmelerine sâik olduğunu kaydediyor[170].

Ordu, geldiği yoldan avdet edip Tiflis civârında beş gün oturak verdi. 24 ekim günü rüzgâr sertleşdi; ertesi günü pek şiddetli bir fırtına çıkıp 10000 çadırı parçaladı ve gece yarısı kar yağdı. Ertesi sabah yola çıkılıp ikindiye kadar konulacak bir yer bulunamadan yüründü ve birden bastıran kışın şiddeti 5-6000 askerin helâkine sebeb oldu[171].

Köprüsü yıkılmış derin sular geçilerek Gori'ye muvâsalat olundukda, civârında iki gün kalınıp kal'e muhâfazasına, 60 yeniçeri ve kifâyet mikdârı gönüllü ve timar eri ile Mirliva Hasan Bey me'mur; Gürcü beylerinden dört aznavur, birer ay münâvebe ile kal'ede kalmak ve Hasan Bey'in reyi dâiresinde zahîre tedârikiyle tavzif edildi. Yine bu tevakkuf sırasında Başı-açık hâkimi Giorgi'nin kardeşi Mamia-oğlu

dişâh'ı merâka düşürdüğü bildirilmekde; Âdil Giray'ın nerede olduğunun ve Leh cânibinden alınan: Âdil Giray'ın hareketi sırasında Ruslarla karşılaşıp vâki' muhârebede onları hezîmete uğrattığı; Moskov kralının Kızılbaş'a 5000 tüfek ve 25 darbzen verdiği haberinin tahkîkı istenmektedir.

168 *Nusret-nâme*, 123a; *Şark Seferleri*, 12b.

169 *Nusret-nâme*, 125a.

170 *Ayni eser*, 123b.

171 *Ayni eser*, 127a.

ordugâha gelerek arz-ı itâat etti[172]. Serdâr, Aleksandr Han'a, Tiflis beylerbeyisine zahîre tedârik etmesi, Dâvud Han'ın ele getirilmesine muâvenet, etrafdaki reâyânın itâatini te'min husûsunda muzâheret göstermesi tenbîhâtını hâvi bir nevâziş-nâme gönderdi[173].

Merkezi Gori olan Kartli ülkesi kralı Simon, 1569'da Tahmasb tarafından mağlûb ve esir edilerek evvelâ Kahkaha (Alamut), sonra (1573'de) Şiraz'da habsedilmiş, II. İsmâil'in cülûsunda Aleksandr ve Dâvud Han'ın düşmanı olarak îlân edilerek serbest bırakılmış, Şirvân'ın Türkler eline geçmesi üzerine, Mahmud Han ismiyle Kızılbaş tâcı giymiş, Tiflis ve Gori'nin istirdâdı vazifesiyle kendisine krallık alâmetleri ve İran'daki gürcü esirler verilmiş, 9000 tümen tahsîsat îtâ edilmişdi[174]. Ordunun Şirvân'dan avdeti sırasında, Karabağ Beylerbeyisi İmam-Kulu Han'ın muâveneti ve Tiflis hudûdunda, kendisine iltihak eden gürcülerin takviyesiyle Simon, yolları bend edip Lala Paşa ordusuna hasâret verip ganîmet topladı[175]; bir def'asında yaralanarak canını güçlükle kurtardı[176]. Bütün bu tecâvüzlerine rağmen Serdâr'a mürâcaat ederek kusûrunun afvını ve eski ülkesi Gori'nin "livâ-i pâdişâhî„ ile kendisine tevcîhini ricâ etti ise de, Gori'ye sancak-beyi ve muhâfaza kuvveti ta'yîn olunduğundan Mustafa Paşa "itâatinden tegafül fitne ve fesâda mübâşeretinden tecâhül" gösterdi[177]. Fakat Simon'un fitne ve tecâvüzleri devâm etti.

Ordu müşkilâtla yoluna devâm edip Sürem (Sürami) vâdisinde izdiham vâki' olmakla hayli tevakkuf olundu; sonra dağ tepeleri tırmanıldı. Askerin dönüş yolunu öğrenen Gürcüler, Kür üzerindeki köprüleri kesdiklerinden her menzilde üçer dörder def'a nehrin geçilmesi îcâb edip hayli nüfus ve mal kaybedildi; sancak-beylerine kadar bir kısım asker hayvanlarından olup piyâde kaldı[178]. Tiflis'den Azgur'a kadar çekilen erzak darlığı da telefâtı arttırdı[179].

Azgur kal'esi önünde konuldukda, - 1545'de Türk kuvvetlerinin muâvenetiyle muhâsımlarına galebe eden - Meshıya Atabeyi II. Keyhusrev'in dul zevcesi Dédis-İmédi, oğulları Minûçihr ve V. Kuarkuare,

[172] *Nusret-nâme*, 128b, 127a.

[173] Sûreti: *Ayni eser*, 127a-128a'dadır.

[174] Allen, *A History of the Georgian People*, s. 132, 155-156.

[175] *Şeref-nâme* II, 258; *Âlem-ârâ*, s. 170.

[176] *Künhü'l-ahbâr*, 317a.

[177] *Nusret-nâme*, 129a.

[178] *Ayni eser*, 129a-129b. Don Juan (s. 148), Gürcülerin, ordunun hasta ve yaralıları ile ağırlıklarını ihtivâ eden ve Canbulad-oğlu "Hasan„ (Minadoi'de "Hüseyin„) Paşa kumandasındaki artcılarına hayli telefat verdirdiklerini naklediyor.

[179] *Nusret-nâme*, 130a-130b.

Serdâr'a mülâkî olup etek öptüler; kendilerine riâyet ve ihsânlarda bulunuldu[180]. 1588 baharında buzlar çözülüp yollar açılınca Minûçihr ve ağabeyisi Erzurum'da Serdâr'a mülâkî olarak ihtidâya temâyül etmekle yanlarına çavuşlar katılıp İstanbul'a gönderildiler. Serdâr, hususiyle Minûçihr'in Şirvân'a gidiş ve dönüşde orduya kılavuzluk edip hizmeti sebkat etmekle inâyete müstahak olduğunu, hakkında gösterilecek riâyetin diğer Gürcü reislerini itâate sevkedeceğini arzettiğinden: ihtidâ ederek Mustafa tesmiye edilen Minûçihr'e, ülkesi, Çıldır Beylerbeyiliği nâmiyle tevcih; Oltu Kuarkuare'ye ibka olundu[181].

Azgur'dan îtibâren beşinci konakda Ardahan'a vâsıl olunup depo edilen nüzül zahîresinden askere tevzi' olunarak kıtlık giderildi. Köprübaşı mevkı'ine gelindikde, Beyşehri Sancağı-beyi Güllü-zâde Mehmed Bey, İstanbul'a müjdeci olarak gönderildi[182]. Nihayet 21 ramazan (21 kasım) günü Erzurum'a dâhil olan Serdâr, Husrev-Paşa Sarayı'na indi. Ordu yedi aydır hareket hâlinde olup 134 menzil kat' etmişti[183].

Daha Çıldır muhârebesinin netîcesi öğrenildikde askerin beherhal serhadde kışlaması husûsu Serdâr'a tenbîh edilmişdi: 9 receb tarihli hükümde, Çıldır muvaffakiyeti ve Tiflis'e teveccüh olunduğu haberinin alındığı, şimdiden kışlaların ta'yin olunup zahîre tedârikinin istişâre ve lüzumlu tedbirlerin ittihâzı[184]; 13 recebde, bahârda Pâdişâh'ın bizzat sefere çıkacağı işâ'a edilerek beylerbeyilerin ve beylerin gazâya teşvik ve tergîbi[185]; her birinin serhadd'e yakın bir ucuzluk yerde kemâl-i teyakkuz ve intibah üzere kışlamaları, düşman tehlikesi karşısında derhâl

180 *Nusret-nâme*, 130a.

181 *Ayni eser*, 179a-180a. İki kardeşin İstanbul'a vusûllerinde istikbâli, Atmeydanı Sarayında kondurulması ve Minûçihr'in sünnet düğünü için bk. *Zübdetü't-tevârîh*, 94b.

182 *Nusret-nâme*, 131a v.d. da Âlî, Ereş'de iken İstanbul'a müjdeci olarak kendisinin gönderilmesinin kararlaştırıldığı ve fakat İran'la olan mükâtebe ve elçi gelmesi şâyi'ası sebebi ile vücûduna lüzum hissedildiğinden alıkonulduğunu kayd ve Mehmed Bey'in gayet ağır hareket edip hattâ yaya giden yeniçeriden sonra İstanbul'a vâsıl olduğundan gayet soğuk karşılandığını ilâve ediyor. Lokman ise, 6 şevvâlde İstanbul'a gelip vezirlerle buluşan Mehmed Bey'in, sonra Dîvân'a kabûl olunarak pâdişâhın inâyetlerine mazhar olduğunu kaydediyor (94a).

183 Üsküdar'dan Şirvân'a ve Ereş'den Erzurum'a kadar uğranılan menzillerin isimleri *Nusret-nâme* 132b-133b de (Hazîne Ktb. 1365, 120b-121a da kısmen harekeli olarak) tesbit edilmiştir.

184 *Mühimme* XXXII, 420.

185 Pâdişâh'ın 1579 baharında bizzat sefere çıkacağı haberi işâ'a edilmekle, serhad ümerâsının ve sefere me'mur beylerbeyilerinin vazifelerinde ihtimam göstermelerinin te'mini hedefi güdüldüğü müteaddid hükümlerin (Meselâ bk. Van, Şehrizol, Bağdad, Basra ve Lahsa Beylerbeyilerine hüküm: *Mühimme* XXXII, 425; Şehrizol, Van, Anadolu ve Şam Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 433; 24 receb 987) muhtevâsından anlaşılmaktadır.

bir araya gelmeleri; şâyet münâsib kışlak bulunamazsa bölük halkı, yeniçeri ve Rumeli askerinin Serdâr'ın münâsib gördüğü yerde kışlaması; diğer bey ve beylerbeyilerin silâh ve techizatlariyle müheyyâ olup baharda tekrar Serdâr'a iltihâk etmek üzere vilâyet ve sancaklarına dönmeleri emredilmişdi [186].

Serdâr, Kızılbaş'ın kış içinde bir tarafa tecâvüz etmesi ihtimâline mebni Rum Beylerbeyisi'nin, muhâfazasına me'mur edildiği Pasin'de kışlamasını; bölük halkı ve yeniçeriden isteyenlerin, her bakımdan zaif ve müşevveş düşmeleri sebebi ile Erzurum havâlisinde kışlamasını tensib; Anadolu Beylerbeyisi'nin Sivas'da, Haleb Beylerbeyisi'nin Diyarbekir'de emre intizâr etmeleri, sâir beylerbeyi ve beylerin yerlerine dönmeleri lüzûmunu arzetti [187]. Sipâhi ve yeniçeriler nefs-i Erzurum'da; Tırhala, Ohri, Avlonya sancakbeyleri ile Yanya ve Köstendil alaybeyileri kumandasındaki Rumeli kuvvetleri Tokat, Sivas ve Amasya'da, baharda Serdâr'a mülâkî olmak üzere, kışlağa çekildiler [188]. Her hâlde Serdâr'dan haber alamamanın verdiği endîşe ve ihtiyâtla, kış kıyâmetde Erzurum'a gitmeğe me'mur edilen Anadolu Beylerbeyisi, Kayseri'ye vusûlünde, kar yağıp askerinin hayvanları donduğu, tekrar hayvan tedâriki ve askerin çadır altında kalmasının mümkün olmadığı; Erzurum ve Sivâs'da zahîre olmamakla oraya gidildikde muzâyakanın artmasına bâis olacağını arzedince, Serdâr'ın Erzurum'a dönmesinin öğrenilmesinden mütevellid bir ferahlıkla Ca'fer Paşa'nın Kütahya'ya dönüp kışlaması ve fakat maiyyetindeki beylere, baharda müsellâh ve mücehhez kendisine iltihak etmelerini tenbîh etmesi emrolundu [189].

Yine bu kabilden olmak üzere Şehrizor Beylerbeyisi'nin: Beylerbeyiliğine tâbi' 16 sancak beyinin sancakları serhad'de olmakla derneğe gelmek şöyle dursun muâvenet taleb ettikleri; iki senedir mezkûr bölgede kıtlığın hüküm-fermâ olduğu; on aydır Gülamber kal'esi civârında çadır altında ictima'da olan 5-6 sancakbeyi ile Şehrizor gönüllüsü, ye-

186 Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 426; Diyarbekir, Erzurum, Karaman, Rum, Maraş ve Haleb Beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 424.

187 *Nusret-nâme*, 133b v.d.

188 Kışlağa çekilen Rumeli sipâhisinin, tîmarları mahsûlünü toplamak üzere gönderilen harçlıkçılara âzamî yardımda bulunup nevrûzda şarka hareketlerinin te'mini hakkında zikredilen sancaklar kadılarına hüküm: *Mühimme* XXXII, 481 (5 zilka'de 986). Harçlıkların te'min ve îsâline kadar mezkûr sipâhinin lüzumlu masraflarını karşılamak üzere karzen 45000 guruş gönderilerek (*Mühimme* XXXII, 489: 5 zilka'de; *Mühimme* XXXVI, 73: 15 zilka'de 986) tevzi'ine me'mur edilen Tırhala Beyi Veli Bey'den (*Mühimme* XXXII, 540-542: 27 zilka'de 986) lüzumlu meblâğı almaları mezkûr sancak ve alaybeylerine emredilmiştir (*Mühimme* XXXII, 577; 27 zilka'de).

189 *Mühimme* XXXII, 468 (8 şevvâl 986).

niçeri ve erbâb-ı tîmârının bu vaziyetde kışlamalarının kābil olmadığını arzetmesi üzerine, baharda tekrar iltihâk etmek şartıyle yerli yerlerine gidip kışlaya çekilmeleri tenbîh [190]; Bağdad muhâfazasında bulunan silâhdarlarla, Şehrizor'daki ulûfecilerin İstanbul'a dönmeleri emredildi [191].

6. KARS KAL'ESİNİN İNŞÂSI; KIZILBAŞ'IN SULH TAARRUZLARI VE OSMANLI KUVVETLERİNİN REVÂN'I TAHRİBİ

Şehzâde Bayezid'in İran'a firârı dolayısiyle vâki' diplomatik faaliyetler sırasında, Kars kal'esinin iki devlet hudûdu arasında hâlî bir arâzide bulunmasının ve tarafların kal'enin ta'mîrine teşebbüs etmemesinin takabbül ve takarrür ettiği anlaşılıyor [192]. Bu sebebden son derece harâbîye yüz tutan kal'enin 1579 baharında ta'mir edilerek Erzurum serhaddinin emniyet altına alınması mülâhazası, 1578'in son günlerinden itibâren ta'mir ve binâ için lüzumlu hazırlıklara girişilmesine yol açtı: Bir taraftan taş, kireç ve sâire gibi lüzumlu inşâat malzemesinin tedâriki [193], diğer taraftan yapı ustası, dülger ve ırgat te'mini için mahtelif beylerbeyi ve kadılara hükümler gönderildi [194]. İnşâatın sür'atle netîce-

190 *Kezâ*, 469 (8 şevvâl).

191 *Kezâ*, 485.

192 *Âlem-ârâ*, s. 168; *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i Evvel*, s. 51, 193.

193 Bu hususta Serdâr'a gönderilen hüküm için bk. *Mühimme* XXXII, 477 (gurre-i zilka'de 986).

194 Kars kal'esi inşâsı için kâfi mikdarda binâ ustası ihrâc edip altışar aylık zahîreleriyle Serdâr'a göndermeleri hakkında Diyarbekir, Haleb ve Rum Beylerbeyilerine hüküm: *Mühimme* XXXIII, 558 (6 zilka'de); kezâ Rum Beylerbeyisi'ne hüküm: 563 (10 zilka'de). "Vilâyet-i Erzurum serhaddinde ba'zı bina mühimmi için„ Tokat'dan 100, Sivas'dan 200, Amasya'dan 15, Merzifon'dan 30, Ankara'dan 100, Trabzon'dan 100, Malatya'dan 50, Elbistan'dan 30, Divriği'den 10, Erzincan'dan 10, Sinob'dan 50, Samsun'dan 40, Kemah'dan 20, Bayburd'dan 50, Kayseri'den 100, Niğde'den 50 ve Çorum'dan 40 nefer "bennâ„ (binâ ustası) ihrâcı hakkında mezkûr beldeler kadılarına hüküm: *Kezâ*, 570 (10 zilhicce 986), 612 (7 muharrem 987). İhrâc edilenlerin defterlerinin gönderilmesi hakkında kezâ ayni kadılara hüküm: 580 (10 zilhicce 986). Serdâr'ın taleb ettiği binâ ustası ve dülgerin âletleriyle gönderilmesi hakkında Sivas Defter Kethudâsına, Zulkadriye ve Diyarbekir Beylerbeyilerine hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 78 (gurre-i safer 987).

Erzurum reâyâsının muttasıl zahîre hizmetine me'muriyeti ve bu bölgedeki mütezâyid tâ'un sebebi ile binâ ustası ve ırgat te'mîni hakkında talebde bulunulamadığını arzı üzerine Serdâr'a: Kemah, Erzincan, Ardahan, Batum ve Tortum ile — "eğer Başı-açık melikinin ve sâir Gürcü beylerinin hulûs-ı ubûdiyyetleri sâbit ise„ — Gürcistan'dan te'mîni emredilmiştir: *Mühimme* XXXVIII, 114-115 (10 safer 987). Karaman vilâyetinden nüzülden gayri, ırgat ve binâ ustası ihrâc edilmesinin şikâyeti mucib olmasına (Akşehir Kadısının birbirini ta'kîb eden iki sene zarfında nüzül tahmil edilen reâyânın fakîrü'l-hâl

lendirilmesi için her türlü imkândan istifâde edilmek istendiği[195] gibi, kal'e inşâatiyle meşgul orduya her hangi bir tecâvüz vuku'u ihtimâline binâen Van Beylerbeyisi'nin eyâleti askeri ve Ekrâd beyleriyle müheyyâ olup Kızılbaş'ın taarruzu takdîrinde arkadan hücumla zarar vermelerine mâni' olması emrolundu[196].

Ordu, 1579 temmuzu başlarında Erzurum'da toplandı: Geçen sene sefere iştirâk eden Karaman, Zulkadriye, Haleb, Diyarbekir, Erzurum ve Rum Beylerbeyileri yanında Anadolu Beylerbeyisi Ca'fer, Şam Beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan, Basra'dan münfasıl Rıdvan, Lahsa'dan ma'zûl İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa'lar Serdâr'a mülâkî olmuşlardı. Ayni zamanda sipâhi oğlanları, umûmen sağ ulûfeciler ve 10000 yeniçeri iltihâk etmişdi[197]. Asker, Hoca Sa'deddin Efendi'nin kaleme aldığı bir nâme-i humâyunla gayret ve yüz aklığı göstermeğe teşvîk olundu[198]. Levâzım ve mühimmâtın ikmâli, husûsiyle Erzurum'a sevkedilmek üzere Trabzon'a gönderilen esliha ve mühimmâtın nakli için bir müddet Erzurum'da, saraydan gönderilen at ve katırların yetişmesi için de bir hafta kadar "Şehîdler Türbesi"nde tevakkuf olunduktan sonra 987 cumâdelûlâsının on sekizinci pazartesi günü Hasan-kal'esi istikametinde hareketle cumâdelâhırenin ilk günü (= 25 temmuz 1579 cumartesi)[199] Kars'a vâsıl olundu.

Muvâsalatın ertesi günü, Kars kal'esinin keşfi yapılıp yedi burcun inşâsı beylerbeyilere taksim, harap kapıların ta'mîri kapıkullarına ha-

olduğu hakkındaki şikâyeti için bk. *kezâ*, 224; 23 safer 987) rağmen nüzülle beraber binâ ustası, dülger ve okçu ihrâc edilip Serdâr'a gönderilmesi emredilmiştir (Karaman kadılarına hüküm: *Kezâ*, 329: 26 rebî'ülâhır 987).

195 Şirvân muhâfazasında kalmayıp Erzurum'a dönerek iki senelik âidat ve ulûfelerinin kesilmesi emredilen zuemâ ve gönüllülerin, kendi paralariyle Kars inşâatında çalışmaları takdîrinde bu cerîmeden afv edileceklerine dâir sâdır olan hükme bk. *Mühimme* XXXIII, 164 (20 safer 987).

196 *Kezâ*, 194 (23 safer 987).

197 *Nusret-nâme*, 186b-187b; *Künhü'l-ahbâr*, 321b.

198 Sûreti, *Nusret-nâme* 187b-189a (*Künhü'l-ahbâr* 321b-322b) 'de münderic olan nâmede Pâdişâh: Müctehid ülemânın fetvâlariyle kahr u imhâsı vâcib olan din düşmanlarına karşı celâdet göstermelerini tenbih; zahîre husûsunda maîşetlerine muzâyaka vermemek için sefere iştirâk etmediğini îzah, her türlü arzlarının makbûl olacağını, kendilerini hıfz-ı Hudâya emânet ettiğini beyân ederek gayret ve yüz aklığı göstermelerini beklediğini tebârüz ettirmektedir. Maiyyetine me'mur ümerânın emrinde çalışmaları hakkındaki fermânın kendilerine iblâğı ve yararlık gösterenlerin taltif edilmek üzere arzını âmir Serdâr'a gönderilen hüküm (*Mühimme* XXXVIII, 352) 7 cumâdelûlâ 987 tarihlidir.

199 *Nusret-nâme*, 189b-191b. *Zafer-nâme*, 45a'da sebven cumâdelûlânın gurresi sebt günü deniyor.

vâle olundu [200]. Tekbir ve tehlîlle kurbanlar kesilip temele başlandıkda Serdâr, askeri teşvik ve tergib için, arkasında üç def'a taş, 4-5 def'a toprak taşıdı [201]. Bilhassa Ca'fer ve Rıdvan Paşa'ların yararlığı ve uhdelelerine havâle olunan işi sür'atle ikmâl etmeleri nazar-ı dikkati çekdi. Surun mesahâsı 5000, küçük hisar ve hendeklerle 40000 zira'a bâliğ oluyordu [202]. Kal'e duvarı cumâdelâhırenin 18'inci [203], tamâmı sonuncu günü [204] ikmâl edildi: Beylerbeyi Sarayı ta'mir; dış kal'ede Pâdişâh, iç kal'ede Serdâr için, ayrıca Behrâm ve Mahmud Paşa'larla Yeniçeri Ağası İbrahim Ağa nâmına birer câmi'; Serdâr için bir mekteb; muhâfazada kalacak bin yeniçeri için kışla; iki köprü, üç kapı, bir gizli kapı ve hisar merdiveni inşâ edilmişdi [205]. Bunlardan başka Kars'ın etrafına nâzır ve kal'eye kasdedenlerin def'ini te'min edecek müselles şekilli üç yüksek kule binâ ve kal'e etrafında akan nehir, kal'e içerisine icrâ edildi [206].

Kars kal'esinin inşâsı sırasında ta'ciz ve ta'addîde bulunmağa teşebbüs eden Kızılbaşların def'ini te'mîn için karakol hizmetine Lahsa Beylerbeyiliğinden ayrılmış olan Ahmed Paşa me'mur edilip maiyyetine: Ohri, Avlonya, Niğbolu ve İşkodra sancakbeyleri idaresindeki Rumeli kuvvetleri ile Ahmed Paşa'nın küçük biraderi Ruha (Urfa) Sancağı-beyi Mehmed Paşa ta'yîn olunmuş ve tesâdüf edilen Kızılbaş kuvvetleri inhizâma uğratılmışdı. Kars'a bir menzil mesafedeki Geçivan kal'esi kapısının inşâsına me'mur edilen Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey'in de düşmanın ta'kîbinde yararlığı görüldü [207].

1579 nisanı sonundan îtibâren, Osmanlı ordusunun İran'a taarruzunu önlemek gayesiyle Tokmak Han tarafından idâre edilen K ı z ı l b a ş ı n s u l h t a a r r u z l a r ı d e v â m e d i p g e l i y o r d u. Evvelâ esir düşen Âdil Giray'ın adamı Mirza Hüseyin'e, Hızır ve Karaca Ağalar terfik olunup Âdil Giray'ın ağzından Serdâr'a bir mektup gönderildi: Bu mektubda, Pâdişâh'la Şâh'ın arasını bulmağa teşebbüs edilip bu maksadla

200 Burc ve kal'e aksâmının tevzi'i için *Nusret-nâme*, 194b; *Künhü'l-ahbâr*, 323a ve daha fazla tafsilât için *Zafer-nâme*, 45a-46b'ye bk.

201 *Zafer-nâme*, 45b.

202 *Nusret-nâme*, 195a-195b.

203 *Zafer-nâme*, 47a.

204 *Nusret-nâme*, 195b. *Zafer-nâme* 47a'da recebin ilk gününde tamamlandığı zikrediliyor.

205 *Nusret-nâme*, 195b; *Künhü'l-ahbâr*, 323b-324a. Krş. Kırzıoğlu M. F., *Kars Tarihi* I, 523.

206 *Nusret-nâme*, 198b-199a. Lokman, Kars varoşundaki inşâatın tamamlandığına âid haberin İstanbul'a receb evsâtında vârid olduğunu kaydeder (*Zübdetü't-tevârîh*, 94b).

207 *Nusret-nâme*, 197b-198b; *Künhü'l-ahbâr*, 324a-325a.

Mirza Hüseyin'in gönderildiği ifâde, kendisinin alıkonmayıp İstanbul'a gönderilmesi ricâ; Mirza Hüseyin'in İstanbul'a vusûlünden îtibâren bir emir sâdır olmadan muhâsamâta başlanmaması tavsıye; aksi takdirde Tatar vilâyetinin Kızılbaş'a verilmesine bâis, iki hükümdar arasında vâki' olacak hizmetlere ihtilâl vermekden mes'ul olacağı ihtâr olunuyordu[208]. Serdâr, Mirza Hüseyin'i İstanbul'a gönderip refâkatindekileri iâde etti. Mirza Hüseyin'le gelen Tokmak Han'ın mektûbuna da cevâben: Kendisinin sulha rızâ göstermeyip fütuhât ve muhârebâta tama' ettiği yolundaki ithamların ma'nâsızlığını, Şâh'ın taleb ettiği sulha (!) bizzat kendisinin Tiflis ve Tümük'e taarruz ederek hâil olduğunu tebârüz; kendisinin vakti ile sulh taleb etmesine[209] binâen kış içerisinde Anadolu ve Şam Beylerbeyilerinin pek âlâ Revân ve Nahcıvân'ı yağma ve tahrîb etmeleri mümkünken alıkonulduğunu, yine bu cümleden olarak cenge müheyyâ olan Dergâh-ı muâllâ kullarının Erzurum ve Sivas Beylerbeyileri arasında taksîm edilerek kışlağa gönderildiklerini, Husrev Paşa'nın akın ve gāretden men' edildiğini, inâd ve muhâlefetle musâlaha akdinin imkânsız olduğunu ifâde etti[210]. Tokmak Han'ın müteâkıb mektûbuna da: Kızılbaş'ın Tiflis, Gori ve Şirvân'la alâkadar olmadığı, Şirvân dönüşünde Osmanlı ordusunun zebûn görülüp yağma ve gāretine mâni' olduğu yolundaki mütâlâasının gülünç olduğu, sulh teşebbüslerinden hakikaten Şâh'ı haberdâr edip etmediğinin bildirilmesi, Osmanlı hükûmetinin sulh teşebbüslerine ruhsat verdiği yolunda cevâb verdi[211].

Kars kal'esi ta'mîri sırasında Şâh'ın Kars sahrasına geleceği şâyi'ası ümerâ arasında endîşe doğurdu. Serdâr, Şâh'a Âlî'nin kaleminden çıkan bir mektup gönderip: Kendisine vârid olan mektuplardan Pâdişâh'ın, şartlarına tetâbuk ettiği takdirde sulha râzı olabileceğini fehm ettiğini; vâki' seferlerin feth ve gāret maksadına değil, Pâdişâh'ın ülkesini tahkîm ve sulhü yeni esaslar dâiresinde tanzîm etmek gayesini istihdâf ettiğini; vakit geçirmeden iş bilir elçiler irsâl edip Pâdişâh'ın arzûsuna muvâfık nâmeler gönderirse alıkoymadan İstanbul'a göndereceği; aksi takdîrde Tatar Hanı'nın etrafı yağma ve tahrîb edip kışı

208 *Nusret-nâme*, 180b-181b.

209 Mukaddemâ, Tokmak Han'ın "tarîk-i sulh u salâhı tecessüs, âmed-şud vâdilerine bu cânibden te'ennüs için Hüseyin Ağa nam adamıyla gelen ve re'y-i şâhî ile taleb-i afv u amân ve istirca'-i râhat u itmi'nân„ eden mektûbuna verilen farisî cevâb için bk. *Nusret-nâme*, 176b-178b. Mirzâ Hüseyn'in İstanbul'a muvâsalatı için bk. *Zübdetü't-tevârîh*, 94b.

210 *Nusret-nâme*, 181b-182a.

211 *Ayni eser*, 183a-184b.

Kazvin'de geçirmesinin, kendisinin de Kars binâsını müteâkıb Tebriz'e teveccüh etmesinin mukarrer olduğunu bildirdi [212]. Ayni meâlde Tokmak Han'a gönderilen mektubda: Şâh'ın sulh talebinde isti'cal göstermesi, aksi takdîrde gāret teşebbüsünden vaz geçilmiyeceği ihtâr olundu [213]. 10 recebde pek çok tazarru' ile sulh ricâ eden Tokmak Han'ın mektubuna: on gün zarfında bir kâmil ve mu'temed elçileri gelip sınır ahvâli görüşülmezse askerin Kars ta'miri ile iktifâ etmiyeceği, Kırım kuvvetlerine gāret ve hasâret husûsunda icâzet verileceği cevâbı gönderildi (12 receb 987) [214].

Âdil Giray'ın katli sırasında Kızılbaş arasına ihtilâl düştüğü öğrenilerek Tokmak Han itâate dâvet edildi: Serdâr dâvet-nâmesinde, vekili ve Âdil Giray'la zinâ ithamiyle helâkine kasdettikleri zevcesini korucuları elinden kurtaramıyan bir kör Şâh'a ve zinâ-zâde oğluna [215] itâat etmekdense Pâdişâh'a inkıyâdın evlâ olduğunu; bu takdirde envâ'ı riâyâtlere mazhar olup istediği beylerbeyiliğe nâil olacağına kefâlet edeceğini bildiriyordu [216].

Tokmak Han, vâki' tekliflerden tegafül gösterip yine sulh ricâsında bulundukda, Serdâr: Erzurum kışlağına çekildiğinden beri vürûd eden mektuplarında tarafeyn arasında sulhün takarrürü için bir kaç güne kadar Şâh'ın elçisi geleceği tekrar be-tekrar haber verilmişse de henüz hiç kimsenin zuhûr etmediği; bu keyfiyetden, serhad'de toplanan ordunun kudretine vukufu sebebiyle yalnız kendisinin sulha rağbet ettiği anlaşıldığı; birkaç güne kadar elçi zuhûr etmezse askerin serhad'de kışlayıp "envâ'-ı cümbüşler" icrâ edeceğini bir kerre daha ihtâr etti [217].

Filvâki' Tokmak Han'ın, mütemâdi mektupları ile Serdâr'ı oyalamakdan maksadının, k ı ş ı n h u l û l ü n e k a d a r o r d u y u h a r e k e t t e n k o y m a k olduğu anlaşılmış [218] ve Kars ta'mîri sırasında Tokmak Han'ın adamlarının her fırsatta orduyu gāretten kalmayıp at oğlanları ve azıkçıları katlettikleri nazar-ı dikkati çekmişdi. Bütün bu tecâvüzlerin intikamı alınmak üzere 12 şa'ban (3 ekim) cumartesi günü

212 *Ayni eser*, 212a-214a (=*Künhü'l-ahbâr*, 326b-327b). Âlî, tesvid ettiği mektubun Şâh'ı, üç konak ayrılmışken tekrar Tebriz'e dönmeğe (!) sevkettiğini kaydediyor.

213 *Nasret-nâme*, 214a-215a.

214 *Ayni eser*, 218a-219b.

215 Daha 986 zilka'desinin beşinci günü vârid olan bir câsus haberinden Hamza Mirza'nın, Hudâbende'nin sulbî oğlu olmadığı ve Tokmak Han'ın Osmanlı pâdişâhına itâatinden endîşe edilerek kendisini gözetlemek için iki sultânın me'mur edildiği öğrenilmişdi (*Ayni eser*, 163a-163b; *Mühimme* XXXII, 562: 10 zilhicce 986).

216 *Nusret-nâme*, 227b-229a.

217 *Ayni eser*, 230a-231a.

218 *Zafer-nâme*, 51a-51b.

Anadolu Beylerbeyisi Ca'fer Paşa'nın serdarlığı, Diyarbekir Beylerbeyisi Behram Paşa'nın dümdarlığı ve Karaman ile Rum Beylerbeyilerinin iştirâki ve gönüllü sipâhilerin iltihâkiyle 30000 den ziyade kuvvet[219] Revân ve mülhakatının tahrîbine me'mûredildi. Şarabhâne'ye vusûlde Tokmak Han'ın keyfiyetten haberdar olup Revân'dan firar ettiği öğrenildi. Yağan şiddetli yağmur askerin tesânüdünü sarstıysa da Ca'fer Paşa'nın metâneti dağılmayı önledi. Seherle Revân'a varıldıkda Kızılbaş'dan eser bulunamadı. Ekseri Ermeni olmak üzere 20000 kadar esir[220] ve pek çok ganîmet toplandı; Tokmak Han'ın ve babası Şah-Kulu Sultan'ın altın ve çinilerle musanna' sarayı, Revân'ın bedesten, çarşı ve hâneleri ihrâk ve tahrîb edildi. Sâlimen dönen[221] kuvvetlerin naklettiği ganimetlerin kesreti orduda büyük bir ucuzluk tevlîd etti[222]. Serdâr, o kışı da Erzurum'da geçirip baharda Revân'a muhkem bir kal'e inşâ ederek bu bölgeyi kat'î olarak Osmanlı ülkesine ilhâkı mülâhaza ediyordu[223].

24 şa'ban (15 ekim) perşembe günü vârid olan Şâh'ın sulh taleb eden nâmesine: Mutlak salâhiyeti hâiz elçisi gelip Pâdişâh'ın arzûsuna muvâfık şartlar ileri sürerse ricâsının Pâdişâh'a arzolunacağı[224]; Tokmak Han'ın Revân tahrîbinden dolayı vürud eden şikâyet-nâmesine de: Kars ta'mîri sırasında azıklanmağa giden askere ve at oğlanlarına vâki' tecâvüzlerin intikamını almak isteyen beylerbeyilere mâni' olunamadığı; şimdiye kadar yapılan sulh teşebbüslerinin hep avutmağa münhasır kaldığı; geçen kış içinde ve bu def'a Kars ta'mîri sırasında geçen 3-4 ay zarfında pek âlâ musâlaha zemîni hazırlanması mümkün iken, kâh Şah'dan mektub gelmesi, kâh Tatar Hüseyin Mirza'nın avdetini beklemek gibi bahânelerle sulh teşebbüslerinin ta'lîk ve ta'vîk edildiği; bu def'a da Şâh'ın Tebriz'e gelerek muhârebeye hazır olduğu tehdîdinde bulunmakla, bu takdîrde Pâdişâh'ın da külliyetli kuvvetlerle hareket

219 *Nusret-nâme*, 51b'de 50-60000 deniliyorsa da her hâlde mübâlâğalı olacak.

220 Sûreti, *Ayni eser*, 232a'da münderic olan Kemâl Paşa-zâde ve Ebüssu'ud Efendilerin fetvâlarında tesbît edilen: Kızılbaş'a tâbi' Ermenilerin "harbî kefere olduğu", kul olarak istihdamları ve "asker-i islâma kuvvet ü şükûh, âdâya tamam za'f u zillet gösterdiği„ takdîrde Kızılbaş kadınlarının ve hattâ küçük çocuklarının analariyle beraber esîr edilmelerinin şer'ân câiz olduğu keyfiyetine istinâd edilerek esîr toplanıldığı Âlî ve Harîmî tarafından işâret olunuyor.

221 Gārete giden kuvvetlerin Serdâr'a mülâkî olması tarihi: *Nusret-nâme* (232b)'de 16, *Zafer-nâme* (52b)'de 18 şa'bandır.

222 "Orduda ucuzluk ve ganîlik olup herkes doyum olup ete, ekmeğe kimesne bakmaz oldu; 15 akçeye koyun, 30 akçeye sığırlar satılırdı„ (*Şark Seferleri*, 16a).

223 *Zafer-nâme*, 53a.

224 *Nusret-nâme*, 233b.

edip niçe ülkeleri feth ve gāret etmesinin zarûrî olacağı cevâbı verildi[225]. 28 şa'ban (19 ekim) pazartesi günü Kars ta'mîri ve Revân'ın tahrîbi keyfiyeti İstanbul'a gönderilen arîza, Hoca Sa'deddin Efendi ile sâir vüzerâ ve erkân-ı devlete yazılan mektuplarla bildirildi[226].

Kars, Anı, Geçivan, Magazberd ve Kağızman kal'elerinin inşâ ve ta'mîri ikmâl edildikden sonra, Şirvân'da mülâkatları takarrür eden Kırım Hanı'nı beklemek için hiç olmazsa ramazan bayramına kadar Kars'da tevakkuf olunması murad edilmişse de birdenbire basdıran soğuklar ve ilki ağustos sonunda[227] olmak üzere üç def'a yağıp her def'asında iki gün kadar kalan kar sebebi ile askeri tutmak kābil olamadı; ne va'd ve ne de tehdid paniği önliyemedi. Serdâr, yanında pek az kuvvetin kaldığını görüp Kırım Hanı'ndan da bir haber alamayınca ister istemez ramazanın ilk günü (22 ekim 1579) Kars'dan ayrılıp beşinci menzilde Erzurum'a vâsıl oldu[228].

Serdar Mustafa Paşa, 6 ramazanda Sokollu'nun katline muttali' oldu[229]; 17 ramazanda Kırım Hanı'nın Şirvân'da mülâkata intizar ettiği haberi vârid olunca[230], Hoca Sa'deddin Efendi'ye gönderdiği mektupda[231]: Mehmed Giray Han'ın muhakkak surette Şirvân'da kışlaması için fermân ısdârına tavassut etmesini ricâ; Tatar kuvvetlerinin müteaddid def'alar düşman ülkesini yağma etmesi, baharda geçen senekinden iki ay önce Han'a mülâkî olması takdîrinde küllî netîceler alınmasının melhûz olduğunu ifâde etti. Ancak ne Tatar kuvvetlerinin Şirvân'da kışlaması, ne de Mustafa Paşa'nın baharda Han'a mülâkî olması mümkün oldu: Mehmed Giray Han, kuvvetleriyle Kırım'a döndü; Mustafa Paşa da Serdârlıkdan azledilip İstanbul'a da'veti mübeyyin emri tebelluğ etti (19 zilka'de 987=7 ocak 1580).

225 *Nusret-nâme*, 233b-235a.

226 *Ayni eser*, 235a-238a.

227 *Ayni eser*, 217a-217b.

228 *Ayni eser*, 238a-238b; *Zafer-nâme*, 53a. Serdâr Mustafa Paşa, Hoca Sa'deddin Efendi'ye gönderdiği mektûbunda, askerin ahvâlini şöyle tasvîr ediyor: "Leşkerimizin gözleri korkup giriftâr-ı iflâs olanlar berfin nakd-i bî-revâcını görünce ellerini ceblerine sokup: min ba'd cenge kudretimiz ve bu mahalden bir menzil ileri gitmeğe tâkatimiz yokdur, deyu güruh güruh Erzurum'a çekilüp...„ (*Nusret-nâme*, 243b.).

229 *Ayni eser*, 238b.

230 *Ayni eser*, 241a-242b.

231 Sûreti, *ayni eser*, 242b-244a'dadır.

İKİNCİ BÖLÜM

SAFEVÎLERİN ŞİRVAN VE GÜRCİSTÂN'I İSTİRDAD GAYRETLERİNİN AKÎM KALMASI VE SULH TEŞEBBÜSLERİ (1578 — 1583)

7 — A. EREŞ'İN KIZILBAŞ TARAFINDAN ZABT VE TAHRÎBİ; ARAS HAN'IN ŞEMAHI MUHÂSARASI VE HEZÎMETİ

Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın Ereş'den avdetini (6 şa'ban 986=8 ekim 1578) müteâkıb Şirvân'da zayıf kuvvetlerle kalan Osman Paşa[1], muhtemelen, askeri ma'nen takviye ve ganîmetle tatmîn için[2] üç gün zarfında Kür üzerine bir köprü yaptırıp Kaytas Paşa'nın serdârlığı, İbrahim ve Abdurrahman Beylerin refâkatiyle seçme bir kısım askeri, tecâvüz ve ta'addîden hâlî olmayan Gence beylerinden Partal-oğlu Ahmed Bey'in[3] üzerine gönderdi. Partal-oğlu, askerinin çokluğuna rağmen dayanamayıp firâr etmekle hâlî kalan kasabası yağma olunup geri dönüldü[4].

Mühimmâtını ikmâl için birkaç gün daha Ereş'de kalan Osman Paşa, Kızılbaş'ın sâbık Şirvân hâkimi Rumlu Aras Han'ın Kür munsabına yakın Salyân'da 30000 kişi toplayıp Osmanlı kuvvetlerine tecâvüz etmekden hâlî olmadığını haber alınca Sol ulûfeciler-başı Hurrem Ağa'yı, bir mikdar kul kardeşi ve 2-300 kapı kulu ile mazarratlarını def'e me'mur etti. Hurrem Ağa, yaptığı bir gece baskınında Kızılbaşı biribirine

1 Harîmî, Lala Paşa'nın, Osman Paşa'ya va'd ettiği asker ve hazinenin 1/10 ini dahi vermeden Şirvân'dan ayrıldığını (*Zafer-nâme*, 28a); Âsafî ise, hâsidlerin, 30-40 darbzen, çoğu ihtiyar ve zaif 10000 kişi ile kalan Osman Paşa'nın Şirvân'ı zabta kâdir olamıyacağını, Şirvân'da kalıp Şah'la muhârebeyi göze almakla kanına susadığını, düşman gelirse nâmûs-ı devletin haleldâr olacağını söyliyerek onu zemm ve takbih ettiklerini (*Şecâat-name*, 39a) ifâde ediyor.

2 "Asker gözü düşmana alışsın deyu...„ (*Zafer-nâme*, 28a).

3 Harîmî, Ahmed Bey'i, "Gence vilâyetinin Şeki kasabası sultanı„ olarak tavsif ediyor (*Zafer-nâme*, gösterilen yer).

4 *Şecâat-nâme*, 39b-41a; *Zafer-nâme*, 28a-28b.

katıp 2-300 telefât verdirip Aras Han'ın oğlunu yaraladıysa da kuvvetleri de zâyi'ât verdiğinden geri çekildi[5]. Keyfiyetden haberdâr olan Serdâr, Şirvân'ı tehdîd eden bu tehlikeyi bertaraf etmek için Salyân üzerine yürüdü. Diğer tarafdan Kaytas Paşa'yı Abdurrahman ve Muzaffer Beylerin refâkati ve 10 darbzen, bir mikdar yeniçeri ile Ereş'de bırakıp kethudâsı Husrev Ağa'yı birkaç bin adamla Şemahı'ya gönderip şehri müdâfaa için tahkîmat ve tedârikât yapmağa me'mûr etti. Osman Paşa, zahîre yokluğu, askerin ve hayvanlarının zebunluğu sebebi ile Zerdav mevkı'inden daha iteri gitmeyip Şemahı'ya teveccüh etti[6]. Şemahı'ya vusûlü müteâkıb Aras Han üzerine yürünmesi kararlaştırılmış ise de azîmet, Âdil Giray'ın yakında vâsıl olacağına dâir haber vârid olmakla Kırım kuvvetlerinin gelmesine ta'lik edildi[7].

Özdemir-oğlu, bir taraftan Aras Han'ın büyük kuvvetlerle üzerine yürüdüğünü haber alırken diğer taraftan Ereş'den *feryadcılar* Şemahı'ya vâsıl olmuşdu: Kaytas Paşa, Gence hâkimi İmam-Kulu Han kumandasındaki kuvvetlerin Kür'ü geçip Ereş üzerine yürüdüğünü ihbâr ve acele imdad kuvveti gönderilmesini ricâ ediyordu[8]. Osman Paşa, Şemahı'nın tehdid altında bulunmasına rağmen Şirvân *kulları* ağası Hâmid

[5] *Zafer-nâme*, 28b; *Şecâat-nâme*, 42a.

[6] Zerdav'a vusûlda ehl-i vukuf ihtiyarlar, Salyân'a kadar 5-6 menzilin halkı târumâr olup yolda zahîre bulunmadığını ihtar ettilerse de Serdâr, nâçâr gidilmek zarûreti olduğunu ifâde etti; fakat asker, hayat endişesinde değillerse de açlıkdan zebun olan yoldaşları ile hayvanlarını Şemahı'da bırakıp birkaç gün kudret buldukdan sonra düşmana teveccüh edilmesini taleb edip Serdâr dahi bu talebi muhik görüp Şemahı'ya gidildi (*Zafer-nâme*, 29a-29b). Âsafî, Aras Han'ın 30000 lik kuvvetinin asker arasında dehşet uyandırdığını, Osman Paşa'nın buna aldırmayıp ileri harekete devam ettiğini, fakat at ve katırların kırılıp askerin yaya kalması üzerine Şemahı'ya gidilmek zarûretinin hissedildiğini kaydediyor (*Şecâat-nâme*, 46a-46b).

[7] *Zafer-nâme*, 29b.

[8] *Şecâat-nâme*, 49a. Kızılbaşın Ereş üzerine yürüyüş tarihi, her hâlde Şemahı muhâsarasından önce olmalıdır. Don Juan (s. 150-151), Ereş'in, Aras Han'ın esâretinden sonra, refâkatinde annesi Begüm ile vezir Mirza Selman bulunduğu hâlde bizzat veliahd Hamza Mirzâ tarafından zabt, 7000 müdâfi'in katl ve 20 topun iğtinam edildiğini kayd ediyorsa da ifâdesi îtimâda şâyân görünmeyor. *Zafer-nâme*'de (32b), Kaytas Paşa'nın gönderdiği feryadcıların Şemahı muhâsarasının ikinci günü sabahı vâsıl olduğu kaydediliyorsa da bu vaziyet ile, ayni gün muhâsarada, Kızılbaşın sağ kanadında bulunduğu rivâyet olunan İmam-Kulu Han ve Partal-oğlu'nun Kaytas Paşa muhârebesine iştirâk etmeleri keyfiyetini (*Şecâat-nâme*, gösterilen yer) te'lif etmek mümkün değildir. Ereş'in sukutunu müteâkıb Aras Han'a iltihak etmiş olmaları zannımızca en kuvvetli ihtimal olarak görünmektedir. Ereş üzerine yürüyen Kızılbaş kuvveti: *Şecâat-nâme*'de (gösterilen yer) 15000; Aleksandr Han'dan Tiflis Beylerbeyisine gelen mektuba istinâden Serdâr'ın gönderdiği arzda (*Nusret-nâme*, 137a) kezâ 15000; *Zafer-nâme*'de (31a) "on binden ziyade"; *Şark Seferleri*'nde 10000 olarak gösterilmektedir.

Ağa'nın kumandasında Şemahı kulunu ve bin sipâhiyi[9] Ereş'in imdâdına gönderdi. Kaytas Paşa, yardımcı kuvvetlerin yetişeceğine güvenerek muhârebeyi kal'e dışında kabûle hazırlandı; ehl-i vukuf zevâtın şehri tahkîm edip surlar gerisinde müdâfaada kalarak kuvvet azlığını düşmandan gizlemek lüzumu hakkındaki tavsıyelerini muhik gördü ise de Erzurum tîmarları defterdârı Hızır'ın dışarı çıkıp askeri kal'eyi terk etmeğe da'veti üzerine bizzarûr kal'eden çıktı[10]. Fakat defterdâr muhârebeye girmeden firâr etmekle Erzurum askerinin de Kaytas Paşa'yı yalnız bırakmasına âmil oldu[11]. Kızılbaş kuvvetleri ikiye ayrılıp bir kısmı, Kaytas Paşa karşısında bozgun gösterip pusuya yerleşen diğer kısmın Kaytas Paşa'nın arkasını çevismesini te'min edecek şekilde ric'at etti. Pek cüz'î olan olan Osmanlı kuvvetleri imhâ, Kaytas Paşa şehid, Abdurrahman Bey esir edildi[12]. Şemahı'dan gönderilen muâvin kuvvetlerin 300 den ziyâdesi Hâmid Ağa ve Hasan-kal'esi ağasiyle beraber telef oldular; perîşan olan mütebâkî kuvvetin bir kısmı da şehir halkı tarafından öldürüldü[13]. Ereş sünnîleri kılıçdan geçirilip kadın ve çocuklar esir edilerek şehir ateşe verildi. Ereş'i diğer Şirvân kasabalarının yağma ve tahrîbi ta'kîb etti[14]. Beş günlük yolu bir günde alarak Şemahı'ya vâsıl olan haberci Serdâr tarafından habsedilerek Ereş'in felâketi haberi müdâfi'lerden gizlendi[15].

Aras Han'ın mikdârı 20000 i geçen kuvveti[16], 9 ramazan 986 (9 kasım 1578) pazar günü, Osmanlı karakolu ile[17] müsâdeme ederek Şemahı'ya garb tarafından yaklaşıp muhârebe vaz'iyeti aldı. Osman Paşa dahi, şehir dışında mezarlık civârında kuvvetlerini saff-ı harb

[9] *Şecâat-nâme*, 49b. *Zafer-nâme*'de (31a) "yedi yüz nefer„ deniliyor.

[10] *Şecâat-nâme*, 50a-50b. Diğer kaynaklar (Meselâ: *Zafer-nâme*, *Şark Seferleri*, Lala Mustafa Paşa'nın arîzası) Kaytas Paşa'nın dilâverliğine rağmen aklının az ve tâzeliğine mağrur olmasına işâret ediyorlar.

[11] *Şecâat-nâme*, 50b.

[12] *Şark Seferleri*, 6b.

[13] *Zafer-nâme*, 31b-32a.

[14] *Şark Seferleri*, 7a.

[15] *Şecâat-nâme*, 51a; *Zafer-nâme*, 32a.

[16] Kızılbaş kuvveti hakkında kaynakların verdiği rakamlar farklı ise de 20000 in üstündedir: Serdâr Mustafa Paşa'nın 5 şevvâlde aldığı haberlere istinâden gönderdiği arzda (*Nusret-nâme*, 134a-135b) 30000; 16 şevvâlde Osman Paşa'dan aldığı mektûba göre gönderdiği arzda (sûreti: *Nusret-nâme*, 135b-137a = *Künhü'l-ahbâr*, 318a-319a'dadır) 25000; *Şecâat-nâme*'de (52a) 30000; *Zübdetü't-tevârîh*'de (94b) 30000'den ziyâde; *Zafer-nâme*'de (30a) "yirmi binden ziyâde„; *Şark Seferleri*'nde (4b) "20000 mikdarı„; *Gazavât*'da (s. 81) 30000... dir.

[17] Harîmî'nin ifâdesinden, Osmanlı karakoluna Ruha Beyi Helvacı Mustafa Paşa oğlu İbrahim Bey'in kumanda ettiği istidlâl edilmektedir (*Zafer-nâme*, 30a).

tertîbi üzere tanzîm edip 3000 kadar olan yeniçeriyi askerin önüne üç saf hâlinde dizdirip 50 kadar topu mevzi'lerine yerleştirdi [18]. Vuku' bulan muhârebenin merkez-i sıkleti, iki taraf arasındaki bir tepenin ele geçirilmesi noktasında toplanırken [19] Husrev Kethudâ'nın muhâfazasına tevdi' edilen bir aralıktan Erdoğdu Han-oğlu Ali-Kulu Han'ın 3000 kızılbaşla taarruzu vâkı' olduysa da bu hücum, top ve tüfek ateşiyle püskürtüldü [20]. Muhârebe gece karanlığına kadar devam edip taraflar ayrıldıktan sonra karakollar çıkartıldı. Müdâfi'ler damlarda meş'âleler yakıp sabâha kadar muhârebeye hazır bulunup nöbet tuttular.

Ertesi günü yine muhârebe bütün şiddeti ile devâm etti [21]. Ayni gün vâsıl olan Dergâh-ı muâllâ çavuşlarından Abdi Çavuş'dan Âdil Giray'ın 15000 kişilik Tatar kuvveti [22] ile yaklaşmakda olduğu öğrenildiğinden müdâfi'lerin ma'neviyâtı yükseldi. Haber, firârı mûcib olur endişesiyle düşmandan gizlendi [23].

İran'la muhâsamâta karar verilince Kırım Hanı'nın da, ya bizzat veya Kalgay Giray kumandasında göndereceği kuvvetlerle Şirvân seferine iştirâki tenbîh edilmişdi [24]. Hân'ın arzûsuna binâen, birâderi Kalgay Âdil Giray'ın serdarlığı, diğer kardeşleri Gazi, Mübârek, Selâmet Giray'lar ve oğlu Murad Giray'ın refâkatiyle gönderilecek Ta-

18 *Şark Seferleri*, 4b-5a.

19 Âsafî ve Harîmî, Osman Paşa'nın at üzerinde muhârebe sâhasına gidip düşmanın tevâlî eden hücumlarına göğüs germesi sebebi ile tepenin Osmanlılar elinde kaldığını ifâde ediyorlar.

20 *Şark Seferleri*'nde (5a), bu hâdise sırasında Husrev Ağa'nın şehid düştüğü, buna mukabil Ali-Kulu Han'a da bir top güllesinin isâbet ettiği kaydedilmişdir. Âsafî, bu hâdiseden bahsetmeden Erdoğdu-oğlu'un esîren katledildiğini ifâde (*Şecâat-nâme*, 55a); Harîmî ise, Ali-Kulu Han'ın helâk olduğunu kayd ve muhârebenin birinci günü Kızılbaş'ın 800, Osmanlı'nın 19 nefer kaybettiğini tasrih ediyor (*Zafer-nâme*, 30b-31a).

21 Harîmî, tarafların muhârebe tertibine göre saflarda yer alan ümerâyı ta'dad ediyor (*Zafer-nâme*, 32a-32b).

22 Kalgay'la gelen kuvvetin mikdarı: *Zübdetü't-tevârîh*'de (94a) 30000; *Zafer-nâme* (32b) ve *Şerefnâme* (II, 258)'de 15000; *Şark Seferleri*'nde (6a) 10000 olarak gösterilmektedir.

23 *Şecâat-nâme*, 57b-58a.

24 Mehmed Giray Han'a gönderilen, 11 zilka'de 985 tarihli nâme-i humâyunda (*Mühimme* XXXII, 128), harb hâlini îcâb ettiren sebeblerle Serdâr Mustafa ve Sinan Paşa'lara koşulan kuvvetler ta'dâd edildikden sonra, baharda, ya kendisinin veya Kalgay Giray'ın Demirkapı üzerinden Şirvân'a dâhil olup Karabağ'a akın edilmesi; zabtı mümkün olan ülkelerin teshîr edilip olmayanlarının tahribi; sefere Kefe ve Azak beylerinden birinin berâber götürülmesi; esliha ve mühimmatdan neye muhtâc olduğunun bildirilmesi istenmişdir. Aynı meâlde Sadrıâzam'ın Hân'a mektûbu: *Kezâ*, 663 (17 zilka'de 985).

tar kuvvetlerine İstanbul'dan 500 tüfeng-endaz yeniçerinin iltihâkı; 5 şâhî, 8 küçük darbzen, 100 tüfek, 1000 kantar barut ve sâir mühimmâtın gönderilmesi takarrür etmiş [25]; bunların iâşe ve mühimmâtı için lüzumlu tedbirler ittihaz edilmişdi [26]. Ayni zamanda Kefe'den Demirkapı'ya kadar yol üzerinde bulunan Çerkes ve Dağıstan beylerine istimâlet-nâmeler gönderilerek sefere iştirâkleri ve ordu için zahîre hazırlamalarının te'mînine çalışılmış [27]; Âdil Giray'ın Azağ'a vusûlünde Erzurum'dan hareket etmiş olan Serdâr'a, câsuslar vâsıtasiyle Tatar kuvvetlerinin seyrini ta'kîb edip Kalgay Giray'la hareket birliği etmesi emrolunmuşdu [28].

Aras Han'ın Şemahı muhâsarasının üçüncü günü, şiddetle devâm eden muhârebe ikindiye doğru hızını kaybetti; Kızılbaşlar ric'at için

25 Kırım Hanı'na gönderilen 28 safer 986 tarihli nâmede (*Mühimme* XXXIII, 310), zikredilen esliha ve cebehânenin 15 topçu ve 12 top arabacısı ile gönderildiği; yanında olan dâmâdı Ebûbekir Mirza için vâkı' iltimâsının kabûl edilip; feth olundukda babası yerine 300000 akçe ile Şirvân'da bir sancak verileceği beyân olunmuşdur.

26 Âdil Giray'a İstanbul'dan gönderilecek 500 yeniçeri için akçeleriyle satın alınmak üzere peksimet, seyishâne ve deve tedâriki hakkında Kefe Sancağı-beyi Kâsım'a hüküm: *Mühimme* XXXII, 297 (21 safer 986); kanun mûcebince her on yeniçeriye mîrîden bir deve verilmesi hakkında müşârünileyhe hüküm: *Kezâ*, 303 (26 safer); yine yeniçeri için 2000 koyun ihrâcı hakkında mezkûr Kâsım Bey'e hüküm: *Kezâ*, 314. Kefe'ye gönderilen cebeciler için kâfi mikdârda davar tedâriki hakkında kezâ *Mühimme* XXXII, 302 (21 safer); *Mühimme* XXXIV, 354 (22 safer 986). Kefe ve sâir kal'elerden tüfengci ve dülger ihrâcı hakkında: *Mühimme* XXXII, 304 (21 safer); Âdil Giray'a 100000 osmânî akçesi vermesi ve kendisi râhatsız ise Azak Beyi Mehmed Bey'in Kalgay'a refâkat etmesi hakkında yine Kâsım Bey'e hüküm: *Mühimme* XXXIV, 333 (22 safer); ayni me'âlde Mehmed Bey'e hüküm: *Kezâ*, 343 (22 safer 986). Beher beygir için Kefe hasları harcından beşer yüz akçe verilmesi hakkında Kefe Beyi'ne emir gönderildiği hakkında bk. *Mühimme* XXXII, 310.

27 Burgun, Kumuk, Avar, Kaytak, Taman ve Tabaseran hâkimlerine: Osmanlı hânedânının eskidenberi muhlis ve sâdık dostları olmaları hasebiyle gazâya hazırlanıp Âdil Giray'a iltihak veya müstakil hareket etmelerinden hangisi münâsibse Kalgay ve Serdâr'la haberleşip kararlaştırmaları; Şirvân'ın fethi ve Kızılbaş'ın imhâsı hususunda gayret göstermeleri hakkında hüküm: *Mühimme* XXXII, 312 (26 safer 986). Demirkapı'ya kadar olan sekiz ülkenin hâkimlerine gönderilen istimâlet-nâme ve hil'atlerin yerlerine îsâli ve mezkûr beylerin askerin zahîresini şimdiden hazırlamalarını tenbîh etmesi hakkında Hân'a nâme: *Kezâ*, 310 (26 safer). Serdâr'ın Şirvân'a dâhil olduğu öğrenilmekle mezkûr beylere te'kîdî hüküm: *Kezâ*, 456 (26 ramazan). Kezâ, Taman adasında sancak tasarruf eden hıristiyan Çerkes beylerine hüküm: 313 (26 safer); mu'temed bir adamını mezkûr Çerkes beylerine gönderip sefere iştirâklerinin te'mîni hakkında Kâsım Bey'e hüküm: *Kezâ*, 316. Kefe'den Şirvân'a kadar olan Çerkes ve Abaza beylerine, Âdil Giray kuvvetlerine muâvenet etmeleri ve zahîre te'mîni hakkında hüküm: 318 (26 safer 986).

28 *Mühimme* XXXII, 404 (22 cumâdelûla 986), 670.

alaylarını toparladılar. Fakat, Şemahı ahvâlini öğrenip hareketini ta'cîl eden Âdil Giray'ın 5—6000 kadar öncüsü yetişince, mahsurların da iştirâki ile düşman şiddetli bir taarruz karşısında kaldı: Akşama kadar devâm eden mücâdelede Kızılbaşlar 8000'e yakın maktûl ve bir o kadar yaralı ve kayıp vererek tam bir hezîmete uğradılar. Aras Han, maiyyetinin gayretine rağmen Âdil Giray'ın mîrâhuru Söhrab Bey'in ta'kîbinden kurtulamayarak esîr edildi [29]. Osman Paşa, muvaffakiyete âmil olan Kırım Hanı birâderlerine, Han-zâdeye ve Sultan Burhan-oğlu Ebûbekir Mirzâ'ya at, kılıç ve hil'at hediye ederek riâyetde bulunup [30] askerlerine üç gün müddetle ziyâfet verdi. Fakat Tatar'ın ihsan ve atıyye ile teskîni kābil olamayıp dâimâ yağmaya rağbet ve ısrârı, hattâ şehir halkına zulüm ve taaddîden hâlî olmadığı müşâhede edilmekle [31]. Aras Han'ın otağının bulunduğu ve canını kurtaranların sığınıp tahkîm ettikleri Salyân bölgesinin yağmasına müsâade olunup Diyarbekir gönüllüleri ile —Kaytas Bey'in yerine Ereş Beylerbeyisi ta'yîn olunan — Piyâle Bey, maiyyetlerine me'mur edildi. Tatar askeri, Aras Han'ın âilesi ve hazînesinin mahfuz bulunduğu Kür'le çevrili adayı basdılar [32]. Aras Han'ın Şemahı önündeki hezimetinden canlarını kurtaran Kızılbaş ümerâsı, Karabağ'da kuvvet toplamakla meşgul Nâib-i saltanat ve Veliahd Hamza Mirza ile Vezir Mirza Selmân'a keyfiyyeti bildirmiş; hudud ümerâsı, Aras Han ordugâhının muhâfazasına memur edilmiş ve ordugâhı Şirvân'a bağlayan köprü kesilmişdi. Tatar askeri bir taraftan suyu geçip muhârebeye tutuşurken, diğer taraftan sünnî Şirvanlıların kılavuzluğiyle arka taraflarına geçip ihâta ettiler. Kızılbaşlar inhizâma uğrayıp her biri kendi başı derdine düşerek Tatarlar büyük mikdarda ganîmet ve esir topladılar [33].

[29] *Şecâat-nâme*, 58b-61b; ayni yerde Kızılbaş ümerâsından yalnız Erdoğdu Han'ın halâs olduğu tasrîh edilmişdir. Osman Paşa'nın gönderdiği mektubda yedi sultanın başı kesildiğinin zikredildiği hakkında bk. *Mühimme* XXXVIII, 99 (5 safer 987). Harîmî, maktûl ve esîr Kızılbaş ümerâsını ta'dâd edip ancak bin kadar kızılbaşın canını kurtarabildiğini kaydediyor (*Zafer-nâme*, 33a). *Nusret-nâme*'de (167b) ise, gayet dakîk olarak, 7764 kızılbaş kellesi sayıldığı kayd, yaralı ve kayıplarla Kızılbaş zâyi'âtının 20000 e bâliğ olduğunun tahkîk edildiği ifâde olunuyor.

[30] *Nusret-nâme*, 167a; *Zafer-nâme*, 33a-33b.

[31] *Şark Seferleri*, 6a.

[32] *Zafer-nâme*, 33b-34a; *Şecâat-nâme*, 62b-65a [Âsafî, nehri gemilerle geçmeğe çalışan kızılbaşların gark olduğunu kayd (64a); Tatar'ın yağma ve kızılbaş dilberlerini esîr etmesinden şikâyet etmektedir. 65b-67b]; *Şark Seferleri*, 6a-6b; *Zübdetü't-tevârîh*, 94b.

[33] *Âlem-ârâ*, s. 171. Şemahı'dan kurban bayramı günü ayrılıp 7 zilka'dede Erzurum'a muvâsalat eden Erzurum çavuşlarından Has Bey Çavuş'un (*Mühimme* XXXII, 562 de «Caca Bey Çavuş») takrîrine göre: Aras Han bozgunundan sonra Kür'ün karşı yakasında «هلر» ülkesinde Aras, Erdoğdu ve sâir han ve sultanların oğullarının hendek

B. SELMÂN HAN'IN ŞEMAHI MUHÂSARASI VE ÂDİL GİRAY'IN ESÂRETİ

Âdil Giray'ın Salyân baskını ve yağması sırasında Vezir Mirza Selmân kumandasında büyükçe bir Kızılbaş ordusunun [34] Kür'ü geçtiği haberini alan Osman Paşa [35], bir taraftan şehri tahkîm edip müdâfaaya hazırlanırken [36] diğer taraftan Âdil Giray'a, hemen Şemahı'ya dönüp hareket birliği yapılması lüzûmunu bildirdi. Fakat evvelki iki galebeye mağrur olan Tatar'lar ıyş u nûş içinde sermest olup Serdâr'ın îkazına aldırış etmediler [37].

Selmân Han kuvvetleri Şemahı'yı 24 ramazan (24 kasım) [38] sabahından itibâren üç gün müddetle muhâsara ettiler. Kuvvetlerin denksizliği [39] muhârebenin cereyân şeklini ta'yîn etti: Kızılbaşlar şehri tamâmen ihâta edip bir taraftan 5000 piyâdeyi şehri çevreliyen hendekleri doldurmağa ve köşebendleri yıkmağa me'mur ederken, diğer taraftan süvârilerini at sırtında şehre yürüyüş yaptırdılar. Mevzi'ler gerisine çekilen müdâfi'lerin top ve tüfek ateşine ve ağır zâyi'at vermelerine rağmen ilk günü akşamı, şehrin üst tarafındaki Kal'e-pazarı mahallesi

kesip istebur şeklinde darbzenler yerleştirip firarî kızılbaşın burada tahassun ettiği öğrenilince Tatar askeri sür'atle nehri geçip darbzenlerin ateşlenmesine fırsat vermeden 3000 kızılbaşı katl, kadın ve çocukları esîr edip ziyâdece ganîmet toplamışlardır [Serdâr'ın arzı (*Nusret-nâme*, 163b-164a) ve arzın hulâsasına (*Mühimme* XXXII, 562: 10 zilhicce 986) bk.].

[34] Kızılbaş kuvvetinin mikdarı hakkında kaynaklarda rastlanan rakamlar farklıdır: *Şecâat-nâme*'de (69a-69b) 100000; *Zafer-nâme*'de (34b) 80000; *Şark Seferleri*, 6b de 70, 7b de 80000; *Zübdetü't-tevârih*'de (94b), 50 den ziyâde han ve sultan, 60000 den fazla nefer; Erzurum çavuşlarından Has Bey Çavuş'un Serdâr'a takrîrine göre (*Nusret-nâme*, 164a) 50000.... Her hâlde seferin bidâyetinden bu tarihe kadar zuhûr eden en büyük İran ordusu olduğu muhakkakdır.

[35] Âsafî, (68a-68b), haberin bir kızılbaş kāsıdı tarafından verildiği ve böylece Osman Paşa'nın şehri tahliye edip çekilmeğinin te'min edilmek istendiğini ifâde ediyor.

[36] *Şark Seferleri*, 7b.

[37] *Zafer-nâme*, 34b.

[38] Muhâsaranın bidâyeti, *Şecâat-nâme*'de (68b) 27 ramazan (*Şark Seferleri*, 8a'nın ifâdesi zımnen bu rivâyeti te'yid ediyor); *Zafer-nâme*'de (34b) ve Erzurum sipâhilerinden Ebü'l-Kāsım'ın takrîrinde (*Nusret-nâme*, 166b) 26 ramazan günü olarak gösteriliyorsa da, hâdiselerin teselsülü, Has Bey Çavuş'un takrîrindeki 24 ramazan tarihinin (*Nusret-nâme*, 164a) doğru olması zarûretini ortaya koymaktadır.

[39] Özdemir-oğlu'nun mektûbuna istinâden Kırım Hanı'na gönderilen nâmede (*Mühimme* XXXVIII, 99: 6 safer 987) muhâsarayı müteâkıb Osman Paşa'nın yanında 4000 askerin bulunduğu kaydedilmektedir; *Şecâat-nâme*'de (71a) 100000 muhâcim karşısında müdâfaa kuvvetinin 5-6000 kadar olduğu; *Şark Seferleri*'nde (7b) ise, bir Osmanlı'ya 10 kızılbaş'ın isâbet ettiği ifâde olunmuşdur.

Kızılbaş eline geçti. Artık sokak muhârebeleri haline inkılâb eden mücâdele, gece sabaha kadar devâm etti. Ertesi gün öğleye kadar vuku' bulan müsâdemede, tarafeynin ağır zâyi'âtına rağmen şehrin yarıdan ziyâdesi Kızılbaşlar tarafından zabtedildi. Şehrin dört köşesi elden çıkmış, ancak Osman Paşa'nın oturduğu kesim müdâfi'ler elinde kalmışdı. Şemahı'nın dışardan gelen suyu da Kızılbaş'lar tarafından kesildiğinden mahsurlar ve hayvanları büyük sıkıntı çektiler. Serdâr, ümitsizliğe düşen askeri teşci'e çalışdı; kal'ede mahbus bulunan Aras Han ve sâir Kızılbaş ümerâsını îdâm ettirerek gözdağı vermek istedi; askeri kendisi ile birlikde Dağıstana firâra teşvik eden Şemhal'i ikna' edemeyince habsettirdi[40]. Fakat ümitsizliği yenemedi. Nihayet Sa'd ismindeki bir sipâhiyi Âdil Giray'a göndererek acele yetişmesini taleb etti[41]. Kalgay'ın bir kaç Tatar mirza'siyle gönderdiği ve ertesi günü erişeceğini bildiren mektûbunu ele geçiren Kızılbaş'lar[42], iki kuvvet arasında kalmaktansa bir kısım kuvvetleri muhâsarada alıkoyup kısm-ı küllî ile Âdil Giray üzerine yürümeği kararlaştırdılar[43]. Böylece mahsurların yükü hafifledi ve nihayet cüz'î muhâsara kuvvetinin tamâmen çekilip Âdil Giray muhârebesine gitmeleriyle selâmete kavuştular[44].

40 *Şecâat-nâme*, 69b-71a ve ondan naklen Abdurrahman Şeref, *Öztimur-oğlu Osman Paşa* (*TOEM* IV, 1368). Don Juan (s. 150), Aras Han'ın Âdil Giray tarafından esîr edilip Osman Paşa'ya gönderilince îdâm edildiğini naklediyor.

41 Osman Paşa'nın mektûbuna istinaden Kırım Hanı'na yazılan nâme'ye bk. *Mühimme* XXXVIII, 99.

42 Kızılbaş eline geçen mektûbun Âdil Giray'a âidiyeti mezkûr nâmede ve *Şark Seferleri*'nde tasrih edilmişdir; Has Bey Çavuş'un takrîrinde ise, Osman Paşa'nın Âdil Giray'a acele yetişmesine âid gönderdiği mektûb olduğu kaydediliyor (*Nusret-nâme*, 164b ve *Mühimme* XXXII, 562).

43 *Âlem-ârây-i Abbâsî*'de (s. 171-172), Tatar üzerine me'mur edilen Kızılbaş ümerâsının isimlerini kayd ve Âdil Giray'ın maiyyetinde 12000'e yakın Tatar, 4-5000 e yakın Lezgi, Kara-börklü ve Şirvânlı bulunduğu; Şemahı'da bırakılan Kızılbaşların - ki muhâsaranın üçüncü günü muhtemelen bu zaif kuvvetlerle muhârebe edilmişdir - da muhâsaradan ferâgat edip Tatar'la muhârebeye şitâb ettikleri ilâve olunmaktadır.

44 Selmân Han'ın Şemahı muhâsarasının en canlı tasviri Ebûbekir tarafından verilmişdir (*Şark Seferleri*, 7b-8a). Harîmî, Kızılbaş ordusunun gelişinden müdâfi'lerin gâfil olduğunu ve kızılbaşların şehre ansızın hücûm ettiklerini; bununla beraber Kızılbaşın ilk gün 5000'i mütecâviz, ikinci günü 1500 kadar telefât verdiğini kayd ve düşmanın şehirden bir fersah mesâfeye kadar çekilmek zorunda kaldığını ilâve ediyor ki, diğer hususlar bertaraf bu sonuncu keyfiyyetin muhârebede hazır bulunan ve verdiği haberlerin mevsûkıyyeti çok def'a tahkîk edilebilen Ebûbekr'in ifâdesiyle te'lifi pek güç görünüyor; Osman Paşa'nın, mazmûnu Serdâr Mustafa Paşa'ya bildirilmek üzere Tiflis Beylerbeyisine gönderdiği mektûbda muhâsara zarfında Kızılbaşa 5000 zâyiât verdirildiği zikredilmişdir (*Nusret-nâme*, 170a). Has Bey Çavuş'un takrîrinde ise: Serdâr'ın huzûruna yığılan kellelerin ekserisinin burun ve kulakdan mahrumiyeti nazar-ı dikkati

Kızılbaş öncüleri, Osman Paşa'nın îkazını umursamayıp, telâşını korkusuna hamleden Kalgay Giray ve askerini, Molla Hasan ırmağı kenarında iyş u nûşla meşgul buldular[45]. Kızılbaş'ın görünmesi üzerine dağılmış olan kuvvetlerini mümkün mertebe toplamağa çalışan Âdil Giray, sabahtan akşama kadar devam eden muhârebede kahramanca çarpışdı[46]; ancak şiddetle yağan yağmur sebebi ile Tatarların ok ve yay kullanması kàbil olamadığı gibi Kızılbaş'ın adedî tefevvuku ve Tatar'ın toplanan ganîmeti muhâfaza endîşesi, muhârebenin netîcesini tâ'yin etti: 30 dan ziyade Tatar beyi ve 2000 süvârisi telef oldu; iki def'a atı vurulan Âdil Giray'la Piyâle Bey esîr edildiler. Kalgay'ın âkibeti belli olunca Tatar'lar, mal ve ganâimi muhârebe sâhasında bırakarak firâr ettiler; yardımcı Lezgiler ve Şirvânlılar dağlara iltica edip canlarını kurtardılar[47].

C. OSMAN PAŞA'NIN DEMİRKAPI'DA YERLEŞMESİ

Bozgundan kurtulan Tatar mirza'larından bir kaçı arefe günü akşamı Şemahı'ya gelerek keyfiyyeti Osman Paşa'ya haber verdiler. Serdâr, felâket haberini askerden gizlemek için gûya Kızılbaşlar hezîmete uğramış gibi toplar attırıp sırıklar üzerinde başlar teşhir ettirdi ise de müdâfi'ler bu tasni'âtın doğruluğuna kani' olmadılar ve gece yarısı hepsi keyfiyete âşina olup Kızılbaş'ın tekrar Şemahı'ya gelmesi

çekip sebebi esirlerden tahkîk edildikde Veliahd Hamza Mirza'nın muhârebeye iştirâk etmek istemiyen reâyanın burun ve kulaklarını kesdirip cebr ü ikrâhla sürüklediği keyfiyetinin öğrenildiğine işâret olunmuştur (*Nusret-nâme*, 164 a ve *Mühimme* XXXII, 562).

45 *Şecâat-nâme*, 72 a- 72 b. Don Juan (s. 151), Tatarların gaflet ve rehâvet içinde olup karakol dahi çıkarmadıklarını, ordugâhlarının pek nâ-müsâid bir yerde bulunduğunu ifâde ediyor.

46 Osman Paşa'nın mektûbuna istinâden Han'a gönderilen nâmede (*Mühimme* XXXVIII, 99) muhârebenin sabahdan akşama kadar devâm ettiği tasrih olunmuşdur. Muhârebenin üç gün üç gece devâm ettiğini gösteren Has Bey Çavuş'un takrîri ise (*Nasret-nâme* 164 b; *Mühimme* XXXII, 562) bu mes'elede Tatar'ı gâlib göstermekle de şâyân-ı îtimâd görünmüyor.

47 *Mühimme* ve *Nusret-nâme*'de gösterilen yerler. *Şecâat-nâme*, 72a- 73b; *Şark Seferleri*, 8a- 9b; *Zafer-nâme*, 36b- 37a; *Âlem-ârâ*, s. 171-172. "Gürûh-ı Kırım doyumluk alıcak tevakkuf etmeyip halâs yakasına müteveccih oldukları içün Âdil Giray üzerinde cüz'î âdem bulunmağla ceng-i azîmden sonra" esîr edilir (*Zübdetü't-tevârih*, 94b).

Şeref-nâme'de (II,295), Âdil Giray'la Şemahı a'mâlinden Aksu'da muhârebe eden Mirza Selmân kuvvetlerinin 20000 mikdarında olduğu kaydedilmiştir.

Âdil Giray'la berâber esir edilen Piyale Bey, götürüldüğü Kazvin'den Semerkand'e kaçmış ve Abdullah Han'ın elçisi ile 990 rebi' ülevveli evâsıtında İstanbul'a vâsıl olmuştur (*Zübdetü't-tevârîh*, 96b).

ihtimalinden dehşete düştüler[48]. Âdil Giray'ın esâretinin duyulması, esâsen nevmîd olan müdafi'lerin büsbütün çözülmesini intâc etti: Mukaddemâ Kaytas Paşa'ya ihânetle firâr eden Erzurum timarları defterdârı Uzun Hızır'ın, bu def'a da, 4—5000 adamı ifsâd edip Erzurum tarafına gitmesini[49] diğer firar vak'aları ta'kîb etti[50]. Şemahı müdâfi'lerinden tecrübeli ve yaşlı bir grup Serdâr'a 2—3000 nâmerdin firâr edip çözülmenin tevâlî ettiğini ifâde edip Şemahı gibi zahîreden mahrum, müdâfaası mümkün olmıyan açık ve harab bir kal'eyi bırakıp muhkem bir hisâra tahassun edilmesi lüzûmunu arzettiler[51]. Osman Paşa, bidâyetde muhâlefet etti ise de sonra ilzâm edildi[52]. Ramazan bayramı sabahı[53], açlık ve susuzluğun tehdîd ettiği harab Şemahı kal'esi terkedilip mevcud zahîresi askere kifâyet edecek mikdarda olan ve mukaddemâ Tatar askeri ile gönderilen topların alıkonulduğu[54] müstahkem Demirkapı kal'esine hareket olundu. Ancak bu kal'enin de Kızılbaş eline geçmesi ihtimâlinden endîşe edilerek bir bey gönderilip tahkîk edildikde: Molla Hasan bozgunundan firâr eden Tatar'ın Demirkapı'ya da uğrayıp Kızılbaş'ın Osmanlı ve Tatarı tamamen kır-

48 *Şark Seferleri*, 9a.

49 Şirvân'dan gelip 18 zilka'dede Erzurum'a dâhil olan Erzurum sipâhilerinden *Ebü'l-Kāsım Çavuş'un takririne göre*: Defterdâr Hızır, Mirlivâ Kerem Ali ve havadârânı, Osman Paşa'yı Şemahı'da ceng üzere bırakıp firar ve Kabalè Sancağı-beyi Ulamaoğlu Bahaeddin Bey'i dahi ifsâd edip kal'edeki barutu yakıp, 12 darbzeni çiviletip hisar erleri ve yerlilerin: "Zinhar gitmen. Elhamdülillâh düşman yok. A'dâ da gelse yılına dek bu kal'enin alınması muhâldir. Husûsan pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerinin asâkir-i mansûresi ile beylerbeyisi durayor" diye îkāz etmelerine ve kal'de 20000 kile galle bulunmasına rağmen muhâfaza kuvvetini dahi kendilerine uydurup, müzevver hükümlerle Aleksandr Han'ın ülkesinden geçip, Tiflis muhâfızlarını dahi ifsâda teşebbüs ettiklerinde Beylerbeyi Mehmed Paşa, Bahaeddin Bey'le Kerem Ali Bey'i habs ve defterdârı dahi tevkîfe adam gönderdikde muharebe edip Gori'ye çekildikleri ve oradan Ardahan'a gelinceye kadar Gürcüler tarafından soyulup askerin haysiyetini haleldâr ettikleri ma'lûm olup (*Nusret-nâme*, 167b- 168b) Serdâr tarafından ber-hayat kaldıkça serhadlerde askerin ihtilâline bâis olacağı arz edilince îdâmına hatt-ı humâyun vârid olmağla Uzun Hızır zilhiccenin 28 inci çarşamba günü Erzurum'un Tebriz kapısında salb edildi (*Ayni eser*, 168b- 169a). Hızır Çelebi'nin îdâmı haberi, 987 rebi'ülevveli evâilinde İstanbul'a vâsıl oldu (*Zübdetü't-tevârih*,94b).

50 *Zafer-nâme*, 37a- 37b.

51 *Ayni eser*, 37b- 38a; *Şecâat-nâme*, 74a- 74b; *Şark Seferleri*, 9a- 9b.

52 *Zafer-nâme*, 37b- 38a.

53 Osman Paşa'nın Derbend'e çekilmek kararında olduğunu Serdâr'a haber veren Has Bey Çavuş, ramazan bayramından bir gün önce Şemahı'dan ayrılmışdı (*Nusret-nâme*, 166 a). *Zafer-nâme*'de (38a) Osman Paşa'nın Şemahı'yı terki tarihi sehven ramazan değil, kurban bayramı günü (10 zilhicce 986) olarak gösterilmişdir.

54 Has Bey Çavuş'un takrîrine bk. *Nusret-nâme*, 164b-165a.

dığını söyliyerek Demirkapıda'ki muhâfızların kal'eyi bırakıp kaçmalarına sâik oldukları; kal'eyi zabteden yerlilerin de surları ve kapıları tutup içeri kimseyi bırakmadıkları öğrenildi[55]. Osman Paşa, keyfiyeti askerden gizleyip kendisi, maiyyetinde 5—600 nefer olduğu hâlde süratle kal'e üzerinde yürüdü[56].

Pek şiddetli bir kışa, ekser askerin attan mahrumiyeti ve sahrada düşman ta'kîbâtı[57] sebebi ile dağ yolunu aşmak zarûretinin inzimâm etmesi, çekilme hareketinin pek felâketli olmasını intâc etti: İlk günü vâsıl olunan Elbruz dağlarının buzlu ve karanlık yollarında perâkende olan asker nereye gideceğini bilmeyip envâ'ı mihnetlere mübtelâ oldu. Şabrân'a vusûlde görülmemiş bir kar fırtınası koparak bir kısım askerin el ve ayak parmakları dondu[58]. Kudretli atlara sâhip olanlar ilerleyip, ihtiyar, fakir ve bîkesler yollara döküldüler. Dağıstan ve Şirvân eşkıyâsı arkada kalan hazîne yüklerine baskınlar yaparak katır ve deve gruplarını sürüp bol ganîmet topladılar. Mal ve eşyâya bakan yoktu; herkes canı derdine düşmüşdü; yolda donup düşenler hesapsızdı; geride kalanlar yerliler tarafından çırıl-çıplak soyuluyorlardı. Hazîne muhâfızları dört gün dört gece eşkıyâ ile müsâdeme etmek mecbûriyetinde kaldılar; nihâyet ardçılığa me'mur edilen Dal Mehmed Bey'in[59] yetişip eşkıyâyı dağıtması ile hazîne sâlimen Demirkapı'ya ulaştırılabildi[60].

55 *Şecâat-nâme*, 76a-76b. Ebûbekir (10a), Tatar'ın ifsâdiyle Demirkapı muhâfazasındaki askerin Kaytak içinden Kefe yolunu tuttuğunu te'yid eder; fakat Osman Paşa'nın kuşluk vakti Demirkapı'ya vâsıl olduğunda muhâfızların ayni günün sabahı ayrıldıklarını öğrendiği hakkındaki ifâdesi Âsafî'ninki ile te'lif edilemez. Harîmî (39a-39b) ise, Derbendlilerin Dağıstan muhâliflerinin ilkaâtı ile mukaddemâ muhâfazaya me'mur edilen 100 nefer hisar eri ve dizdarı dışarı çıkarıp kal'e kapılarını bağladıklarını kaydediyor.

56 *Zafer-nâme*, 39b. Ebûbekir, Serdâr'ın kısm-ı küllîden ayrılıp dinç atlılarla Demirkapı'ya gitmekde isti'câl göstermesini, orduya kılavuzluk eden Şemhal'in: ağır hareket olunduğu takdirde, güzergâhdaki âsi Tabaseran ve Kure (کوره) kavminin Osmanlı askerinin ric'atini öğrenince yoluna çıkıp katl ve sirkat edeceklerini ve muhtemelen Demirkapı'nın düşman eline geçeceği yolundaki îkâzlarına rabtetmektedir (bk. *T O E M* V, 11).

57 *Âlem-ârâ*'da (s. 172), bir kısım Kızılbaş askerinin ric'at eden Osmanlı kuvvetlerini Şabrân'a kadar ta'kîb edip top ve esliha iğtinam ettikleri ifâde edilmektedir.

58 Felâketli ric'atin canlı tasvîri, hâdisenin içinde bulunan Ebûbekir tarafından verilmişdir (*Şark seferleri*, 9b-10a ve ondan naklen *T O E M* V, 11-12); ayrıca bk. *Zafer-nâme*, 38b. Ayni yerde, atları dinç askerin 7-8, zebun olanlarının 12 günde Derbend'e vâsıl oldukları tasrîh ediliyor. Ebûbekir'in ifâdesine göre, Osman Paşa, Şemahı—Demirkapı yolunu 4-5 günde almış olmalıdır.

59 Harîmî, Âsafî (Dal Mehmed Bey) nin, Helvâcı-oğlu İbrahim Bey, Defterdâr Mustafa Çelebi, Defter Kethudâsı Ahmed ve Kapı kulları ağası Hurrem Ağa ile birlikde hazîneye terfîk edildiğini kaydediyor (*Zafer-nâme*, 38b).

60 *Şecâat-nâme*, 79a-79b; krş. *T O E M* IV, 1417.

Osman Paşa, Demirkapı önüne gelince, şehir halkı: bundan önce kendisine itimadla itâat edip askerini kabûl ettiklerini, buna mukabil mezkûr askerin kendilerini yalnız bırakıp kaçtıklarını; bu def'a da kabûl edecekleri askerin kendilerini bırakmaları takdîrinde Kızılbaş'ın intikamına hedef olacaklarını; hem aç ve bî-ilâç askerin evlerine girip yiyecek ve içeceklerini karşılıksız alıp kendilerini rencîde edeceklerini ifâde ederek Tatar askeri gibi Kaytak içinde yoluna devâm etmesini tavsıye ettiler[61]. Serdâr'ın kâmil te'mînât vermesi muhâlefetlerini izâle edemedi. Rica ve *müdârâ fâide* vermeyince kal'enin harben alınmasına teşebbüs olunup nihayet kal'e sâkinleri aman dilemeğe mecbûr edildiler[62].

Demirkapı'ya varmakla felâketler nihâyete ermedi: Karın ve soğuğun şiddetine, askerin barınma güçlükleri, yiyecek ve içecek müzâyakası inzimam ediyordu. Erzak fiatları fâhiş derecede yükseldi; soğuk ve açlıkdan hayli zâyi'ât verildi.[63]. Nihâyet Tabaseran ve Kaytak sâkinleri bol mikdarda zahîre getirerek müzâyaka sona erdi. Askerin bir kısmı bu vilâyetlerde kışlağa çekildi[64].

Osman Paşa, Dağıstan'ın hâricî Kure cemâatinin askeri katl, eşya ve hayvanlarını sirkat etmelerine mâni' olmak için evvelâ ihtiyarlarını celbedip ihsan ve istimâletlerde bulundu; fakat bu keyfiyyetin serdârın za'f ve havfine hamledilerek tecâvüzlerini arttırmaları üzerine, Gönüllü ağası Divâne Kaykı kumandasında bir kısım kuvvetleri te'dîblerine me'mûr etti. Târumâr olan eşkıyânın sığındığı müstahkem Kurak kal'esi kahren zabt, malları yağma ve köyleri ihrâk edildi. Çâresiz Serdâr'dan aman dilediler[65]. Zulmü ile meşhur Tabaseran hâkimi Ma'sûm, zâhiren muti' görünmesine rağmen zahîre mübâya'ası için giden azıkçıları katl ettiği âşikâr olunca Seydigazi Beyi bir kısım askerle tenkîline me'mur edildi: Köyleri yağma ve ihrâk edilip tahassun ettiği ormanlık içinde

[61] *Ayni eser,* 77a; *Şark Seferleri,* 10a.

[62] Âsafî, (77b-78a), kal'e sâkinlerinin aman verildiğine kani' olmaları için Osman Paşa'nın kapıdan elini içeri uzatmasını isteyip muradları hâsıl olunca ağlayıp tazarru'da bulunarak kapıyı açtıklarını kaydeder. *Şecâat-nâme*'nin Üniversite Ktb. TY. nr. 6043'deki nüshasında Osman Paşa'nın kal'e kapısından elini içeri uzattığı keyfiyetini tesbit eden bir minyatür mevcuddur.

[63] *Şark Seferleri,* 10b ve *TOEM* V, 12 (Ebûbekir, yiyecek yokluğundan zebun düşen atların, sahibleri tarafından feci' hâline dayanılamayıp beyâbana bırakıldıklarını kaydediyor); *Şecâat-nâme,* 80a-80b; *Zafer-nâme,* 40a.

[64] *Şark Seferleri,* gösterilen yer.

[65] *Şecâat-nâme,* 80b-83a; *Şark Seferleri,* 13b.

vâkı' müstahkem Mahraka köyü kahren zabt ve ihrâk edilip ehl u ıyâlları esîr edildi[66].

Ç. KIZILBAŞ'IN ŞİRVÂN'I ZABTI; OSMAN PAŞA'NIN DEMİRKAPI'DA TUTUNMASI

Âdil Giray'ın esâretinden sonra Şemahı'ya dönen Selmân Han, Osmanlı askerinin "döküntüsünü yağmalayıp şehir halkının sünnî mülâhaza ettiklerini katledip" şehir surlarını tahrîb ettirerek Şirvân'da tagallüb üzere iken, Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'nın Van ile Tebriz arasında bir kaç kal'eyi zabt ve bu mıntakadaki kızılbaşları katl ve garet etmesinden telâşa düşen Şah, Vezir ve şahzâdesini alelacele Tebriz'e çağırdı[67]. Osman Paşa, Kızılbaş'ın Şirvân'ı tahliye ettiğini öğrenince Divâne Kaykı'yı bir mikdar askerle Şemahı'ya gönderip ric'at sırasında bıraktığı top, barut ve kurşunu Demirkapı'ya getirtmiş olduğu gibi[68], Ahmed Kethudâ'yı 1000 kadar erle Şemahı muhâfazasına, bir sancakbeyini Kabale'ye ta'yîn etmiş; Kumuk ve Kaytak hâkimi Şemhalle, Tabaseran Vâlisi Gazi Reşid'in Kızılbaş'ın muhtemel tecâvüzünü karşılayacağından emîn olmuşdu[69].

Özdemir-oğlu'nun Demirkapı'ya sığınmasını müteâkıb Safevî hükûmeti Şirvân'ı zabta, bir kısım ümerâ ile birlikde Şirvân Vâlisi ta'yîn edilen Zulkadirli Muhammed Halîfe Hacılar'ı me'mûr etti[70]. Kür'ü ge-

[66] *Şecâat-nâme*, 84a-86a; krş *T O E M* IV, 1418-1419.

[67] *Şark Seferleri*, 13b-14a. 6 şevvâlde Şemahı'dan ayrılıp Osman Paşa'nın mektûbu ile Erzurum'a muvâsalat eden Ebülkâsım Çavuş'un, Âdil Giray'la muhârebeyi müteâkıb, Kızılbaşın Şah tarafından, etrafda Osmanlı kuvvetlerinin harekâtı olmağla acele cengi bırakıp dönmeleri için emr aldıklarına âid takrîri (*Nusret-nâme*, 166b) bu keyfiyete tekâbül etse gerektir. *Âlem-ârâ*'nın (s. 172-173) Hâmza Mirza ve vâlidesinin Derbend'i zabtetmeleri hakkındaki ısrarlarına rağmen ümerânın bu kadarcık zaferle iktifâ edip Karabağ'a döndükleri ve *Şeref-nâme*'nin (II, 260) Vâlide Sultan'ın bu zaferden gurur peydâ edip Kaytas Paşa muhârebesinde esîr edilen Abdurrahman Beyle Âdil Giray'ı alıp kış içinde Kazvin'e döndüğü hakkındaki ifâdesi vâkı'ayı tamâmen îzâh etmiyor.

[68] *Şark Seferleri*, 14a. Osman Paşa'nın kapıcı-başısının 987 muharremi evâhırında İstanbul'a gelerek «Demirkapı'nın istihkâmını» söylemesi (*Zübdetü't-tevârîh*, 94b) bu keyfiyyeti aksettirse gerektir.

[69] Osman Paşa'nın mektûbu mazmûnuna istinâden Lala Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği arza bk. *Nusret-nâme*, 171a-171b.

[70] *Âlem-ârâ*, s. 173. Bu yeni Şirvân Vâlisinin nisbeti yanlış olarak *Şecâat-nâme*'de (87b) Kaçar («Kaçar Muhammed Han»), *Şark Seferleri*'nde (14a) Tekeli («Tekeli Muhammed Sultan») olarak tesbit edilmişdir. Muhammed Halife, Tahmasb'ın saltanatının son senelerinde Esterâbâd vâlisi iken Türkmen ve Kara Börklü'ler kıyâmına mukâvemet edemeyip Kazvin'e gelmişdi (*Âlem-ârâ*, gösterilen yer). Âsafî (87b), Muhammed Han'ın Lokman dahi, «Muhammed Han» diyor, 95a) Şirvân vâliliğine tâlib olunca, kendisine

çen Kızılbaş vâlisi, Şirvân melikleri ve kethudâları tarafından istikbâl edilip Osmanlılara karşı tahrik edildi. Muhammed Halîfe dahi, Demirkapı'nın zabtı tedârikinde bulunmak üzere Çırak menzilinde kondu[71]. Baharda Kızılbaş'ın savleti karşısında Şabrân ve Meskûr' daki Osmanlı kuvvetleri Demirkapıya çekildiler. Osman Paşa bir sancakbeyini birkaç bin kişi ile Kızılbaş üzerine gönderdi. Fakat uzayıp giden müsâdemelerde Osmanlıların za'fı âşikâr oldu. Serdâr, nihâyet Ebûbekir Mirza'yı, Demirkapı'da olan Şirvân kul ve gönüllüleri, Şirvân beylerinden Kaykı, Ömer, Ferhad ve Mahmud Beylerle Kızılbaş üzerine me'mûr etmek ıztırarında kaldı[72]. Teng Boğazında vâkı' muhârebede her iki taraf hayli kayıp vermişken Ebûbekir Mirza'nın muhârebe sâhasından çekilmesi, evvelâ saflar gerisinde bulunan Osmanlı kuvvetlerinin firârını ve binnetîce muhârebe eden kuvvetin hezîmet ve zâyi'âtını mûcib oldu. Ömer ve Kaykı Beyler güçlükle Demirkapı'ya gelebildiler[73].

Muhârebenin netîcesini öğrenen Kaytaklılar, Kızılbaş'ın mutlak galebesine zâhib olarak gitdikçe artan bir şiddetle Osmanlı kuvvetlerini ta'cîze başladılar[74]. Serdâr, bu fesâdı önlemek üzere kuvvetlerini toplayıp bir gece hareketle ertesi kuşluk vakti Kaytak ülkesine girip Usmi'nin ve akrabâsının tahassun ettiği Başlı-hisarı[75] üzerine yürüdü. Meşe ormanları içerisine saklanan Kaytaklıların dâimî ok yağmuruna rağmen Osman Paşa'nın öne düşüp tahrik ve teşci'i sebebi ile yo-

bu vazifenin muhâtaralı olduğu hatırlatılmışsa da Han merdlik da'vâsında bulunmakla emrine 20000 seçkin asker ve bir mikdar para tahsîs edilerek Şirvân'a gönderildiğini kaydediyor. Ebûbekir (14a) ise, «Muhammed Sultan» ın Şemahı'ya duhûlünde maiyyetinde 10000 kişinin bulunduğunun öğrenildiğini işâret ediyor.

71 *Şecâat-nâme*, 88a-88b.

72 Âsafî (90a), Serdâr'ın o zamana kadar Kızılbaşla mücâdele için icâzet isteyip müsâade olunmakdan ihtiraz ettiği Ebûbekir Mirza'nın arzusunu is'af; Ebûbekir (14b) ise, *Mirza'ya müracaat* ıztırarında kaldığını kayd ediyorlar. Yine Ebûbekir'e göre Kûtah yaylağında bulunan 8000 kızılbaşa mukabil Ebûbekir Mirzâ'nın kuvveti, 3000 i Tabaseranlı olmak üzere 6000 kişiden ibaretti.

73 *Şark Seferleri*, 14b; *Şecâat-nâme*, 90a-91a.

74 *Ayni eser*, 91a-91b. Ebûbekir (12b), Kaytaklıların Osmanlılara tecâvüze başlamasının, Demirkapı etrâfındaki şekāveti önlemek kasdiyle kurulan bir pusuda ele geçirilip katl edilen eşkıyâ arasında Kaytak Usmisi'nin akrâbası bulunmağla Usmi'nin bundan böyle Osmanlıya azık ve zahîre verilmemesi ve ele getirilenlerin katl edilmesini emretmesinden sonra vâkı' olduğunu kaydediyor.

75 *Şecâat-nâme*, 91b'ye bk. Burası, *Dağıstan vilâyeti*, s. 95'de münderic cedvelde Kaytak Tabaseran kazâsının en fazla hâne (1006) ve nüfusu (5079) hâvi beldesi olarak görülmektedir. Kasabanın ismini «كور» olarak tesbit eden Ebûbekir (12b-13a), 1000 hâneyi ihtivâ eden pek büyük bir köy olduğunu, dört tarafı dağlık, sarp bir yerde bulunduğunu kaydediyor.

luna devâm eden askerin, kılıçlarla mücâdele başlayınca duraklaması yine Serdâr'ın öne atılmasiyle izâle edildi. Kaytaklılar top ateşi karşısında hisârı terk ile firâra mecbûr kaldılar. Başlı, yağma ve ihrâk edildi[76]. Kal'eden ayrılıp sahraya inildikde, dağlı Kaytaklıların mikdârı, 2-3000 den 5-10000 e yükselip Osmanlı kuvvetlerine taarruz ettiler[77]. Gittikçe çoğalan Kaytaklıların adedî üstünlüğü karşısında akşam karanlığına kadar müsâdeme olunarak ric'at olundu. Geceyi bir sazlık içinde top ve tüfek himâyesinde geçiren Osmanlılar, ertesi gün Hazer sâhili boyunca Demirkapı'ya yaklaşırken geçilmesi îcâb eden bir su kenarında mevzi' almış Kaytaklıların baskınına ma'ruz kaldı. Vuku' bulan müsâdemede taraflar hayli zâyi'ât verdi. Nihâyet top ateşiyle Kaytak mevzi'leri bozulup nehir sallarla geçildi[78]. Kaytaklılar siperlerinden püskürtülmekle beraber, Demirkapı'ya bir iki menzil kalıncaya ve kal'eden yardımcı kuvvetlerin yetişmesine kadar Osmanlı kuvvetlerini ta'kîb ettiler[79]. Kaytak ülkesine yapılan bu akın, Dağıstanlıların Osman Paşa'dan korkup daha ihtiyatlı hareket etmelerini intâc ettiyse de, Demirkapı'yı tehdîd eden Kızılbaş'ın, Tabaseran hâkimi Masûm Beyle Kaytak Usmisi'ne hediyeler göndererek ittifâka da'vet etmesi üzerine kuvvetlerini birleştirip Demirkapı üzerine yürümeği kararlaştırmalarına da yol açtı. Fakat bu sırada Kırım Hanı'nın büyük kuvvetlerle Demirkapı'ya yaklaştığını öğrenerek her biri yerlerine döndü; Muhammed Halîfe dahî Demirkapı'dan ferâgatle yaylakdan Şemahı'ya avdet etti[80].

8. TİFLİS'İN GÜÇLÜKLER İÇİNDE MUHÂFAZASI

Lala Mustafa Paşa, Şirvân'dan dönerken Tiflis civârında kondukda, kal'e muhâfazasına me'mûr edilen sipâhi ve bölük halkı kendisine mürâcaat ederek, Tiflis'in bir senelik zâhîresi te'mîn edilmedikce kal'ede kalmağa ve nâmûs-ı saltanatı haleldâr etmeğe râzı olmadıklarını

[76] *Şecâat-nâme*, 91b - mükerrer 91b; *Şark Seferleri*, 13a.

[77] Muhârebeye iştirâk etmiş olan Âsafî'nin ifâdesinden, Kaytak taarruzunun, Serdâr'ın Demirkapı'ya dönmesinden sonra vâkı' olduğu netîcesi çıkarılabilirse de, daha insicamlı görülen Ebûbekr'in hikâyesinde olduğu gibi Başlı seferinden dönüşde vuku' bulduğu anlaşılmaktadır.

[78] Âsafî (93b), nehirden ilk def'a geçişe, 2-3 darbzenle kendisinin me'mur edildiğini kaydediyor.

[79] *Şark Seferleri*, 13a-13b; *Şecâat-nâme*, 92a-94a.

[80] *Şark Seferleri*, 13b, 14b-15a.

ifâde ettiler[81]; Serdâr, ne muhâfızları teskin ve ne de fazla zahîre bırakmağa muktedir olabildi. Muhâfaza kuvvetinin bir kısmı, Beylerbeyi Solak Ferhad Paşa-zâde Mehmed Paşa'nın teşvîkıyle kalmağa râzı oldu ise de, mühim kısmı firâr etti. Mehmed Paşa, 1500'e yakın asker ve altı ay dahi yetmiyecek zahîre ile Gürcü ve Kızılbaş'ın her an hücûmuna ma'ruz bir kilid noktasına tevekkülle kapandı[82]. 986 zilhiccesi evâsıtında (1579 ocağı ortaları) Serdâr'a gönderdiği bir mektubda: Kızılbaş'ın sâbık Tiflis hâkimi Dâvud Han'ın yaptığı 7-8 hücûmun tard edildiğini zikr ve zahîre sıkıntısı çekildiğini ifâde etmişdi. Serdâr ayni ayın evâilinde, 2000 askerin refâkatinde Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey vâsıtasiyle bir mikdar zahire ve kul mevâcibi için nakid göndermiş[83] ise de kışın şiddeti ve yolların kapalı olması sebebi ile zahire ve paranın Tiflis'e isâline muvaffak olunamadı[84].

987 saferinin ilk günü (=30 mart 1579) başlayarak dört ayı mütecâviz zaman[85] devâm eden muhâsarada Tiflis müdâfi'leri her türlü imkânsızlıklara rağmen mukâvemet ettiler: Gürcü Dâvud ve Mahmud (Simon) Hanların kılavuzluğu ile Kızılbaş'ın Gence Beylerbeyisi İmam-Kulu Han, maiyyetindeki ümerâ[86] ve 10000 kadar askerle kal'eyi muhâsara etti. İlk gün öğleden ikindiye kadar vuku' bulan hücumda kızılbaşlar 50-80 maktûl ve 100 mecruh vererek püskürtüldü. Top ve tüfek ateşinin ağır zâyi'âtı mûcib olduğunu gören muhâcimler, gece yürüyüşüne hazırlandılar: 8 safer gecesi yatsı vakti başlayıp sehere kadar devam eden ve kal'enin gönüllü, azeb ve garîblerin muhâfazasında olan kesimine tevcîh edilen yürüyüşe Halîfe-i Ensar ve Dâvud Han'ın kumandasındaki 5000 kızılbaş 600 merdivenle iştirâk etmiş, müdâfi'lerin attıkları taş, tüfek ateşi ve merdivenlerin kal'eye alınmasiyle Kızılbaş muvaffakiyetsizliğe uğrayıp 200 maktûl ve 500 yaralı vererek geri çekilmişdi. Kızılbaş'ın 11 saferde taş gülle atan bir şayka getirip kal'eyi dövmeye başlaması üzerine Beylerbeyi, öğleden sonra düşman siperlerine baskın yapıp topu zabta teşebbüs etmiş ve fakat 7-8000

81 «Biz bunda kalmazuz ve göz göre râhatımız şîşesini seng-i hârelere çalmazuz. Faraza dirliklerimizin zı'fınca terakkîler verilse de durmazuz ve biz bunda kalmağla nâmûs-ı saltanat halel-pezîr olmasını münâsib görmeziz» (*Nusret-nâme*, 200a).

82 *Ayni eser*, 200b.

83 Serdâr'ın arîzasına bk. *Ayni eser*, 171b-172a.

84 *Künhü'l-ahbâr*, 325a.

85 *Nusret-nâme*, 201a, 203a («4 ay 10 gün»); *Şark Seferleri*, 15a («5 ay»).

86 İmam Kulu Hanın maiyyetinde Tiflis muhâsarasına iştirak eden ümerâ, *Nusret-nâme*'de (201a) şöyle ta'dad edilmişdir: Halîfe-i Ensâr, Han Veli, Kara Muhammed, Dönmez Bey, Mahmud Halîfe, Çelebi Bey, Baba Halîfe, Şahverdi Bey..... ilâh. Krş. *Şark Seferleri*, 15a.

kızılbaşın hücûmuna ma'rûz kalarak vâki' müsâdemede Kızılbaş'ın 150'si telef, -Eşik ağası Şah-verdi ile beraber- 800'ü mecruh düşmüşdü. Rebî'ülevvelin birinci, yirminci günleri varoşdaki büyük burca tevcîh edilen ve İmam-Kulu Han'ın dahi iştirâk ettiği umumî hücûmlar Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın kardeşi Hasan Bey'in kumanda ettiği kuvvetler tarafından kırıldı; müdâfi'ler sık sık düşman saflarına baskınlar yapmakdan hâli kalmadılar[87]. Kızılbaşlar vâki' hücumlarının akāmete uğraması üzerine kal'eyi uzaktan ihâta edip müdâfi'leri hâricden her hangi bir yardım alamayarak teslîm olmağa mecbûr etmek üzere Tiflis'i sıkıştırmaktan vaz geçtiler[88].

Uzun süren muhâsara sırasında müdâfi'ler, zahîre ve cebehânenin sür'atle tükenmesi sebebi ile[89] büyük bir sıkıntı çektiler: Açlık evvelâ, at, katır, merkep ve deve cinsinden hayvanatı süpürdü. Yenecek bir şey kalmayınca yılan, çekirge, kedi ve köpekden ot kökü ve suda yaşıyan mekrûhâta kadar her şey yenildi[90]. Sonra cebehâne tükendi: Barut ve fındık kalmamakla bir iki kızılbaşa top ve tüfek atmak zâyi'âtdan sayılır oldu[91]. Üç günde bir "12 dirhem bulamaçla iftâr eden Mehmed Paşa, 50000 altına bâliğ olan servetini tamâmen askere tevzi' edip müdâfi'lerin her türlü tevâvüz ve taşkınlıklarına sabır ve te'enni ile mukābele etti; düşmanın da kıtlık içinde bulunduğu şâyi'asını tasni' ederek askeri teselliye çalışdı[92]. Kal'eden atılan top ve tüfek ateşinin seyrekleşmesi üzerine kızılbaşlar, birer ikişer sur önüne gelip müdâfi'leri aman istemeğe da'vet ettiler[93]. Bu tahrik-

87 *Nusret-nâme*, 201 a-203 a; krş. *Künhü'l-ahbâr*, 325 a v. d.

88 *Şark Seferleri*, gösterilen yer.

89 Mevcud zahire muhâsaranın ilk 2-3 ayı dayanabilmiş, bulunabileni pek fâhiş fiatla satılmışdır. (*Nusret-nâme*, 206 a'da zahirenin ve mekrûh hayvan etlerinin yükselen fiatları tesbit edilmişdir).

90 *Nusret-nâme*, 203a, 205a. Ebûbekir (15a): "Kal'e içinde kaht olup yiyecek ve içecek bulunmayup şöyle oldu ki âdem âdemi yemeğe hamlederdi. Kal'e içinde canlı cinsinden âdemden gayri bir nesne kalmadı; cümlesini boğazlayup yediler... Muhkem kaht oldu. Hattâ it eti ve kedi etin yediler ve kemiği kavurup un gibi edüp yediler ve yaş otu bulunmaz oldu. Çok kimesne açlıkdan helâk oldu" diyor.

91 *Nusret-name*, 203 b.

92 *Ayni eser*, 206 a-203 b, 205 b.

93 Beyaz sakallı sâlih görünen ba'zı kızılbaşlar: "Halâsınız fâsid hayâl ve feryâdınıza kimse yetişmek muhâl olup bin cânınuz olsa kurtulmazsız ve mürg-i perrân ve bâd u zân dahi olursanuz bu berzahdan halâs bulmazsız. Bâri hüsn-i rızanızla bu harâbeden çıkın ve halâs ve rehâ hâtırasındaki binây-ı âmalinizi bi'l-külliyye yıkın" diyerek ba'zı fesad erbâbını ıdlâl ettiler (*Nusret-nâme*, 204 a.)

ler te'sirden hâlî kalmayıp müdâfi'lerin ba'zıları firâr, diğer bir kısmı da Beylerbeyi'ye ileri geri söylenip kal'eyi teslime râzı olmazsa kendisini katl etmek tehdîdinde bulundular. Mehmed Paşa, kâh nasihat edip kâh korkutarak askeri yatıştırmasını bildi[94].

Serdâr Lala Mustafa Paşa, kal'e binâsı için Kars'a geldikten sonra, Zulkadriye Beylerbeyisi Mustafa Paşa'yı -ekseri Şam ve Sivas askerinden terekküb eden- 12000 kişilik bir kuvvetle Tiflis'in imdâdına gönderdi. Kafilenin Tıflis'e vusûlünden bir gün önce keyfiyyete muttali' olan Kızılbaşlar muhâsarayı kaldırıp Gence tarafına çekildiler. Mevcûdu 700'e kadar inmiş olan müdâfi'ler imdâd kuvvetinin yetişmesi ile yeniden hayat buldular[95]. Bir müddet Tiflis civârına konan Zulkadriye Beylerbeyisi, Kızılbaş'ın müttefiki Dâvud Han ve Simon'dan intikam almak için tasarruflarında olan köyleri yağma ettirip; otlağa giden atlara musallat olan kızılbaşları hezîmete uğrattı[96]. Beylerbeyi Mehmed Paşa ile bîtâb düşmüş müdâfi'ler yeni gelen askerlerle tebdîl edildi: Çerkes Kâsım Bey'in başbuğluğu ile Hamideli Beyi Semender, Arabgir hâkimi Sinan, Çorum Sancağı-beyi Divâne Bekir Beyler maiyyetleri askerleriyle muhâfazaya me'mûr edildiler[97]. 25 receb perşembe (18 eylûl 1579) günü Beylerbeyi Mehmed Paşa'yı ardçılığa alarak Tiflis'den avdet eden Mustafa Paşa, ormanlık bir sâhaya tesâdüf eden ikinci menzilde 4000 zırhlı Gürcünün iki koldan taarruzuna ma'ruz kaldı. Mehmed Paşa kahramanca çarpışıp üç yerinden yaralandı; maiyyetinden yirmisi düşüp Silistre Beyinin 70-80 sipâhisi yaralandı; Gürcülere de 200 maktûl ve hayli mecruh verdirildi. Ordunun ön ve arkasında muhârebe devâm ederken bir grup Gürcü dar bir boğaza isâbet eden merkezi basıp 15000 altınlık eşya ve parayı alıp götürdü. Bu baskında yedi şehid, 15 yaralı verilip kısm-ı küllî inhizamdan

94 Askerin: "Niçe bir sabredelüm. Bâri kal'eyi Kızılbaş'a teslîm edüp gidelüm. (Yok) dersen, seni katlederiz; ba'dehû kal'eyi bıragup gideriz "diye tehdidde bulunması üzerine Beylerbeyi: "Ben ölmekle siz halâs olmazsız ve düşmana varduğunuz takdirde mukarrer-i helâk olursuz. Amma açlıkdan ümmîdim budur ki ölmezsiz. Husûsan inşâallâhu teâlâ bu yakında Serdâr tarafından askerimiz gelür ve zâd ü zevâde ile bize kut-ı kuvvet dahi hâsıl olur. Yoksa bu teşnelikde şerbet-i şehâdetden kaçmazın ve bilfiil abdestimle oturup sizden havf etmekle âb u rûy-ı nâmûsumu hâke saçmazın" diye ilzâm etti ve fitneye bâis olan eşkıyâ'yı kâh gizli, kâh alenî kal'e hâricindeki suya atarak tecziye etti (*Nusret-nâme*, 204 b).

95 *Ayni eser*, 207 b.

96 *Ayni eser*, 209 a - 209 b

97 *Ayni eser*, 209 b.

kurtarılıp Kars'a teveccüh olundu[98].

Zulkadriye Beylerbeyi'sinin Tiflis muhâfazasına bıraktığı ümerâdan mukaddemâ Lala Paşa'nın Şirvân dönüşünde de Tiflis'de kalmak istemeyip muhâfaza kuvvetinin dağılmasına sebeb olan Semender Bey, diğer beyleri ifsâd edip kal'eden firâr etmekle Kāsım Bey, 50 nefer maiyyetiyle Tiflis'de yalnız kaldı. Keyfiyet Mustafa Paşa tarafından Serdâr'a arz edilince, receb evâsıtında Lahsa'dan ma'zûl İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa, bir mikdar asker ve zahîre ile Tiflis'i takviyeye me'mûr edildi[99]. Fakat maiyyetine me'mûr edilen asker Tiflis'e gitmek istemeyip[100] Lala Paşa'nın, muhâlefet ettikleri takdirde dirliklerinin alınacağına dâir ihtârı üzerine, ba'zısı rızâ gösterip, ba'zısı firâr ederek ormanlara dağıldı. Kendisine terfik edilen kuvvetlerin ancak 1/10 i ile Tomanis derbendine gelen Ahmed Paşa, boğazı tutan Gürcülerin ok yağmuru karşısında mütebâkî askerin de dağılması üzerine kendi adamları ve pek az muti' askerle Gürcüleri dağıtıp yağmadan arta kalan zahîreyi toplayıp yaralı olduğu hâlde geri döndü[101].

Kars ordugâhında Ahmed Paşa'nın hezîmeti ve kendisinden haber alınamayan Zulkadriye Beylerbeyisi'nin muhâsara edildiği veya dar geçidleri geçemediğine dâir haberler şâyi' olunca: 2000 yük arpa ve unun 500 tüfeng-endâz yeniçeri refâkatiyle gönderilmesi takarrür edip hizmet Diyarbekir Beylerbeyisi'ne teklif olundukda Behrâm Paşa, maiyyetindeki ekrâd ümerâsının muhâlefet ettiğini ileri sürerek imtinâ' etti[102]. Diğer beylerbeyiler de hizmetin müşkil olması sebebi ile Serdâr'ın bizzat gitmesi lüzûmunu ileri sürerek tekâsül gösterdiler. Nihâ-

98 *Ayni eser*, 209 b. -210 b, 211 b. Zulkadriye Beylerbeyisi'nin Tiflis'ten ayrılma tarihi, "recebü'l-müreccebin yirmi altıncı günü ki yevmü'l-hamis idi" (209b = Hazîne Ktb. 1365, 202b) şeklinde tesbît ediliyorsa da, 26 recebin "cum'a" ya 25'in "perşembe"ye isâbet ettiğine âid *Nusret-nâme'nin* kayıdları (220b = 213a, 213b) yine ayni kaynağın takvîm teselsülüne de uygun düştüğünden metinde târih, 25 receb olarak gösterilmiştir.

99 *Ayni eser*, 207 b.

100 Harîmî, askerin gitmek istemeyişini Ahmed Paşa'nın ma'zul olması sebebine rabt eder (*Zafer-nâme*, 49 a).

101 *Nusret-nâme*, 208 a- 209 a. Künhü'l-ahbâr'daki Ahmed Paşa'nın cüz'i zâyiâtla zahireyi Tiflis'e götürdüğü hakkındaki kayıt her halde zuhûl eseri olmalıdır. Bu ve bir takım emsâl muvâcehesinde *Künhü'l-ahbâr*'ın *Nusret-nâme*'den hulâsa edilen kısımlarının dâima kaynağı ile kontrol edilmesi lüzûmu âşikâr olmaktadır.

102 Harîmî 49a-49b, Behram Paşa'nın doğrudan doğruya hitmeğe muhâlefet etmeyip Kürd emirlerini ifsâd edip onların gitmemekdeki inâdını bahâne ettiğini; sonradan beylerbeyilerin araya girerek Ekrâdı teskin ettiklerinde Kürd beylerinin artık Behram Paşa'dan yüz çevirip ancak Sokollu-zâde ile gitmeğe rızâ gösterdiklerini ifâde ediyor.

yet Şam Beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa, bu hizmete tâlib olup[103] Tiflis Beylebreyisi ta'yin olunan Hacı Bey-zâde Ahmet Paşa'nın refâkati ve küçük kardeşi Behrâm Paşa'nın azlini müteâkıb Diyarbekir Beylerbeyiliğine getirilen Rıdvan Paşa'nın artçılığı ile 26 receb (18 eylûl) günü cuma namâzını müteâkıb Kars'dan ayrıldı[104]. Serdâr, Hasan Paşanın Zulkadriye Beylerbeyisine Tiflis'de mülâkî olup beraberce döneceklerini mülâhaza etmişdi; fakat daha Şam Beylerbeyisi Tomanis Boğazına varmadan Mustafa Paşa'nın Tiflis'den ayrıldığı öğrenildi[105]. Tomanis'e vardıkda müttefik Gürcü ve Kızılbaş'ların taarruzuna uğrayınca rüfekası Hasan Paşa'yı korkutup boğazın ancak Serdâr'ın vusûliyle geçilebileceğini ilka' edip Kars ordugâhına mürâcaatine saik olmuşlarsa da keyfiyyete muttali' olan Rıdvan Paşa'nın tahriki ile[106], Ahmed Paşa'yı öncü ta'yin edip kendisi iki tarafında Şam tüfeng-endâzı olduğu hâlde zahîre ile merkezde kalıp yanına babası bendelerinden Hasankeyf Sancağı-beyi Hâfız Mehmed Bey'i alarak Boğazı geçti. Hareketinin dokuzuncu günü, muhâfaza kuvvetinin Gürcü tagallübün-

103 Âlî, Hasan Paşa'nın 25 receb günü Tiflis'e me'muriyetinden önce, babası Veziriâzamdan: kendisini Tiflis'e göndereceklerini, mezkûr hizmeti cân u dilden kabul edip ifâ etmesi tenbihini hâvi mektub aldığını kaydeder (*Nusret-nâme*, 224a-224b) Hasan Paşa, filvakı', Serdâr tarafından bir teklif vakı' olmadan (bk. *Zafer-nâme*, 49b) huzûra çıkıp: «Ben giderim ve emr-i padişâhî edâsına cân u bâşım ile müsâraat ederim» diye hizmete tâlib olup herkesin tahsînine ve Lala Paşa'nın bir murassa' kılıç ihsânına mazhar oldu.

104 *Nusret-nâme*, gösterilen yer. Minadoi'den naklen Don Juan (s. 156). Hasan Paşa'nın Tiflis'e takviye kuvveti götürmeğe me'mur edildiğini tasrîh ediyor.

105 *Nusret-nâme*, 222b.

106 Harîmî, rüfekâsına aldanan Hasan Paşa'nın Serdâr'a müracâatı üzerine, Kars ordugâhından Tiflis'e hareket olunacağının ilân edildiğini; bu ilânın bölük halkını isyan ve inâda sevk edip: «Bu kadar zamandır ırgadlık edip elden ayakdan ve mâl ü menâlden çıkduk. Devr-i Âl-i Osman'da bu asil hizmet teklif olunmamış idi. Me'mur olduğumuz hizmetin itmâmından sonra tarîk-ı necâta revân olmak ümîdinde iken zelîl ü zebun, düşmen üstüne gitmeğe iktidârımız yoktur. Sen kande gidersen git. Alem-i humâyun ve hızâneyi biz alıruz» diye fesâda başlayup evvelâ Anadolu Beylerbeyisi'nin otağına varıp Anadolu müfsidlerini de kendilerine kazanıp fitne büyümek isti'dâdını göstermekle Ca'fer Paşa otağından çıkıp: «Yoldaşlar, bu etdüğünüz fiil eyü değildir. Düşmen içinde itâat-i ulül-emr'den hurûc, bâis-i nedâmet-i Dâreyn olup şematet-i a'dâyı mazhar oluruz. Sabredin, inşâallâhu teâlâ murâdımız müyessedir» diye askeri teskin ettiğini; Gürcü Boğazında da Hasan Paşa'nın Serdâra müracaatine vâkıf olan Rıdvan Paşa, Hasan Paşa'ya, bu cüz'î hizmet için Serdâra müracaat etmekle âlem nazarında rüsvâ olduğunu ihtâr edip gayrete getirerek derbendi geçmeğe iknâ' ettiğini kaydeder (*Zafer-nâme*, 50a-50b).

den pek bunaldığı Tiflis'e vâsıl olan [107] Hasan Paşa, şehirde bir gün istirâhat edip ertesi gün geldiği yoldan haftasına Kars'a vâsıl olup Serdâr'ın riâyet ve inâyetlerine nâil oldu [108].

9. KIRIM HANI MEHMED GİRAY'IN ŞİRVAN SEFERİ

Lala Mustafa Paşa'nın kal'e inşâsını müteâkıb Kars'daki tevakkufu sırasında (1579 eylûlü sonları) Âdil Giray'ın katledildiği şâyi' olmuşdu: Esâretini müteâkıb Kazvine götürülerek hürmet ve riâyet gören Âdil Giray [109] Şah nâmına yaptığı teşebbüslerin [110] netîcesiz kalması üzerine istiskāle uğramış; Veliaht Hamza Mirza'nın vâlidesi ve Şâh'ın hemşîresiyle zinâ töhmeti altında bırakılarak Korucular tarafından

107 *Nusret-nâme*, 221a-221b. 222b. Don Juan (s. 156-157), Hasan Paşa'nın, 4 sene sonra, Revan kal'esinin inşâsı sırasındaki Tiflis seferiyle bu def'akini biribirine karıştırıyor (aşağıda 231. nota bk); mezkûr ikinci sefere (Erzurum-Tiflis yolunu 12 günde kat'edebilecek seçkin bir müfreze ile Hasan Paşa'nın 40000 dukalık hazîneyi ciddî bir muhâtara ile karşılaşmadan Tiflis'e götürdüğüne) dâir ifâdesi bu seferin hikâyesine tekābül etse gerektir.

108 *Nusret-nâme*, 221b-222a. Âlî, Hasan Paşa'nın 16, Harîmî (51a) 22 günde Tiflis'e gidip döndüğünü tesbit ediyorlar. Muhtemelen Minadoi'ye istinâd eden Don Juan (s. 157 v. d.), yukarıki notta işâret edilen karıştırmayı müteâkıb, Hasan Paşa'nın Tiflis'e vusûlde Hacı Bey-oğlu Ahmed Paşa ile 3000 yeni asker bırakıp, kal'eyi pek müstahkem bulmayarak getirdiği nakid ve zahîreyi geri götürdüğünü kaydediyor. Gerek bu sonuncu husûs ve gerekse dönüşte, Simon'un ardçılara taarruz ederek hazînenin bir kısmını iğtinâm ettiğine âid ifâdesinde Don Juan'ın, Sokollu-zâde ile Zulkadriye Beylerbeyisi Mustafa Paşa'nın Tiflis'den dönüşlerini veya İskender Paşa-zâdenin -kezâ yukarda tafsil edilen- hezîmeti hikâyesini birbirine karıştırmış olması ihtimâli vârid-i hâtır olmaktadır.

109 Âdil Giray, Kazvin'de Divânhâne civârında bir eve yerleştirilip her türlü ihtiyacları te'min ve hizmetine korucular ta'yin edilmişdi. Kalgay Giray, Mehmed Giray Han'a ve vâlidesine gönderdiği mektuplarda Kızılbaşdan gördüğü ta'zim ve terkîmi ifâde etti (*Âlem-ârâ*, s. 173). Âlî, Şâh'ın Âdil Giray'ı kendisine dâmâd edinmek üzere sarayına kabûl ettiğini kayd ediyor (*Nusret-nâme* 226a; *Künhü'l-ahbâr* 330a). Minadoi'den naklen Don Juan (s. 152) da Şâh'ın Kalgay'ı dâmâd edinmeyi arzû ettiğini ifâde ediyor.

110 Yukarda s. 74 not 208'e bk. Şâh, bizzat Kırım Hanı'na gönderdiği, mektubda (*Mühimme* XXXVIII, 242, 8 rebî'ülevvel 987'de münderic olan Mehmed Giray'a yazılmış nâme-i humâyunda Şâh'ın kendisine gönderdiği mektûbunda) ileri sürdüğü teklîflerin ma'lûm olduğu kaydediliyorsa da nelerden ibaret olduğu tasrîh edilmiyor). Âdil Giray'ın kendi sarayında ağırladığı, mu'temed adamlarını gönderdiği takdîrde serbest bırakılıp iâde edileceğini; bundan böyle İran sarayı ile dostâne münâsebetde bulunması lüzûmunu beyân etmişdi (*Âlem-ârâ*, s. 183). Ancak Mehmed Giray, Kızılbaşın Kırım kuvvetlerini Azerbaycan muhârebelerinden tecrîd teşebbüslerine mukābil, aldığı nâmeyi Padişâh'a göndererek merbutiyyetini izhâr etmekle kendisine: bizzat Demirkapı'da Osman Paşa'ya mülâkî olarak Âdil Giray'ın kurtarılması veya Kızılbaş ülkelerinin feth ve gāreti husûsunda hizmette bulunması cevâbı verildi (*Mühimme* XXXVIII, 242).

vurularak öldürülmüşdü[111]. Kırım Hanı'nın Demirkapı'ya yaklaşmakta olduğu bir zamanda vuku' bulan bu hâdise, Tatar kuvvetlerinin Şirvân ve Karabağ'ı yağma ve tahrîbinde kamçılayıcı bir te'sir icrâ etmiş olması pek muhtemeldir.

Daha Âdil Giray'ın esîr edilip Osman Paşa'nın Demirkapı'da tahassun ettiği öğrenildikde Mehmed Giray Han, harp hazırlıklarına girişip 987 (1579) bahârında Şirvân'a dâhil olarak Kızılbaş'dan kardeşinin intikamını almağa da'vet olunmuş[112]; Lala Mustafa Paşa'ya da, Kars binâsını müteâkıb[113] umum askere serdâr ta'yin edilen Han'ı istikbâl *edip müttefikan hareketle feth ve gāretde bulunmaları* emredilmişdir[114]. Mehmed Giray, Bağçesarayı'ndan hareketden önce, Demirkapı'ya gönderilmesi havâle olunan zahîre ve hazîneyi, 10000 Tatar askeri re-

[111] Âlî, Âdil Giray'ın Şâh'ın zevcesi ve hemşîresiyle muâşakası şuyu' bulunca korucuların evvelâ - Şâh'ın mümânaatına ve «bu bir affîfedir» diye musırrâne niyâzına rağmen - zevcesini, sonra hemşiresini ve muâşerete vâsıta olan hademeyi, nihayet Âdil Giray'ı öldürdüklerini; Kalgay Giray'ın koruculara mukāvemet edip yedisini tepelediği hâlde tüfekle vurulduğunu kayd ediyor (*Nusret-nâme*, 226a-227b; *Künhü'l-ahbâr*, 330a-331b). Şeref Han ise, Hamza Mirza vâlidesinin nüfuz ve tahakkümünü çekemiyen ümerânın, onu Âdil Giray'ın ma'şûkluğu ile itham ederek izâle etmeği kararlaştırıp, tahrik ettikleri bir grup vâsıtasiyle, kocasının elinden zorla aldırıp katl ettirerek bir gün cesedini uryân bıraktıklarını, sonra Âdil Giray'ı da yüz nefer mirzâlariyle helâk ettiklerini ifâde ediyor (*Şeref-nâme*, II, 261. *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i evvel*, s. 53'de ayni mütâlâ'a tekrarlanmaktadır). Don Juan (s. 152-153), Minadoi'nin zinâ töhmetiyle Begüm ve Âdil Giray'ın katl edildiğini ifâde ettiğini, kendi öğrendiklerinin ise, Tatar prensinin dâmad olarak Safevî hükûmeti üzerinde nüfuz kazanmasını, aralarına bir yabancının girmesini istemeyen ileri gelenlerin, ma'sûm olduğu hâlde Begümü töhmet altında bıraktıkları yolunda olduğunu kaydediyor. İskender Münşî, her hâlde Safevî hanedânına müteallik çirkin hâdiseleri meskût geçmek meylinin netîcesi olarak, gûyâ Azerbaycan'da huzûr olmadığı için başka bir kal'eye nakl etmek üzere gönderilen korucuların maksadlarını anlatmağa fırsat bulamadan Âdil Giray'ın hücûmuna ma'ruz kalıp vâkı' müsâdemede Kalgay'ın ve etba'ının telef olduğunu, hâdisenin tamamen cehâlet ve sûitefehhüme mebni olduğunu kayd ediyor (*Âlem-ârây-i Abbâsî*, s. 173).

[112] Han Hazretlerine nâme-i humâyun: *Mühimme* XXXVIII, 99 (5 safer 987). Lokman (94b), Mehmed Giray'a 987 muharreminde 100000 fluriden ziyâde in'âm ile çadır, otâk-ı hassa ve müteaddid hil'atler gönderilerek Demirkapı'dan Şirvân'a varmasının buyurulduğunu kaydediyor.

[113] Serdâr'a Kars kal'esi inşâatı bitmeden Han'a mülâki olmaması tenbih olunmuşdu: *Kezâ*, 321 (12 rebî'ülâhır 987).

[114] Vezir Mustafa Paşa'ya gönderilen hükme bk. *Kezâ* 317 (12 rebî'ülâhır); te'kid, 235 (26 rebî'ülâhır). Yakında Demirkapı'ya müteveccihen hareket edeceğini bildiren Kırım Hanını, yaklaştıkda maiyyeti askeri ile istikbâl etmesi hakkında Vezîr Osman Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 322 (26 rebî'ülâhır). Gönderdiği Receb Ağa vasıtasîyle serdârlık berâtının irsâl olunduğu, acele Demirkapı'ya hareket etmesi, Osman Paşa ve Buhâra hâkimi Abdullah Han'la haberleşmesi ve Mustafa Paşa ile sefer husûsunu müşâvere etmesi

fâkatinde Azak Sancağı-beyi Mehmed Bey'e tevdi' edip kendisi müteâkıben yola çıkdı (26 temmuz 1579)[115]. Mehmed Bey, 4 recebde (27 ağustos) Demirkapı'ya vâsıl olup Osman Paşa'ya Pâdişâh'ın mektûbunu takdîm etti. Mehmed Bey, Han'ın iltimâsiyle Derbend Beylerbeyliği ve "Bahr-i Kulzüm Kapudanlığı"na ta'yin olunarak riâyet olundu[116].

Kırım Hanı, maiyyetindeki kalabalık kuvvetlerle[117] 74 menzilde Demirkapı'ya vâsıl olup Osman Paşa ve Demirkapı'daki asker tarafından istikbâl edildi (18 şa'ban=10 ekim). Kırım kuvvetleri Hazer kenarında kondurularak ziyâfetler verilip hediye ve ihsanlar takdîm ve tevzi' olundu[118]. Sonra Şirvân'ın istirdâdı ve Azerbaycan'ın gāreti maksadı ile Demirkapı'dan ayrılarak Şabrân'a vâsıl olundukda, Kızılbaş'ın Şirvân vâlisinin Şemahı'da muhârebeye intizar ettiği öğrenilerek Dîvâne Kaykı serdârlığında bir kısım kuvvetler Şemahı üzerine me'mur edildi. Muhammed Halîfe bir müddet muhârebe edip Tatar kuvvetlerinin gittikçe takviye aldığını görünce firâra niyyet ettiyse de atından yıkılıp esîr edildi; firârîlerden ba'zıları da suda boğuldular[119].

hakkında Kırım Hanı'na nâme-i humâyun: *Kezâ,* 324, 26 rebî'ülâhır (*Zübdetü't-tevârîh'* 94b'de İstanbul'daki Tatar hanı adamının Güllü-zâde Mehmed Bey'le «sür'at ve şitâb üzere» Han'a varıp beraberce sefere iştirâk etmelerinin emrolunduğu kaydediliyor); taleb ettiği levâzım ve mühimmâtın adamı Receb Ağa vasıtasiyle yakında gönderileceği, müşârünileyhi beklemeden hareket etmesi hakkında Sadrıâzâm'ın Han'a mektûbu: *Kezâ,* 371.

115 Mehmed Giray Han'ın, Şirvân'a gidip Kızılağaç'a kadar Kızılbaş ülkesini gāretini müteâkıb, kapıcı-başısı Lâçîn Ağa vasıtasiyle Serdâr'a gönderdiği mektûba bk. *Nusret-nâme,* 241a-241b. Şirvân'daki askerin mevâcibi için Dergâh-ı âli yaya-başılarından Süleyman'la Kefe'ye 50000 altun gönderilip Azak Beyi Mehmed Bey'le berâber Şirvân'a îsâl olunacağına dâir Osman Paşa'ya hüküm: *Mühimme* XXXVIII, 248 (8 rebî'ülevvel 987); kezâ, Azağa gönderilen Süleyman Sübaşı'nın vusûlünde Mehmed Bey'i yanına koşup sâlimen Demirkapı'ya ulaştırması hakkında Kırım Hanı'na nâme-i humâyun: *Kezâ,* 297 (4 rebî'ülâhır 987). Mehmed Beyin 1000 yeniçeri, 20 darbzen ve «bir mikdar tatar askeri» ile Kırım Hanından mukaddem Demirkapı'ya vusûlü hakkında bk. *Şark Seferleri,* 16b-17a. Ayni yerde, müteâkıben Mehmed Giray Han'ın 30 darbzenle mülâkî olduğu tasrih edilmişdir.

116 Han'ın Mustafa Paşa'ya mektûbuna bk. *Nusret-nâme,* 241b. Âsafî (96a), ömrünü irtişâ ile geçiren Mehmed Bey'in, Han'ın ricâsı üzerine Derbend muhâfazasında beylerbeyi olarak bırakıldığını; fakat korkusundan firârı ihtiyar etmekle Osman Paşa tarafından katli emredilmişken yine Mehmed Giray'ın şefâatiyle afvedilip Derbend'e gönderildiğini kaydediyor.

117 Mehmed Giray Han'la gelen Kırım kuvvetlerinin mikdârı, *Şecâat-nâme*'de (94b) 100000, *Şark Seferleri,* (16b-17a) ve *Zafern-âme*'de (41b) 80000 olarak gösterilmişdir.

118 Mehmed Giray'ın Serdâr Mustafa Paşa'ya mektubu: *Nusret-nâme,* 241b. Ayrıca bk. *Şecâat-nâme,* 94b-96a, 96b; *Şark Seferleri,* 17b; *Zafer-nâme,* 41b.

119 Mehmed Giray'ın mektûbunda: Şemahı'da 15000 Kızılbaş kuvvetinin bulunduğu ve vuku' bulan muhârebede 2000'inin telef olduğu kaydedilmektedir (*Nusret-nâme,* 242a). Ebûbekir (17b), Kaykı Bey'e, bir kısım Osmanlı kuvvetleriyle berâber 10000 Tatar'ın

Mehmed Giray Han ve Osman Paşa, 2 ramazanda (23 ekim)[120] Şemahı'ya girerek şehirde üç gün ikāmet ettiler. Şirvân'ın her tarafına müfrezeler gönderilip Kızılbaş kuvvetleri tard ve imha edildi[121], Bakû-yu müdâfaa eden 600 Kızılbaş üzerine gönderilen kuvvetler, şehri zabt ve müdâfîleri kılıçdan geçirip Han Ali ve Maksûd Sultan'la 20 Kızılbaşı esir ettiler[122].

Şemahı'dan, Kızılbaş tarafından yakılıp tahrib edilmiş olan Ereş'e teveccüh eden Kırım Hanı, Lala Mustafa Paşa'nın Kazvin fethine gidilmek üzere Gence'de buluşma taahhüdüne riâyet edemiyeceğini öğrenince huzursuz oldu. Mustafa Paşa'nın Kars'dan Erzurum'a dönmesi keyfiyeti ise asker arasında hoşnudsuzluğu mûcib olup Tatarlar Kür'ü geçerek Kızılbaş ülkesine girmeğe muhâlefet ettiler. Fakat Osman Paşa'nın telkîniyle nihayet Ereş karşısındaki nehir geçilip Gence, Karabağ, Muğan ta Kızılağac'a varıncaya kadar bütün şimalî Azerbaycan yağma ve gāret olunup büyük mikyâsda esir ve ganîmet toplandı. [123].

Keyfiyyeti bildirerek mülâkata intizar eden Kırım Hanı, Lala Mustafa Paşa'dan: Kışlalara dağılan askere, kendisine mülâkî olmak üzere Erzurumda toplanmaları emredildiği; münâsib olanın Şirvân'da kışlayıp mütemâdiyen düşman ülkesini yağma ve tahrîb etmesi olduğu yolunda bir cevâb aldı[124]. Soğukların bastırması üzerine Mehmed Giray, avdette isticâl gösterdi[125]. Han, Osman Paşa'nın Şirvân'da kışlaması hakkındaki teşviklerini umursamayıp ancak, kardeşi Gazi ve oğlu Saâdet Giray kumandasında cüz'î bir kuvveti Şirvân serdârının

koşulup sonradan takviye edildiğini ifâde; fakat - Âsafî'nin âni olarak basıldığı mütalâası (*Şecâat-nâme*, 97a) hılâfına - kızılbaşın keyfiyetden haberdar olup bir mikdâr muhârebeden sonra firâr ettiğini beyân ediyor.

120 *Nusret-nâme*, 242a.

121 *Şark Seferleri*, 17b. Âsafî (99a), Şirvân'a yayılan Tatarların reâyaya zulm ettiklerini kayd ediyor.

122 *Nusret-nâme*, 242a; *Şecâat-nâme*, 97b-98a.

123 Mehmed Giray'ın mektubu (*Nusret-nâme*, 242a); *Şecâat-nâme*, 99a-102a. Gence gāreti sırasında Kızılbaşa esir düşüp bir sene sonra halâs olan Ebûbekir b. Abdullah, Berde (Berda'a) kasabasında üç gün oturak verilip Tatar'ın her tarafa dağılarak yağmaya daldığı toplanan ganîmetlerle 20-30000 esirin orduda büyük bir ucuzluk tevlîd ettiğini ifâde ediyor (*Şark Seferleri*, 17b-18a). *Şeref-nâme*'de (II, 272) ise Tatar'ın topladığı kız ve oğlan esirin mikdârı 100000 olarak gösterilmişdir. Gence gāreti müjdesi şevvâl evâilinde İstanbul'a vâsıl oldu (*Zübdetü't-tevârîh*, 95a).

124 Mustafa Paşa'nın mektûbu sûreti: *Nusret-nâme*, 244b-246a'dadır.

125 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 184 de, Kırım Hanının avdetine, Vezir Mirza Selmân kumandasındaki Kızılbaş kuvvetlerinin yaklaşmasının mü'essir olduğu ifâde ediliyor.

yardımına bırakmakla iktifâ edip sür'atle döndü[126].

Kırım kuvvetlerinin geri dönmesi Osman Paşa askeri arasında panik yarattı: Bir kısım asker birbiriyle kavga ederek Erzurum yolunu tuttular; fakat çoğu yollarda dökülüp Gürcüler tarafından soyuldu; Erzurum'a ulaşanlar da Lala Paşa tarafından tecziye edildi[127].

Han-zâde Saâdet Giray'ın, babasının da'veti ve Selmân Han'ın yaklaşmasından duyduğu korku sebebi ile Osman Paşa'nın nasihatını dinlemeyip Şirvân'dan ayrılması[128] üzerine pek cüz'î kuvvetlerle kalan Gazi Giray, Osman Paşa tarafından takviye edilip[129]; isyan ve şekāvetten geri durmayan Kûre tâifesinin te'dîbine me'mur edilen ordunun pişdârlığını yaptı. Vâki' muhârebede ağır zâyi'ât verip dağlara firâr eden eşkıyâ, meskenleri yakılıp; ehl ü ıyâlleri esir edilerek aman dilemeğe ve harac ödemeğe icbâr edildi[130].

Şâh'ın ve Hamza Mirza'nın Tebriz'de bulunduğu bir sırada, Kırım Hanı'nın Demirkapı'ya vâsıl olduğu öğrenilerek Hamza Mirza'nın Tebriz'de kışlaması, Vezir Mirza Selmân'ın güzîde askerle Şirvân'a gidip Tatar'la karşılaşması kararlaştırmışdı[131]. Vezirin Şirvân'a vusûlünde Tatarlar, Karabağ ve Muğan gāretini bitirip Kırım yolunu tutmuşlardı. 30000 kadar Kızılbaş'ın Şirvân'a girmesi üzerine havfa düşen Şirvanlı-

126 *Şecâat-nâme*, 105a-105b. *Şark Seferleri*, 18b'de Şirvân'da bırakılan Tatar kuvveti 10000 olarak gösterilmişse de bu rivâyet pek îtimâda şâyan görünmüyor. 19 zilka'dede serdârlıkdan azl edilerek İstanbul'a çağırıldığını muhtevî hatt-ı humâyûnu alan Lala Mustafa Paşa, Mehmed Giray'ın adamı olup İstanbul'dan Şirvân'a müteveccihen dönen Lâçîn Ağa ile gönderdiği son mektûbunda Kırım Hanı'na: kendisi ile mülâkatı çok arzû edip beklediğini, fakat İstanbul'a da'vet edilmekle bundan mahrum kaldığını; Pâdişâh'ın kendisini tebcîlen gönderdiği kılıç, hil'at ve 1000 sikke altının tevâbi'i için irsâl olunan atıyyelerin kışın şiddeti sebebi ile gönderilemeyip bahara ta'lîk edildiğini beyân etmişdir (*Nusret-nâme*, 250b-251b). Mehmed Giray'ın Kefe'ye gelmek üzere olduğu haberi 987 zilhiccesinde İstanbul'a vârid olduğu gibi, Hân'ın Kırım'a vusûlünü bildirmek üzere gönderdiği Kapıcıbaşısı Hurrem Bey ile Güllü-zâde 988 saferinde devlet merkezine vâsıl oldular (*Zübdetü't-tevârîh*, 95a).

127 *Şecâat-nâme*, 103a-105a, 106a-107a.

128 *Ayni eser*, 109b-111b.

129 Âsafî (112a), Gazi Giray'ın maiyyetinde 2-300 Tatar kuvveti kalmışken emrine verilen bir sancakbeyi ile maiyyetinin bin kişiden ziyâdeye çıkarıldığını beyân ediyor.

130 *Ayni eser*, 112b-113a. Harîmî, - «Küre» yerine - Kavm-i Teberseran ve Kaytagî ve Kapçakîler üzerine yürünüp (کورکوره) boğazında vâki' muhârebede 200 şehide mukâbîl âsilerin 1000 maktûl verip firar ettikleri; Derbend'den öte 50-60 fersah yakılıp yıkılıp taş taş üzerinde bırakılmadığı ve eşkıyânın harâc vermek üzere aman dilediklerini kayd ediyor (*Zafer-nâme*, 42b-44a).

131 *Âlem-ârây-ı Abbâsî*, s. 183.

lar harac takdim ederek arz-ı ubûdiyyet etmek istedilerse de Selmân Han'ın şiddetli hareketi karşısında dağlara sığınmak zorunda kaldılar[132]. Şemahı üzerine gönderilen kızılbaş karakolu, maiyyetinde Kaykı Mustafa Bey olduğu hâlde Dal Mehmed Bey'in kumanda ettiği cüz'i bir kuvvet tarafından basılıp hezîmete uğratıldığı gibi[133] Gazi Giray'ın gayreti ve dağlardan inen Şirvânlıların savleti karşısında -Ebûbekir Mirza'nın kızılbaş kesretinden korkarak firârına rağmen- Kızılbaş'lar bozguna uğrayıp Kür'ün ötesine atıldılar. Bu bozguna, aralarındaki tefrika ve umumî kıtlığın inzimâmı üzerine, Kızılbaşlar, Şirvân ve Demirkapı zabtından ferâgat ederek Tebriz'e dönüp Şâh'a mülâkî oldular[134]. Osman Paşa da bu fırsattan istifâde ederek, Kızılbaş tarafından tahrib edilmiş olan Bâkû kal'esini ta'mir ve tahkîm ettirerek dağılan ahâlisinin şehre dönmesini te'min etti[135].

10. KOCA SİNAN PAŞA'NIN SERDÂRLIĞI ve KIZILBAŞ'IN SULH TEŞEBBÜSÜ

A. LALA MUSTAFA PAŞA'NIN SERDÂRLIK'DAN AZLİ ve SİNAN PAŞANIN GÜRCİSTAN SEFERİ

Sokollu Mehmed Paşa'nın ölümü, Lala Mustafa Paşa'yı kıymetli bir hâmîden mahrum ve rakîbi Koca Sinan Paşa'nın aleyhindeki tahrikâtının müsmir olmasını[136] ve bi'n-netîce serdârlıkdan azlini intac etti.

132 *Şecâat-nâme*, 113b-114b.

133 *Ayni eser*, 115a-116b.

134 *Ayni eser*, 117a-119b. *Âlem-ârâ*, s. 184'de : Hahmir'de toplanan Şirvân ve Dağıstanlılar üzerine me'mur edilen Türkmen Emîr Han'ın muvaffak olamaması üzerine Şahruh Han'ın Şirvân'a girmeğe hazırlandığı ; fakat bu hareketin Emîr Hanı gücendirip ümerâ arasında tefrika çıkmasına sâik olarak Kızılbaşı hareketden alıkoyduğu ; ümerâ arasındaki nifak ve memleketde hüküm süren kıtlığın muvaffakiyetsizlik âmili olduğu; Şirvân vâliliği ümerâdan kime teklif edildiyse kabûl etmeyip netîcede bir hâl çaresi bulunamıyarak Tebriz'e dönmek zorunda kalındığı beyân edilmektedir. *Şeref-nâme*, II, 272'de de Kızılbaş ümerâsı arasındaki nifak ve rekabetle, hüküm süren kıtlığın ric'ati mucib olduğu keyfiyyetine işâret olunuyor.

135 Âsafî (120a-121a), «Badkûye» ta'mirinin 4-5 ay sürdüğünü ; reâyânın toplanan vergiler mukâbilinde ve zor kullanılarak çalıştırıldığını ; tarafeynin mütemâdi uğrağı olması sebebiyle şehrin dağılan halkının kal'e inşâsını müteâkıb yerlerine dönerek evlerini ta'mir ettiklerini ifâde eder (Krş. *TOEM* IV, 1427)

136 Âlî, seferin bidayetindeki rekabetlerini kaydettikden sonra Sinan Paşa'nın, Lala Paşa'nın arkasından fitne ve fesad ekmekden hâli kalmayıp kâh arzlarını tekzîb edip, kâh : «Beni gönderin, varayın, umûmen vilâyetlerini alayın ; Şâh'ın ser-i kem - bahtını kesüp tâc-ı sürhserânla Dîvânhâne-i humâyûnu yaraklayın» diye merdlik da'vâsında bulunarak nihâyet azlini te'min ettiğini kayd ediyor (*Künhü'l-ahbâr*, 332a v.d.)

Mustafa Paşa, keyfiyyeti öğrenip İstanbul'a hareket etmesi tenbîhini ihtiva eden emri alınca [137], Van Beylerbeyiliğinden azledilmişken [138] Serdâr kaymakamı ta'yin olunan Husrev Paşa'ya serhaddi tevdi' edip Erzurum'dan ayrıldı.

Kaymakam Paşa'nın icrâatı hakkında Âlî'nin zabt ettiği iki mektub ma'lûmumuzdur: Aleksandr Han'a gönderilen birincisinde Husrev Paşa: Geçen sene Şirvân'a gidip dönen ordunun yolunu temizlemekte ve Tiflis muhâsarasını def' etmekteki kusûrunu imâ ve yeni serdârın intikamının şiddetli olacağını hatırlatarak Tiflis'e zahîrece yardım, Kızılbaş tekliflerine muhâlefet ve Şirvân ahvâlini bildirmesini tenbih etmişdir. Mahmud Han'a (Simon) gönderdiği diğer mektûbunda ise: Ülkesinin başkasına verilmesinin "gadr-i sarîh" olduğu; şimdiden "ahd ü aman" ricâ edip Tiflis'deki askere muâvenet ederse, ülkesinin "Livâ-i pâdişâhî" ile kendisine tevcîhine delâlet edeceğini hatırlatmışdır [139].

987 şa'bânı ortalarında [140] Şark serdârlığı'na ta'yin olunarak maiyyetine me'mur ümerâya gerekli emirler irsâl edilen [141] Koca Sinan

[137] Lala Paşa'nın İstanbul'a dönmesine mütedâir emr-i humâyun Erzurum'a 19 zilka'de 987 de vârid olduğu gibi, yeni serdâr, Selam Çavuşu Ken'an'ı göndererek keyfiyeti iblâğ etmişdi: *Nusret-nâme*, 250b. Lokman, Ken'an Çavuş'un şevvâl evâhırında Erzurum'a gönderildiğini tesbit ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 95a).

[138] Husrev Paşa'nın Van Beylerbeyiliğinden azline, kethudâsı iken Erciş Sancağı-beyliğine inhâ ettiği Sinan'ın vâkı' mâcerâsı ve âkıbeti sebeb olmuşdu: Sinan Bey, mefruz Nahcıvan Beylerbeyiliğine nâil olup - Husrev Paşa'nın muhâlefetine rağmen - Makû'dan ileri hareketle Kızılbaş ülkesine girmiş ve fakat hezîmete uğrayarak ric'at etmişdi. Husrev Paşa, kendisini tevkif ve Van kal'esinde habs ederek keyfiyyeti İstanbul'a arz etmişken, Sinan'ın tâ'undan ölmesi, Husrev Paşa'nın «Nahcıvan beylerbeyisinin izâlesine sebeb olmuşdur» töhmetiyle azlini intâc etti (*Nusret-nâme*, 235b v.d.).

[139] *Ayni eser*, 256b-258a, 258a-259b.

[140] 20 şa'ban 987 tarihli bir hükmü (*Mühimme* XXXVIII, 377) müteâkıb derc edilen şu kayıd Sinan Paşa'nın serdâr ta'yin edildiği târihin istidlâline imkân vermektedir: «Sinan Paşa hazretleri serdâr olmağın ol târihden âhır beylik sefer kaydı tutulmuşdur».

[141] Sinan Paşa ile 988 bahârında şark seferine me'mur edilen Şam, Diyarbekir ve Haleb beylerbeyilerine nevrûzdan önce irsâliyelerini İstanbul'a göndermeleri hakkında hüküm: *Mühimme*, XXXIX, 373 (27 zilhicce 987). Şark seferine me'mur edilen Şam Beylerbeyisi Hasan Paşa'ya, Aclûn Beyini Şam muhâfazasına bırakması hakkında hüküm: *Mühimme* XL, 609 (25 ramazan 987). Sancağı askerini muhâfazaya koyup kendisi maiyyeti ile Şark seferine hareket etmesi hakkında Bosna beyine hüküm: *Mühimme* XXXIX, 497 (26 muharrem 988); kendileri muhâfazada kalıp sancağı askerini serdâr Sinan Paşa'ya göndermeleri hakkında İçel ve Yanya Sancak-beylerine hüküm: *Kezâ*, 643 (5 rebî'ülevvel), 801 (23 rebî'ülevvel 988). Sinan Paşa'nın konacağı menzillerde arpa, saman, ot, odun, yiyecek maddelerinin hazırlanıp câri narh üzerinden askere satdırılması hakkında Ankara, Ayaş, Murtazaâbâd... kadılarına hüküm: *Kezâ*, 563 (11 safer 988).

Paşa, 10 rebi'ülevvel 988(=25 nisan 1580) pazartesi günü Üsküdar'a geçerek şarka hareket etti [142]

Sinan Paşa Erzurum'a vâsıl olup askerin toplanmasını beklerken Zulkadirlu Hacı Maksud Bey riyâsetinde bir İran sefâret hey'eti [143] mülâkî oldu.

Serdâr, Çermik sahrasında sefirlerin huzûru ile askere alay göstermelerini emretti. Anadolu, Karaman, Diyarbekir, Şam, Rum, Haleb ve Zulkadriye beylerbeyileri ile Van'dan münfasıl Husrev Paşa'nın, 10000 yeniçeri ve 3000 den ziyâde bölük halkının iştirâk ettiği geçid resminden sonra elçiler, Şah'ın arzusuna uyularak İstanbu'la gönderildi [144].

23 cumâdelâhıre (4 ağustos) perşembe günü, mu'tad merâsimle Üsküdar'dan İstanbul'a geçirilen Maksud Bey, Atmeydanın'da "Mîralem Sarayı"nda misâfir edildi. Pazar günü, Pâdişâh'ın devlet erkânı ve askerle, sur hâricinden şehre girişini temâşâ eden Elçi, 4 recebde (15 ağustos) Dîvân-ı humâyûn'a kabul olunarak getirdiği hediye ve nâmeyi takdim edip el öptü. Şah nâmesinde: Birâderi İsmâil Mirzâ'nın mütelevvin ve îtidalden mahrum mizacı sebebi ile vâki' ef'âlinden münkesir olunmam ası îcâb ettiğini îzâh; mukaddema elçilikle gönderilen Veli

142 *Zübdetü't-tevârîh*, 95a. *Mühimme* XXXIX, 524 (29 muharrem 988)'de, Serdâr'ın safer sonlarında Üsküdar'a geçerek rebî'ülevvel bidâyetinde şarka hareket etmesi emrolunduğu zikrediliyorsa da ubûrun ve binnetîce azîmetin geciktiği anlaşılmaktadır.

143 Şâh'ın sulh teşebbüsünde bulunmak üzere Maksud Sultan'ı elçilikle göndereceğini haber alan Van Beylerbeyisi, vusûlünde elçinin İstanbul'a gönderilip gönderilemiyeceğini sordukda, evvelâ : maîşetini te'min edip refâkatine yarar adamlar koşup göndermesi (*Mühimme* XXXIX, 580 : 17 safer) ; sonra, elçiden. feth olunan ülkelerden ferâgatleri ve geçen sene tecâvüz ve ta'addîde bulunan Gürcülerin te'dîbi için gönderilen Sinan Paşa'ya yardım edeceklerine dâir getirdiği nâmede sarâhat olup olmadığını sorup bu şartlar dâiresinde sulha tâlib olmuşlarsa elçiyi tutmayıp İstanbul'a göndermesi ; mezkûr hususlar Şâh'ın nâmesinde münderic olmayıp mücerred sulh ahvâlini müzâkere için gelmişse alıkoyup müsta'celen arz etmesi emredilmişdir (*Kezâ*, 637 : 5 rebî'ülevvel 988). Safer içinde Erzurum'dan gelen Handân Ağa'nın, vusûlünü bildirdiği Kızılbaş elçisinin (bk. *Zübdetü't-tevârîh*, 95a), Maksud «Beğ» in gönderilmesi ile alâkalı olması muhtemeldir. Maksud Beğ'in muvâsalatı haberi İstanbul'a rebî'ülâhır sonlarına doğru vârid oldu : «Acem'e varan, Hızır Çavuş gelüp Acem'den Maksud Beğ elçilikle geldüği haberi getirüp girü Erzurum'a gitti» (*Kezâ*, 95b).

144 *Künhü'l-ahbâr*, 335a v.d. ; *Şark Seferleri*, 19b. Serdâr'ın ulak gelip «Acem'den gelen elçi Erzurum'da mülâkî olup der-i devlete yolladığın söyledi» (*Zübdetü't-tevârîh*, 95b : cumâdelûlâ sonları). Müneccimbaşı, «zâhiren sulh iltimasına, lâkin ma'nen de ahvâl-i serdârı tecessüse» gelen elçinin, Sinan Paşa'nın evzâından bir leffâf (لفاف) adam olduğunu istidlâl ederek döndüğünü ifâde ediyor (*Sahâ'ifü'l-ahbâr*, III, 547). Don Juan (s. 159), Levend-oğlu İskender (Aleksandr) in Şâh'a tavsıyesi üzerine gönderilen sefâret hey'etinin hiçbir şey yapmadan döndüğünü nakleder.

Bey'in serhad'de tevkif ve habs edilmesiyle, Osmanlı kuvvetlerinin giriştiği katl u gāret ve müslüman kadını ve çocuklarını esir etmelerinden şikâyet; sulhün yeniden te'essüs edip İran tebaasının emniyyet ve sükûna kavuşmasını, hacıların âsâyiş ve huzûr içinde edâ'-i hacc etmelerine müsâade olunmasını rica etmişdir [145]. Tekrar Dîvân'a kabûl ve ziyâfet olunarak cevâbî nâme ve dönüş icâzeti verilen Maksud Bey, şa'banın ilk (11 eylûl) günü Üsküdar'a geçerek memleketine avdet etti [146].

Sinan Paşa, büyük birâderi Mahmud Paşa'yı Erzurum, Erzurum Beylerbeyisi olan Mehmed Paşa'yı Kars muhâfazasına me'mur ederek cumadelâhıre evâsıtında (1580 temmuzu sonları) Tomanis boğazına vâsıl oldu. Şiddetli yağan yağmurlar sebebi ile kal'e ta'miri mümkün olmayıp yedi günlük istirâhatden sonra tehlikeli boğaz geçildi. Bu sırada Kapıcılar Kethudâsı Yemişçi Hasan Ağa sadâret mührü ile gelip Sinan Paşa'ya Vezîriâzam olduğu müjdesini verdi [147]. Kızılbaş Kazak Han'ın azıkçılara tecâvüzüne rağmen [148] ordu yoluna devamla Tiflis'e vâsıl olup bir müddet istirâhat etti [149].

Tiflis muhâfazasındaki askerin şikâyeti üzerine Hacı Bey-oğlu Ahmed Paşa beylerbeyilikden azl edilip yerine, Lala Paşa'ya arz-ı itâat eden Gürcü meliklerinden olup, ihtidâ ederek Yusuf ismi ve yeni serdârın "Sinan" lâkabı verilen Giorgi Bey ta'yin olundu. Kal'enin mühimmâtı görülüp, getirilen zahîre teslim, muhâfaza kuvveti kısmen tebdîl edildi. O sırada Şah'ın mühimce kuvvetlerle hareket edip Tiflis

145 Nâmenin metni, *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i evvel*, s. 202-210'da nereden alındığı tasrîh edilmeden derc edilmişdir. Türkçe tercümesi için bk. Es'ad Efendi Ktb. nr. 3384, 88b-89a.

146 *Zübdetü't-tevârîh*, 95b.

147 *Künhü'l-ahbâr*, 335b-336a. Lokman, Hasan Ağa'nın 18 cumâdelâhıre Pazartesi gecesi yola çıkarak receb evâsıtında «Tomanos» derbendinde Çamurlu Konak denilen yerde Serdâr'a mülâkî olduğunu tesbît ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 95b).

148 Âlî, azık tedârikine çıkan Safed Beyi Ömer'in 200 adamiyle münhezîm olup şehid düştüğünü kaydediyor (*Künhü'l-ahbâr*, 333a). Minadoi'ye istinâd eden Don Juan (s. 159-160), etrâfı yağmalayan Gürcülere mukabele etmek üzere intizamsız olarak ileri atılan Şam Yeniçerileri Ağası ve Safed Beyi Ömer kumandasındaki az mikdarda kuvvetin Simon tarafından katl-i âm edildiğini ve ancak Şam Yeniçerileri Ağası «Tal» - oğlu'nun kurtulduğunu naklediyor. Ayni kaynağa dayanan Hammer ise (VII, 76, not 2) Minadoi'nin bu tecâvüzler sırasındaki Osmanlı zayi'âtını 2000 e çıkardığını ifâde ediyor.

149 Tiflis'de tevakkuf müddeti, Ebûbekir'e göre «10» (*Şark Seferleri*, 20a), Âlî'ye göre «birkaç gün» dür.

havâlisine geldiği[150] ve ormanlık sâhada pusuya girdiği şâyi' olarak Serdâr'ın huzûru kaçdı. Aleksandr Han'ın mülâkata gelmemesi ve hattâ Şah'la münâsebette olduğunu îmâ eden tasni'âtı[151] Serdâr'ın büsbütün vehmini tahrîk ettiğinden Tiflis'den avdete karar verildi.

Pişdâra me'mur edilen Behrâm Paşa, ayrı bir yoldan Tomanis'e teveccüh ettiyse de Gürcü eşkıyâsı korkusundan yoluna devâm edemiyerek geri dönüp kısm-ı küllîye iltihak etti. Gürcüler orduya hayli hasâret verip esir aldılar; yollarını kaybeden yük hayvanları uçurumlardan aşağı yuvarlandılar. Nihâyet ormanlık sahadan çıkılıp Gürcü tasallûtundan halâs olundu[152]. Bu sırada sâbık Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın vefâtı haberi vârid oldu[153]. Kars'a vusûlde, Şâh'ın Arpa-çayı'na kadar gelmişken avdet ettiği öğrenilip Tebriz fethi için hazırlık yapılması emredilmişken Kızılbaş'dan Haydar Ağa elçilikle gelip sulh taleb etmek üzere "yarar" elçi ve hediyelerin yakında gönderilmek üzere olduğunu arzedince seferden ferâgat olunup elçilerin huzûriyle, düşmanla hakikî bir temas vâki' olmuşca-

150 Şâh'ın Kazvin'den kalkıp Revan taraflarına geldiği İstanbul'da haber alınarak (Lokman, şa'ban içinde İstanbul'a dönen Yemişci Hasan Ağa'nın, Şâh'ın Tebriz'den kalkıp Gürcü âsileriyle orduya hücûm etmek kasdında olduğu tutulan câsusdan öğrenilince Kars'a avdet olunduğu haberini getirdiğini kaydediyor: 95b) telâşa düşülmüş ve Erzurum Beylerbeyisinden câsuslar vâsıtasiyle, Kızılbaşın Serdâr üzerine mi, yoksa serhadlerden birine mi yürümek üzere olduğu; bütün askerinin Şâh'ın yanında olup olmadığı, tefrik ettiği kuvvetler varsa nereye ve ne mikdar gönderdiği hususlarının tahkîkı istenmişdir (*Mühimme* XLIII, 502: 29 şa'ban 988).

151 Âlî, Aleksandr Han'ın, Lala Paşa'yı telmîhen: «anların pîr-i rûşen-zamîr idüğüne inandım» ve Sinan Paşa için de: «bunların 'unfuvân-ı şebâbının akz-ı ahde bâdî vü bâis sandım» diyerek mülâkata icâbet etmediğini; hattâ bir kaç Gürcüyü kızılbaş kılığına sokup tasni' edilmiş mektubların gûyâ Şâh'dan kendisine getirildiğini, askerin eline düşürerek Serdâr'ın vehmini tahrik ettiğini kaydeder. (*Künhü'l-ahbâr* 337a).

152 Don Juan (s. 160), yem tedâriki için ordudan ayrılan öncülerin, maiyyetinde Simon kuvvetleri olduğu hâlde Tokmak Han tarafından bastırılıp «7000» kayıp verdiğini fakat Serdâr,ın zamanında yetiferek Kızılbaşları ta'kîb ve zayi'âtla ric'ate mecbur ettiğini nakalediyor.

153 Ma'zulen İstanbul'a çağrılan Lala Paşa, bir müddet teveccüh-i pâdişâhîden mahrum kaldı. Nihâyet Sadrıâzam Ahmed Paşa'nın vefâtı (Lokman, Mustafa Paşa'nın, daha 8 rebî'ülevvelde, Dîvân'a peşkeşini çekmeden, Vezîriâzam ifâkat buluncaya kadar «kazâyâ dinlenmeğe» me'mur edildiğini, 12 rebî'ülevvel gecesi Ahmed Paşa'nın vefâtından dört gün sonra peşkeşini çekdiğini ifâde ediyor: *Zübdetü't-tevârîh*, 95a), Sinan Paşa'nıd şarka hareketi ve hususiyle divân-ı humây3nan kadîm vüzerâdan hâlî kalması üzerine vücûduna ihtiyac duyulup sadâret mührü verilmeden 4 aya yakın bir müddet vezîriâzamlık hizmetine vekâlet etmesi münasib görüldü. Mührüs rakibi S;nan Paşa'ya (18 cumâdelâhıre pazartesi gecesi; *Lokman*, 95 b) gönderildiğini görmekle müte'ellim olan Mustafa Paşa; yetmişini geçkin olduğu halde 988 cumade'l-âhıresinin 25 inci günü vefât etti (*Nusretnâme*, 259b-260b; *Künhü'l-ahpâr*, 322b-334b).

sına büyük bir manevra icrâ edildi[154]. Serdâr Kars'ı müstakil bir beylerbeyilik hâline getirip Husrev Paşa dâmâdı Silistre Sancağı-beyi Hızır Bey'e tevcih etti. Ramazânın girmesiyle Kars'dan kalkılıp Hasankal'esinde yirmi gün kadar kalınıp bayramı yaptıkdan sonra şevvâl bidâyetinde (9 kasım 1580) Erzurum'a vâsıl olundu[155].

Serdâr, yeniçeri ve bölük halkına Erzurum civârında kışlaklar ta'yin edip eyâlet askerinin yerli yerine gitmelerine icâzet verdi; kışın hitâmına kadar Erzurum'da tevakkuf ederek erzak ve zahîre toplaması hakkında emirler gönderdi. Simon, Tiflis'e gidiş ve dönüşteki tecâvüzlerine rağmen elçi gönderip: Milk-i mevrûsu olan Tiflis kendisine tevcih edildiği takdirde, muhâfazada olan kulun mevâcibini te'min ettikden başka senevî 100000 altun harac ödemeği ve rehin olarak oğlunu göndermeği taahhüd etmişse de talebinin is'afı oğlunu göndermesine

[154] Âlî, Serdâr'ın Kars havâlisine konuldukda, Kızılbaş ahvâlini tecessüs için gönderdiği câsusların: Şâh'ın Sinan Paşa'ya mukabil olmak üzere Arpa-çayı'na kadar gelip, fakat serdâr'ın şecâat ve firâsetini» işidip havfa düşerek avdet ettiğini haber verdiklerini; bu haberle iftihâr eden Serdâr'ın: «Erin ere teveccühü kâfidir; inşâallâh gelecek sene edây-ı hizmete ömrümüz vâfîdir» diyerek câsusların verdikleri ma'lûmatın doğru olup olmadığını mülâhaza etmediğini ifâde ederek vâki' keyfiyyet hakkında şübhe ızhâr ediyor (*Künhü'l-ahbâr*, 338a). Don Juan (s. 160-161) ise «Triala» ya vusûlde Şâh'ın ardından gelmekte olduğunu öğrenen Serdâr'ın, ordudaki telâşı teskîn, ağırlıkların indirilerek harb nizâmı alınması ve ordunun önüne 50 topun yerleştirilmesini emrettiğini; ordunun Kızılbaş taarruzunu beklerken Şâh'ın Haydar Ağa adındaki elçisinin sulh teklîfiyle geldiğini ifâde ediyor.

Ebûbekir, şa'ban evâsıtında Kars'a muvâsalat eden Serdâr'ın, Revan üzerinden Tebriz'e yürümek üzere askere 40 günlük zahîrelerini te'min etmelerini tenbîh ettiğini; keyfiyyetden haberdar olan Kızılbaşın, hareketi önlemek üzere elçiler gönderip yarar elçi ve hediyelerin gelmek üzere olduğunu, Pâdişâh'ın arzûsunca sulha tâlib olduklarını bildirmeleri üzerine Sinan Paşa'nın Tebriz'e yürümekden ferâgat ederek, elçiler üzerinde mü'essir olmak üzere ceng üslûbu üzere bütün askerin «şöhret ve şecâat» göstermesini emrettiğini kaydediyor (*Şark Seferleri*, 20a-20b). Âlî, manevrayı ta'kîb eden elçinin «Maksud Han ve etbâ'ı olduğunu (*Künhü'l-ahbâr*, 339a) kayd ediyorsa da, Maksud Beğ'in hangi tarihte avdet ettiği, bu def'a gelen ve Don Juan'ın «Haydar Ağa» olarak tesbît ettiği murahhasla birlikte manevrayı ta'kîb edip etmediğini tahkîk etmek imkânından mahrûmuz. Kezâ, Serdâr'ın, Tiflis ve Kars'ın terkini istihdâf eden Safevî sulh teklîfine cevab vermeğe kendisini selâhiyetli bulmayarak, Kars'a kadar ta'zîmen misâfir ettiği Haydar Ağa'yı İstanbul'a gönderdiği, elçinin şartların kabûlünü mutazammın bir muâhede taslağı ile avdeti üzerine İbrâhim Hân'ın selâhiyyetli elçi ta'yin edildiğine dâir Don Juan'ın (s. 161) ifâdesini de şübhe ile karşılıyoruz.

[155] *Künhü'l-ahbâr*, 339b; *Şark Seferleri*, 20b-21a. Sinan Paşa'nın Tebriz üzerine yürümekten vazgeçmesini kışın yaklaşmasına bağlayan Müneccimbaşı, «sulh haberi gözünde uçardı ve belki bir elçi gelür deyu Erzincan hudûdunda otuz gün kadar teallül ve tevakkuf eyledi. Zuhûr etmemekle bi'z-zarûre şevval gurresinde» Erzurum'a vâsıl olduğunu nakleder (*Sahâ'ifü'l-ahbâr*, III, 548).

ta'lik edildi[156].

Zilhiccenin ilk günü (7 ocak 1581) Zulkadirlü Tebbet-oğlu Şah-Kulu Sultan, refâkatinde mukaddemâ İran'la yapılacak sulha esâs olmak üzere Şirvân'da Safevî ve Osmanlı tasarrufunda bulunan ülkeleri tahkîk etmek üzere Serdâr tarafından Şâh'a gönderilen Ömer Ağa olduğu halde, Erzurum'a vâsıl olup Sinan Paşa'ya kıymetli hediyyeler takdîm etti. Serdâr, sulhperverâne bir mektubla elçiyi iâde edip ekâbirden birinin muhabbet-âmiz bir muktupla gönderilmesi takdîrinde sulhü tahkîm edeceğini te'min etti[157].

156 *Künhü'l-ahbâr*, 339b-340a. ,

157 *Âlem-ârây-i Abbâsî* (s. 190) ve ondan naklen *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i Evvel*'de (s. 65-66) : Sinan Paşa'nın ilk def'a Erzurum'a vusûlünde Şâh'a bir elçi göndererek sulh talebinde bulunduğu, ayni zamanda vezîr Mirza Selmân'a yazdığı mektubda : feth edilen ülkelere taarruz edilmez ve daha önceki hâdiseler sebebi ile îtizârı hâvi bir nâme ile muktedir bir elçi gönderilirse Pâdişâh'ı sulha teşvik edeceğini bildirdiği ; fakat aralarındaki nifâka ve Osmanlı kuvvetlerine mukâvemet imkânından mahrum olduklarına kâni' olmalarına rağmen kızılbaş ümerâsının, Tahmasb zamânındaki hudûdun değişmesine muhâlefet edip Lala Mustafa Paşa'nın seferinde, kızılbaş ümerâsı arasındaki ihtilâflar ve Şâh'ın Irak'da bulunması sebebi ile Gürcistan ve Şirvân'ın Osmanlı ordusuna açılmış olduğu, hâlbuki hâlen yalnız dört duvardan ibâret Demirkapı kal'esi istisnâ edilirse bütün Şirvân'ın Kızılbaş tasarrufuna girdiği ve bütün kızılbaşların Azerbaycan'da Şâh'ın etrafında muhârebeye hazır oldukları cevâbını verdikleri kayd (evvelki emsâli ve 143. notda zikr edilen hususlar nazar-ı itibâra alınırsa sulh teşebbüsünün evvelâ Sinan Paşa'dan değil, kızılbaşdan geldiği, Maksud Sultan'ın mektûbu muhtevâsından da İskender Münşî'nin kızılbaş ümerâsına nisbet ettiği bâlâ-pervâzâne mektûbun mevcûdiyetinin şübhe ile karşılanması icâb ettiği âşikâr olmaktadır. Fakat, asıl garîbi, muâsır İran'ın bir tarih otoritesi olan Nasrullah Felsefî'nin bir tarafdan Maksud Sultan'la gelen mektûbu, ihtivâ ettiği tazarru' ve niyâz ifâdelerini tezyîf ederek iktibâs ederken diğer taraftan da *Âlem-ârâ*'nın ifâdesini naklederek tenâkuza düşmesidir) ve Sinan Paşa'nın bu cevâbından yumuşayarak daha ihtiyatlı bir lisanla, Osman Paşa'nın Pâdişâh'a, Şirvân ve Şeki'nin Osmanlı hâkimiyetinde olduğunu arz ettiğini, eğer hâl böyle ise bu ülkeye kızılbaşın taarruz etmemesi şartıyle musâlâha akdini taahhüd edeceğini bildirip kızılbaşdan da vakt ü hâle uygun cevâblar aldığı ; Serdâr'ın da mukâbeleten (muhtemelen Nahcıvan yaylağında bulunan Şâh'ın tehdîdini bertaraf için) tarafeynin kışlaklara çekilip îtimad edilir iki mümessilin Şirvân'ı dolaşarak hangi beldenin Osmanlı, hangisinin Safevî tasarrufunda olduğunu tahkîk etmesini teklif ve bu maksadı te'mîn için Ömer Ağa'yı Kazvin'e gönderdiği ifâde olunuyor. Tebbet-oğlu (تبت *Peçuyî Tarihi*, II, 70 ve 75'de : تابوت şekline inkılâb ediyor) nun sefâreti için bk. *Âlem-ârâ*, s. 192-193. Şeref Han, Serdâr'ın Şah-Kulu Sultan'la müzâkerâtında, Şâh'ın İstanbul'a, şehzâdelerin yapılması mukarrer sünnet düğününde tebrikâtda bulunmak üzere elçi göndermesinin kararlaştırıldığını kaydediyor (*Şeref-nâme*, II, 262). Lokman (96a), Kızılbaş elçisinin sulh ricâ etmek üzere Serdâr'la mülâkatının 988 zilhiccesi içerisinde (herhâlde sonları) arz olunduğunu tesbît eder. Müneccimbaşı (III, 548), zilhicce gurresinde Şâh tarafından gelen sulh haberinin, Serdâr'ı istihza kabîlinden olduğuna işâret ediyor.

989 (1581) bahârında yeniden sefere iştirâkleri hakkında Beylerbeyi ve sancakbeylerine yapılan teblîgata[158] rağmen Serdâr'ın musâlâha husûsunda gösterdiği iyimserlik sebebi ile 10 rebî'ülevvel 989 (14 nisan 1581) de: Karaman, Anadolu, Rumeli, Bosna beylerbeyilerinin yerli yerlerinde kalmaları; Zulkadriye ve Haleb beylerbeyilerinin Van Beylerbeyisinin başbuğluğu ile Van serhaddi; Sivas Diyarbekir, Şam ve Batum Beylerbeyilerinin Erzurum Beylerbeyisinin emrinde Erzurum serhaddi muhâfazasına me'mur edilmeleri takarrür edip sefer te'hir edilerek[159] Sinan Paşa İstanbula, döndü (24 cumâdelâhıre 989=26 temmuz 1581 çarşamba)[160].

[158] 989 nevrûzundan evvel hareketle Sinan Paşa'ya mülâkî olmaları emredilen ümerâya gönderilen hükümler aşağıdadır : Anadolu, Karaman, Rum, Diyarbekir, Haleb ve Zulkadriye beylerbeyilerine : *Mühimme* XLIV, 24 (28 zilhicce 988) ; Anadolu'dan sefere me'mur edilenlere âid te'kid : *Kezâ,* 43 - 46, Lahsa'dan ma'zul Ahmed Paşa'ya : *Kezâ,* 38 (13 safer 989) . Rumeli'den sefere me'mur edilen sancaklar : Alacahisar (*Kezâ,* 1 : 16 zilka'de 988) , Vulçıtrin (*Kezâ,* 2) , Selânik (*Kezâ,* 3) , Delvine (*Kezâ,* 4) , Mezistre (alay-beyisi ile : *Kezâ,* 5) , Üsküb (*Kezâ,* 6) , Mora (üç bin akçe timarlı sipâhileri : *Kezâ,* 8) , Çirmen (*Kezâ,* 9) , Yanya (3-4000'li sipâhileri ile 4-5000 akıncının: *Kezâ,* 11 ve 32) , Prizrin (*Kezâ,* 12) , Vidin (*Kezâ,* 13) , Dukagin (*Kezâ,* 14) , Elbasan (*Kezâ,* 15) , Niğbolu (3000 ve ziyâdesi sipâhileri : *Kezâ,* 16) , İskenderiyye [İşkodra] (3000 ve fazlası sipâhileri, yine alay-beyi ile : *Kezâ,* 17) , Silistre (*Kezâ,* 18) , Avlonya (3000 li sipâhileri : *Kezâ,* 19) , Ohri (*Kezâ,* 20) , Köstendil (*Kezâ,* 21) ; geçen sene muhâfazada kalan sipâhi ve akıncılarla birlikte sancak-beyinin : *Mühimme* XLII, 682 : (6 safer 989) ve Kırkilise (3-400 müsellem ile : *Mühimme* XLIV, 22) . Mezkûr sancakların Serdâr'a iltihaklarına dâir te'kid : *Kezâ,* 27, 30, 31, 33. Rûz-ı hızırda Erzurum'da bulunmayan zuemâ ve erbâb-ı tîmârın dirliklerinin alınacağına dâir Rumeli ve Bosna beylerbeyileri ile Rumeli ve Hersek kadılarına tenbihât : *Kezâ,* 23 (28 zilhicce 988) . Ayrıca bk, Ofcabolu *yörükleri hakkında : Mühimme* XLII, 788 (24 safer 989) ; ağalariyle birlikde sefere me'mur edilen yeniçerilerin Ankara'dan deve satın almalarına mümânaat edilmemesi hakkında : *Kezâ,* 687 ve 702 ; Rumeli ve Anadolu'daki yeniçerilerin rûz-ı hızırda Erzurum'da bulunmalarının te'mini hakkında : *Kezâ,* 48-49. Şehrizol, Bağdad, Basra, Lahsa ve Van beylerbeyilerine de, maiyyetlerindeki ümerâ ve aşâirle müheyyâ bulunup Serdâr'dan gelecek emre göre hareket etmeleri emredilmişdir : *Kezâ,* 53 (13 safer 989) .

[159] Seferden vaz geçilmek iktiza ettiğinden yerli yerlerinde kalıp gelecek sene için sefere hazırlanmaları hakkında (Rumeli'nin 158 inci notda zikredilen) sancak-beylerine hüküm : *Mühimme* XLIV, 59 (19 rebî'ülevvel 999) ; *Kezâ,* Anadolu, Karaman, Şam, Bosna ve Rumeli beylerbeyilerine hüküm : 61 ve 62. Buna mukabil Zulkadriye, Şam, Haleb, Rum, Erzurum, Batum beylerbeyileri (*Kezâ,* 64 : 12 rebî'ülevvel) ile Diyarbekir Beylerbeyisinin (*Kezâ,* 73) eyâletleri askeri ile Serdâr'a mülâkî olmaları emr ; bunlardan Haleb ve Zulkadriye beylerbeyileri Van Serhaddi muhâfazasına me'mur edildi (*Kezâ,* 71-72 : 12 rebî'ülevvel 989) . Şam'da eşkıyâ zuhûru ve hacc umuru sebebi ile Şam Beylerbeyisinin eyâletine dönmesi *lüzûmu Erzurum* Beylerbeyisi tarafından arz edildikde, kızılbaş cânibinden bir tehlike melhuz değilse Şam Beylerbeyisine haber gönderip eyâleti askeri ile Şam'a dönmesinin tenbîhi emrolunmuşdur (*Mühimme* XLII, 343 : gurre-i receb; Şam'a dönüp âsâyişi te'mîn etmesi ve îcâbında tekrar dönmek üzere Erzurum Beylerbe-

B. TÜRKMEN İBRAHİM HAN'IN ELÇİLİĞİ

Sinan Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra Kızılbaşın sulhü arzû ve vikâye ettiğine dair haberler vârid oldu: Tokmak Han'ın Erzurum Beylerbeyisi ile mükâtebesinden Kızılbaş'ın elçi göndermek üzere olduğu anlaşılmakla beraber, Kızılbaş ahvâlini iyice tecessüs edip bununla Tiflis ve Şirvân'a yapılacak bir taarruzu setr etmek isteyip istemediklerinin tahkîki istenmiştir[161]. Nihâyet Şah'dan, oğlundan ve Kızılbaş vüzerâsından gelen mektublarda: Şâh'ın 28 recebde (28 ağustos 1581) Meydancık yaylağından kalkıp Erdebil üzerinden Kazvin'e gitmek ve musâlâha akdi için büyük bir sefâret hey'etinin ramazan bayramında Erzurum'a dâhil olacak şekilde gönderilmek üzere olduğu öğrenildi[162]. Bu harekete muvâzi olarak Tokmak Muhammedî Han, bir taraftan Diyarbekir ve Sivas Beylerbeyilerine gönderdiği mektublarda, Osmanlı kuvvetlerinin sulha mugayir tecâvüzlerinden şikâyet[163]; diğer taraftan Erzurum Beylerbeyisine mürâcaat ederek: Tiflis'e gönderilen

yisi ile haberleşmesi hakkında Şam Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVI, 418: 19 şevvâl 989). Serhad muhâfazasına me'mur edilen beylerbeyilerine, Şâh'ın 28 recebde Meydancık yaylâğından kalkıp Kazvin'e teveccühü ve Kum hâkimi İbrahim Sultan'ın elçi olarak gönderilmesinin takarrür ettiği öğrenilince, «esbâb-ı seferi dağıtmamak ve sefer zamânı değildir diye mühim bir hâdise vuku'unda derhâl iltihâkdan tevakkî etmemek», her an sefere hazır bulunmak şartıyle, yerlerine dönmelerine icâzet verilmesi Erzurum ve Van Beylerbeyilerine emr olundu (*Mühimme* XLVI, 184: 20 şa'ban, 287: 10 ramazan 989).

160 Lokman, Serdâr'ın 989 saferinde «sulh ü ıslâh» haberini göndermesi üzerine devlet erkânı ve müftî'nin Pâdişâh'ın emriyle, Siyâvuş Paşa'nın konağında toplanarak keyfiyyeti müzâkere edip Şehzâde Mehmed'in sünnet düğününün öne alınması, Serdâr'ın devleti, sulhe tâlib olan İran elçisi «ne yüzden gelirse» îcâbına göre amel edilmesinin münâsib görülüp Sinan Paşa'ya İstanbul'a dönmesi için icâzetnâme gönderildiğini; rebî'ülâhır evâilinde Serdâr'dan gelen Derviş Ağa ve Ken'an Çavuş'un sulh haberi getirdiğini ve nihâyet Koca Sinan Paşa'nın 24 cumâdelâhıre'de Üsküdar'dan İstanbul'a geçip sarayına indiğini, üç gün sonra da Dîvân'a giderek el öptüğünü tesbît eder (*Zübdetü't-tevârîh*, 96a). Serdâr'ın İstanbul'a dönüşü, *Sahâ'ifü'l-ahbâr*'a (III, 548) göre 20 cumâdelâhıre'de, *Ravzatü'l-ebrâr'a* (s, 464) göre ise safer içerisinde vuku' bulmuştur.

161 Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVI, 57 (27 receb 989).

162 Yine Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hükümlere bk. *Mühimme* XLVI, 177 (19 şa'ban), 184 (20 şa'ban), 287 (10 ramazan), 340 (4 şevvâl 989).

163 20 şa'ban 989 tarihiyle Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hükümde (*Mühimme* XLVI, 175) mezkûr şikâyetden bahsedildikden sonra sulh hâlinin te'sîs edilip Kızılbaş tarafından tecâvüz olunmadığına göre bu taraftan da dahl olunmaması ve fakat gaflet olunmayıp ahvâllerinin tecessüs edilip ihtiyat üzere hareket olunması emredilmişdir.

zahîre kafilesi Gürcüler tarafından basılırsa Kızılbaş'ın teşvîkine haml olunarak yeniden te'sisi arzû edilen musâlâhaya zarar vereceğini ifâde edip şayet dört aylık zahîrenin parası gönderilirse kendisinin te'min edip Tiflis'e teslimi taahhüd ediyordu[164] Merkez-i hükûmet bütün bu sulhü tervic eden teşebbüsler karşısında, ihtiyat ve teenni ile hareketi tavsiye etmekle beraber, Kızılbaş'ın riâyet ettiği müddetce sulhün korunmasını ve hattâ serhâd muhâfazasına me'mur edilen beylerbeyilerin eyâletlerine dönmesini câiz görüyordu[165].

Kurban bayramı geçip hâlâ elçiden bir haber vârid olmaması hükûmeti endîşeye düşürmüşken[166] nihâyet Kum hâkimi Türkmen İbrahim Sultan'ın hanlık pâyesiyle elçi olarak gönderilmek üzere olduğu haberi vürud etmekle Kızılbaş ülkesine taarruz edilmemesi[167] ve elçinin ihtiyacları te'min olunup sâlimen İstanbul'a îsâli emredildi[168]. Kalabalık bir maiyyetle 989 zilhiccesinde serhadde dâhil olan İb-

164 Yine 20 şa'ban târihli bir hükümde (*Mühimme* XLVI, 185) Tokmak Han'ın teklîfinin bir mikdar para gönderilerek denenmesi, emin ve sâlim îsâl ediyorsa tekrar bir kısım meblâğ göndermesi; hîlesi âşikâr olursa tekrar Çıldır Beylerbeyisi Mustafa Paşa (Minûçihr) ile veya asker refâkafinde zahîre göndermesi Erzurum Beylerbeyisine tènbîh olunmuşdur. Bu teşebbüsün evvelki emsâli gibi sulh taarruzları cümlesinden olduğu; Çıldır Beylerbeyisinin tekrar zahîre nakline me'mur edilmesinden anlaşılmaktadır: *Kezâ*, 340 (4 şevvâl 989).

165 Daha Tokmak Han'la mükâtebesinden kızılbaşın elçi göndermesi fehm olunan Erzurum Beylerbeyisine: keyfiyeti câsuslarla tahkîk edip haber sıhhatli ise hudud ümerâsına kendi hâllerinde olmalarını tenbîh etmesi emredilmişdir: *Mühimme* XLVI, 57 (27 receb). Ayrıca bk. not 163. Serhad muhâfazasında bulunan beylerbeyilerine icâzet verilmesi hakkında bk. not 159.

166 Elçinin serhadde dâhil olup olmadığı, olmadı ise sebebinin ve sulh hâlinin feshini müş'îr olup olmadığının acele iş'ârı hakkında Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hükme bk. *Mühimme* XLVI, 340 (4 şevvâl 989).

167 İbrahim Sultan'ın elçilikle gönderileceği keyfiyeti Erzurum Beylerbeyisi Rıdvan Paşa'nın arzından ma'lûm olmuşdur. Mezkûr arzdan bâhis hükümler için bk. *Mühimme* XLVI, 468, 469 (24 şevvâl 989). Elçinin gelip gitmesine kadar sulh u salâha riâyet edip kızılbaş cânibine dahl olunmaması hakkında Kars ve Çıldır beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 643 ve 644 (19 zilhicce 989). Dînever Sultanı Solak Hüseyin ve Şah tarafından tâcirlerin gelip gitmesi hakkında mektuplar alan Bağdad Beylerbeyisine, kızılbaşın elçi gönderip dahl u taarruzundan tevakkî etmesi sebebi ile bu taraftan da tecâvüz olunmaması hakkında hüküm: *Kezâ*, 648 (19 zilhicce 989); serhad ahvâline dikkat edip sulha mugayir vaz'iyetlerden ihtiyat olunması hakkında Erzurum Beylerbeyisine tenbîhat: *Kezâ*, 692 (28 zilhicce 989).

168 Elçi Erzurum'a vâsıl oldukda, elçiyi istikbâl ve İstanbul'a getirmek üzere gönderilen Ahmed Çavuş'a terfik edeceği yarar adamlarla eğlendirmeyip muaccelen göndermesi; zahîre ve ihtiyaçlarını mâliyeden gönderilen hükümlere tevfîkan te'min edip «hidemât-ı cemîle ibrâzı» hakkında Erzurum Beylerbeyisine hükümler: *Mühimme* XLVI, 617 (7 zilhicce), 686 (26 zilhicce), 692 (28 zilhicce 989). Erzurum'dan İstanbul'a kadar

rahim Han[169], üç ay kadar sonra İstanbul'a vâsıl oldu (4 rebi'ülevvel 990=29 mart 1582 perşembe)[170]. Vefa Meydanında merhum Pertev Paşa sarayına kondurulan elçi, 6 rebi'üllevvelde vezirlerle mülâkat, 13 rebi'üllevvel (7 nisan) cumartesi günü Dîvân-ı humâyun'a kabûl olunarak Şah'dan getirdiği hediye ve nâmeyi takdîm edip el öptü[171].

Gerek Şâh'ın nâmesinden, gerekse elçi ile yapılan müzâkerelerden Kızılbaş'ın Osmanlı ordularının zabt ettiği ülkelerden ferâgat ettiği ve fakat Şirvânı muhâfazada ısrar gösterip mukâbilinde senevî harac takdîm etmeği taahhüd ettiği anlaşılmaktadır[172]. Böylece, elçi kabûlü hakkında Osmanlı hükûmetinin esas şartı olan, bütün feth edilmiş ülkelerden Kızılbaş'ın ferâgati maksadının hâsıl olmadığı, Sinan Paşa'nın

yol üzerinde bulunan sancak-beyleri ve kadılara, mâliyeden gönderilen hükümlere tevfîkan elçinin zâd u zevâdesini şimdiden tedârik edip te'hire sebebiyet vermemeleri hakkında: *Kezâ*, 618 (7 zilhicce), 693 (28 zilhicce 989).

169 Rıdvan Paşa'nın elçinin serhadd'e dâhil olduğunu ihbâr eden arzının alındığından bahs eden hüküm 28 zilhicce tarihlidir (*Mühimme* XLVI, 692); Lokman ise, İbrâhim Han'ın serdadd'e dâhil olduğu haberiyle Erzurum'dan ulak gelmesinin 990 muharremi evâsıtında vuku' bulduğunu kaydediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 96b). Selânikî, Tavacı İbrâhim Han'ın nâmesini takdîm sırasında maiyyetinde «bin nefer kızılbaş ve korucuların envâ'ından nice makbûl ve pesendîde âdemler» bulunduğunu kaydediyor (s. 165). Ayrıca bk. Hammer VII, 78, not 1.

170 Lokman, 96b; Hammer VII, 78.

171 Lokman, 96b («İbrâz eylediği nâmeleri yarındası Nişancı'ya teslîm olunup terceme kılındı»). İbrâhim Han'ın, 9 cumâdelûlâda başlanılan sünnet düğününde hazır bulunup hürmet ve riâyet gördüğü Selânikî (s. 166) ve Âlî'de (*Künhü'l-ahbâr*, 344a) [İran elçisinin, düğünün ikinci ve 1582 hazîranının üçüncü günü, 200 adamiyle Atmeydanına gelip şenlikleri ta'kıb ettiği, *The Fugger Newsletters*, New-York 1959, s. 89'da da tesbît edilmiştir. Üzerinde alayı seyri sırasında direkleri çökecek bir tahtapuş hazırlanıp elçi ve maiyyetinin yola yuvarlanarak tahkîr edildiği hakkında Don Juan'ın (s. 161) ifâdesini tahkîk imkânına sâhib değiliz] tafsil edilmesine rağmen Peçuyî (II, 74 - 75), düğünü müteâkıb (receb ayı olmalıdır) bir yıldan ziyâde zamandır İstanbul'da tevakkuf eden (!) elçiye risâletini tebliğ etmesi emrolunduğunu kaydetmektedir ki bu mütâla'a, yine ayni eserde rastlanan elçinin, Osmanlı hükûmetinin sulh için esas şartı olan meftuh ülkelerden Kızılbaşın ferâgati husûsunda salahiyetsiz olduğu anlaşılınca Sinan Paşa'nın derhal azli (Sinan Paşa'nın azli düğünden dört ay sonra vâkı' olmuşdur) keyfiyyeti gibi sehivlerden sayılmalıdır.

172 Lokman, rebî'ülevvel evâhırı vekayi'i sırasında, «Kızılbaş elçisinin cevâbında mahasal fehm olunmadığı içün tekrâr gelen elçinin âdemisi ile Yukaru'ya âdem gönderilüp def'-i âdâya müteallik tedâbîr-i sâibe kılındı» (*Zübdetü't-tevârîh*, 96b) diyor. Osman Paşa'ya gönderîlen 18 rebî'ülâhır tarihli bir hükümde (*Mühimme* XLIV, 123), elçinin fethedilen ülkelerin cümlesinden geçtiğini, lâkin Şirvân hususunda «bir mikdar tereddüd ve teallül üzere» olduğu; 9 cumadelûlâ (yâni sünnet düğününün ilk günü) tarihli diğer bir hükümde (*Kezâ*, 132) ise: elçi ile yapılan müzâkerelerin netîce vermeyip tekrar

sulh ümîdinin çürük temellere istinâd ettiği âşikâr oldu. Osmanlı şart-ı esâsîsinin kabûl edilmediği takdîrde Sinan Paşa'nın yeniden serdâr olarak şarka gönderileceği; Demirkapı'ya gönderilecek kuvvetlerle, Bağdad serhaddinde şahlık da'vâsında bulunup bu tarafa inkıyâd eden Kalender ve Horasan'a inmeğe hazırlanan Özbeklerle müştereken hareket edilip Kızılbaş ülkesinin tamâmen feth olunması tasmîm olundu[173]. Elçi, bu tehdîd karşısında, Horasan'da bulunan Şah'a mürâcaatla: Şirvân'da Osmanlılar eline geçen yerlerden ferâgat olunmasını, aksi takdîrde her sene yeni bir ülkenin kaybedilmesinin mukarrer olduğunu hâlisâne arz etti[174]. Şah'a yapılan mürâcaata menfî cevâb verilmesine, Gürcistan ve Şirvân'ın vahim tehlikeler karşısında bulunduğuna dâir haberlerin inzımâm etmesi, Sinan Paşa'nın gâfil ve aldatılmış olduğu keyfiyyetini büsbütün ortaya koyarak Elçi'nin, Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa sarayında mevkuf bulundurulmasını ve Vezîriazam'ın azl ve teb'îd edilmesini intâc etti (10 zilka'de 990= 6 aralık 1582).

C. GÜRCİSTAN HÂDİSELERİ

Kızılbaş'ın Gence hâkimi ile ittifâk hâlinde bulunan Simon'un tecâvüzleri, Gürcistan'da Türk kuvvetlerinin muhâfazasında bulunan kal'-

sefere karar verildiği zikr olunmaktadır. Dâvud Han'a gönderilen nâmede (*Kezâ*, 130: 9 rebî'ülâhır): Şâh'ın nâmesinde, Şirvân'da bâ'zı yerler ihsân olunursa mukâbilinde senevî harac irsâline taahhüd olunmuşsa da kabûl edilmeyip tekrar sefere karar verildiği; 17 cumâdelûlâ tarihiyle Şirvân halkına gönderilen istimâlet-nâmede (*Mühimme* XLVII, 360) ise: İbrâhim Han Şirvân için senevî harac irsâline müteahhid olmuşsa da «bu cânibde küllî galebe ile kuvvet ve istitâ'ımız var iken şer'an musalâhaya ruhsat olunmadığı ecilden» Vezîriâzamın yeniden serdâr ta'yin edilerek sefere karar verildiği ifâde olunmaktadır.

173 Lokman, 990 rebî'ülevveli evâhırında gelen Bağdad Beylerbeyisi'nin kethudâsı Ahmed'in, Acem'den Kûh-i گیله (Keyluye'ye ?) gelen bir kimsenin «maktûl [II.] İsmâil gayri idi» deyip «kendisine İsmâil'im deyu şöhret verüp ve nikāb ile hurûc edüp» «Şah Kalender» lâkabı ile iştihâr eden «nâmdâr» ın adamını ve mektûbunu beraberinde getirdiğini tesbît ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 96b - 97a). Demirkapı, Erzurum ve Bağdad serhadlerinden müştereken taarruz ve Buhârâ hâkimi Abdullah Han'ın da İran üzerine yürümesini teşvîk plânı 172. notdaki hükümlerde tafsîl edilmişdir.

174 20 rebî'ülâhır tarihiyle bir mühim ve müstâcel iş için Kazvin'e gönderilen İbrâhim Han'ın adamlarına zahîre ve beygir te'mîn edilmesi, gecikmeye bâis olunmaması hakkında yol üzerindeki beylere ve kadılara gönderilen hüküm (*Mühimme* XLVII, 286), muhtemelen bu mürâcaatle alâkalıdır. İbrâhim Han'ın Safevî devletinin selâmeti nâmına Şirvân'da Osmanlılar eline geçen yerlerden ferâgat olunmasını istid'â eden arîzası Horasan'da Şâh'a takdîm edildi. Fakat aralarında nifak bulunan kızılbaş ümerâsı, bu talebe muhâlefet edip ancak evvelki şartları kabûl edebileceklerini, aksi takdirde mukaddere boyun eğeceklerini bildirdiler (*Âlem-ârâ*, s. 213).

elere zahîre ve para naklini müşkîlâta uğratıp asker ve mal kaybını mûcib oluyordu. Safevî hükûmeti, Osmanlı tâbiiyetini kabûl etmiş olan Aleksandr Han ile Osmanlıların muhâlifi Simon'un Kızılbaş'a bağlılığını te'min ve tarsîn için sıhriyet peydâ etmek yoluna tevessül ederek evvelâ Simon'un kızını Hamza Mirza için taleb etti. Gürcü prensi, kızının çeyizini tedârikle meşgul olduğunu bahâne ederek Kızılbaş elçisi Tekelü Müseyyib Han'ı avuttu. Fakat Kızılbaş vükelâsı mes'eleyi intâc karârında sebât edip Vezir Mirza Selmân, 20000 kişilik bir kuvvetle Gürcistan üzerine yürüdü. Aleksandr Han ve Simon, Kızılbaş'a dehâlet etmek zorunda kalıp Vezîr'in tavassutu ile barıştılar ve bundan böyle Kızılbaş'a muhâlefet etmiyeceklerine dâir İncil ve salîb üzerine kasem ettiler. Her iki prens kızlarını Hamza Mirza'ya tezvic etmekle kalmayıp birer oğullarını sadâkatlerine rehîne olarak Safevî sarayına göndermeğe mecbur oldular. Aleksandr Han, o tarihe kadar Kızılbaş'a vermediği harâcı da ödemek zorunda kaldı[175].

Aleksandr Han'ın Kızılbaş safında olan kardeşleri İsa (Yésé) Han ile İl Mirza, Simonla müttefikan Zagem ülkesine tecâvüz etmişse de Aleksandr Han kardeşlerini ele geçirip habs etmişdi. Sâbık Tiflis hâkimi Dâvud Han da Kızılbaş'dan yüz çevirip Aleksandr Han'a dehâlet etmekle kendisine ahîren Gori, beylerbeyilik tarîkıyle tevcîh olundu (9 rebi'ülâhır 990=3 mayıs 1582)[176].

Serhad beylerbeyileri (Erzurum, Çıldır, Tiflis) ile muti' Gürcü prenslerine (Başı-açık, Guriel ve Dadıan melikleri) Simon'a karşı müttehiden hareket etmeleri tenbîh olunmuşken İbrahim Han'ın elçilikle gönderileceği duyulup müşârünileyle müzâkere olunmadan Kızılbaş'a taarruz edilmemesi, ancak fırsat düşüp iktizâ ettikce Simon'un ülkesinin feth ve gāreti ihtâr olunmuşdu[177]. Fakat daha elçi serhâdd'e dâhil olmadan Kızılbaş kuvvetlerinin Aleksandr Han'ın ülkesinde toplandığı[178] ve hemen sünnet düğününün sonuna doğru Çıldır Beylerbeyisi'nden

175 *Âlem-ârâ*, s., 197-198.

176 Erzurum ve Tiflis Beylerbeyilerine gönderilen hükme bk. *Mühimme* XLIV, 99 (12 rebî'ülevvel 988). Dâvud Han'a, babası Luarsab Bey'in tasarrufunda olan ülkenin, Lori ve Penek'in ilhâkıyle, yurtluk ve ocaklık olarak tevcîhi 9 rebî'ülâhır 990'dadır (*Kezâ*, 130).

177 Tiflis Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVI, 468 (24 şevvâl 989); Dâvud Han'ın Simon ülkesini gāretinden bahs olundukdan sonra elçi ile yapılacak müzâkerâtda müsbet bir netîceye varılamazsa yeniden sefer icrâ edileceğinden, şimdiden hazırlıklı bulunması hakkında Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 469.

178 Çıldır Beylerbeyisine gönderilen hükme bk. *Mühimme* XLVI, 585 (29 zilka'de 989).

alınan bir mektupdan, - yukarıda îzâh edilen Kızılbaş tazyîkının netîcesi olarak - Aleksandr Han'ın Simon'la anlaşıp, zabt ettiği bir kal'eyi ona iâde ettiği; İmam-Kulu Han ve Simon'un Tiflis'e yaklaşıp top dökmekle meşgul oldukları öğrenildi[179].

Tiflis'in tehdîd altında bulunduğu öğrenilince, mukaddemâ yapılan sevkıyâtda yararlığı görülerek takdîr edilen Çıldır Beylerbeyisi Mustafa Paşa (Minûçihr)[180] ile Diyarbekir Beylerbeyisi'nin iştirâki ve Erzurum Beylerbeyisinin serdarlığıyle Tiflis'e asker, mühimmat, zahîre ve hazîne nakli emredildi[181]. 990 şa'banı evâilinde (1582 ağustos sonları) Erzurum'dan hareket eden kafile, Ahalkelek'de iltihak eden Minûçihr'in teklîfine uyarak, o zamana kadar ta'kîb edilen Tomanis yolunu terk edip, daha kısa olan Gori yolundan hareketle mezkûr şehrin bulunduğu sahraya vâsıl olarak bir "muhâtaralı" yerde kondukda, Tokmak ve İmam-Kulu Han'ların -Osmanlı hükûmetiyle vu'ku bulan sulh müzâkerâtı sebebiyle- gürcü kıyâfetine soktukları kızılbaş'larla Simon'un kuv-

179 Kars ve Erzurum Beylerbeyisine gönderilen hükümde (*Mühimme* XLIV, 174: 25 cumâdelâhıre 990) mezkûr haber zikredildikden sonra elçi İbrâhim *Han'la murad olunan* sulh akdedilmezse Vezîriâzam Sinan Paşa'nın yeniden serdâr olarak gönderileceği ifâde edilmişdir. Yine ayni meâlde Çıldır Beylerbeyisine gönderilen müteâkıb hükümde (*Kezâ*, 175), Kızılbaş tarafından bir tecâvüz vuku'u takdîrinde Erzurum ve Kars Beylerbeyileri ile haberleşip mazarratlarının def'i emredilmişdir.

180 Ülkesi aşîretleri ma'rifetiyle Tiflis'e hayli zahîre ve 3,5 yüke yakın akçe gönderdiği, bahâra kadar Tiflis'e nakl edilmek üzere aznavurlarına 3000 kile buğday dağıttığı, Ahalkelek'de depo edilen 2000 kile zahîrenin dahi fırsat el verdikde gönderileceği hakkındaki arzı alınmakla hizmetinin tahsîn olunduğuna dâir Çıldır Beylerbeyisi Mustafa Paşa'ya hüküm : *Mühimme* XLVI, 585 (29 zilka'de 989).

181 Hazîne ve askeri emin ve sâlim, beylerbeyiliğine müteallik askerle Tiflis'e ulaştırması hakkında Çıldır Beylerbeyisine hüküm : *Mühimme* XLVII, 243 (12 rebî'ülevvel 990). Diyarbekir hazînesinden 50000 fluri tedârik edip zuemâ ve erbâb-ı tîmarla çıkıp Erzurum ve Çıldır beylerbeyileriyle berâber zahîre ve hazîneyi Tiflis'e götürmeleri hakkında Diyarbekir Beylerbeyisi ile sancak-beylerine hüküm : *Mühimme* XLIV, 127 (25 rebî'ülevvel), 148-149 (21 cumâdelûlâ). Tiflis'e zahîre götüren askere Simon'un bir tecâvüzü vâkı' olursa, Başıaçık melîki ile müttefikan, yarar aznavurları ve güzîde adamlariyle Simon'un ülkesini yağma ve gâret etmesi hakkında Dadian melîkine hüküm : *Mühimme* XLVII, 470, 478 (22 cumâdelâhıre). Tiflis'e gidecek zahîreyi men' için İ r a n d a n a s k e r g ö n d e r i l d i ğ i bildirilmekle Erzurum Beylerbeyisinin zahîreyi bizzât götürmesi *emredildiği, kendisinin de muâvenetde* bulunup düşmandan gâfil olunmaması hakkında Çıldır Beylerbeyisine hüküm : *Mühimme* XLIV, 169 (25 cumâdelâhıre 990).

Lokman (98a), - muhtemelen cumâdelâhıre içinde - Tiflis'e zahîre îsâline Erzurum Beylerbeyisinin serdâr, Diyarbekir Beylerbeyisinin de maiyyetine ta'yîn olunduğunu kayd ediyor. Don Juan (s. 162) ise, Koca Sinan Paşa'nın mutâla'ası hilâfına, Lala Mustafa Paşa'nın yeğeni olup Rıdvan Paşa yerine Erzurum beylerbeyiliğine ve Serasker Kaymakamlığına getirilen Mehmed Paşa'nın serdâr ta'yîn edilerek maiyyetine, evvelki kışı Van'da geçiren Haleb Beylerbeyisi ve Maarre Beyi (yine Minadoi'ye istinâd eden Ham-

vetleri tarafından baskına uğradı. Kür'ü geçmeğe şitâb ederken arka plânda yer alan hazîne ve zahîresini muhâcimlere kaptıran Osmanlı kuvvetleri hayli zâyi'ât verdiler[182]. Kargaşalık içinde Tiflis'e vâsıl olan Mehmed Paşa, kal'e muhâfızlarını güçlükle teskin ve Beylerbeyi ta'yin ettiği Ömer Paşa'yı bir müfreze ile muhâfazada bırakdıktan sonra avdet edip Kars'a vusûlünde bir dîvan akd[183], Gori civârındaki hezîmeti Minûçihr'in ihânet ve tahrîkine hamlederek onu tevkîf edip İstanbul'a göndermekle kendisini mes'uliyetten kurtaracağını mülâhaza etti; fakat tertibden haberdâr olan Minûçihr, kendisini tevkîfe me'mur kethudâyı öldürüp iki beylerbeyiyi yaralıyarak muhârebe sâhasından firâr etti[184]. Çıldır, sâbık Tiflis Beylerbeyisi Yusuf Paşa'ya tevcih edilip Minûçihr'in fesâdını teskîn için Erzurum kullariyle 2000 za'im ve sipahinin yeni Çıldır Beylerbeyisi'nin emrine gönderilmesi emr; gönderilen

mer, Haleb ve Maraş Paşalarının Mehmed Paşa'ya mülâkî olmak üzere Van'a azîmet emrini aldıklarını ifâde eder: VII, 78) ile Diyarbekir Beylerbeyisi Hadım Hasan (bu isim Şeref-nâme II, 266 ve Selânikî, s. 171'de tesbît edildiği gibi «Mehmed» olacak) ve Çıldır Beylerbeyisi Mustafa Paşa (Minûçihr)'nın iştirâki ile cem'an 25000 kişinin me'mur edildiğini naklediyor.

Tiflis'e gönderilmesi istenen asker, mühimmat ve para hakkında vârid olan hükümler şunlardır: Tiflis'e me'mur edilen ümerânın müfredâtı hakkında Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme*, XLVII, 21 (18 safer); ayni husûsa dâir: *Kezâ*, 23, 24, 56. Tiflis'e 10000 atlı kul gönderilmesi ve Dergâh-ı muâllâ yeniçerilerinden 500 nöbetçi irsâl olunacağına dâir: *Kezâ*, 57. Tiflis kullarının mevâcibi için Erzurum Defter kethudâsının emrine 3000 sipâhi koşulup bunlardan atı ve hizmetkârları düzgün bininin vusûllerinde muhâfazaya ta'yîn olunması ve Erzurum'un umum gönüllü tâifesinin hazîneye koşulup muhâfazaya me'mûr edilmesi hakkında Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 240 ve 242 (12 rebî'ülâhır). Hazîne ve asker ile beylerbeyiliğinden 20000 somar zahîre tedârik edip Tiflis'e göndermesi hakkında yine Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 244. Mezkûr hususlar hakkında Erzurum ve Çıldır Beylerbeyilerine te'kid: *Kezâ*, 245 ve 246.

182 Don Juan, s. 162-163; Hammer, VII, 78. Şeref Han'a göre 40 haral (harvar) altın, 2000 haral kadar zahîre ve mühimmat kaybedilmişdir (*Şeref-nâme* II, 265).

183 Don Juan (s. 163), dönüş yolunun tesbîtinde ihtilâf çıkıp Kürd beylerinin Tomanis, Serdâr'ın Gori yolunu tercîh ederek ikiye ayrılan ordunun Kars'da birleştiğini naklediyor.

184 *Şeref-nâme* II, 265-266. Minadoi'ye istinâd eden Don Juan (s. 163) ve Hammer (VII, 79), beylerbeyilerin Minûçihr'in îdâmına teşebbüs ettiklerini ifâde ediyorlar. Selânikî (s. 171), Erzurum ve Diyarbekir Beylerbeyilerinin Simon'un dâmadı olup irtidad eden Minûçihr'in ele getirilmesi hakkındaki tertiblerinin fâş olması üzerine, gürcülerin her ikisini yaralayıp hazîneyi yağma ettikleri haberi vârid olunca azl edildiklerini kaydediyorsa da hazînenin yağması keyfiyyeti, Minûçihr'in firârına sebeb olan hâdiseden önce Simon ve müttefiklerinin ma'rifetiyle olmuşdur. Lokman (98a), Tiflis'e gönderilen zahîrenin «Karı-oğlu Mustafa Paşa'nın nâ-halfâne evza'ı zuhûra geldiği» arz edilince müteferrika İskender Bey'in birkaç mu'temed kapıcı ile keyfiyyetin tahkîkına gönderildiğini tesbît ediyor.

zahîre ve hazînenin düşmana kaptırılmış olması Tiflis'deki muhâfaza kuvvetini sıkıntıya düşürüp, kış içinde zahîre ve hazîne yetişmezse kal'edeki askerin firâr etmesinin pek muhtemel olduğu arz edilince de, 20 yük akçenin Erzurum'dan Çıldır'a ve oradan da tedrîcle Tiflis'e sevki tenbîh edildi [185]. Bilâhıre Minûçihr, hakkında yapılan isnâdları red ve sadâkatini arz etmekle Çıldır tekrar uhdesine tevcîh olundu [186] ise de, Pâdişâh'ın îtimâdına işâret olmak üzere irsâli kendisine tevdi' edilen Tiflis kulları mevâcibini götürürken tesâdüf ettiği Simon'la birlikte muhâfız ve hammallarını öldürerek hazîneyi ortadan kaldırdı [187].

Ç. ŞİRVÂN HÂDİSELERİ

Sinan Paşa'nın Tiflis seferine çıktığı 988 (1580) bahârında Safevî hükûmetince Şemahı vâliliğine ta'yin olunan Şah Ali Mirza-oğlu Selmân Han,maiyyetine me'mur Ustaclu ümerâsı ile gelip Şirvan'a tasarruf ve fakat yazı Karabağdaki yurtlarında asker toplamak ve techîzâtını ikmâl etmekle geçirdi. Şâh'ın Nahcıvan yaylağından Karabağ kışlağına göçü sırasında, Osman Paşa, Gazi Giray'ın serdârlığında cüz'î bir kuvveti, Kür'ü geçerek Kızılbaş üzerine bir gece baskınını yapmağa me'mur etti. Şiddetle yağan yağmura rağmen sür'atle yol alan müfreze, bir gece sabaha doğru Selmân Han ordugâhını basıp neye uğradığını şaşıran Kızılbaşları tam bir hezîmete uğrattı: Ustaclu ümerâsından Ali-Kulu Sultan maktûl, Mehdî-Kulu Han esir düştü; yaralanan Selmân Han bir çıplak at üzerinde canını kurtarabildi. Kırgından halâs olanlar Kızılağaç bölgesine kadar firâr ettiler. Otağda bırakılan bütün eşya muhâcimlerin eline geçti [188].

185 Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVIII, 503 (23 şevvâl), 507 (27 şevvâl), 545 (24 zilka'de), 714 (25 zilhicce 990); *Kezâ*, 548 (24 zilka'de), 728 (26 zilhicce 990).

186 Minûçihr'in firârından sonra keyfiyyeti îzah ve sadâkatini ifâde için gönderdiği arzdan bahseden hükümler: *Mühimme* XLVIII, 552 (26 zilka'de), 662 (22 zilhicce 990)'dedir. Lokman, 991 saferi vekayi'i sırasında, Mustafa Paşa'nın, mukaddemâ hakkında yapılan isnâdlardan habersiz olduğuna îtizar için gönderdiği adamının, tesliye ve pesendi muhtevi hükümlerle iâde edilip Çıldır'ın kendisine mukarrer kılınarak Yusuf Paşa'ya Kars Beylerbeyiliğinin verildiğini (98b); 7 şa'bânda ise, (Don Juan [s. 169])'a göre, açıkca muhâlefet etmediği takdirde son harekâtını iğmaz etmek ta'limatını alan) Serdâr Ferhad Paşa'dan, Çıldır Beylerbeyisinin itâatinin «derece-i tahkîka» eriştiği haberinin vârid olmakla, kendisine «ümîd ve istimâlet» le dolu hüküm gönderildiğini (99a-99b) kaydediyor.

187 Don Juan, s. 171.

188 Baskın verilen Kızılbaşın mevcudu: Osman Paşa'nın arzına istinad eden bir hükümde: (*Mühimme* XLII, 644: 24 muharrem 989; hükmün metni *TOEM* IV, 1428-1429'da iktibâs olunmuştur) «bir kaç bin»; *Şecâat-nâme*'de (123b) 5-6000; *Zafer-nâme*'de

Şâh'ın otağı Karabağ'a nakl edildiği zaman Selmân Han'ın hezîmeti öğrenilerek vezîr Mirza Selmân ile ümerâdan Korucu-başı Emir Han, Pîre Muhammed Han, Şahruh Han ve İmam-Kulu Han'ın kumanda ettiği 20000 kadar Kızılbaş askeri Şirvân'ın zabtına me'mur edildi. Şemahı önünde vuku' bulan muhârebede Pîre Han yaralandıysa da Kızılbaş kuvvetinin kesreti karşısında Osman Paşa Demirkapı'ya, Tatarlar Dağıstan'a çekilmek zorunda kaldılar[189]. Bu sırada vâli Selmân Han da Şirvân'a gelerek Bakû'yu muhâsara etti. Şabrân'a kadar Osmanlı kuvvetlerini ta'kîb eden Kızılbaşlar dönüp kendisini takviye ettiler. Muhâfız Ahmed Bey'in teşvîkı, müdâfi'lerin gayreti ve nihâyet kal'enin, Demirkapı'dan gelen gemilerle barut ve cebehâne bakımından takviyesi sebebi ile Kızılbaşlar Bakû'yu zabtetmekten ümîdi kesip muhâsarayı kaldırdılar[190]. Bu muvaffakiyetsizlikden sonra Kızılbaş ümerâsı Şirvân'ı terk edip Karabağ'a çekildiler[191]. Osman Paşa, Şirvân'ı yeniden itâat altına aldı.

Fakat çok geçmeden Serdâr Sinan Paşa'nın adamı Ömer Ağa, Şirvân'ın kimlerin tasarrufunda olduğunu tahkik etmek üzere Şah nezdine gönderildi. Kızılbaş vükelâsı, Ömer Ağa Şirvân'a girmeden, Veliahdin ve İmam-Kulu Han'ın, Kaçar tâifesiyle beraber Şirvân'ı zabtedip Sinan Paşa'yı böyle bir emr-i vâkı'i kabûle mecbûr etmeği kararlaştırdılar. Filvâkı', hanlık unvâniyle Şirvân'a vâli ta'yin olunan Ziyad-oğlu Peyker Bey, Şemahı'yı, sâir Kaçar ümerası diğer Şirvân kasabalarını zabt ve tasarruf ettiler. Ömer Ağa, Şah-Kulu Sultan refâkatinde Erzurum'a döndükde Serdâr'a, Demirkapı ve Bakû istisnâ edilirse bütün Şirvan'ın Kızılbaş tasarrufunda olduğunu ifâde etti. Filhakîka Şabrân

(44a-44b) 17-18000 olarak gösterilmektedir. Âsafî, hâdisenin bir kış günü her taraf karlı iken vâkı' olduğunu kaydediyorsa da, İskender Münşî'nin, yağmur altında yedi gün yedi gece Tatar süvârileriyle yol alarak ordugâhı basdığı ve Selmân Han'ın henüz Karabağ'daki yurtlarında bulunduğunu ifâde etmesine (*Âlem-ârâ*, s. 191) bakılırsa mevsimin kış başları olması îcâb ediyor. Baskında yararlığı görülen Gâzi Giray ile yeğenleri Safî ve Murad Giray'ların hizmetlerini takdîren salyânelerine 50000 akçe terakkîde bulunuldu: *Mühimme* XLII, 645 (24 muharrem)'den naklen *TOEM* IV, 1429.

[189] *Mühimme* XLIV, 36 (8 rebî'ülâhır 989); *Âlem-ârâ*, s. 191. *Şecâat-nâme*, 126a-129a'da: Kızılbaş kuvvetinin 50000 kişiye bâliğ olduğu; buna mukâbil Gâzi Giray'ın kumanda ettiği Osmanlı ve Tatar kuvvetinin hasmının 1/10 inden az olduğu; Gâzi Giray'ın kaçarak muhârebe ta'biyesini kullandığı; düşmanın Şabrân'a kadar Osmanlıyı ta'kîb ettiği kaydedilmişdir.

[190] *Mühimme* XLIV, 36. Muhâsara; *Şecâat-nâme*'ye (130a) (Krş. *TOEM* IV, 1490-1431) göre 40, Âlem-ârâ'ya göre (s. 191) 18 gün sürmüştür.

[191] İskender Münşî, Kızılbaşların Şirvân'ı tahliye sebebini erzak sıkıntısına haml etmişdir (*Kezâ*, gösterilen yer).

ile Şemâhı arasında vuku' bulan bir müsâdemede, Kızılbaşın kesretinden dehşete düşen Ebûbekir Mirza'nın firârı sebebi ile Osmanlı kuvvetleri bozguna uğrayıp Gazi Giray Kaçarlar eline esir düşmüş [192]; Kızılbaşlar bu galebeden sonra, Aksu'ya kadar olan Şirvân'ı zabtetmişlerdi. Kabale halkı evlerini terk edip dağlara sığındıklarından mezra'alar bir yıl müddetle hâlî kaldı. Osman Paşa hazîne gönderilmediği için askerin ulûfesini tevzî' etmekde büyük sıkıntı çekiyordu; ne Kızılbaş'a mukābele edecek kudreti, ne askere verecek akçesi vardı [193]. 990 (1582) bahârında Kefe üzerinden büyük kuvvetlerle bol mikdarda zahîre ve hazîne sevkedilmeğe karar verilmesinin, Osman Paşa'nın feryâd-nâmelerinin vürudu ve bu pek dar vaz'iyeti düzeltmek endîşesinden neş'et etmiş olması pek muhtemeldir.

Kızılbaşlar ayni manevrayı Tiflis için de tekrarlayıp Simon'a, muâvin kuvvetlerle kal'enin zabtını te'mîn edecek toplar dökmek üzere Topçu-başı Murad Bey'i tophâne amelesi ve âletleriyle gönderdilerse de muvaffak olamadılar [194].

Osman Paşa, 989-990 (1581-1582) kışı içinde bir taraftan zahîre te'minine çalışırken, diğer taraftan Aksu'ya kadar sokulan düşmanı işgal için *Şecaât-nâme* müellifi Dal Mehmed Bey'i, Kaykı Bey'le beraber, inşandan hâli ve harab olan Kabale kal'esinin zabt ve tahkîmine me'mur etti. Âsafî'nin kal'e ta'mîri öğrenilince, Partal-oğlu Mustafa Bey kumandasında, müdâfi'lere pek fâik bir Kızılbaş kuvveti kasabayı muhâsara etti. Müdafi'ler her türlü mahrûmiyete rağmen bir ay dayandılar. Kızılbaşlar, firâr edenlerden kal'ede zahîre kalmadığını öğrenip muhâsarayı kaldırarak müdâfi'lere muslihâne hulûl ettiler: Şâh'ın sulh ricâsiyle İstanbul'a gönderdiği İbrahim Han'dan gelen haberlere göre harbin sulha tebeddül ettiğini şâyi' ederek müdafi'ler arasında tefrika çıkardılar. Âsafî, kulun tazyîki ile kal'eden dışarı çıkmak zorunda kalıp Kızılbaş'ın hücûmuna uğrayarak esîr edildi [195].

192 *Şecâat-nâme*, 133 a- 136 a; *Âlem-ârâ*, s. 197. Peyker Han, kıymetli esîrini veliahde gönderdi. Hamza Mirza bir müddet, ikrâm ve îzâz edip kendisine bendetmeğe çalıştı ise de Gāzi Giray'ın itâate imâlesinin mümkün olmadığını görüp Alamut'da habsini emretti (*Şecâat-nâme*, 136 b- 138a).

193 *Ayni eser*, 138 b- 139 a.

194 *Âlem-ârâ*, s. 192.

195 *Şecâat-nâme*, 139 a- 154 b ve *T O E M* IV, 1432-1433 (Evvelâ Kazvin'e sürüklenen Âsafî, sonra Alamut'a sevk olunarak üç sene zindanda kaldı). Âlî, Osman Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği Budak Beyin: Dal Mehmed Beyin Kızılbaş tarafından iğfâl edilip evvelâ ta'zimle karşılanıp sonra esir edildiğini Pâdişâh'a arz ettiğini kaydediyorsa da (*Künhü'l-ahbâr*, 344 a); Âsafî'nin hikâyesi, esâretinin gafletden değil, müdâfi'ler tarafından icbar edilmesi netîcesinde kal'eden çıkma ve kul-karındaşı tarafından yalnız bırakılma sebebi ile vâkı' olduğu yolundadır.

Kızılbaşlar, Kabale'den sonra, Kuba ve Şabrân'a kadar olan yerleri zabt ettiler. Meskûr ve Kûre sâkinleri Osmanlılara cebhe aldılar. Demirkapı'ya tekrar kapanmak zorunda kalan Osman Paşa, pek huzursuz kalıp vaz'iyetini İstanbul'a arz edip[196] Kızılbaş'ın hîle ve iki yüzlü hareketini bir bir sayıp döktü.

Mütemâdi sulh ricâsında bulunarak nihâyet elçi göndermesine müsaade olunan bir hükûmetin, bu kabil tecâvüz ve taaddîleri tervîc ve idâre etmesi Osmanlı hükûmet merkezinde inkisâr ve infi'âl uyandırdı. Filvâkı' bir taraftan Gürcistan'da Osmanlılar elinde kalan yegâne kal'enin (Tiflis) Kızılbaş'ın Gence Beylerbeyisi tarafından tehdid edilmek üzere olduğu haberi gelirken, diğer taraftan İstanbul'a elçi gönderilmesi keyfiyyetinin bir kal'e beyini esîr etmek için istismar edildiği Osman Paşa'nın gönderdiği Urfa Sancağı-beyi Budak Bey tarafından ifâde olunuyordu. Elçinin, konduğu sarayda ikâmete me'mur edilmesine bu hâdiselerin sebebiyyet vermesi; Horasan'dan dönen adamlarının menfî cevâb getirmelerinin de Sinan Paşa'nın azlini intac etmiş olması pek muhtemeldir[197].

11. ŞİRVÂN'DA OSMANLI HÂKİMİYYETİNİN TE'EYYÜDÜ:

İMAM-KULU HAN'IN MAĞLÛBİYYETİ VE ŞEMAHI KAL'ESİNİN TEKRAR BİNÂSI

Elçi İbrahim Han'la bir îtilâfa varılsın veya varılmasın Şirvân'ı kat'î suretle zabt ve muhâfazaya azmetmiş olan Osmanlı hükûmeti, 988 (1580-1581) kışından itibâren bu ülkede Kızılbaş lehine tecelli eden

[196] *Şecâat-nâme*, 154 b- 155 b.

[197] Tiflis'in ahvâli öğrenildikde Kars, Erzurum, ve Çıldır beylerbeyilerine gönderilen ve elçi ile murad üzere sulh akdedilmezse Sinan Paşa'nın yeniden şark seferine me'mûr edileceğine dâir hükümler: (*Mühimme* XLIV, 174, 175) 25 cumâdelâhıre tarihli olduğuna göre, keyfiyyete sünnet düğününün sonlarına doğru muttali' olunmuş olmalıdır. Budak Beyin vüsûlü Lokman'a (97b) göre, düğün sırasında [cumâdelâhıre içinde], Âlî'ye göre düğün akabinde vuku' bulmuştur. Lokman şöyle diyor: «Bu esnâda Şirvân'dan Ruha Sancağı-beyi Budak Beğ gelüp Kızılbaş'ın akvâli ef'âline uymaduğı haberi getürmekle Sûrhser elçisi İbrâhim Han'ın ayruk düğünde tevakkufa yüzü kalmayup konduğı yerde varup ârâm etmesine icâzet verildi». (*Zübdetü't-tevârîh*, 97b); Bunun üzerine düğüne gelmiş olan Haydar Paşa'ya Sivas beylerbeyiliği verilerek Demirkapı'ya gönderilmiş, Kapudan Paşa da birkaç kadırga ile Sivas askerini acele Kefe'ye geçirmeğe me'mur edilmişdir (Ayni yer). Sinan Paşa'nın azli, bu hâdiseden 4,5 ay kadar sonra, 10 zilka'de (6 aralık 1582) pazartesi günü vâkı' olmuştur (Selânikî, s. 169).

tefevvuka son vermek üzere Demirkapı'daki kuvvetlerini takviye ve techîz için Rumeli ve Anadolu'dan mühimce kuvvetlerle[198] lüzumlu

[198] *Şirvân muhâfazası* için Rumelinin sağ ve sol kol zuemâ ve erbâb-ı tîmârından geçen sene sefere gitmeyen 800) yarar askerin sâbık kethudâsı Ferhad Ağa'nın *başbuğluğu* ile; Bosna ve Temeşvar Beylerbeyileriyle Köstendil, Niğbolu, ve Silistre sancakbeyleri'nin umum zuema ve erbâb-ı tîmârlariyle niçe bin Tatar'ın baharda gönderileceği keyfiyyetini askere duyurup gazâ ve cihâda teşvîk etmesi hakkında Osman Paşa'ya hüküm: *Mühimme* XLIV, 83 (12 receb 989) yine ayni keyfiyyetden bâhis Şirvân muhâfazasındaki ümerâya (*Kezâ*, 90), Şirvân'daki Yeniçeri kethudâsı ve Gurebây-ı yemîn ağasına (*Kezâ*, 92) hüküm. Baharda gönderilecek askerden mâadâ sâbık Erzurum Beylerbeyisi Husrev Paşa'nın hayli askerle Şirvan muhâfazasına varacağı, onun arkasından küllî asker îsâlinin kararlaştırıldığı; askerin zahîre ve sâir ihtiyaçlarını te'mîn edip sefer hitâmında inâyât-ı pâdişâhîye nâil olmaları hakkında Şirvan âyânına hüküm: *Kezâ*, 91.

Şirvan muhâfazasına ta'yîn olunan küllî kuvvete iltihak etmek üzere emâretine tâbi' zuemâ ve erbâb-ı tîmârla acele çıkıp rebi'ülevvel gurresinde İstanbul'a dâhil olması hakkında Rum ve Zulkadriye beylerbeyileriyle Kastamonu Beyine hüküm: *Kezâ* 93. Vaktin darlığı ve İstanbul'un uzaklığı dolayısiyle askerin yollarda sıkıntı çekeceği düşünülüp Sinop-Samsun kesimindeki iskelelere inerek Kapudan Paşa'nın göndereceği çektirilerle Kefe'ye geçip serdâr ta'yîn olunan Husrev Paşa'ya mülâkî olması hakkında Rum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ* 94; Husrev Paşa'ya mülâkî olması hakkında Rum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 94; Husrev Paşa'ya iltihâkı hakkında sâbık Çemişgezek Beyi Alâeddin'e hüküm: *Kezâ* 97; *Mühimme* XLVI, 752 (19 muharrem 990).

Kırım Han'ına gönderilen nâmede, baharda Osman Paşa'ya îsâl edilecek yardımcı kuvvetin bilcümle ihtiyaç ve mühimmâtı, ta'kîb edeceği yol kendi re'yine bırakıldığı; mezkûr kuvvete on bin Tatar askerini oğul veya kardeşlerinden birinin serdârlığı ile terfik etmesi; Şâh'ın gelecek elçisi murâd-ı hümâyunâ muvâfık «sulh u salâh ve emn-i kılâ» haberini getirmezse sefere hazır ve müheyyâ olması tenbîh edilmiştir (*Mühimme* XLVI, 679: 25 zilhicce 989).

Rumeli'den Demirkapı'ya me'mur edilen askerin gurre-i rebi'ülevvelde çıkıp Şirvân'a îsâllerine Husrev Paşa serdâr ta'yîn edilmişken, hâlen bu hizmetden ref' olunup sâbık Tunus Beylerbeyisi Ca'fer Paşa bu me'mûriyete getirilmekle sefere ta'yîn olunanların karadan hareketle, kadırgalarla Kefe'ye azîmet edecek olan Ca'fer Paşa'ya Kefe'de mülâkî olmaları hakkında Rumeli Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLIV, 107 (23 safer 990). (990 saferinde, Tunus'dan ma'zul Ca'fer Paşa'ya, beylerbeyilikle Kefe sancağı, oğluna Azak sancağı verilerek Demirkapı'ya me'mur sipâhiye başbuğ ta'yîni hakkında ayrıca bk. *Zübdetü't-tevârîh*, 96 b.) Ayni meâlde Rumeli'den, Demirkapı'ya gitmeğe me'mur edilen sancak ve alay-beylerine hüküm: *Kezâ*, 105, 106, 108, 109, 112. Me'mur olanların 5 rebî'ülevvelde tamâmen ihrâc edilmeleri, bir nefer dahi kalsa özürlerinin makbûl olmayıp siyâset olunacaklarına dâir: *Kezâ*, 114. Semtlerine uygun iskelelerden gemilere binip Ca'fer Paşa'ya mülâkî olmaları hakkında Rum Beylerbeyisine: *Kezâ*, 110; Rum beylerbeyiliğine vâkı' ümerâya (111); Kastamonu Bey'ine (113): sefere me'mur olanların 5 rebî'ülevvelde çıkıp *gemilere girmesinin tenbîhi, kimsenin seferden* kalmamasının te'mîni, aksi takdirde siyâset olunacakları hakkında Rum beylerbeyiliğindeki kadılara ve Kastamonu Beyine hüküm: *Kezâ*, 115.

zahîre ve mühimmâtın 990 (1582) bahârında gönderilmesini[199] te'min edecek tedbirler ittihâz etmişdi. Demirkapı muhâfazasına me'mur edilen askerin Rumeli'den ihrâc edilenleri ile İstanbul'dan gönderilen 3000 yeniçeri ve umum silâhdarlar zümresi kara yoliyle; Sivas Beylerbeyiliğine tâbi' sancaklarla Kastamonu askeri Samsun-Sinop kesimindeki is-

Elçi gelip Kızılbaşın Şirvân'ı terk etmekde tereddüd ve teallül gösterdiği tezâhür edince, hareket kademesine göre; evvelâ Nogay Mirzalarının, sonra Kırım Hanı kardeşleri veya oğullarından birinin serdârlığında 10000 Tatar askerinin, onları ta'kîben de Ca'fer Paşa'nın maiyetinde Rumeli ve Anadolu'dan me'mur edilen kuvvetlerle [Yukarda tesbit edilen hükümlerden sonrakilerde Bosna, Temeşvar ve Zulkadriye beylerbeyilerinin sefere iştirâk edeceklerine dâir sarâhat bulunmaması, bunların Demirkapı'ya gitmekden afv olunduklarına delâlet etse gerekdir. 20 ramazan 990 tarihiyle Osman Paşa'ya gönderilen bir hükümden (*Mühimme* XLIV, 189) de anlaşılabileceği gibi iki beylerbeyi, (Kefe beylerbeyisi Ca'fer, Rum beylerbeyisi Haydar) ile beylerbeyiliklerine tâbi' zuemâ ve erbâb-ı tîmar, Rumeli'nin sağ ve sol kol sipâhileri, umum silâhdar kulları cem'-an 20000 askerin irsâl olunduğu âşikâr olmaktadır. 10000 Tatar askerinin ise "kahtlığa bâis olmamak için Demirkapı yolundan geri çevrilip" hareketlerinin 991 bahârına ta'lik edildiği (*Mühimme* XLIV, 203, 218, 220, 222; 20 zilhicce 990); 991 bahârında Demirkapı'ya ta'yîn edilen kuvvetlerle harçlıkçıların Kefe'ye geçip Demirkapı'ya gidecek Kırım Hanı'na iltihâk etmelerinin emredildiği (*Kezâ*, 402: 7 cumâdelûlâ 991) anlaşılmaktadır]. 3000 yeniçeri ve umum silâhdarların Demirkapı'ya hareketleri takarrür etti: Vezir Osman Paşa'ya hüküm: *Mühimme* XLIV, 123 (18 rebî'ülevvel); Lokman, ayni tarihlerde (16 rebî'ülevvelden sonra) Silâhdarbaşı'nın icâzet hil'ati giyip el öperek Demirkapı'ya gittiğini tesbit ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 96 b). Tatar kuvvetleri ve Ca'fer Paşa'dan önce Demirkapı'ya varıp Osman Paşa'nın münâsib göreceği hizmetlerde bulunması hakkında Yahşı Sa'at Mirza'ya ve 36 adet Nogay mirzalarına hüküm: *Mühimme* XLIV, 128 (25 rebî'ülevvel 990).

199 Eflâk, Boğdan ve Bender'den beygir ve araba tedâriki hakkında: *Mühimme* XLIV, 476, 706, 735, 739 (safer ve rebi'ülevvel 989); Şirvân muhâfazasına gönderilecek askerin ihtiyacı için, at, beygir ve vâfir zahîreyi şimdiden tedârik edip vardıklarında narh üzere sattırması hakkında Şemhal'e, Kaytak Usmisine ve sâir Dağıstan ümerâsına hüküm: *Mühimme* XLIV, 87 (12 receb 989); *Mühimme* XLIII, 24. Ca'fer Paşa ile Demirkapı'ya me'mur edilen askerin levâzım ve mühimmâtını (zahîre, araba, beygir) şimdiden hazırlayıp askerin vusûlünde teahhura sebebiyyet vermemesi hakkında Kefe, Azak bey ve kadılarına [*Mühimme*XLVII, 10, 11 (17 safer), 124 (1000 at tedâriki hakkında) ve 125 (13 rebî'ülevvel 990)] ve İstanbul'dan Demirkapı'ya kadar yol üzerindeki sancak-beyleri ile kadı, âmil, emin ve mübaşirlere hüküm (*Kezâ*, 121: 11 rebî'ülevvel 990); Demirkapı'ya gönderilecek asker için kazâlarındaki mîrî zahîrelerin gemilere yüklenip Kefe'ye gönderilmesine dâir Akkerman ve Kili kadılarına (*Kezâ*, 12: 17 safer); Demirkapı'ya irsâli emredilen 100000 kile terekenin (hububat) gemilere yüklenip acele gönderilmesi hakkında İbrâil Kadısına ve Kefe'ye zahîre irsâline me'mur Emîn Çavuş'a hüküm (*Kezâ*, 49: 24 safer 990); ne mikdar arpa, un, buğday vesâir zahîre toplandığının ve gönderilenlerin müfredâtının, navlun için Boğdan ve Eflâk'dan ne kadar para alındığının bildirilmesi hakkında İbrâil Kadısına ve zahîre husûsuna me'mur Derviş Çavuş'a hüküm (*Kezâ*, 84: selh-i safer). Şirvân'a gidecek silâhdarlar için bol mikdârda zahîre tedârik

kelelerden gemilerle Kefe'ye geçip ictimâ etti[200]. Osman Paşa'nın asker ve hazîneye olan âcil ihtiyacı sebebi ile kısm-ı küllînin hareketinden önce 6000 Rumeli sipâhisi ve 600 silâhdar, Budak Bey'in başbuğluğu ile 30 yük akçeyi Demirkapı'ya götürmeğe me'mur edildi[201]. Mütebâkî kuvvetler, Kefe Beylerbeyisi Ca'fer Paşa'nın serdarlığı ile Kefe'den hareketle 80'inci konakda Demirkapı'ya vâsıl olup[202] pek fazla sıkıntı ve perîşanlık içinde bulunan Şirvân muhâfızları[203] tarafından meserretle karşılandı. Bir hafta kadar çadırlarda kalan asker, ta'yîn olunan kışlalara teveccüh edip bir kısmı nefs-i Demirkapı'da, diğer kısmı Dağıstan'ın muhtelif yerlerinde kışladı.

Âlî, *Risâle-i Bâbiyye*'den naklen, son sevkıyâtla Osmanlıların Dağıstan ve Şirvân'daki mevki'lerini tahkîm etmiş olmaları keyfiyyetini kendi nüfuz ve hâkimiyyetleri için tehlikeli gören Dağıstan hâkimlerinin

edip câri narh üzere sattırılmasının te'mini hakkında İstanbul'dan Kefe'ye kadar güzergâhdaki bey ve kadılara hüküm (*Kezâ*, 153: 21 rebî'ülevvel 990).

200 Şimdiye kadar Demirkapı'ya me'mur edilen askerden kimlerin Kefe'ye vâsıl olduğu, ne mikdar sefer levâzımı hazırlandığı, Kırım Hanının ne mikdar askere hangi oğlunu serdâr ta'yîn ettiği ve ne zaman Demirkapı'ya teveccüh olunacağının mufassalan bildirilmesine dâir Kefe Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVII, 472 (20 cumâdelâhıre 990). Müteâkıb hükümden (*Kezâ*, 473) Kefe'de bilcümle mühimmâtın hazırlanmış olduğu, Anadolu'dan sefere me'mur edilen asker iskelelere inmiş ise de rüzgâr muhâlefetinden deryâya salınamadığı, Rumeli'den me'mûr edilenlerin sedlerden geçemeyip denizden geçmeğe muhtac oldukları, muvâsalatlarında Kefe'den hareket olunacağının mukarrer olduğu anlaşılmaktadır.

Rum Beylerbeyisi Haydar Paşa ve Kastamonu Sancağı-beyi asker ve mühimmatlariyle beraber 2 kadırga ve 20 gemi, mütebâkî askerin 80 gemi ile Kefe'ye nakledildiği; 4-5 gün beklenip Samsun, Sinop ve Yeni-liman'dan binen âskerden mâadâ kimsenin görünmediği, şimdiden sonra gelecekler için 4-5 gemi bırakıp İstanbul'a gelmeğe isti'zan eden Kapudan Paşa'nın arzûsunun is'âfına dair; *Mühimme* XLVIII, 79 (18 receb 990).

201 *Mühimme* XLIV, 145, 150 (21 cumâdelûlâ 990); *Künhü'l-ahbâr* 344 b (Âlî, Demirkapı'ya nakledilen hazînenin tamâmının 86 yük akçe olduğunu tasrîh ediyor).

202 13 rebî'ülevvelde serdâr ta'yîn edilen Ca'fer Paşa'nın (Bk. *Mühimme* XLVIII, 128) maiyyetine me'mûr edilen kuvvetlerin Demirkapı'ya kadar kat' ettikleri ülkelerin renkli tasvîri Âlî tarafından verilmişdir (*Künhü'l-ahbâr*, 344b- 345a).

203 Osman Paşa'nın arzlarına verilen cevablardan Şirvân reâyâsının Osmanlılardan yüz çevirdiği, muhâfazada bulunan askerin mikdarca zaîfliği ve ulûfesizlikden perîşân olduğu istidlâl edilmektedir. Şirvân muhâfazasında olan Dergâh-ı âli yeniçerileri kethudâsına gönderilen 15 rebî'ülâhır tarihli bir hükümde (*Mühimme* XLVII, 260), Osman Paşa tarafından muhâfazada bulunan yeniçerilerden 3-400 mikdârının vazîfelerini bırakıp İstanbul'a hareket ettikleri haber verilmekle Şirvân ve Gürcistan fethi tamamlanmadıkça muhâfazaya ta'yîn olunan kulların dönmelerine asla rızâ verilmiyeceği; Demir-

ve bu arada Şemhâl ile Ebûbekir Mirzâ'nın Kızılbaş'ın Gence vâlisine müracâaat ederek Şirvân'a da'vet edip müştereken Osmanlı kuvvetlerini imhâ etmek teklîfinde bulunduklarını kaydediyor [204]. Keyfiyyeti Şâh'a bildirip murâdınca takviye kuvvetleri alan İmam-Kulu Han [205], baharda Gence'den hareketle Kür'ü geçti: Şemahı'ya vusûlde, Rumeli kuvvetlerine kumanda eden Silistre Sancağı-beyi Yâkub Bey'in Şabrân civârında Niyâzâbâd'da kuvvetlerini toplamak üzere olduğunu haber alıp 6000 kadar seçkin Kızılbaş kuvvetini üzerine me'mur etti. Vuku' bulan müsâdemede Kızılbaş'ın hezîmete uğramasına rağmen, Silistre sancak ve alay-beyilerinin şehâdetinin şüyû'u [206] üzerine takviye alan Kızılbaşların gayrete gelmesi netîcesinde Osmanlı kuvvetleri zâyi'ât vererek perîşân oldular [207].

Bozgundan kaçanların Demirkapı'ya gelişi üzerine, Silâhdar-başı Ali Ağa'nın teşvikıyle bölük-başılar Serdâr'a mürâcaatla bir an önce muhârebeye girişmek arzûsunu ızhâr ettiler. Osman Paşa da, otağını

kapı'ya me'mûr edilen yeniçeri ve silâhdarlarla muhâfazada bulunan kulların üç kıst mevâcibinin gönderildiği; hükmün vusûlünde Şirvân'dan ayrılmışlarsa, "bu denlû mesâfe tayy eyledük, zahmet çekdük" diye teallül ve bahâne eylemeyip hemen geri dönüp Osman Paşa'nın münâsib göreceği hizmetleri edâ etmeleri emredilmişdir. Osman Paşa'ya yazılan 9 cumâdelûlâ 990 tarihli hükümde (*Mühimme* XLIV, 132) ise: 20000 askere hayli zahîre ve hazîne gönderilmekle artık şikâyete mahal kalmadığı beyan olunup Şirvân'ı Lala Mustafa Paşa'nın feth ettiği üzere zabt edip müstevlî düşmanı tard etmesi; Osmanlıdan yüz çeviren reâyaya adâlet ve himâyetle muâmele etmesi tenbîh olunmuşdur.

204 *Künhü'l-ahbâr*,345 a- 345 b.

205 *Şeref-nâme* (II, 272)'de İmam-Kulu Han'ın Şirvân vâlîliğine ta'yîninden bahs olunuyorsa da diğer kaynaklardan tahkîki kābil olamadı. Âlî (345 b), İmam-Kulu Han'ın Genceden 3000 korucu, 32 sultan ve 50000 e yakın askerle hareket ettiğini kaydediyor. Âsafî'nin (159b-161 a) verdiği rakam (40-50 bin) da Âlî'yi te'yîd ediyor; fakat Osman Paşa'nın Serdâr Ferhad Paşa'ya yazdığı mektubdan bâhis bir hükümde (*Mühimme* LI, 64: 11 şa'ban 991) İmam-Kulu Han muhârebesindeki kızılbaş mevcûdu 20000 olarak gösterilmektedir. Lokman (99 a), Ferhad Paşa'nın 7 şa'bânda İstanbul'a vâsıl olan çavuşunun Osman Paşa'nın Gence hâkimini 20000 den ziyâde kuvvetiyle mağlub ettiği haberini getirdiğini tesbît ediyor. Buna mukābil, yine Özdemiroğlu'nun 991 recebi evâsıtında Şemahı'dan Kadıasker İvaz Efendiye gönderdiği mektubda (Abdurrahman Şeref, *Özdemiroğlu Osman Paşa'nın bir mektûbu*, *T O E M* VIII, 35-36), İmam-Kulu Han kuvvetlerinin 20-30 sultan ve 30-40000 kızılbaşla, Aleksandr Han'ın muâvin olarak gönderdiği 4 beyle 1-2000 gürcüden terekküb ettiği mukayyeddir.

206 Âlî (346 a), Dobrucalı arasında mevcud ba'zı gizli kızılbaşların İmam-Kulu Han'a vararak "Rum askerlerinin serdârları düşmüşdür, fursat sizindir" diye keyfiyyeti ifşâ ettiklerini kaydediyor.

207 *Künhü'l-ahbâr*, 345 b-346a yine Âlî (345 b), Niyâz-âbâd baskınının 2 rebi'ülâhır

Demirkapı'dan dışarı kurdurup düşmanı karşılamağa şitâb etti[208]. Samur nehri geçilip Baştepe mevki'ine konuldukdan, karakolda, düşman alaylarının göründüğü haberi vârid olup[209] ağırlıklar nehir kenarına kondurulup Ca'fer Paşa, Kefe ve Rumeli askeri ile sol; Çerkes Haydar Paşa, Sivas ve Kastamonu askeri ile sağ cenâhda; Serdâr merkezde, tüfengendâz yeniçeriler ve darbzenler önde olmak üzere muhârebe tertîbi alındı[210]. Kızılbaş ordusu, hassa korucularla İmam-Kulu Han merkezde, Rüstem Han, Haydar Paşa; ihânet eden Ebûbekir Mirza, Ca'fer Paşa koluna tekābül edecek şekilde tertiblenmişdi. İlk gün (16 rebi'ülâhır 991=8 mayıs 1583 pazar) daha ziyâde öncüler arasındaki müsâdeme

(24 nisan 1583) pazar günü vuku'bulduğunu kaydediyorsa da, Osman Paşa'nın İvaz Efendi'ye mektûbunda (*Kezâ*, s. 36) hâdisenin şüyû'unu müteâkıb Demirkapı'dan hareketin rebi'ülevvel evâhırında vâkı' olduğuna âid sarâhat, müsâdemenin rebi'ülevvel içerisinde vuku'unu îcâb ettirmektedir. Bu sırada esâretde bulunan Âsafî'nin hikâyesi (161 b-165 a) metinde verdiğimiz Âlî'ninkine tamâmiyle tetâbuk etmemekte ve karakola me'mur 10000 kızılbaşın Demirkapı'ya yaklaşmakta olduğunu öğrenen Rumeli beyleri, Serdâr'ın ileri gitmelerine rızâ göstermesine rağmen, ileri geri söylenerek muhârebeye şitâb ettiklerini; ikindiye kadar cereyan eden muhârebede inhizâma yüz tutan düşman öncülerinin çok mikdarda takviye görerek taarruza geçtiklerini; Ya'kub Bey'in alay bayrağını öne gönderip gāzileri teşvîk etmek istediğini ve fakat bayrağı gören düşmanın hücûmunu şiddetlendirerek alay-beyi Mustafa Bey, Uc-beyi Dîvâne Malkoç ve Abdaloğlu'nun şehid düştüklerini; Rum askerinin ağırlıklarını bırakarak Meskûr ormanına firârı üzerine yalnız kalan Ya'kub Bey'in bir saat müddetle ok ve mızrak hücûmuna mukāvemet edip nihâyet bir fındık isabetiyle şehîd düştüğünü ifâde etmektedir.

208 *Şecâat-nâme*, 165 b- 168 a; *Künhü'l-ahbâr*, 346 a- 346 b (Âlî, 6 rebî'ülâhırda Demirkapı'dan çıkılıp civarda çadır kurulduğunu, 10 rebî'ülâhırda ileri hareketle düşmana teveccüh olunduğunu tasrih ediyorsa da, Demirkapı'dan hareket rebî'ülevvel evâhırında vâkı' olmalıdır: Bk. not 207).

209 *Künhü'lahbâr*, 346 b. Muhârebenin vuku' tarihi, Osman Paşa'nın mektubuna (*Kezâ*, s. 37-38) ve Âlî'ye nazaran 16-19 rebî'ülâhır 991 pazar-çarşamba (8-11 mâyıs 1583), Âsafî'ye göre 11-14 rebî'ülevveldir (*Şecâat-nâme*, 176 b); ancak esâretde bulunması sebebiyle Âsafî'nin hâdisatı dikkatle ta'kîb ve tesbit edememiş olması pek muhtemeldir. Muhârebe sâhası, Osman Paşa'nın mektûbunda «Vilâyet Harkı demekle ma'rûf mevzi' civârında Baş-depesi nam fezây-ı fesîh ve sahrây-ı vesi'» (*Kezâ*, s. 36); *Şeref-nâme*'de (II, 272) Ali-çoban Sahrâsı; *Şecâat-nâme*'de (170 a) Timur'la Tohtamış'ın muhârebe ettiği "Vilâyet Harkı" veya يلاسا (*T O E M* IV, 1440'da sehven يلاصا şeklinde tertîb olunan bu isim Âlî tarafından da يلاسا şeklinde tesbit edilmiştir) mevkî'i olarak gösterilmişdir.

210 *Künhü'l-ahbâr*, 346 b. Âlî, silâhdarların sâdece mezkezde Serdâr'la beraber bulunduğunu; kaydederse de Osman Paşa'nın mektûbunda (*T O E M* VIII,37), silâhdar ve sol ulûfecilerden bir kısmının ağalariyle Ca'fer Paşa kolunda yer aldığı tasrîh edilmiştir. Âsafî (170 b), Âlî'nin hilâfına, Kefe Beylerbeyisinin sağ, Rum Beylerbeyisinin sol cenahda mevki' aldıklarını ifâde etmektedir.

ile geçti; gurûbla taraflar ayrılıp karakollar çıkarıldı. Fakat gece uyunmayıp silâh elde sabâha kadar beklendi. Ertesi sabah top ve darbzenlerin ateşiyle muhârebeye başlanılıp gece karanlığına kadar savaşıldı. Silâhdar-başı kumandasındaki kuvvetlerle takviye edilen Osmanlı sol cenâhı, Kızılbaşa galebe ettiyse de karanlık bastığından Ca'fer Paşa askerin ta'kîbe çıkmasına rızâ göstermedi. Tarafeyn meş'aleler yakıp yatsıya kadar mücâdeleye devâm ettiği için bu muhârebeye "Meş'ale Savaşı" denmiştir. Yatsıdan sonra iki taraf ayrılıp çadırlarına çekildilerse de, karakollar arasındaki muhârebe devâm etti. Üçüncü günü sabahı Kızılbaşlar, Osmanlı ordusunun ric'at hattını kesmek maksadiyle ordunun arkasına sarkıp üç fersâh mesâfede Samur nehri kenarına kondular. Dördüncü günü (19 rebi'ülâhır=11 mayıs çarşamba) sabahı, ağırlıklarını yükleyen Osmanlı kuvvetleri, kendilerini galib zanneden Kızılbaş'ın üç koldan vâkı' hücûmu üzerine pek şiddetli bir muhârebeye girişti. Bir ara Ca'fer Paşa kolu za'f gösterdiyse de Köstendil Sancağı-beyi ile diğer Rumeli gāzilerinin ve bölük halkının savleti ile Kızılbaş hezîmete uğratıldı. İmam-Kulu Han bozgunu önlemek için çok gayret sarf ettiyse de muvaffak olamayıp nihâyet kendisi de firârîlere katıldı[211].

Muhârebe sâhasında iki gün kalınıp 7500 kelle sayılarak Kızılbaş zâyi'âtının 10000'i aştığı anlaşıldı. Hareket edilip Kuba nâhiyesi nihâyetinde bir sulu mahalle konuldukda, mukaddemâ Osmanlı hükûmetine tâbi' olmuşken İmam-Kulu Han'ın da'veti üzerine muhârebeye Kızılbaş safında iştirâk edip bozgundan sonra firâr eden Kaheti'li iki gürcü beyi ile 30-40 aznavur Kubalılar tarafından tevkîf edilerek ordugâha getirildi. Gürcülere tekrar aman verilip Aleksandr Han'a gönderildi[212].

211 *Künhü'l-ahbâr*, 346 b- 347 a. Âlî, muhârebenin üçüncü günü salıya tesâdüf etmekle tarafların savaşı câiz görmediklerini tasrîh ediyorsa da, Osman Paşa'nın mektûbunda (*Kezâ*, s. 37), üç gün fecirden gurûba kadar devâmlı muhârebe olunduğu ifâde olunmuştur. Âsafî, dördüncü günkü muharebeyi tafsîlen: Osmanlıların ağırlıklarını yüklayip at sürmesini Demirkapı'ya doğru ric'at ma'nâsında anlıyan Kızılbaşlar savlet karşısında önce şaşalayıp sonra kendilerini toparlıyarak cengi kabûl ettiklerini; Kızılbaşın sağ kolunda Rüstem Han ve Şamlı Mehdî-Kulu Han, sol kolunda Halîfe-i Ensâr'ın iki oğlu Mürşid-Kulu ve Şahverdi sultanların yer aldığını; diğer taraftan aznavur Yoram kumandasındaki Kahetili Gürcülerin yaylarını hazırlayıp sağ cenâha iltihak ettiklerini; bir top atışı ile verilen yürüyüş işâreti üzerine iki koldan taarruz eden Osmanlıların Kızılbaşı hezimete uğrattığını; düşmanın son bir def'a daha dönüp direnmesinin fâide vermediğini; Gürcülerin Dağıstan dağlarına, Kızılbaş'ın sahraya dağıldıklarını; Serdâr'ın düşmanı ta'kîbe izin vermemesine rağmen Kızılbaş'ın nısfından ziyâdesinin kurtulamadığını; düşman çadırlarının ele geçirilip envâ'ı ganâim alındığını ifâde ediyor (*Şecâat-nâme*, 174 b- 179 b).

212 *T O E M* VIII, 39; *Künhü'l-ahbâr*, 348a-348b.

Kızılbaş üzerine kazanılan galebeden istifâde eden Osman Paşa, 12 cumâdelûlâ perşembe günü Şemahı'ya muvâsalat ederek 15 cumâdelûlâdan (5 haziran 1583 pazar) îtibaren 45 gün zarfında Segbanbaşı'nın mîmârlığı ile kal'esini binâ ve tahkîm etti: 70 kule ihtivâ eden kal'e sûru ile 20 kule ilâvesiyle iç-kal'e ve beylerbeyi meskeni ittihaz olunan eski Şirvan hâkimleri sarayı kârgirden inşâ ve ta'mîr edilip şehre yedi yerden kapı açıldı; sûrun etrafı su ile ihâta edildi. Kal'eye yer yer toplar vaz' edilip dizdar ve muhâfızlar ta'yin edilerek Amasya Beyi Şâmî Mustafa Bey beylerbeyilikle alıkonuldu[213].

Galebeden haberdar olan Gürcü melikleri Osman Paşa'ya enva'ı pişkeşler takdîmiyle arz-ı ubûdiyyet ettiler. 28 şa'banda (16 ağustos) Şemahı'dan ayrılan Serdâr, bayramı Demirkapı'da geçirip kal'e mühimmâtını ikmâl ettikden sonra, üzerinde reylerin ittifâk ettiği Ca'fer Paşa'yı Şirvân Serdârlığı Kaymakamlığı'na bırakarak şevvâlin dördüncü (21 ekim 1583) günü, yıllardan beri vatanlarına hasret kalan gâzilerle birlikde Demirkapı'dan ayrıldı[214].

Kuban ve Terek'i geçip binbir meşakkat ve mihnet çekdikden sonra nihâyet Kefe'ye vâsıl olan Özdemir-oğlu, 1579'dan îtibaren sefere da'vet emirlerine karşı tekâsül gösterip[215] ileri geri söylendiği Pâdişâh'ın mesmu'u olan Kırım Hanı Mehmed Giray'ın izâlesi hakkında vârid olan emr-i humâyunu îfâ edip İslâm Giray'ı iclâs ettikden sonra 992 recebi evâilinde (1584 temmuzu ortaları) İstanbul'a dâhil oldu. İkinci vezirlikle Dîvân-ı humâyûnâ da'vet olunup 20 receb (28 temmuz 1584) cumartesi günü kendisine sadâret mührü verildi.

12. FERHAD PAŞA'NIN İLK SERDÂRLIĞI
A. REVÂN'IN ZABT VE TAHKÎMİ; TİFLİS'E HAZÎNE VE ZAHÎRE SEVKİ

Şehzâde (III.) Mehmed'in sünnet düğünü sırasında Yeniçeri ağalığından azl olunmuş iken uhdesine Rumeli Beylerbeyiliği ve vezirlik verilen

213 *T O E M* VIII, 40-41; *Künhü'l-ahbâr*, 348 b; *Şecâat-nâme*, 180 a- 181 b.

214 *Künhü'l-ahbâr*, 348 b- 349 a; *Şecâat-nâme*, 182 a- 182 b.

215 Mehmed Giray'ın bilhassa 1583 bahârında Demirkapı'ya me'mur edilmişken («Tatar Han hazretlerine dahi tekrar Acem'e varmak içün 100000 fluriden ziyâde nakdiye ve akmişe ve esbab gönderildi»: *Zübdetü't-tevârîh* 99a, 991 cumâdelâhıresi vekayi'i) bir kaç günlük yol alıp geri dönmesinin Pâdişâh'ın infiâlini mûcib olduğu anlaşılıyor. Bu hâdisenin tahkîkine mütedâir bir hüküm (*Mühimme* LII, 416: 27 zilka'de 991). Kefe nâzırı Kefe muhâfazasında olan Mehmed ve Mustafa Beylere, Kırım Hanı'nın, sefere gitmek nâmiyle kalkıp bir kaç günlük yol gitdikden sonra dönüp yerine geldiğine sebeb ve bâisin ne olduğunun gizlice tecessüs ve tetebbu' edilerek bildirilmesi emrini muhtevîdir.

Ferhad Paşa, 990 zilhiccesinin üçüncü (29 aralık 1582) günü[216] Şark seferi serdârlığına ta'yin olundu. Maiyyetine me'mur edilen Rumeli, Anadolu, Karaman, Diyarbekir, Cizre, Zulkadriye, Erzurum, Şam, Haleb, Sivas beylerbeyileri ile mezkûr beylerbeyiliklere tâbi' sancak ve alaybeyilerine kendisine iltihâk edip hizmetde bulunmaları emredildi[217]. Seferî ordunun levâzım ve mühimmâtı[218] ve husûsiyle

216 1 safer 990 (25 şubat 1582)'da Küçük Mîrahurluk'dan Yeniçeri Ağalığı'na getirilen Ferhad Ağa, Sultan Mehmed'in sünnet düğünü sırasında çıkan yeniçerilerle celebler arasındaki kavga sebebiyle bu hizmetten azledilmiş, fakat çok geçmeden, ayni sene şa'bân evâhırında Rumeli Beylerbeyisi, zilhicce gurresinde (27 aralık 1582) de vezîr olmuştur (Lokman, 96 b, 97 b, 98a). Şark seferi serdârlığına ta'yîni ise bu tarihden iki gün sonra, 3 zilhicce (29 aralık) çarşamba günü vuku' buldu (Selâniki, s. 171. Lokman, zilhiccenin gününü tasrîh etmiyor). Ayrıca, bahârda açılacak sefere serdâr ta'yin edilmekle şimdiden tedâriklerinde bulunması hakkında Ferhad Paşa'ya yazılan hükme de bk. *Mühimme* XLVII, 598 (4 zilhicce 990).

217 Rumeli sancaklarından Yanya, Ohri, Tırhala, Selânik, Elbasan, Avlonya, Üsküb, Mora, Delvine, Vidin, İskenderiyye ve Alacahisar sancak-beylerine: 3000 akçeden yukarı tîmarlı sipâhileriyle Gelibolu yolundan şark seferine iştirâkleri hakkında hüküm: *Mühimme* XLIV, 249 (25 zilhicce 990)" 6000 ve 6000 den yukarı tîmarlariyle nevrûzda Gelibolu'dan geçip Serdâr'a iltihak etmeleri hakkında Hersek, Semendire, Prizrin ve Dukagin beylerine hüküm: *Kezâ*, 251 (25 zilhicce); 10000 ve 10000 den yukarı sipâhilerini alay-beyileriyle şark seferine göndermeleri hakkında Vulçitırın, Çirmen ve Kilis beylerine hüküm: *Kezâ*, 252-254 (25 zilhicce) [*Mühimme* XLIX, 1 (evâsıt-ı rebî'ülevvel 991) de Vulçitırın Beyinin 3000 ve aşağısı sipâhileriyle muhâfazada kalıp mütebâkî sipâhileri sefere göndermesi; Çirmen Beyinin muhâfazada kalıp bütün sipâhilerini göndermesinin emrolunduğu mukayyeddir].

Geçen seneki kadar sipâhiyi muhâfazada bırakıp mütebâkî kuvvetlerle sefere iştirâkleri hakkında Anadolu beylerbeyiliğine bağlı: Saruhan, Ankara, Aydın, Teke, Menteşe, Karesi, Biga, Hamîdeli, Karahisar-ı sâhib, Kângırı, Bolu, Kastamonu, Hudâvendigâr ve Sultanönü sancaklarına hüküm: *Mühimme* XLIV,264 (14 muharrem 991). Karaman'a tâbi': Kayseri, İçel, Niğde, Kırşehri, Aksaray, Tarsus ve Beyşehri sancak-beylerine: *Kezâ*, 265 (14 muharrem). Diyarbekir'e bağlı: Ruha, Ergani..... Çapakçur ve Hısnıkeyfa beylerine: *Kezâ*, 267 [Bütün zuemâ ve erbâb-ı tîmârını hazırlayıp emir gelir gelmez Serdâr'a mülâkî olması hakkında Diyarbekir Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 280 (23 muharrem 991)]. Cizre'ye tâbi' sancaklar için: *Kezâ*, 269.

Geçen seneki kadar yeniçeri, tüfeng-endâz, saka ihrâc edip birlikde sefere götürmesi hakkında Şam Beylerbeyisi'ne hüküm: *Kezâ*, 211(20 zilhicce 990); 266 (14 muharrem 991); *Mühimme* XLVIII, 307 (23 zilhicce 990); Şam, Haleb ve Sivas Beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 263 (14 muharrem 991). Haleb Beylerbeyisi için te'kid: *Kezâ*, 316 (11 safer), 364 (27 safer 991). Humus Beyinin sefere iştirâki hakkında: *Kezâ*, 328 (26 safer 991).

Zikredilen beylerbeyiliklere tâbi' sancak-beylerinden mâadâ, sâbık Mısır Defterdârı olup hâlen Mısır'da sancak tasarruf eden Sinan Bey'in (*Kezâ*, 208-209: zilhicce 990), sâbık Mısır mirlivâlarından Pîrî Bey'in (*Kezâ*, 210, 238-239) ve sâbık Yemen Beylerbeyisi Murad Paşa'nın (*Kezâ*, 295: 28 muharrem 991) Serdâr maiyyetine me'mur edilmesi takarrür etmişdir.

218 Lokman (93b), 991 muharremi başlarında sefer için zahîre ihrâcına dâir etrâfa

kal'e binâsı için lüzumlu malzeme ile binâ ustasi, dülger ve ırgadın te'mini için emirler gönderildi[219]. 991 (1583) bahârında çıkılıp Revan kal'esinin zabt ve tahkîmini hedef ittihaz eden seferin muvaffakiyetini te'mînat altına almak için Van ve Bağdad serhadlerinden Van Beylerbeyisi Husrev Paşa ile Bağdad Beylerbeyisi Ali Paşa'nın serdarlığında toplanacak kuvvetlerin Kızılbaş ülkesine taarruzları takarrür etti[220].

hükümler gönderildiğini tesbit eder. Bahârda çıkılacak sefer için lüzûmlu zahîreyi tedârik ve depo edip kazma, kürek ve sâir levâzımı hazırlaması hakkında Erzurum Beylerbeyisi'ne hüküm: *Mühimme* XLIV, 120; Kars ve Çıldır Beylerbeyilerine: *Kezâ*, 121 (18 rebî'ülevvel 990). Şark seferi için, mâliyeden hüküm gelmesini beklemeden avârız-hâne defterlerine göre 2/3 si arpa, 1/3 i un olmak üzere her 30 hâneden bir müd zahîre ihrâcı hakkında Anadolu, Karaman, Zulkadriye, Diyarbekir ve Haleb beylerbeyileri ile Bozok Beyine hüküm: *Kezâ*, 204 (zilhicce 990), 262 (14 muharrem 991). Erzurum ve Trabzon'dan gelecek zahîreyi cins cins mazbut yerlerde muhâfaza etmesi hakkında Kars Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 289 (23 muharrem). Erzurum hazînesinden 25000 akçe alıp narh üzere ve peşin para ile zahîre toplayıp kira hayvanları ile Kars'a götürmesi hakkında sâbık Trabzon Beyi Ömer'e ve Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 313 (11 safer) [Ferhâd Paşa'nın zahîre umûru için Ömer Bey'e 25 yük akçe teslim etmesi hakkında sâbık Erzurum ve lâhık Haleb Defterdârı Mustafa'ya (Müverrih Gelibolulu Âlî) hüküm: IL, 9 (15 rebî'ülevvel), 71 (22 rebî'ülevvel 991)]. Geçen seneki kadar sürsat koyunu sürülmesi hakkında Diyarbekir Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLIV, 276 (15 muharrem 991).

Ordu için beygir ve katır tedâriki hakkında Erzurum Beylerbeyisine ve sâbık Trabzon Beyine hüküm: *Kezâ*, 273 (15 muharrem); 200000 nal ve 10 kerre 100000 mıh kesdirip hazırlamaları hakkında Erzurum Beylerbeyisi ve Kiğı Sancağı-beyine hüküm: *Kezâ*, 283 (23 muharrem); Divriği'den 100000 nal, 600000 mıh tedârik edip ordu kadısına teslîm etmesi hakkında Bozok Beyine hüküm: *Kezâ*, 284 (23 muharrem 991). Zulkadriye Beylerbeyiliğine naklolunan Sinan Paşa'nın Bağdad'dan 300 kantar barut alıp Serdâr'a götürmesi hakkında: *Kezâ*, 221, 223 (20 zilhicce 990).

219 Zulkadriye'den neccâr, bennâ ve ırgat ihrâcı hakkında: *Mühimme* XLIV, 271 (15 muharrem), 288 (23 muharrem 991); Serdârla şark seferine iştirâk etmek üzere 400 nefer usta neccâr yazdırması hakkında Mîmâr-başı Sinan'a hüküm: *Kezâ*, 277 (Bu hüküm, Ahmed Refik, *Türk Mimarları*, İstanbul 1937, s. 106-107'de derc edilmişdir.); tedârik olunan bennâ, neccâr ve demirciden mâadâ mümkün olduğu kadar bıçkıcı te'mini hakkında yine Sinan Ağa'ya hüküm: *Kezâ*, 379 (27 safer), 474. 22 hassa kumbaracı ve 12 hassa neccârı şark seferine götürmesi hakkında Kapudan Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 308 (11 safer). Mustafa Paşa zamanındaki kadar meş'aleci ihrâc edip berâberinde sefere götürmesi hakkında Şam Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 290 (23 muharrem 991). Geçen seneki kadar tulumlu saka ihrac edip Kars'a göndermesi hakkında Mısır ve Haleb beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 212 (20 zilhicce), 246 (25 zilhicce 990).

220 Baharda açılacak Kızılbaş seferinin Van serhaddi serdârlığı kendisine tevcîh edilmekle şimdiden hazırlıklara girişmesi hakkında Van Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVIII, 599 (4 zilhicce). Kızılbaş'ın ahvâl ve tedârikâtını tecessüs edip hangi cânibden taarruz edeceğini bildirmesi hakkında yine Husrev Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 736 (26 zilhicce 990). Lokman (98b), 991 rebî'ülevveli başlarında Van Beylerbeyisi'nden gelen Halil Çavuşun ulaklıkla iâde olunup sefer husûsunda tenbîhatda bulunulduğunu kaydeder.

20 rebi'ülevvel 991 (14 nisan 1583) perşembe günü, vedâ ve teşyi' merâsimini müteâkıb Üsküdar'a geçen Serdâr, 8 rebi'ülâhır (1 mayıs) pazar günü Şarka hareket etmekle, maiyyetine me'mur edilen ümerâya acele çıkıp iltihak etmeleri, gecikenlerin itâb ve ta'kîb olunacakları emir ve tenbîh edildi [221]. Ferhad Paşa, menzilleri kat'edip beylerbeyilerin iltihâkından sonra Kars'a vâsıl, kal'e muhâfızlarını değiştirerek burasını 22 recebde (11 ağustos) terk etti; müteâkıben güzergâhda bulunan Şuregel ve Tālin harab kal'elerini ta'mir ettirip sancakbeyi ve muhâfaza kuvveti ta'yin ettikten [222] sonra Revan üzerine yürüdü [223]. Aras geçilince, Kızılbaş

Ümerâ, zuemâ ve sipâhileriyle berâber Bağdad bölgesi serdârlığına ta'yîn edilen Ali Paşa'nın maiyyetine dâhil olması hakkında Haleb Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 647 (18 zilhicce); muâccelen beylerbeyiliğine varıp sancak-beylerini maiyyetine alıp Bağdad Beylerbeyisine mülâkî olarak hizmetde bulunması hakkında Şehrizol Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 505 (27 şevvâl 990).

221 Rumeli'den sefere me'mur edilen sancak-beylerine: nevrûzda Ferhad Paşa Üsküdar'a geçeceğinden askerleriyle gelip iltihak etmeleri hakkında hüküm: *Mühimme* XLIV, 310 (11 safer 991); Rumeli ve Anadolu'daki yeniçerilerin Serdâr'a iltihâk etmek üzere İstanbul'da toplanmaları hakkında hüküm: *Kezâ*, 315 (11 safer). Serdâr'ın 21 rebî'ülevvelde Üsküdar'dan hareket edeceğine dâir Rumeli Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 354 (26 safer); Erzurum'a müteveccihen hareket edip Ferhad Paşa'ya mülâkî olması hakkında Diyarbekir Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 340 (26 safer).

Serdâr, yolun yarısını kat'ettiği hâlde kendisi hâlâ beylerbeyiliğinden çıkmamış olmakla muâteb olacağı, hemen yola çıkıp mülâkî olması hakkında Haleb Beylerbeyisine (sûreti: Zulkadriye, Şam ve Diyarbekir Beylerbeyilerine) hüküm: *Kezâ*, 404 (7 cumâdelûlâ); Serdâr, serhadde varmak üzere olduğu hâlde kendilerinin hâlâ hareket etmediği bildirilmekle: yoklamada bulunmazlarsa ağır cezâya çarptırılacakları hakkında Anadolu (sûreti: Diyarbekir, Erzurum, Karaman, Şam, Trablusşam ve Haleb beylerbeyileri ile bunlara tâbi' sancak-beylerine ve geçen sene sefere me'mur olan bilcümle ümerâya) hüküm: *Kezâ*, 420 (9 cumâdelâhıre 991).

Lokman'ın Ferhd Paşa'nın serhadde hareketine âid İstanbul mahrecli haberleri aşağıdadır:

20 rebî'ülevvel perşembe: Serdâr "hil'at ve icâzet ile el öpdükden sonra" erkân-ı devletin teşyi'i ile sancaklarını açıp Üsküdar'a geçer (98b);

8 rebî'ülâhır pazar: Serdâr, Üsküdar'dan şarka hareket eder (98b);

Evâsıt-ı rebî'ülâhır: Serdâr'ın yolda tutup gönderdiği kızılbaş câsûsundan, Safevîlerin "za'f-ı kalbi" zâhir olur (98b);

6 cumâdelâhıre: Serdâr'ın Sivas'dan kalktığı haberi gelir (99a);

[Evâsıt-ı] receb: Serdâr'ın kapıcıbaşısı Hurrem Bey Erivan'a hareket olunduğu haberini getirip tasvibkâr cevabla döner (99a);

23 şa'ban: Serdâr'ın başkapıcıbaşısı, 2 şa'banda nefs-i Erivan'a vâsıl olunduğu haberini getirir (99b).

222 Ferhad Paşa'ya hüküm: *Mühimme* LI, 322 (25 şa'ban 991). Fethini müteâkıb beylerbeyilik hâline getirilen Revan'a bağlanan Şuregel'e 50 mustahfız; Talin'e 49 mustahfız ve 70 azeb ta'yîn edilmiştir. (*Künhü'l-ahbâr*, 360 b). "Şuregel nâhiyesinde Başköy dimekle ma'ruf mahalde Üçkilise dedikleri binâyı, bir azîm kal'e edüp top ve yarak

vâlisi Tokmak Muhammedî Han'ın bu def'a da Revan'ı tahliye edip çekildiği öğrenildi. Şehre vusûlde civârdaki bağlar içine konulup Tokmak Han'ın kasrını ortaya alan bir kal'e inşâ olundu. Sekiz kule, beş demir kapı, bir câmi' ve hamâmı ihtivâ eden iç kal'e ile kırk üç kuleli dış kal'e 45 gün zarfında ikmâl edilip[224] kal'e muhâfazasına dizdar, hisâr-eri, topçu, gönüllü, azeb.. cem'an 5601 nefer ta'yîn olunarak cümle masrafları için 264 yük akçe tahsîs edildi[225]. Revan Beylerbeyiliğine Hızır Paşa ta'yîn olunup[226] Cığala-zâde Yusuf Sinan Paşa

ile memlû kul tâifesi birle "dopdolu edüp" "kal'a-i mezbûre [Revan] temâm olduğundan gayri kurbünde Talni (طالنى)kal'ası ki selâtîn-i selâçika ahdinde dahi ma'mûr olup hâlen cüz'î meremmât ile âbâdân olmağın anı dahi meremmat edüp müstevfâ yarak ve asâkir-i nusret-me'âsir koyuldu" (*Zübdetü't-tevârîh*, 99b).

223 Don Juan (s. 170), Revan üzerine yürüyüş sırasında Nahcıvan, Merend ve Sûfiyân'ın zabtedildiğini ifâde ediyorsa da, bu rivâyeti te'yid edecek başka bir kayda tesâdüf edilemediği gibi meselâ Nahcıvan'ın, Özdemir-oğlu'nun Tebriz seferine kadar fethinin düşünülmüş olması, keyfiyyetin şübhe ile karşılanmasını gerektirmektedir.

224 Don Juan, Serdâr tarafından muhâsara edilen Revan'ın Tokmak Han tarafından şartla teslîm edildiğini (s. 221) naklediliyorsa da ifâdesi îtimâda şâyân görülmüyor. Âlî, şehir halkının yükde hafif mâmelekleri ile Ağrı dağına sığınmış veya yaylâğa çıkarak Revan'ı boş bırakmış olduklarını; Revan'ın iç kal'esinin 725 zira', dış kal'esinin 1726 zira' bedeni olduğu; inşâatda Tokmak Han'ın sarayı ve sâir erkânın meskenleri yıkılarak enkazı kullanıldığı, kifâyet etmeyen yerlere asker ve ümerânın taş ve ağaç tedârikine me'mur edildiğini kaydediyor (*Künhü'l-ahbâr*,359b-360a)

Ferhad Paşa'nın, Revan'ın istihkâm üzere binâ edilip iç hisârına beş demir kapı açıldığı, hisar burcunun 4000 zira'a yükseldiği hakkındaki arzı için bk. *Mühimme* LII, 82 (10 ramazan 991).

Lokman (99b), 23 şa'banda gelen Serdâr'ın baş-kapıcıbaşısının: 2 şa'bandan itibâren "nefs-i Erivan'da Şah-bağçesi demekle ma'ruf mahalde ki cânib-i garbîsi uçurum ve dere olup Gökçe-deniz ayağı Alagöz ırmağının aklanı [mâilesi] olmağla asla sudan muzâyaka çekilmek ihtimâli olmamağın Kars kal'asından 1700 zira' ziyâde hisar-ı üstüvâra bünyâd urılup bir hafta içinde üç yerden kapuları açılduğu" haberini getirdiğini kaydediyor. Ayrıca bk. *Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi* II, 281.

225 Âlî, Revan muhâfazasına ayrılan askerin müfredâtını şöyle tesbit ediyor: 500 hisar-eri, 200 topçu, 189 ulûfeli müteferrika, 550 Âmid gönüllü ve müteferrikası; 1004 sağ ve 1001 sol gönüllüleri; 505 tüfeng-endâz süvâri, 401 çerâkise bölüğü efrâdı, 1000 karavaşî kul, 500 rüesâ ve azebân, 200 cebeci. Muhâfaza kuvvetinin senelik ma'aşları için 250 yük ve 35072 akçe; Beylerbeyi, defterdâr ve ağalara arpalık tîmârlarla 264 yük 28962 akçe; Eyâlete bağlı kal'elerden: Şüregel'in 50 mustahfızı; Talin'in 49 mustahfız ve 70 azebi; Akçakal'enin 50 hisar-eri; Sürmeli-kal'esi'nin 49 kal'e-eri; بكنى (Beceni?) kal'esinin 205 gılman, 100 mustahfız ve 100 azebi ki cem'an 673 nefer-için de 18 yük 52036 akçe masraf ta'yîn edilmişti (*Aynı eser*, 360b).

226 *Şeref-nâme* II, 270. Âlî (360a) ve Harîmî (*Gencine-i Feth-i Gence*, 110b) Revan beylerbeyiliği ile muhâfızlığını biribirine karıştırarak Sinan Paşa'nın (Âlî, sehven

-Diyarbekir Beylerbeyiliği ve vezaret unvânıyle - muhâfazaya me'mur edildi [227].

Kal'e binâsı sırasında, mukaddemâ elçilikle gelip bir müddet habs edilmişken serbest bırakılan Kara Veli'nin Ağrı-dağının sarp yerlerinde tutunarak 500 kadar atlısıyla ikide birde at oğlanlarına zarar verdiği duyulmakla ta'kîbine Şam, Karaman ve Diyarbekir beylerbeyileri ile sâbık Karaman Beylerbeyisi ta'yin olunarak kendisi ve tâifesinin ekserisi katl, kethudâsı ve on iki adamı esir edilmişti [228]. Horasan'da, Şâhzâde Abbas Mirzâ'yı şahlık tahtına iclâs ile Hudâbende ile Hamza Mirzâ'ya muhâlefet eden Ali-Kulu ve Mürşid-Kulu hanlarla mücâdele hâlinde olan Şâh'ın Ali-Kulu Han'la anlaştığı takdîrde Azerbaycan'a döneceği câsuslar ma'rifetiyle öğrenilerek inşâat sür'atlendirilmiş; diğer tarafdan taarruz ederek Kızılbaş kuvvetlerini üzerlerine çekmeğe me'mur Bağdad ve Şehrizor beylerbeyilerinin hareketsiz kalmalarının Irak'taki Kızılbaş askerinin Revan imdâdına gelmesine yol açdığı duyulmakla mezkûr beylerbeyilere hareket emri verilmişti [229].

Sinan Paşa'nın o sırada Van Beylerbeyisi bulunduğunu ifâde ediyor) beylerbeyi ta'yin edildiği zuhûlüne düşüyorlar. Lokman (98a), daha Ferhad Paşa'nın serdâr ta'yîn edildiği 990 zilhiccesinin ilk günlerinde, Ani Sancağı-beyi Haydar Bey'in, yararlığı mukâbilinde, fethini müteâkıb Erivan eyâletinin kendisine verilmesini istid'â ettikde, Kiğı sancağı inzımâmı ile tevcîhini müş'ir hüküm gönderildiğini tesbît ediyorsa da, fethinde bu ta'yînin nazar-ı îtibâra alınmadığı anlaşılmaktadır.

227 «Karaman Beylerbeyisi Sinan Paşa'ya 100000 akçe terakkî ile Diyarbekir verilüp Erivan muhâfazasına me'mur kılındı» (*Zübdetü't-tevârîh*, 99b). Serdâr'ın, Cığala-zâde-nin Diyarbekir beylerbeyiliği ve vezâret rütbesiyle Revan muhâfazasına me'mur edilmesi hakkındaki inhâsı müsbet karşılanmayıp: Sinan Paşa'nın kapusu halkının mükemmeliyyeti işitilmekle beraber muhârebelerde yetişmiş ve tecrübe sâhibi olmaması, Diyarbekir'in Revan'a uzaklığına binâen hem muhâfızlığı deruhde etmesinin güçlüğü ve hem askerin inkisârını mûcib olacağı mütâlâasiyle kendisine 100000 akçe terakkî ve adamlarına ziyâdece riâyet gösterilip yalnızca muhâfazada bırakılması; şâyet muhâfazada kalmağı kabûl etmezse ayni mikdar terakkî ile Diyarbekir Beylerbeyisi Süleyman Paşa'nın Revan muhâfazasına bırakılması emredilmişse (*Mühimme*, LII, 82: 10 ramazan 991) de, Serdâr arzında ısrar ettiğinden, Revan muhâfazasında kalması şartıyle Cığala-zâde'ye vezâretle Diyarbekir Beylerbeyiliği tevcîh edilmişdir (Serdâr'a hüküm: *Kezâ*, 392: 15 zilka'de 991). Don Juan (s. 170), muhâfazaya me'mur Sinan Paşa'nın emrine Canpulad-oğlu "Hasan" (Hüseyin olacak) Bey'le 8000 nefer ve kâfi top verildiğini kaydediyor.

228 991 şa'banı evâhırında Serdâr'dan gelen ulak haberine istinâden Lokman, 99b. Veli Bey'in sefâret ve mahbusiyyeti için yukarda bk. s. 43, not 67. *Künhü'l-ahbâr* (360a)'da Kara Veli'nin, mukaddemâ Osmanlı devletine muti' iken yüz döndürdüğü, ta'kîbine yalnız Şam ve Diyarbekir (Süleyman Paşa yerine sehven «Mehmed Paşa») Beylerbeyilerinin me'mur edildiği, bâzılarının rivâyetine göre Tokmak Han dahi orduya yaklaşmışken ta'kîbe me'mur kuvvetlerce dağın sarp yerlerine çekilmeğe mecbur edildiği kaydedilmişdir.

229 Ferhâd Paşa'va gönderilen 10 ramazan tarihli hükme bk. *Mühimme* LII, 92.

Revan'ın muhâfaza umûru tamamlandıkdan sonra evvelâ Kars, sonra Kara-Ardahan'a dönen Serdar, 15000'den ziyâde süvari, Ekrâd beyleri ve Rumeli ümerâsiyle, kal'e inşâsı sırasında Tiflis'e hazîne ve zahîre nakline me'mur edilen Şam Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın avdetini bekledi[230]. Tiflis'e giden kafile Tomanis boğazı'nda, Gürcü ve Kızılbaşların taarruzuna uğrayıp bidâyette hezîmet eseri göstermişse de Hasan Paşa'nın metânet ve savletiyle sâlimen derbendi geçmeğe muvaffak olmuş; bir gün sonra orman ile nehir arasında Kızılbaş ve Kazak tâifesinin gizlendiği keşfolunarak üzerlerine Şeref Han'ın başbuğluğu ile Ekrâd ve Rumeli kuvvetleri sevkolunup reisleri İspirlü Ali-Kulu Bey esir edilerek inhizâma uğratılmıştı[231].

Hasan Paşa vazîfesini ikmâl edip sâlimen Ardahan'a dönünce[232], Erzurum'a teveccüh olundu. Serhadde Kızılbaş bulunmamakla, Rumeli

230 Âlî, Hasan Paşa'nın Ardahan'a vusûlde Tiflis'e me'mur edildiğini (*Künhü'l-ahbâr*, 361 a) kaydediyorsa da, Tiflis Beylerbeyisi Ömer Paşa'ya gönderilen 1 ramazan 991 tarihli bir hükümden (Serdâr'a mürâcaati üzerine bol mikdarda hazîne gönderilmekle kul tâifesini, muhâfaza hizmetinde teşvîk ve Simon'a adam ve istimâlet-nâme gönderip itâate tergîb etmesine dâir: *Mühimme* LII, 17), kafilenin şâ'ban içerisinde, yâni Revan inşâatı sırasında, gönderilmiş olduğu istidlâl edilmektedir. Yine Âlî, Şam Beylerbeyisiyle birlikde Diyarbekir Beylerbeyisinin de me'muriyetinden bahsediyorsa da, kafileye dahil olan Şeref Han'ın ifâdesinde (*Şeref-nâme* II, 270) buna dâir bir sarâhat yoktur.

231 *Şeref-nâme* II, 271. Revân seferinde kal'e inşâsında olduğu gibi Tiflis'e zahîre irsâlinde de envâ'ı hizmet ve yoldaşlığının Serdâr tarafından arz edildiği hakkında Şeref Han'a hüküm: *Mühimme* LIII, 1 (gurre-i cumâdelûlâ 992). Don Juan (s. 171), Hasan Paşa'nın Tiflis'e me'muriyyetinin yanlışlıkla, Serdâr'ın Erzurum'a avdetinden ve Minûçihr'in -yukarıda zikredilen- 30000 dukalık hazîneyi yağma ve gāretinin şüyu'undan sonra vâkı' olduğunu, Erzurum-Tiflis yolunu 12 günde kat' edebilecek seçkin bir müfreze ile hareket eden Paşa'nın ciddî bir muhâtara ile karşılaşmadan 40000 dukayı kal'eye götürdüğünü naklediyorsa da bu ifâdenin Paşa'nın 4 sene önceki Tiflis seferine tekābül etmesi (yukarda 107. nota bk.); buna mukābil, Lala Paşa'nın Kars inşâsı sırasındaki ilk seferine âid verdiği tafsîlâtın (20000'den ziyâde olan Türk müfrezesinin, yanlışlıkla 8000 kişiden ibâret olduğunu öğrenen Simon'la Ali-Kulu «Han», Tiflis'le Tomanis arasındaki boğazda ve ormanlık sâhada pusuya yatarak türklere büyük kayıplar verdirirler: Kayseri Beyi şehîd olup sancağı mütearrızlar eline geçer. Hasan Paşa, bu insan kaybının şöhretine halel verdiğini hissederek sahte hezîmet gösterip mütearrızları pusularından çıkarır; hırsla ileri atılan Ali-Kulu Han ihâta ve esîr edilir; Simon ise canını güçlükle kurtarır: s. 156-157) bu seferin hikâyesine tetabuk etmesi pek muhtemel görünmektedir.

232 Revan inşâatında ve Gürcistan gāretinde yararlığı Serdâr tarafından arzedilmekle Şam Beylerbeyisi Hasan Paşa, iki hil'at ve bir kılıç ihsâniyle taltîf olunduğu (Müşârünileyhe hüküm: *Mühimme* LII, 369: 13 zilka'de 991) gibi, bir kaç yıldan beri seferlerde, Tiflis'e zahîre irsâlinde ve Revan kal'esi inşâatında gayretleri görülmekle Serdâr tarafından terakkî ricâ edilen Şam yeniçerilerinin müstehiklerine tevcîh edilmek üzere 300 akçe ihsân olundu (Serdâr'a hüküm: *Mühimme* LIII, 11: 1 cumâdelûlâ 992).

kuvvetlerinin, evvelki seferlerde ta'yîn olunan muayyen kışlaklarda[233] kışlamaları takarrür edip, diğer askerin yerli yerine dönmesine icâzet verildi. Serhad ve sancak beyleriyle yapılan istişârede, kış içinde Şah Kazvin'e dönmezse, bahârda Tebriz'e varılıp münâsib mahalde bir kal'e inşâsı; şâyet gelirse Kızılbaş vilâyetlerine taarruz olunmayıp Gürcistan'a teveccüh olunması ittifakla kararlaştırılıp keyfiyyet merkeze arz ve müsâid cevab alındı[234].

B. LORİ VE TOMANİS'DE KAL'E İNŞÂSI; SİMON'UN HEZÎMETİ

Horasan'da Ali-Kulu Han'la anlaşan Şah ve Veliahdı,[235], Kazvin'e dönerek 991-92 (1583-84) kışını orada geçirdiler. Osmanlı kuvvetlerinin Azerbaycan'a taarruzunu önlemek üzere Tebriz Vâlisi Türkmen Emir Han'ın mürâcaatı üzerine şâhın otağı 992 yazı başlarında Azerbaycan'a nakl edilerek Tebriz'in takviyesi hazırlıklarına girişildi; bu haberi alan Serdâr da Mora Sancağı-beyi Ali Bey'i 8000 asker ve 200 topla Hoy'un tahkîmine me'mur etti[236]. Şâh'ın Azerbaycan'a gelişi, muhtemelen, Osmanlı kuvvetlerinin, Tokmak Han'ın Revan'dan sonra tutunduğu Nahcıvan üzerine yürüyüp kal'e binâ etmesi kararından ferâgat olunarak Serdâr'ın Gürcistan'a yürümesini intac etti[237].

[233] Ferhâd Paşa'ya gönderilen bir hükümde, mukaddem seferlerdeki kışlaların: nefs-i Erzurum, Pasin, Kemah, Tercan, Bayburd, Erzincan, Karahisar-ı şarkî, Tokat, Amasya, Sivas, Tortum, İspir, Mamervan ve Oltu sancakları olduğu tasrîh edilerek, kışlayacak askerin bu mıntakalara tevzi' olunup her birinin ta'yîn olunan mahalle varıp silâh ve techîzatlarını ikmâl edip hazır ve âmâde bulunmaları, kışladıkları yerde kimseye zulüm ve teaddî etmeyip kimseden bahâsını ödemeden bir nesne almamalarının tenbîh edilmesi ve tecâvüz edenlerin ta'kîbi emredilmişdir (*Mühimme* LII, 250: 19 şevvâl 991). Mezkûr bölgelerde kışlayan Rumeli askerinin harçlıkçılarına muâvenet edilmesi hakkında sâdır olan hükümler: *Mühimme* LII, 440, 447, 449-452... (11, 14 zilhicce 981)' dedir.

[234] Serdâr Ferhad Paşa'ya hüküm: *Mühimme* LII, 392 (15 zilka'de 991).

[235] Ali-Kulu Hanla sulh 15 şa'ban 991 gecesi yapılmıştı (*Şeref-nâme* II, 269).

[236] Don Juan, s. 172 (Ayni yerde Ali Bey'in, daha sonra Hoy'dan 10 mil mesâfede olan *Şeytan-kal'esinin de tahkîmine me'mur edildiği ilâve olunuyor*); *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i Evvel*, s. 82-83.

[237] 1584 mayısında gönderilen hükümlerden Nahcıvan üzerine varılıp bir metin kal'e inşâ edilmek istendiği istidlâl edilmektedir: sâbık eyâleti olan Nahcıvan, feth olundukda, oğlu Ahmed Bey'e sancak tarîkıyle tevcîh olunacağına dâir Şeref Han'a hüküm: *Mühimme* LIII, 1 (1 cumâdelûlâ 992); Âdilcevaz ve Van'a tâbi' zuemâ ve erbâb-ı tîmârın, fethi tasmîm olunan Nahcıvan muhâfazasına ta'yîn olunacağı; Ahmed Bey'in 280000 akçe ile mutasarrıf olduğu Muş sancağının babası ülkesine ilhak, ve feth olundukda 70000 akçe terakkî ile Nahcıvan'ın kendisine tevcîh olunacağını arz etmekle bildiği gibi hareket etmesi hakkında Serdâr Ferhad Paşa'ya hüküm: *Kezâ* 5 ve 19 (1 ve 2 cumâdelûlâ 992).

Ferhad Paşa, sefer mühimmatını ikmâl edip[238] maiyyetine me'mur edilen askerin iltihâkından sonra[239], 4 receb 992 (12 temmuz 1584)'de Erzurum kurbünden hareket etti[240]. Evvelâ Gürcü taarruzlarına karşı

[238] Şam hazînesinin acele tahsîl edilip Serdâr Ferhad Paşa'ya gönderilmesi hakkında hüküm: *Mühimme* LIII, 215, (12 cumâdelâhıre 992).

[239] Haleb, Şam, Zulkadriye, Rum, Diyarbekir, Anadolu ve Karaman beylerbeyileri ile bu beylerbeyiliklere tâbi' olup isimleri tasrîh edilen sancaklar sefere me'mur edilmiş ve umûmiyetle geçen sene sefere giden az tîmârlı sipâhilerin muhâfazada kalması takarrür etmişdir. Sefere me'mur ümerâyı topluca gösteren hüküm: *Mühimme* XLIV, 436 (18 safer 992)' dedir. Ayrıca, Anadolu Beylerbeyisi için bk. *Kezâ*, 442, 463; İçel Beyinin Karaman Beylerbeyisi ile sefere iştirâki hakkında: *Mühimme* LIII, 74 (12 cumâdelûlâ 992); Kıbrıs beylerbeyisine tâbi' Tarsus Beyinin Karaman Beylerbeyisi ile sefere iştirâki hakkında: *Mühimme* LII, 1020 (19 rebî'ülâhır 992); Rum Beylerbeyisi için: *Mühimme* XLIV, 452; Haleb Beylerbeyisi için: *Kezâ*, 463, 488 (8 rebî'ülâhır). Bidâyetde muhâfazaya me'mur edilen Şam Beylerbeyisi Üveys Paşa'nın (*Kezâ*, 477: 8 rebî'ülâhır); Serdâr'ın gösterdiği lüzum üzerine Şam sancağı zaîm ve sipâhileriyle birlikde sefer hareketi hakkında: *Mühimme* LII, 888 (gurre-i rebî'ülâhır); *Mühimme* LIII, 13 (gurre-i cumâdelûlâ), 65 (10 cumâdelûlâ); Nablus Beyinin Şam Beylerbeyisine iltihâkı hakkında: *Mühimme* LII, 1023 (19 rebî'ülâhır); *Mühimme* LIII, 14 (gurre-i cumâdelûlâ). Humus Beyinin Trablusşam Beylerbeyisile birlikde sefere iştirâki hakkında: *Kezâ*, 214 (21 cumâdelâhıre 992).

Sefere hemen hareket olunması, emre itâat etmeyenlerin yalnız dirlikleri alınmakla konmayıp siyâset olunacakları hakkında tenbîhât: Rumeli kadılarına: *Mühimme* LII, 947 (12 rebî'ülâhır); Rumeli Beylerbeyisine: *Kezâ*, 1024 (19 rebî'ülâhır). Daha fazla tevakkuf etmeyip hareket etmeleri hakkında, Malatya Beyine: *Mühimme* LIII, 88 (15 cumâdelûlâ); Çerkes Bey'e; Bursa, Kırşehri, Nablus, Safed [Safed Sancağı-beyi Balcı Hasan Bey'in Serdâr'a mülâkî olması, Tomanis derbendinde kal'e inşâsı sırasında vâkı' olmuşdur: Subhî, *Tarihçe* (Revan Köşkü Kütüphanesi 1300) 11 a- 11 b], Kângırı, Ergani, Ankara, Kayseriye... Karahisar beylerine: *Kezâ*, 89 (15 cumâdelûla 992).

Tuna yalılarındaki yeniçerilerin, sefere hareket etmek üzere İstanbul'da vaktinde toplanmaları hakkında: *Mühimme* LII, 652 (gurre-i safer). Geçen sene sefere me'mur edilen kapıkulu, yeniçeri ve sâirenin hareket üzere olup talebi üzere askerin sür'atle hareketini te'min maksadiyle Rumeli ve Anadolu'ya kapıcılar gönderildiği gibi İstanbulda iskele ve hanlar yoklanıp tesâdüf edilenlere sür'atle hareket etmeleri tenbîh ve mütenebbih olmayanların haklarından gelinmesinin emredildiğine dâir Serdâr'a gönderilen hüküm: *Mühimme* LIII, 5 (gurre-i cumâdelûlâ 992).

Subhî, Erzurum'da Serdâr'a mülâkî olup alay gösteren asker ve ümerâyı şöyle sıralıyor: Dergâh-ı âlî müteferrikaları, yeniçeriler, bölük halkı, Anadolu (Rıdvan), Haleb, Şam, Erzurum (Husrev?) beylerbeyileri, Mora ve Bitlis beyleri, Hizo hâkimi. (*Tarihçe*, 5 b- 7 a).

[240] Erzurum civârına konması üzerine: askerden kimlerin iltihak ettiği ve diğerlerinin nerede olduğu; Şâh'ın hanları ve sultanlarının ahvâli, eskisi gibi şikak üzere olup olmadığı; Erzurum'dan hareket ettikde hangi cânibe teveccüh edip ne yapmağı tasmîm ettiği hakkında ma'lûmat vermesi için Serdâr'a gönderilen hüküm: *Mühimme* LIII, 240 (24 cumâdelâhıre); Serdâr'ın 12 cumâdelâhırede Erzurum kal'esinden çıkıp bir müddet Erzurum kurbünde askerin toplanmasına intizar ettikden sonra 4 recebde hareket

mukavemetten âciz kalan Ahalkelek ve Posothov kal'eleri ile Şavşad, Livâne, Macahil ve Acara-i ulyâ sancaklarına tâbi' kal'elere muhafaza kuvveti ta'yin ve Macahil kal'esi yeniden ta'mir edilip [241], sonra Lori ve Tomanis'de kal'e ta'mir ve tahkîmine girişildi.

Kars'dan hareketin yedinci günü Lori'ye vâsıl olunup şiddetli yağan bir yağmur altında konuldu. Kal'e inşâsı on iki günde tamamlanıp, Mora Sancağı-beyi Bosnalı Potur Ali Bey beylerbeyilikle alıkonuldu [242]. Kal'e mühimmâtı görülüp muhâfaza kuvveti [243] ta'yîn olunduktan sonra Tiflis ve Şirvan yolu üzerindeki muhâtaralı Tomanis derbendine vâsıl olunarak civârın muhâfazası ve Tiflis'e yapılacak sevkıyâtı emniyet altına almak için bir kal'e inşâsına mübâşeret olundu: Eski Tomanis kal'esinin, uzaklığı sebebiyle boğazın emniyyetini te'mîn edemiyeceği mülâhaza olunarak, derbend hizâsında, iki tarafı vâdiye bakan ve üzerine konacak topların te'sîr sâhası bütün boğaza şâmil sarp bir tepe intihâb edilip üzerine, yağan şiddetli yağmura rağmen kırk gün zarfında taş ve kerpiçden bir kal'e inşâ edildi [244]. Beylerbeyi olarak Semender Paşa ta'yîn olunup, Erzurum Beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa muhâfazaya me'mur edildi [245].

Tomanis derbendinde kal'e inşâsı sırasında, Anadolu Beylerbeyisi

ettiğine dâir: *Kezâ*, 293 (26 receb); Anadolu Beylerbeyisinin 1000, Haleb ve Zulkadriye beylerbeyilerinin 500-600 yarar adamlariyle iltihâk ettikleri öğrenilmekle Ferhad Paşa'nın münâsib göreceği umurda bezl-i makdûr etmeleri hakkında mezkûr beylerbeyilere hüküm: *Kezâ*, 299 (26 receb 992).

241 *Künhü'l-ahbâr*, 361 b, 362 b.

242 Subhî, *Tarıhçe*, 7 a- 7b. Harîmî, *Gencîne-i Feth-i Gence*, 113a.

243 Âlî, Lori muhâfazasına 500'er sağ ve sol gılmânı, 203 hisar-eri, yine o kadar rüesâ ve azebân, 23 cebeci, 43 topçunun ta'yin olunduğunu, ba'dehû Erzurum kullarından 471, Geçivan kal'esi süvârisinden 104, Kars kal'esi kul karındaşlarından 412, Mağazberd kullarından 360 neferin ihrac olunarak Lori'ye me'mur edildiklerini kaydediyor (*Künhü'-l-ahbâr*, 362 b- 363 a).

244 Subhî, 8 a- 9 a; *Şeref-nâme* II, 271. Don Juan (s. 172-473), Simon'un duvarlarını yıkdığı Tomanis kal'esininin tahkîm ve tevsi' edilip, boğazın dar yerlerinin kazılıp tesviye olunduğunu; inşâ edilen uzun duvarlı, 12000'den ziyâde muhâfızın barınacağı muazzam kal'enin burclarına 200 top konulduğunu naklediyor.

245 Harîmî, Hasan Paşa'nın Lori muhâfazasına me'mur edildiğini kaydediyorsa da (*Gencîne-i Feth-i Gence*, 113 a), gerek *Şeref-nâme*'deki ifâdeden ve gerek Batum Beylerbeyisine gönderilen 12 cumâdelûlâ 993 tarihli bir hükümden (*Mühimme* LIX, 329) Sokollu-zâde'nin Tomanis boğazındaki kal'enin muhâfazasına ta'yîn olunduğu anlaşılmaktadır. Âlî, Tomanis muhâfazasına: beşer yüz sağ ve sol gılmânı, 1000 kul, 203 hisar-eri, yine o kadar azeb, 23 cebeci, 43 topçu yazılıp; cem'an 1470 neferin senelik mevâcibi için 64 yük 57552 akçe tahsis edildiğini tesbît ediyor (*Künhü'l-ahbâr*, 363 a). Don Juan (s. 174) ise Hasan Paşa ile 8000 kişinin muhâfazaya me'mur edildiğini naklediyor.

Rıdvan Paşa, beraberinde -Mirzâ Ali Bey (Paşa)'in ölümü üzerine[246]- Tiflis Beylerbeyisi ta'yîn olunan Safed Sancağı-beyi Balcı Hasan Bey olduğu hâlde, Tiflis'e hazîne ve zahîre sevkine me'mûr edildi[247]. Rıdvan Paşa, Tiflis'e vâsıl olup arz-ı ubûdiyyet için mürâcaat eden Dâvud Han'a mülâkî oldukdan sonra[248] Tomanis'e hareketinde, Tiflis'den üç millik mesâfede müttefik Kızılbaş ve Gürcü kuvvetlerine çattı: Osmanlı öncüsünün şiddetli savletine dayanamayıp gizlendiği pusuyu terki sebebi ve Tomanis'den gönderilen Erzurum, Zulkadriye askeri ile ba'zı kapıkullarından terekküb eden yardımcı kuvvetlerin yetişmesi düşmanın büyük bir hezîmete uğramasına sebeb oldu. Simon'un başından tacı alınıp kendisi piyâde olarak güçlükle canını kurtarabildi; sancak, kös ve nakkareleri iğtinâm edildi[249].

[246] Pasin Sancağı-beyi Mirza Ali Bey'in, Tiflis'deki kulo zabta kādir olamayan Ömer Paşa yerine, 8 kerre 100000 hasla -Pasin sancağından mâadâ eksiğinin Gori ve etrafından tamamlanmak üzere- beylerbeyi ta'yin edilmesi hakkında Serdâr'a gönderilen 1 cumâdelûlâ 992 tarihli hüküm, *Mühimme* LIII, 6'dadır. Mirza Ali Bey'in her iki tarafı kollayıcı, «iki dillü» ve «osmanî-sûret, şâhî-siyret» ahvâline dâir Subhî tarafından verilen îzâhat (*Tarihçe*, 12 a- 14 a), Kızılbaş'dan yüz çevirip itâat eden ba'zı ümerânın sadâkat ve râbıtaları hakkında bir fikir edinmek için câlib-i dikkatdir.

[247] Subhî, 14 b- 15 b. Ayni yerde, Rıdvan Paşa'nın maiyyetinde 40000 askerin bulunduğu, yolda musallat olan Kızılbaş'a, artçı kuvvetlere kumanda eden Şeref Han'ın kahramanca savlet ettiği kaydedilmiştir. Don Juan (s. 173), Rıdvan Paşa'nın Diyarbekir Paşasiyle berâber ve 20000 kişilik bir kuvvetle Tiflis'e gittiğini nakl ve Balcı Hasan Bey'in ismini de «Bagli Paşa»ya kalb ediyor.

[248] Subhî (18 b- 19 a), Dâvud Han'ın gönderdiği İskender Aka'nın yolda Simon'un eline düşüp sonra halâs olarak Serdâr'a mülâkî olduğunu, Ferhad Paşa'nın da Dâvud Han'ı Aleksandr Han'ın ülkesinden getirmeğe Rıdvan Paşa'yı me'mur ettiği, Anadolu Beylerbeyisinin gönderdiği Karamanlı Bâli Çavuş'un Dâvud Han'ı da'vet ettiğini tafsîl ediyor.

[249] Sedâr'ın mektûbundan İmam-Kulu Han ve Simon'un hezîmeti öğrenilmekle: haberin işa'a edilip, kal'elerde toplar atılarak şenlikler yapılması; nusret ve zafer için dua edilmesi hakkında Budin Beylerbeyisine gönderilen hükümde (*Mühimme* LIII, 499: 26 ramazan 992), muhârebenin sabahtan ikindiye kadar devâm ettiği mukayyeddir. Yardımcı kuvvetlere iştirâk etmekle muhârebenin şâhidi olan Subhî, hayli tafsîlât veriyor: İmam-Kulu Han, Gence havâlisi halkıyle Şemseddinli, Karamanlı, Tâlişli, Yirmidörtlü, Otuzikili, Hacılı ve Kazak yörük tâifesinden cem'an 17000 asker toplayıp muhârebe sâhasından geçen yolun alt tarafında gizlenmiş, Simon ise -mikdârı, *ayni eser*, 21 a'da 9000, 24 b'de 17000 olarak tesbit edilen kuvvetiyle (!)- yolun üst tarafında vaz'iyet almışdı. Muhtelif yerlere yerleştirilen biner kişilik müfrezelerden Osmanlı kuvvetlerine rastlıyanlar ca'lî bozgun gösterip muhâsımlarını ortaya çekerek ihâta ve imhâ etmek; Osmanlı kuvvetleri konduğu takdîrde havâle bir tepeye yerleştirdikleri 6 aded darbzenlerini Osmanlı ordugâhına tevcîh edip hezîmete uğratmağı tasarlamışlardı. Fakat Rumeli dilâverlerinden Dîvâne Ömer'in, sahte ric'at manevrası yapan düşman müfrezesine galebesi pusuda bulunan diğer kuvvetlerin de açığa çıkarak muhârebeye iştirâk

Serdâr'ın huzûruna çıkarılan Dâvud Han'ın başından tacı alınıp mücevveze serpuş ve hil'at giydirildi; oğluna ve tevâbi'ine riâyetlerde bulunuldu[250]. Ferhad Paşa'yı ikna' eden Dâvud Han, İstanbul'a gönderilerek ikrâm ve riâyet gördü; Gürcü prensi, Aleksandr Han'ın sadâkati hakkında ma'rûzatda bulunup ülkesinin yeniden kendisine tevcîhini te'mîn etti. Kendisine vilâyeti ocaklık olarak verilip Zulkadriye Beylerbeyiliği de uhdesine havâle olunan Dâvud Han, müteâkıb sene bahârında Gürcistan'a iâde edildi[251].

Ferhad Paşa, Lori ve Tomanis'den sonra Ahısha'da da bir kal'e inşâsına niyyet ettiyse de askerin muhâlefeti sebebiyle Erzurum'a avdet etmek zorunda kaldı. Yoluna çıkan Minûçihr'e tâbi' Gürcüler, askerin yüz döndürmesinden cesâret alarak yaptıkları baskınlarda hayli mal kaybına sebeb oldular[252]. Daha baharda sefere teveccüh olundu-

etmelerini intâc etmiş ve Şeref Han -7000 kişilik maiyyetiyle- ileri atılarak yararlık göstermişdir. Yardımcı kuvvetlerin karakoluna me'mur Zal Paşa-zâde Mehmed Bey, kuvvetlerinin azlığına rağmen Simon'un çarhacısını hezîmete uğratmış, diğer muâvin kuvvetlerin de yetişmesiyle düşman üzerine küllî bir galebe kazanılmışdır (*Tarihçe*, 19a-27b.) Don Juan (s. 173-174), baskının yalnız Simon tarafından ika' olunduğunun nakledip yeryer mavak'a uymayan tafsîlât verir: Dâvud Han'ın Rıdvan Paşa nezdine gelerek Pâdişâh'a sadâkat arzettiğini duyan Simon, Anadolu Beylerbeyisi'nin maiyyetinde az kuvvet bulunduğunu haber alarak Dâvid'i Türk ittifâkından ayırmak ve Rıdvan Paşa ile olan dostluğunu bulandırmak maksadiyle hücûm edip Türk cenahlarını bozguna uğratır; Serdâr ordugâhına hâdise, Şâh'ın kumandasında bütün İran ordusunun baskını şeklinde aksettiği için Ferhad Paşa bizzat (!) yardıma koşar. Simon, yapabileceği tahrîbâtı yaptıkdan sonra tamâmen ihâta edilmek, hattâ esîr edilmek tehlikesine düşerse de ric'at edebilir ve hâdisenin ehemmiyetsizliği türklerce anlaşılır.

250 Subhî, 31a- 32 a.

251 Dâvud Han'a vusûlünde Erzurum askerinden ve kul tâifesinden istediği askeri terfîk etmesi hakkında Erzurum Beylerbeyisine; Kars'a tâbi' sancak beylerine, gönüllü ağalarına ve erbâb-ı tîmâra gönderilen hüküm (*Mühimme* LIX, 326-327: 12 cumâdelûlâ) ile Aleksandr Han'a: Dâvud Han'la müttefikan zahîre te'mîni ve düşmandan intikam almak için gayret sarfetmesi hakkında gönderilen nâmeye (*Kezâ*, 285; 21 cumâdelûlâ 993) bk.

Selânikî, (s. 186-187), evâil-i zilka'de 992 tarihiyle, Dâvud Han'ın İstanbul'a gönderilip vusûlünde büyük ziyâfetler verilip oğluna ve tevâbi'ne hil'atler ihsân olunduğunu, uhdesine Zulkadriye Beylerbeyiliği havâle olunarak ve kardeşi Simon'dan zabt ettiği yerlerin ocaklık tarîkıyle kendisine verilmesin dâir hükümle Serdâr'a iâde edildiğini kaydediyor.

252 Şeref Han, husûsiyle içinde Serdâr'a âid bir mahbûbe câriye, mücevherat ve kıymetli kürkler bulunan bir arabanın gürcüler eline geçtiğini kaydediyor (*Şeref-nâme* II, 271-272). Don Juan (s. 174-175), dönüş sırasında âsî Minûçihr'in ülkesi tekrar tahrîb edilmekle askerin erzak sıkıntısı çektiğini, ayaklanan yeniçerilerin Haleb Paşası tarafından teskîn edildiğini, Serdâr'ın «Kliska» (Ahıska olacak)'da kal'e inşâsından askerin muhâlefeti ve kendisini ölümle tehdîdi sebeyiyle ferâgat ederek Ardahan'a vusûlünde ma'hûd yağma hâdisesinin vuku' bulduğunu, yağmanın bizzat yeniçeriler tarafından ya-

ğunda, asker ve reâyânın muhârebeden ve harb tekâlifinden usanç getirdiği Serdâr tarafından merkeze arzedilmişti[253]. Lori ve Tomanis kal'eleri binâsı haberiyle İstanbul'a gönderilen Serdâr'ın kapıcı-başısı Ahmed Çavuş'un, askerin yeniden sefere çıkmağa kudreti olmadığı yolundaki takrîrine[254] rağmen, Kızılbaş mes'elesi bertaraf olmadığı ve kış içinde bir tarafa zarar eriştirmesinin muhtemel bulunduğu mülâhazasiyle Serdâr'a, bu sene dahi -eskisi gibi- serhadde kışlayıp askeri enva'ı va'd ve istimâletle zabt[255]; Erzurum kal'esinin barut infilâkinden harâb olan yerlerini ta'mir ettirmesi emrolundu[256].

İki buçuk yılı mütecâviz zamandan beri Kadırga'daki sarayda ikāmete me'mur edilen Elçi'nin daha fazla alıkonulmasında fayda görülmeyip, kendisinin dahi, İstanbul'un İran'a uzaklığı sebebiyle muhâberâtın güçlüğü ve belki de gönderilen haberin aksi zuhûr edip maksadın hâsıl olmamasının melhûz olduğu, Erzurum'a gönderilmesinin daha nâfi' olacağını arzetmesi üzerine, İbrahim Han, Erzurum kal'esinde ikāmet ettirilmek üzere Serdâr'a gönderildi[257]. Ferhad Paşa'ya da,

pıldığı şayi' olup, Ferhad Paşa'nın maiyyeti efrâdının tecâvüzüne uğramasının İstanbul'daki îtibârını sarstığını, bu sırada Tomanis kal'esinde mahpus bulunan Ali-Kulu«Han» (Beğ) ın firâr ederek İran'a varmasının Pâdişâh'ın gazâbını tahrîk ettiğini naklediyor.

[253] Ferhad Paşa'nın bir arîzasında: «Sefer üzerinde vâkı' olan âlâm u şedâ'ide tahammül olunur; lâkin askere ve reâyâyâ tamam za'f gelüp mühimmât-ı sefer için vâkı' olan tekâlîfden kudretleri kalmayup Erzurum ve Pasin etrâfında olan reâyânın ekseri perâkende olmuşdur. Eğer reâyâ ve asker birez zaman teneffüs etmeyecek bir yıl dahi sefer etmeğe ve asker kullanmağa küllî usret vardır. Askerin ve reâyânın ahvâli diğergûn olmuşdur» dediği 26 receb 992 tarihli bir hükümde nakledilmişdir (*Mühimme* LIII, 298).

[254] «Asker-i humâyûnun tavırları zebûn olup defa'atle sefer etmekle harçlıkları dahî kalmayup bu seneden sonra dahi sefer etmeğe aslâ bir vechile iktidârları yokdur. Beherhâl bir iki sene ârâm etmek lâzımdır. Cümleye icâzet verilmek mühimmâtdandır» (*Kezâ* 530: 23 ramazan 992).

[255] Serdâr'a gönderilen 26 ramazan tarihli hükme bk. *Kezâ*, 541.

[256] *Kezâ*, 530 ve 541.

[257] Serdâr'a hüküm: *Kezâ*, 369 (5 şa'ban). Erzurum'a gönderilen Kızılbaş elçisinin emin ve sâlim ulaştırılması hakkında yol üzerindeki dizdarlara hüküm: *Kezâ*, 484 (21 ramazan 992). Elçinin Dîvân'a getirilmesini, devatdar olarak müşâhede eden Selânikî, İbrahim Han'ın Özdemir-oğlu'nun «şîrâne nazar»ına bakmağa cesâret edemeyip «yâve-gûyluk» ettiğini, Veziriâzam'ın da: «Senin elçilik ile münasebetin yoğimiş; fehm ü firâsetin bu mudur? Varanda gördüğün söyle. İşte ben dahi üstünüze varmağa hâzırım. Gāfil bulunduk demiyesin. Sen benimle gitmek gerek idin. Şevketlû Hünkârımız seni mukaddem Serdâr hazretlerinin yanına varmak buyurdu» dediğini kaydediyor (s. 181).

[258] *Mühimme*, LIII, 530 *Kezâ*, 541'de ise: Serdâr'ın, elçi ahvâlini beylerbeyilerle

elçi ile müşâvere edip kendi tarafından da İran'a mektub gönderip Osmanlı kuvvetlerinin bu sene ve belki daha niçe seneler serhadde kışlamasının mukarrer olduğunu bildirmesi emredildi[258].

müzâkere edip İran'a *iâdesinin «evlâ olduğuna» ittifak edildiğini* bildirmesine binâen, elçiye icâzet verilmesi emredilmişse de, 25 rebî'ülâhır 993 tarihiyle Erzurum Defterdârına (Kadısına, Kal'e dizdarına ve Mustafa Çavuş'a) gönderilen hükümde (*Mühimme* LIX 194), Erzurum'da olan elçinin muhâfaza altında Van'a nakledilip münâsib yerde ikâmet ettirilmesinin emredilmiş olmasından İbrahim Han'ın İran'a gönderilmekten vaz geçildiği anlaşılmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN VE IRAK'DA YENİ FETİHLER İRANLA SULHÜN TAKARRÜRÜ (1585—1590)

13. A) ÖZDEMİR-OĞLU'NUN TEBRİZ SEFERİ

Sâbık Kırım Hanı Mehmed Giray'ın oğulları (Saâdet, Murad ve Safâ Giraylar) babalarının katli üzerine Rus Nogayı'na ve Şemhal'e ilticâ ederek aldıkları 10000 kişilik muâvin kuvvetlerle -İslâm Giray'ın cülûsundan üç ay geçmeden- Bağçesarayı'nı muhâsara edip 7-8 gün muhârebe ederek galebe etmeleri sebebiyle İslâm Giray cengederek aralarından çıkıp yaralı olarak Kefe'ye iltica' etti. Âsi gıravların Bağçesarayı'nı yağma ve tahrîb ettikten sonra Kefe üzerine yürüyüp kal'eyi muhâsara ettikleri İslâm Giray tarafından arzedilince Vezîriâzam Özdemir-oğlu Osman Paşa, fitnenin teskînine me'mur edildi[1].

[1] Selânikî'ye (s. 182-83) göre, İslâm Giray'ın arzı 992 ramazanında vârid olmuş [13 şa'ban tarihiyle Saz kadısına gönderilen bir hükümde (*Mühimme* LIII, 399) Vezîriâzam'ın Amasya tarafına teveccüh edeceği bildirilmiş olmakla Kırım Hanı'nın arîzasının daha önce gelmiş olması îcâb eder] ve Pâdişâh'ın bu ihtilâli tenkîle kimin gitmeği isteyeceğini sorması üzerine Osman Paşa bu hizmete tâlib olmuşdur. Yine ayni yerde, Vezîriâzam'ın maiyyetine: 10000 yeniçeri, altı bölük halkı, ulûfeli müteferrikalar ve bin nefer çavuşların me'mur edildiği kaydedilmişdir.

Tarihi kat'iyyetle ta'yîn edilemiyen -muhtemelen cumâdelâhıre ve receb 993 tarihli- İslâm Girây'a gönderilmiş bir nâme-i humâyunda (*Mühimme* LIII, 702): Han'ın su'-i tedbîri ve isâbetsiz hareketi sebebiyle Tatar mirzâları, âyânı ve eşrâfının yüz çevirip âsî han oğullarının hücûmunda kendisine muâvenet etmedikleri keyfiyyetinin duyulduğuna işâret olunmuşdur. İslâm Giray'ın ithâmına binâen, muahhar tarihli bir hükümde (*Mühimme* LX, 162: 28 zilka'de 993) Kefe Beylerbeyisi İbrahim Paşa'nın âsî hanzâdelere yardım edip etmediğinin tahkîkı Kefe Kadısına emrolunmuşdur ki, bu vâkı'a da, İslâm Giray'ın fazla emin bir vaziyyetde bulunmadığını gösterse gerekdir.

Sefer mühimmâtını görüp iltihak etmesi tensîb edilen ümerâya emirler gönderildikten sonra [2], Pâdişah ve erkân-ı devlete vedâ' eden Sadrıâzam, 9 şevvâl 992 (15 ekim 1594) pazartesi günü Üsküdar'a

[2] Müteahhid olduğu mal ve parayı tahsîl edip sefere çıkacak olan Osman Paşa'ya teslîm etmesi hakkında Çorum Beyine hüküm: *Mühimme* LIII, 511 (26 ramazan 992); sefer mühimmâtı için, yalılardaki bilcümle gemileri yerlerinde alıkoyup, Vezîriâzam geldikde satın alınmak üzere zahîre ihzâr edip yalılara indirmesi hakkında Kastamonu Beyine: *Kezâ*, 515; Vezîriâzamla birlikde sefere me'mur olan asker ve davarı Kefe'ye nakl için Samsun iskelesinde olan gemileri alıkoyup mikdârını bildirmesi hakkında Canik Beyine ve Samsun Kadısına: *Kezâ*, 520 (Sinop Kadısına hüküm: 521); Vezîriâzam'ın sefer mühimmâtı için, harâca mahsûben 500 at satın alıp göndermesi hakkında Eflâk (sureti: Boğdan) Voyvodasına hüküm: *Kezâ*, 544 (26 ramazan 992). İznikmid (İzmit)'den Hamamlu'ya kadar yol üzerindeki kadılara, ordu davarı için 800 kile arpa, 1000 harar («garar») saman tedâriki hakkında hüküm: *Kezâ*, 592 (9 şevvâl 992).

S e f e r e d a ' v e t hakkında sâdır olan hükümler: Bayramdan on gün sonra Anadolu'ya geçecek olan Vezîriâzama iltihak etmek üzere 10000'den ziyâde tîmarlı sipâhileri ve zaîmleriyle müsta'celen gelip mülâkî olması hakkında Niğbolu Beyine hüküm: *Kezâ*, 509, 521 (26 ramazan); kazâlarında ata ve dona kādir, dirlikden safâlı yiğitlere, Vezîriâzama Kastamonu'da iltihak etmek üzere îlânat yapıp toplananları bir başbuğla göndermesi hakkında Diyarbekir kadılarına hüküm: *Kezâ*, 510; Vezîriâzam'la birlikde sefere me'mûr edildiklerinden acele çıkıp iltihak etmeleri hakkında, şark seferinden kalan Diyarbekir sancak beylerine ve Ekrad beylerine hüküm: *Kezâ*, 512; Vezîriâzam'a iltihak etmek üzere acele hazırlanması hakkında Siird ve Arabgir Beyine hüküm: *Kezâ* 514; Vezîriâzamın maiyyetine me'mûr edildiklerinden Osman Paşa Üsküdar'a geçtiğinde zaîm ve sipâhileriyle mülâkî olmaları hakkında Vize, Kırkkilise ve Çirmen beylerine hüküm: *Kezâ*, 513; adamlarıyla Vezîriâzama iltihak etmesi hakkında sâbık Bosna Beylerbeyisi Ferhad Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 518; Demirkapı muhâfızları harçlıkçılarının Vezîriâzama mülâkî olmaları hakkında Rumeli Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 533; yarar adamlarıyla Vezîriâzama iltihak etmesi hakkında sâbık Saruhan Beyi Dâvud Bey'e hüküm: 534; Basra Beylerbeyisi ta'yîn olunan sâbık Kıbrıs Beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya: *Kezâ* 538 (26 ramazan 992); Cizre beyliğine ta'yîn olunan Mehmed Bey'e hüküm: *Kezâ*, 548 (27 muharrem 993). Vezîriâzama mülâkî olup Ordu Kadısı olması hakkında Tokad Kadısı Şemseddin'e hüküm: *Kezâ*, 547 (26 ramazan). Sivas tarafına teveccüh edecek olan Vazîriâzama iltihak etmeleri hakkında Karaman'da kışlayan mîrî deve sarbanlarına hüküm: *Kezâ*, 559.

Muhtelif vesîlelerle muhâfazada kalan veya sefere gitmeyen zaîm ve sipâhilerin alay-beyi veya bir başbuğ riyâsetinde Vezîriâzama gönderilmesi beylerbeyi ve sancakbeylerine emredilmişdir: Hamideli, Aydın, Menteşe, Hudâvendigâr, Karesi, Bolu, Karahisâr-ı Sâhib, Ankara, Kastamonu, Kângırı sancak-beyleri ve kadılarına: *Kezâ*, 593 (9 şevvâl 992); Diyarbekir Beylerbeyisine: *Kezâ*, 594; Harput Beyi Alâeddin'e: *Kezâ*, 591; Bozok Beyine: *Kezâ*, 596; Batum Beylerbeyisine, 597; Kırşehri Beyine, 598; Sis Beyine 608 (4 zilhicce); Karahisâr-ı Şarkî beyine 609; Karaman muhâfızına ve Haleb Beylerbeyisi Kaymakamına hüküm: *Kezâ*, 614.

Bir taraftan Sadrıâzamla Anadolu yakasından Kırım'a kuvvetler sevk edilmesi mülâhaza edilirken, diğer taraftan da Temeşvar Beylerbeyisinin serdârlığında Silistre, Niğbolu ve Akkerman beyleriyle akıncı beylerinin Silistre'de toplanıp Tatar seferine

geçti,[3] levâzım ve mühimmatını ikmâl edip Kefe'ye nakledilmek üzere donanmaya tahmîl etdikden sonra Üsküdar'dan hareketle pek şiddetli bir kış içinde İzmit ve Bolu üzerinden Kastamonu'ya vâsıl olarak orada kışlamağa mecbur oldu[4]. Osman Paşa, sâbık Bosna Beylerbeyisi Ferhad Paşa'yı Sinop'dan Kefe'ye geçerek han-zâdelerin fesâdını tenkîle me'mûr etti[5]. İstanbul'dan Şirvân muhâfazasına ta'yîn edilip o sırada Kefe'de bulunan yeniçeri ve gönüllü tâifesiyle Ferhad Paşa'nın

hazır olmaları takarrür etti: Tatar fesâdı sebebi ile Silistre'ye gidip akıncı beyleri ve Silistre Beyi ile cem'iyyet edip etrafa nezâret etmesi hakkında Temeşvar Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 519 (26 ramazan); sancağına tâbi' ve Demirkapı seferinden gelen zaîm, sipâhi ve cebelü Tatarlarla Bender civârında dernek edip etrafa nâzır olması hakkında Silistre Beyine: *Kezâ*, 522; Silistre Beyi ile dernek yapması hakkında Bender Beyine: *Kezâ*, 523; Haydar Paşa emrinde Silistre'de: Silistre, Niğbolu, Akkerman ve akıncı beylerinin cem'iyyet edip Tatar seferine nâzır olmaları hakkında: *Kezâ*, 531-532; Tuna'nın öte yakasına geçmemek üzere Niğbolu Beyinin serdârlığında toplanmak üzere Silistre Beyine hüküm: *Kezâ*, 539-540; Tatar Hanı tarafında ihtilâl olmağla sancağına tâbi' akıncılarla Silistre Beyinin emrine gitmesi hakkında Akıncı Beyine (Sureti: Turhanlu'ya tâbi' akıncı beyi olup sâbık Mezistre Beyi Mustafa'ya) hüküm: *Kezâ*, 508; Tatar tâifesi içinde karışıklık olmağla müheyyâ olup o tarafa nâzır olması hakkında Eflâk ve Boğdan voyvodalarına hüküm: *Kezâ*, 517 (26 ramazan 992); Vulçitırın Beyine Temeşvar Beylerbeyisi Haydar Paşa'ya iltihâk etmesi hakkında: *Mühimme* LV, 89 (20 zilka'de 992).

3 *Künhü'l-ahbâr*, 358 b ve *Gonca-i bâğ-ı Murad*, 60(«yevmü'l-isneyn» tasrihiyle)da 10 şevvâl deniyorsa da *Mühimme* LIII, 582 de: «Serdâr Vezîriâzam Osman Paşa يسر الله مايشاء hazretleri saâdetle Üsküdar'a geçdi. Anda verilen ahkâm-ı şerifedir» kaydının üzerinde 9 şevvâl pazartesi (yevmü'l-isneyn) tarihi mevcuddur. Selânikî'nin (s. 184) verdiği 20 şevvâl tarihi her hâlde sehv eseridir.

4 Kapudan-ı deryâ Kılıç Ali Paşa'ya sefere hareketi hakkında hüküm: *Mühimme* LIII, 535 (26 ramazan 992). İnebahtı, Eğriboz, Mezistre, Karlıeli, Biga, Midilli ve Suğla beyleri Kapudan Paşa'nın maiyyetine me'mûr edilmişlerse de (*Kezâ*, 584: 9 şevvâl), donanmaya yetişmeleri güç olduğundan zaîm ve sipâhileri ile sancakları muhâfazasında kalmaları emredildi: *Kezâ*, 605 (4 zilhicce 992).

Harîmî, Serdârın, 27 şevvâlde Üsküdar'dan hareket ettiğini tasrîh ettikden sonra kurban bayramında Kastamonu'ya vâsıl olunamadığını kayd ederek -Üsküdar Kastamonu mesâfesinin kısalığı [*Mühimme* LIII, 592 ile 680 arasındaki müteaddid hükümlerde, ordunun güzergâhındaki menziller -takrîben 15 kadardır- ve bu konaklarda hazırlanması emrolunan zahîre ve sâir maddeler gösterildiği gibi Sadrıâzamın Bolu'dan sonra ikinci menzilde kışlayacağı (Bk. *Kezâ*, 644) tasrih edilmişdir] sebebi ile-zuhûle düşmüştür. Selânikî'ye göre (s. 186-187) Serdâr'ın Üsküdar'dan ayrılışı ve Kastamonuya, varıp kışlamağa me'mûr edilmesi evâil-i zilka'dede vâkı' olmuşdur.

Kış ve deryâ muhâlefeti dolayısiyle Kastamonu'da kalıp Kefe'ye hareket edemiyen Vezîriâzam'ın kendisi ve maiyyeti nefs-i Kastamonu'da, askerlerinin Boyabad ve Taşköprü'de kışlamaları takarrür edip (Bk. *Mühimme* LIII, 637) 16 zilka'de 992 tarihiyle civar kadılara zahîre ve yem tedâriki hakkında müteaddid hükümler gönderilmişdir (*Kezâ*, 645-652. 659-662,746,749,764-765).

5 sâbık Bosna Beylerbeyisinin Osman Paşa'ya iltihâkı hakkındaki hüküm, - gecik-

gayret ve savletleri neticesinde, iki aydan ziyâde Kefe önünde muhârebe etmekde ısrâr eden âsi kuvvetler inhizâma uğrayıp fesâda sebebiyyet veren Nogay beylerinden ba'zıları maktûl düştü; han-zâdeler firâr edip kabîlelere ilticâ ettiler[6].

Kırım hâdiselerinin mühim bir mes'ele olmakdan çıkması üzerine

mesi sebebi ile mu'ateb olduğu tasrîhiyle- 9 şevvâlde gönderilmişdir (*Mühimme* LIII, 589). Adamlariyle Sinop'dan Kapudan Paşa'nın gemileriyle Kefe'ye geçmeğe me'mûr olması da evâil-i zilhiccededir (Kapudan Paşa'ya: *Kezâ*, 621; Ferhad Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 629).

6 Bidâyetden îtibâren âsî Han-zâdeler fesâdı, 25 cumâdelâhıre tarihiyle Nogay beylerine (*Mühimme* LIII, 454) ve evâhir-i receb 993 tarihiyle İslâm Giray'a gönderilen hüküm ve nâmede (*Kezâ*, 462) tesbît edilmişdir. Kefe Beylerbeyisine (*Kezâ*, 455), Azak Beyine (*Kezâ*, 456) ve Kırım'daki kal'e dizdarlarına (*Kezâ*, 457: 25 cumâdelâhıre) gönderilen hükümlerde ise: İslâm Giray'ın iş'ârına binâen, ba'zı kabîlelere sığınıp dizdarlar tarafından himâye edilen âsîlerin derdest edilip İslâm Giray'ın adamlarına teslîmi; ba'zı kabîlelere sığınan Han-zâdelerin nereye ilticâ ettiklerinin ve ne yapmak istediklerinin öğrenilmesi ve bir zarar ika' etmelerine mâni' olunması emredilmişdir. Eskidenberi kendisine adâveti olan Fazlı Atalığ'ın Azağa gidip «Han-zâdeleri Han etmek için elümde berât ve hüküm vardır» diye şâyı'alar çıkarıp isyan ve muhâlefeti tekrar körükleyip eskisinden daha vahim bir fitneye sebebiyyet verdiği İslâm Giray tarafından arz edilince yukarıda zikredilen nâmede (*Kezâ*, 462): Tâife-i Tatar'ın kendisine ve Osmanlı hükûmetine itâatlerini nâmelerle taahhüd ettiği; fütur getirmeyip Nogay ve Çerkes mirzâlarına istimâlet-nâmeler gönderip, yarar câsuslarla Han-zâdelerin ahvâlini öğrenip münâsib şekilde hakkından gelmesi tenbîh edilmişdir. Nogay mirzâlarına gönderilen hükümlerde (*Kezâ*, 454; Bâhşî Şâ'at Beye ve sair mirzâlara gönderilen hil'at ve istimâlet-nâme: *Kezâ*, 614: 29 şaban) ise: Han-zâdelerin Kırım'da bir mahalli istîlâ etmeyi kararlaştırdıkları İslâm Giray tarafından arz edilmiş olmakla: sadâkat ve ihlâsları iktizâsınca, «bir kaç bin eşkıyâ refikleriyle» Kırım'a girerlerse İslâm Giray'ın münâsib göreceği şekilde hareket etmeleri ihtâr olunmuşdur.

Bu melhuz tehdîdin ortadan kalkıp Kırım'ın emn ü amân üzere olduğu İslâm Giray'ın ve Kefe Beylerbeyisinin arzlarından ma'lûm olunca, fesâdın izâlesinde yararlığı görülen sâbık Bosna Beylerbeyisi Ferhâd Paşa İstanbul'a da'vet olunmuşsa da (*Kezâ*, 627: 2 ramazan), kısa bir zaman sonra vârid olan Kefe Beylerbeyisinin arzında, âsî Han-zâdelerin Moskovlu'ya ilticâ edip büyük kuvvetlerle Kırım üzerine gelmelerinin mukarrer olduğu bildirilmekle, Ferhad Paşa'ya: Moskov ümerâsına ve âyânına ahde muhâlif hareket olunmaması tenbîh olunmuşsa da, düşmandan gaflet câiz olmadığından Tatar fetreti tamamiyle bertaraf olmadıkça gelmesi münâsib olmayıp zahîresi bol bir yerde konup Han-zâdelerin ahvâlini tecessüs edip bir tecâvüz vuku'unda def' etmesi emrolunmuşdur (*Kezâ*, 695: 17 ramazan 993).

Âsî Han-zâdelerden Safa Giray bir ara, yaptığına nâdim olup İstanbul'a gelmeğe tâlib olmuşsa da (Kefe Beylerbeyisine yazılan 22 muharrem 994 tarihli hükümde, İstanbul'a gelmek tedârikinde olursa kimseye rencîde ettirilmeyip levâzım ve mühimmâtını görüp göndermesi emrolunmuşdur: *Mühimme* LX, 418) bunun vâkı' olmadığı anlaşılmaktadır. Üç Han-zâdeden (Şemhal yanında olan) en büyükleri Saadet Giray'ın, Rus Kazağı yanına varıp orada öldüğü; ortanca Murad Giray'ın Rus havfinden Kumuk'a ilticа ettiği; üçüncü oğul Saâdet Giray'ın ise, Çerkesler içinde zillet ve felâket içinde

Vezîriâzam şark seferine me'mûr edildi[7]. Sefer mühimmâtının tedâriki[8], Serdâr'ın maiyyetine me'mur edilen ümerânın iltihâkı[9] ve ta'kîb edilecek yol üzerinde askere lüzumlu maddelerin ihzârı hakkında hükümler

bulunduğu öğrenilmişdir (Demirkapı muhâfazasında olan Vezîr Ca'fer Paşa'ya yazılan 4 safer 996 tarihli hükme bk. *Mühimme* LXII, 433 ve 451).

7 Harîmî, Acem seferi serdârlığına ta'yîn edildiğine dâir Osman Paşa'ya gönderilen hatt-ı humâyunun Kastamonu'ya 14 rebî'ülevvel (993) (15 mart 1585) cuma günü vârid olduğunu kaydeder (*Gonca*,63 b). Selânikî, bu tarihi 993 muharremi evâiline almakla yanılıyor; filvâkı' hayli zamandır Kefe'ye asker geçirmek üzere Sinop'da tevakkuf eden Cezâyir Beylerbeyisi Kapudan Ali Paşa'ya, Kefe cânibindeki kıtâlin def' olup, o tarafa nâzır olacak nesne kalmadığı tasrîhiyle İstanbul'a dönmesine dâir gönderilen hüküm (*Mühimme* LIII, 828), 20 rebî'ülevvel tarihli olup Harîmî'yi te'yîd ediyor.

Don Juan (s. 178-180), Osman Paşa'nın, başlıca hedefin Nahcıvan olduğu şâyi' edilerek Tebriz üzerine yürümeğe me'mur edilmesinin, İbrahim Paşa'nın Mısır ve Lübnandaki harekâtının bitmesine ta'lîk edilip Dürzî mes'elesinin hallinden sonra Şarka hareketinin emrolunduğunu ifâde ediyor.

8 Serdâr'ın maiyyetindeki kuvvetlerin Amasya'da vuku' bulacak ikâmetleri mühimmâtı için vârid olan ahkâm: Askere mesken hazırlanması, mîrî davar ve sâir kışlakcıların iâşelerinin te'mîni hakkında Rum Defterdârına hüküm: *Mühimme* LIII, 780, 785 (10 rebî'ülevvel 993); ordu için Amasya'ya 6000 koyun toplanıp sevkıne dâir Bozok Beyine hüküm: *Mühimme* LIX, 55 (evâhır-ı rebî'ülâhır 993); Çorum, Osmancık... Ortapâre'den bıçağa yarar 1000 semiz koyun ihrâcı hakkında: *Kezâ*, 155; Amasya'daki ordu için kazâsından ihrâcı emredilen 2000 kile unun hâlâ gönderilmediği bildirilmekle hemen gönderilmesi hakkında Artukâbâd Kadısına hüküm: *Kezâ*, 218; Amasya'ya nüzül gönderecek kadılara te'kîd: *Kezâ*, 227; Çorum, Gümüş, Sakız ve Mecidözü kadılarına hüküm: *Kezâ*, 228; Gümüş, Niksar, Mecîdözü, Karahisar-ı Demürlü, Hüseynâbâd, İskilip, Ortapâre, Çorum, İnallu-Ballu, Katar, Sonisa ve Turhaldan müfredatı ve mikdârı ta'yîn edilen erzak maddelerinin (un, arpa, bal, yağ, koyun) te'mîn edilip, Rum Defterdârı mübâşeretiyle orduya teslîmi hakkında hükümler: *Kezâ*, 282-303.

Erzurum'da toplanacak ordunun mühimmâtı: Maraş, Kars-ı Zulkadriye ve Sis nehirleri çeltiklerinden pirinç gönderilmesi hakkında: *Kezâ*, 16 (evâhır-ı rebî'ülâhır 993). Merkezî, şarkî ve cenubî Anadolu'nun müteaddid sancaklarından mikdârları ta'yîn edilen sürsat zahîresi (koyun, yağ, bal, un, arpa, pirinç ve kuru üzüm) tedârik edilip sahibleri veya vekilleri ile Serdârdan önce tam olarak göndermeleri hakkında kadılara hükümler: *Kezâ*, 60 (21 rebî'ülâhır 993)-123, 250-251, 331-340 ve müteaddid te'kîdler *Kezâ*, 235..... 248. Nüzül zahîresi ihrâcı hakkında: Anadolu sancakları için: *Kezâ*, 133, 135-138, 158-160; Şam kazâları için -1/4 i un, 3/4 ü arpa olmak üzere her 30 hâneden bir İstanbul müd'ü ihrâcı tasrihiyle-: *Kezâ*, 178; Trablusşam için:*Kezâ*, 179; Kastamonu için: *Kezâ*, 180; Malatya için: *Kezâ*, 182(23 rebî'ülâhır). Zuema ve erbâb-ı tîmarın ambarlarındaki zahîreden kendi ihtiyaçlarından ziyâdesini mîrî için toplamasına dair Erzurum ve Kars Beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 190. Hınıs kal'esindeki mevcud zahîrenin Erzurum'a nakline dair: *Kezâ*, 234.

15000 koyun ve 1000 mehar deve teslîm etmesine dair sâbık Beni Rebi'a Beyine hüküm: *Kezâ* 341; sâbık Rakka Beyi Ali'nin, Bozulus tâifesinden taahhüd ettiği 15000

gönderildi[10]. Osman Paşa, 8 rebi'ülâhırda (9 nisan 1585) Kastamonudan harekede Amasya'ya muvâsalat ve 22 gün tevakkufdan sonra Tokat'a teveccüh ederek burada, İstanbul'a ça ırılmış olan sâbık Serdâr

deve ve 20000 koyunu behemehâl Erzurum kurbünde Vezîriâzam'a teslim etmesi hakkında Diyarbekir Beylerbeyisine te'kîdî hüküm: *Kezâ*, 208 (22 receb); İstanbul'dan gemilerle Trabzon'a naklolunacak mühimmat ve cebehânenin Erzurum'a nakli için her 10 hâneden bir beygir ve her hâneden birer altun avârız toplanmasına dair Trabzon ve mülhâkatı kadılarına hüküm: *Kezâ*, 230; yine ayni maksad için Trabzon ve etrafı kazâlarından beygir ihrâcı hakkında, *kezâ*, 276-278 (Ayrıca bk. *Mühimme* LIII, 832). Sonisa'dan yarar öküz ve 50 aded kağnı ihrâcına dâir, *kezâ*, 291. Erzurumdaki ordu hayvanları için Sivas, Koçhisar, Artukâbâd, Kara-Behram çayırlıklarından ot tedârikine dâir Erzurum Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 189. Kiğı'dan nal, mıh, kazma, kürek, balta ve sâir edevâtın Erzurum'a gönderilmesine dâir, *kezâ*, 21-22. 10000 gönder irsâline dâir Maraş Kadısına hüküm: *Kezâ*, 28.

Serdâr maiyyetindeki ordunun mevâcibi için 200000 fluri tedârikle Erzurum'a götürüp teslîm etmesine dair Haleb Defterdârına hüküm: *Kezâ*, 141; Trablusşam ve Diyarbekir'den 100000 (*Kezâ*, 142, 274 ve 143), vilâyet-i Rum'dan 50000 fluri ihrâc edilip (*Kezâ*, 144) Erzurum'a teslîmine dâir. Diyarbekir hazînesinde ne kadar para varsa, asker mevâcibi için Erzurum'a göndermesi hakkında Beylerbeyi ve Defterdârına hüküm: *Kezâ*, 177.

Kefe'de bulunan darbzenlerin araba ve levâzımatiyle Trabzon'a nakli hakkında: *Kezâ*, 35.

9 Nevrûzda çıkıp rûz-ı hızır'da Serdâr Osman Paşa'ya mülâkî olmaları; nüzül ihrâcına bir sancak-beyi ta'yîn edip alçak halli (tîmarı az olan) sipâhilerden muhâfız ta'yîn etmeleri hakkında Zulkadriye, Karaman, Rum, Erzurum, Anadolu, Diyarbekir, Batum, Haleb, Şam vc Trablusşam beylerbeyilerine hüküm: *Mühimme*, LIII, 814 (20 rebî'ülevvel 993) [Anadolu Beylerbeyisinin sefere iştirâki için daha mukaddem hükümler için bk. *Kezâ*, 751-752 (23 safer), 787 (14 rebî'ülevvel), 792 (15 rebî'ülevvel 993)]. Kendisine tekrar Van beylerbeyiliğinin verildiği, Erzurum'a vâsıl olacak Vezîriâzam'a münâsib mahalde mülâkî olması hakkında Vezir Sinan Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 775 (7 rebî'ülevvel); şimdiye kadar seferlere çok adamla iştirâk ettiği hâlde son def'a ancak 10-15 adamla geldiği işitilmekle bu def'a ziyâde adam ve aşîretleriyle mülâkî olup hüsn-i hizmetde bulunması, ihmâli görülürse muâteb olacağı hakkında Hakkâri Hâkimi Zeynel Beye (Sureti: Mahmudî Hasan, Selemas Beyi Gazi, Somay Beyi Koçu, Hizo Hâkimi Saruhan, Beradost Beyi Ali, Urumi Beyi Hâlid Beylere ve Bitlis Hâkimi Şeref Han'a) hüküm: *Kezâ*, 850 (12 cumâdelûlâ 993).

Kefe'de bulunan askerin sefere iştirâk etmek üzere Anadolu'ya geçirilmeleri hakkında hüküm: *Kezâ*, 804, 828 (20 rebî'ülevvel).

Beylerbeyiliğinde vâkı' sancakbeyleri, zuema ve erbâb-ı tîmârı, Erzurum'a teveccüh eden Vezîriâzam'a mülâkî olmak üzere me'mûr etmesi, bir gün geç gelenlerin dirlikleri alınıp şiddetle muâteb olacakları hakkında Rumeli Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 789 (14 rebîü'levvel 993). Rumeli'den hangi sancakların ne kadar akçe tîmarlısından itibâren sefere me'mûr edildikleri toplu olarak *Mühimme* LIX, 1 (evâhır-ı rebî'ülâhır)da gösterilmiştir. Ayrıca ayni Mühimme defterinin müteaddid yerlerine derc edilmiş hükümlerde, muhtelif sancakların ne çeşit sipâhilerinin sancakbeyi veya alaybeyi kumandasında ne zaman Serdâr'a mülâkî olacakları tasrîh edilmişdir.

Ferhad Paşa ile buluştu[11]. 4 cumâdelâhırede Tokat'dan ayrılan Serdâr, beş konakda Sivas'a vâsıl olup atların çayıra çekilmesini emretti. Sivas'daki tevakkuf sırasında Anadolu ve Karaman beylerbeyileri iltihâk

İbrim Beylerbeyisinin Tebriz seferine iştirâki hakkında: *Mühimme* LIX, 25, 26 (28 rebî'ülevvel). Mısr'ın Çerkes beylerine hüküm: *Kezâ*, 34, 39, 161-164, 172.

Erzurum Beylerbeyisi Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın Tomanis muhâfazasını beylerbeyisi Semender'e bırakıp orduya iltihakı hakkında: *Kezâ*, 269-270. Sâbık ve lâhık Bağdad beylerbeyilerinin Serdâr'a mülâkî olması hakkında: *Kezâ*, 287 ve *Mühimme* LX, 119 (zilka'de 993).

Rumeli ve Anadolu'dan gönüllü yazılması hakkında: dirliksiz, sipâhi-zâde, bölük halkı oğulları, eli emirli, ata ve dona kādir yarar yiğitlerin sefere tergîb edilip gönüllü yazılması hakkında Rumeli kadılarına hüküm: *Mühimme* LIII, 815; sefer için gönüllü toplamasına dâir müteferrika Husrev'e hüküm: *Mühimme* LIX, 24. Karaman'dan gönüllü toplanıp Erzurum'a gönderilmesine dâir: *Kezâ*, 45 (18 rebî'ülâhır 993).

Binâ ustası ve dülger ihrâc edilip orduya gönderilmesine dâir hükümler: Van için, *kezâ*, 149, 198; Bitlis, Muş, Âdilcevaz, Erciş ve Bargiri için, *kezâ*, 263-267. Diyarbekir'den eskisi kadar dülger ihrâcı hakkında, *kezâ*, 224.

Sefer için eskisinden ziyâde orducu ihrâcı hakkında Anadolu (Sûreti Karaman, Zulkadriye, Rum, Haleb, Şam, Diyarbekir, Trablusşam) beylerbeyi ve kadılarına hüküm: *Kezâ*, 36; Anadolu Beylerbeyisine, *kezâ* 157. İstanbul (*Kezâ*, 185), Bursa ve Edirne (*Kezâ*, 186); Tire, Birgi, Alaşehir, Kângırı, Tosya (*Kezâ*, 187); Kütahya, Karahisar-ı Sâhib ve Ankara'dan (*Kezâ*, 188) müfredâtı tasrîh edilerek orducu ihrâcı emredilmiştir (23 rebî'ülâhır 993).

10 Kastamonu-Amasya menzilleri: *Mühimme* LIII, 786 (10 rebî'ülevvel 993)'de 14 konak olarak tesbît edilmiş olup (Konak isimleri için ayrıca bk. *Mühimme* LIX, 2-15) bu ve bunu ta'kîb eden hükümlerde (*Kezâ*, 788, 791, 793, 794, 795, 809) ordunun güzergâhına, mikdârı tasrîh edilen zahîre ve koyun ihzârı; geçilecek yolun temizlenip genişletilerek işâretlenmesi emredilmişdir.

Sivas'dan Erzurum'a kadar uğranılacak 17 konakla buraları için hazırlanması îcâb eden zahîre: *Mühimme* LIX, 304-320 (12 cumâdelûlâ 993) de kaydedilmişdir [Meselâ birinci durak ta'yîn edilen Köydün «كوبدون»de 3000 kile arpa, 300 koyun, 1000 akçelik ekmek, 200 araba saman, 100 kile un hazırlanması Sivas ili kadısına (*Kezâ*, 304); aynı mahalle: 1000 kile arpa, 100 koyun, 50 kile un, kâfi derecede ekmek ve odun tedârik edip bizzat konak yerine götürmesi Harkûn «خركون» kadısına (*Kezâ*, 321) emredilmişdir].

11 993 bahârında, Osman Paşa tarafından Erzurum Hazîne Defterdarlığına ta'yîn olunan müverrih Âlî (Erzurum'a takarrüb eden Vezîriâzam'a mevcud silâh, âlât ve sâireyi defter edip teslîmine dâir Hazîne Defterdârı Mustafa'ya yazılan hükme bk. *Mühimme* LIX, 29), Erzurum'a vardıkda, Ferhâd Paşa serdârlıkdan azlinden haberdar değildi (*Künhü'l-ahbâr*, 363b). Selânikî (s. 188), Ferhad Paşa'nın İstanbul'a da'vetine mütedâir hükmün rebî'ülevvelde sâdır olduğunu; Osman Paşa'nın Tokat'da mülâkatında Ferhad Paşa'ya ikram ve îzâzda bulunduğunu ve hakkında Pâdişâh'a iltimasda bulunmakla Padişah'ın: «Gazîler bîgarazdır, elhamdülillâh» diye mahzûziyyetini ızhâr ettiğini kaydediyor.

ettiler. Ordu şa'bânın beşinci günü Erzurum'a vâsıl oldu [12]. Erzurum'a muvâsalatın haftasında, Şirvan'da esir düşen Gāzi Giray'ın İran'dan kaçıp mülâkî olması memnûniyet uyandırdı [13].

Ordunun Erzurum'da toplanması o mıntakada kıtlık tevlîd etmekle 15 şa'banda (12 ağustos) göçüldü [14]. Pasinâbâd'da Diyarbekir askeri iltihâk edip alay gösterdi [15]. Hamr-i bülend (Hamur?) menziline konuldukda (ramazan bidâyeti), kapıkulu terakkî talebiyle ayaklandı; Serdâr, seferin muhtel olmaması için sipâhiye iki, yeniçeriye birer akçe terakkî vermek ıztırârında kaldı [16]. Çaldıran'a vusûlde (12 ramazan),

[12] Harîmî, sefer levâzımatının 19 günde tamamlanıp 4 rebî'ülâhır (4 nisan 1585) perşembe günü Kastamonu önüne konulup ziyâfetler verildiğini; Şâh'a hitâben yazılan hakâret-âmiz bir mektubda, üzerine gelinmekde olunduğu, şahlık gayreti varsa mukabeleye hazırlanması ihtar edildiğini; Şâh'ın korkmakla berâber toplanmaları hakkında ümerâsına emirler gönderdiğini; Serdâr'ın Kastamonu'dan sonra 12 menzilde vâsıl olduğu Amasya'da 22, Tokatda 20 gün tevakkuf edip 4 cumâdelâhıre (3 haziran) pazartesi günü Tokat'dan hareketle beşinci menzilde Sivas'a vâsıl olarak atların çayıra çekilmesini emrettiğini kayd ve Sivas'daki tevakkuf sırasında, Anadolu Beylerbeyisi Hasan Paşa'nın maîyyetinde 1000 kulu ve 13 beyle 40000 Anadolu askeri olduğu halde iltihak ettiğini (24 cumâdelâhıre); onu bir iki gün sonra Karaman Beylerbeyisi Murad Paşa'nın ta'kîb ettiğini ve nihayet 5 şa'banda Erzurum civârına vâsıl olunduğunu ilâve ediyor (*Gonca*, 66 b- 73 b).

[13] Âsafî, Mehmed Giray oğullarının fesâdı sırasında, Şemhal'in Kazvin'e mektup gönderip Tatar askerinin Osmanlı hükümdarından külliyen yüz çevirdiğini bildirmesi üzerine Kızılbaş ümerâsının Şâh'a, Gazi Giray'ı hapisten çıkarıp ikrâm ve izzetle dâmad edinip Şirvân'a han ta'yîn etmesini tavsıye ettiklerini; Hamza Mirza ile samîmiyet kesbeden Gazi Giray'ın, kendisinin (Âsafî'nin) de serbest bırakılmasını te'mîn etmekle, envâ'ı maceradan sonra Cinis'de Serdâr'a mülâkî olduğunu; Gazi Giray'ın ise Şahla Şahzâdenin yaylâğa çıkmasından istifade ederek üç yoldaşiyle berâber firâr edip Hoy üzerinden Van'a ve oradan Erzurum'a vâsıl olduğunu kaydediyor (*Şecâat-nâme*, 241 b-281b; krş. Abdurrahman Şeref, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, *T O E M* IV, 1499-1500). Harîmî ise, 7 şa'banda Gazi Giray'ın gelmekde olduğu haberinin Erzurum'a vâsıl olup bir kaç gün sonra mülâkatın vâkı' olduğunu; Serdârın, envâ'ı iltifât ve riâyetlerde bulunup Tebriz zabtını müteâkıb -eski va'dine binâen- Gazi Giray'ı Kırım Hanı yapmağı taahhüd ettiğini ifâde ediyor (*Gonca*, 74b- 75b).

[14] Âlî, Erzurum'daki tevakkufu, bir buçuk aya çıkarıyorsa da (*Künhü'l-ahbâr*, 364a; krş. *T O E M* IV, 1498), gerek Harîmî (*Gonca*, 76 b) ve gerekse Subhî (*Tebrîziyye*, 12 b), ordunun 15 şa'banda (12 ağustos) Erzurum'u terk ettiğinde ittifâk ediyorlar; Don Juan (s. 180) ise, 1 ağustos 1585 tarihini tesbît ediyor; yine ayni müellif (s. 181), yapılan geçit resminde ordusunun mevcûdunun 230000 veya diğer bir rivâyete göre 300000 olduğunu gören Serdâr'ın, mevcûdun fazlalığına kani' olarak, harb tecrübesi az olan 50000 kişiyi terhîs ettiğini naklediyor.

[15] *Şecâat-nâme*, 283 b.

[16] *Gonca*, 76 a. Don Juan (s. 181), seferin evvelâ Nahcıvan üzerine yapılacağının ilân edilip sonradan Tebriz'e yürüdüğünün âşikâr olmasının askerin muhâlefetine bâis

Kızılbaşdan alınan "dil"den Şâh'ın 12 gün önce Tebriz'den yaylağa göçdüğü öğrenildi [17]. Ordu zahmetli yollarda hareketine devâm ederken Van Beylerbeyisi Cığala-zâde Sinan Paşa, Kürd beyleri ve bin nefer adamlarıyla mülâkî olup (14 ramazan=9 eylûl) ordunun pişdârlığını deruhde etti [18].

Ordu Hoy [19] ve Merend [20] üzerinden Sûfiyân'a vâsıl oldukda at oğlanlarının Kızılbaş öncüleri tarafından katledildiği haber alınarak Cığala-zâde ileri gönderildi. Düşman çarhacısı ile Hacı-Harâmî mevkı'inde vuku' bulan müsâdemede esir düşen Dîvan-beyi'nden, Ucan yaylağı civârında konan veliahd Hamza Mirzâ'nın nerede ise vâsıl olmak üzere bulunduğunu öğrenen Sinan Paşa keyfiyyeti Serdâra bildirdi [21]. Ordu kısm-ı küllîsiyle Alivar mevkı'ine vâsıl oldukda Şahzâde kuvvetlerinin yaklaşdığı öğrenilerek muhârebe tertîbi alındı: Pişdâra, Van ve Diyarbekir beylerbeyileri ile eyâletleri askerleri; sağ cenâha Anadolu ve Sivas; sol cenâha Haleb, Erzurum ve Trablusşam beylerbeyileri; dümdâra, maiyyetinde Zulkadriye Beylerbeyisi Davud Han olduğu halde Karaman Beylerbeyisi me'mûr edildi [22].

olduğunu kaydediyor. Âlî, mezkûr hareket üzerine Serdar'ın «marîz ve sâhib-firâş» iken «kandeşin Tebriz» diye yola revan olduğunu kaydediyor (*Künhü'l-ahbâr*, göstr. yer).

17 *Gonca*, 76 b-77 b.

18 Cığâla-zâdenin mektûbuna istinâden Şirvân muhâfazasındaki Ca'fer Paşa'ya gönderilen hüküm: *Mühimme* LX, 221 (gurre-i zilhicce 993); *Gonca*, 78a- 78b; *Şecâat-nâme*, 285 a. Âlî (365a), binden ziyâde eli bayraklı gazi ve 6000 den ziyâde Van askerinin mükemmel techîzatlariyle Serdârın takdîrini mûcib olduğunu kaydediyor. Harîmî, «Kürdistan dilâverleri»nin mikdârını 40-50000 raddesinde göstermektedir.

19 Harîmî, Hoy'a 18 ramazan'da varılıp bir gün kalındığını ve askerin şehirde büyük tahrîbat yaptığını kaydediyor (*Gonca*, 78 b).

20 Ayni yerde, Merend'de Kızılbaş'ın firâr etmeyen bakıyyesine rastlanıp kılıçtan geçirildiğini, kız ve oğlanların esir edilip küllî hasârat verildiği mukayyeddir. Subhî ise, askerin reâyanın emvâline taarruzdan men'edilmesine rağmen ahâlisinin şiddetli şi'îliği hasebiyle kimsenin görünmediğini, şehrin Kızılbaş vâlisi Şah-Kulu Sultan'ın hânesinin ateşe verildiğini beyân ediyor (*Tebrîziyye*, 13 b).

21 *Mühimme* LX, 221'de Hamza Mirza'nın 12000 Kızılbaşla erzak kollarını tehdîdi üzerine Cığala-zâde'nin eyâleti askeriyle -diğer muâvin kuvvetler zikredilmeden- hücûm edip düşmandan 4 sultan ve 300'den ziyâde korucu katl ve 30 unu esir ettiği kaydediliyor. Don Juan (s. 181) Hamza Mirza'nın 10000 süvâri ile pusudan çıkıp ansızın yaptığı baskınla, bağlar içine dağılmış olan Osmanlı öncülerinden 7000 ini telef ettiğini, Serdârın bu baskından sonra Cığala-zâde'yi 14000 kişi ile ileri gönderdiğini kaydediyorsa da, hikâyesi îtimâda şâyan görünmüyor. Veliahdin kuvvetlerini İskender Münşî mükerreren 10-12000 olarak tesbît ediyor (*Âlem-ârâ*, s. 225, 228, 230). Bu mikdar, *Künhü'l-ahbâr*'da (365 a) 17000, *Tebrîziyye*'de (14 a) 20000 dir.

22 *Tebrîziyye*, 14 b. Karaman Beylerbeyisi Murad Paşa'ya yazılan 25 ramazan tarihli bir hüküm (*Mühimme* LIX, 353), Subhî'yi te'yîd ediyor: Vâkı' seferlerdeki ya-

İlk gün öncüler tutuşup savaştılar; karanlık basınca taraflar ayrılıp karakollar çıkardılar. Ertesi sabah, Kızılbaş muhârebeyi kabûlden çekinip arada bir mesâfe bırakarak Osmanlı ordusu kondukça konuyor, hareket ettikçe ric'at ederek fırsata intizar ediyordu. Küçük bir Rumeli grupunun çarhasına tesadüf etmesi üzerine bizzarûr mukābele eden Kızılbaşla öğleden ikindi sonuna kadar şiddetli bir muhârebe vuku' buldu. Düşmanın Diyarbekir askerini tefrîk edip imha etmek teşebbüsü akāmete uğradı; Osmanlı kuvvetlerinin metânet ve savleti karşısında Kızılbaşlar hezîmete uğrayarak firâr ettiler. Van ve Diyarbekir beylerbeyileriyle ümerâsı, Niğbolu Beyi Ahmed Paşa-zâde Mehmed Bey ve İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa yararlık gösterip Serdârın ihsanlarına nâil oldular [23].

Osman Paşa'nın Tebriz üzerine yürüyüşü Safevî hükûmetince ma'lûm oldukda [24], Azerbaycan kıt'asının elden gitmesinin İran'ın vahdetini parçalayacağı ve Kızılbaşı en çok asker çıkaran bölgeden mahrum edeceği mülâhazasıyla Irâk-ı Acem, Fârs ve Kirman hâkimlerine asker toplamaları için emirler gönderilmişti. Fakat 992 (1584) yazında, Ustaclu ve Şamlu ümerâsının tahrîkiyle Hamza Mirzâ'nın Azerbaycan vâlisi

rarlığı ve sefere müteallik umûra vukuf-ı tammı olmakla Zulkadriye Beylerbeyisi Davud Hanı yanına alıp dümdarlık hizmetinde bulunması; maiyyetine Semendire, Alacahisar, Prizrin, Vulçitırın, Humus ve Sis sancakbeylerinin sancakları askerleriyle 40 topun ta'yîn olunduğu; askerin dökülen efrâdı ve hayvanlarına muâvenet edip düşmandan zarar gelmemesine dikkat etmesi hakkında (Sûreti, maiyyetine me'mûr edilen beylere: *Kezâ*, 354-355). *Gonca*'da (79 b- 80a), Osmanlı ordusunun tertîbi şöyle tesbît edilmiştir: Çarhada Sinan Paşa; sağ kanadda Anadolu, Sivas ve Mısır sipâhisi; sol kanadda Rumeli, Karaman ve Haleb askeri; dümdarda Erzurum ve Maraş askeri.

23 *Tebrîziyye*, 14 a-17 a. Harîmî, Serdâr kullarının muhârebeye iştirâk edip kethudâsının şehid düştüğünü; Kızılbaş'dan alınan esirler arasında Pâzûkî (?) hanı ile Karadağ hâkiminin de bulunduğunu; firâr eden düşmanın ta'kîbi takdîrinde tam bir zafer kazanılmasınının muhakkak olduğunu; ihmâl ve gururla fırsatın kaçırıldığını kayd; muhârebede yararlık gösterenlere -başta Sinan Paşa'ya verilen murassa' balıkçıl tüllü sorguç olmak üzere- verilen ihsânları işâret ediyor (*Gonca*, 80 a- 80 b).

24 Subhî, Tebrizlilerden naklen: Kızılbaş'ın yalan haberler şâyi' edip halkın Osmanlı tehdîdinden korkmamasını te'mîne çalışırken Erzurum'dan dönen bir tâcirin, Osman Paşa'nın Kastamonu'dan Erzurum'a menzilci gönderip çayır ve zahîre hazırlanmasını emrettiğini, yakında Erzurum'a konup gâlib ihtimalle Tebriz üzerine geleceğini haber vermesi üzerine ahâli dehşete düşüp, Kazvin'de «ayş u nûş» la sermest olan Şâh'a mürâcaat ettiklerini ve fakat ne Şâh'a ve ne de Hamza Mirza'ya derd anlatamayıp ancak bir hafta sonra akdedilen dîvânda Şah, Erzurum'da mahbus olan elçi İbrahim Han'dan keyfiyyetin tahkîkını isteyip alınan cevabda tehlike bütün açıklığıyle ortaya çıkınca Şâh'ın «mizâcıma fütûr ârız oldu» diye temâruz ederek etıbbâ tavsıyesiyle Ucan yaylâğına can atıp Tebrizlilerin ta'n u teşni'inden kurtulduğunu ifâde ediyor (*Tebrîziyye*, 24 b- 28b).

Türkmen Emir Han'ı azl, Kahkaha'da habs ve sonra îdâm ettirerek Türkmen ve Tekelü tâifesinin husûmetini celbetmesi keyfiyyeti[25], ne Türkmen ve Tekelü tâifesinden bir ferdin iltihakını ne de Fârs, Kirman ve Irak'dan kuvvet celbini mümkün kılmıştı. Tebriz'in müdâfaası husûsunda yapılan istişârede, şehir halkının sarp ve mahfuz Karacadağ'a nakledilip güzergâhın ve Tebriz'in boşaltılarak Osmanlı ordusunun açlıkla tehdîd edilmesi ve ordu tamamiyle toplandıkdan sonra muhârebeye teşebbüs edilmesi teklîfi ekalliyette kaldı; ümerânın ekseriyyeti, Tebriz'in 100000'e varan nüfûsunun en az yarısının gençlerden terekküb ettiğini ileri sürüp bunların şehri köşebend ederek müdâfaa etmesini tasvîb ettiklerinden şehir halkına fermân gönderilerek müdâfaaya da'vet ve ordunun kendilerini himâye edeceği te'mîn olundu. Güzîde Kızılbaş ümerâsından Ustaclu Pîr Gayb Han, maiyyeti askeriyle beraber şehre gönderilip Azerbaycan vâlisi Feth-oğlu Ali-Kulu Han'ın kardeşi olup niyâbeten Tebriz vâli ve muhâfızlığı' (darugalığı)nı deruhde eden Hüseyin-Kulu Sultan'la birlikde şehirde barikadlar yapıp halkı müdâfaaya teşvîk ve muhâceretden men'e me'mûr edildi[26].

Osmanlı ordusu Acısu (Şûrâb) köprüsüne vusûlde konup; mukaddemâ elçilikle gönderilip avdetinde hakaret görerek Osmanlı topraklarına sığınmak zorunda kalan ve Tebriz havâlisini mükemmelen bilen bir adam sıfatıyle Osman Paşa'ya rehberlik yapmakta olan Maksud Bey'in[27], Tebriz âyânına yaptığı, ınkıyâd gösterip canlarını kurtarma-

[25] *Şeref-nâme* II, 273; *Zindegânî-i Şâh Abbâs-i Evvel*, s. 83-86. Emîr Han'ın, Bayatlardan olan babası Sultan Ali Bey tarafından Şah huzûruna çıkmağa ikna' edildiğini ifâde eden Don Juan (Oruc Bey Bayat) (s. 176), Tebriz'de inşâ ettirdiği bir müstahkem mevkı'i Şâh'a teslîm etmemesine istinâd ettirilen hıyânetinin isbât edilememiş olduğunu; Tebriz Vâlisinin Kahkaha'da veya yolda Şâh'ın emriyle katledildiğini naklediyor. Yine ayni müellife göre (s. 183-184), Emir Han'ın katli, Tebriz havâlisinin yegâne muhârib kuvveti olan Türkmenleri Şahdan o derece nefret ettirdi ki, arkasında muhâlif kabîlelerin bulunduğunu derkeden Safevî hükümdârı, Tebriz üzerine yürüyen Osman Paşa ile muhârebeye cesâret edemedi; hattâ hayâtını emniyet içinde görmedi. Subhî, yanlış olarak, Emîr Han'ın evvelâ Şâh'ı istikbâl etmeyip mukavemet etmek istemişse de etba'ının dağılması üzerine Şâh'a dehâlet etmek zorunda kaldığını, fakat yolda Hamza Mirza'ya rastlayıp hakarete ma'ruz kaldığını, ve yine Veliahd tarafından teşvîk edilen erâzil elinde helâk olduğunu kaydediyor (*Tebrîziyye*, 35 a- 36 a).

[26] *Âlem-ârâ*, s. 223-225.

[27] Lokman (98a), 990 vekayi'i sırasında, «Şâh'dan rûgerdân olup kaçup Revân'a geldiği haberi arz olundukdan sonra» İstanbul'a gelen Maksud Bey'in riâyet gördüğünü kaydeder. Hammer «Maksud Han»'ın [Don Juan (s. 189), kaynağı T. Minadoi'nin Maksud'a «Han» demesine mukabil, «Han» olmayup «Beğ» bile değil, sadece «Ağa» idi, asîl değildi, diyor. Lokman'da sıfatı «Bey», Mühimme kayıdlarında «Sultan» olarak geçer] İran'a avdetinde evvelâ riâyet görüp mabeynciliğe getirilmişken sonra rakîbi Emir Han'ın

ları hakkındaki tavsıye semere vermeyince[28], Diyarbekir Beylerbeyisi pişdar kuvveti olarak şehir üzerine gönderildi. Mukābelede bulunmak üzere dışarı çıkan Tebriz muhâfızları inhizâma uğrayıp surlar içerisine sığındılar. Akşama kadar devam eden top atışı ile köşebendler tahrîb edildiği gibi müdâfaaya tevessül eden şehir halkı da perîşân olup mukavemetden âciz olduklarını idrâk ettiler. Osmanlı kuvvetleri sokak muharebeleri yaparak Sâhibâbâd meydanına kadar ilerlediler. Geceleyin Kızılbaş'ın yapdığı bir baskın akāmete uğrayıp[29], mukāvemetin imkân-

iftirâlarına ma'ruz kalarak Osmanlı ülkesine sığınmak zorunda kaldığını (VII, 77) kaydediyorsa da, 15 ramazan 990 tarihiyle Van Beylerbeyisine (*Mühimme* XLVIII, 311) ve Hakkârî hâkimine (*Kezâ*, 313) yazılan hükümlerde: Oğulları ve tevâbi'iyle Revan'a dehâlet ettikden sonra bir oğlu ile İstanbul'a vâsıl olan Maksud Sultan'ın Emir Han'ın ve sâir Kızılbaş ümerâ ve âyânının itâate meyli olduğunu takrîr etmesinden bahsolunuyor ki, Emîr Han'la muhâsım olan bir kimsenin onun Kızılbaş'dan yüz çevirmesine tavassut etmesi mütenakız göründüğü gibi, Don Juan (s. 180) Maksud «Ağa»nın Emîr Han'ın dostu olduğunu tesbît ve hattâ İstanbul'a ilticâsını, Emîr Han'ın îdâmına âid emri öğrenip sünnî olmak dolayısıyle ihtıraz duymasına bağlar; ancak yukarda da gösterildiği üzere Tebriz Beylerbeyisinin katli, Maksud Bey'in ilticâsı tarihinden (990) iki sene kadar sonradır. Mezkûr hükümlerde Maksud Sultan'ın Tebriz'in zabtına dâir ba'zı tavsıyelerde bulunduğu da kaydedilmektedir ki Osman Paşa'nın icrâ ettiği seferin daha üç sene evvel te'emmül edilip Van Beylerbeyisinden: «Tebriz'in zabtı ve fethi ne vechile müyesserdir, ne tedbîr ve tedârik lâzımdır?.. Fethi müyesser oldukda ne vechile hıfz olunur? Daima masûn ve mahfuz olması ne tarîkle mümkündür?» gibi hususların tahkîk edilip bildirilmesi istenmişdir (*Kezâ*, 311). Oğullarından birine Erciş sancağı, diğerlerine dirlikler, (adamlarına tîmar ve gedik tevcîhine dâir bk. *Mühimme* XLIII, 580: gurre-i zilhicce 990), kendisine Diyarbekir'den 200000 akçe salyâne verilen Maksud Bey'e fethini müteâkıb Azerbaycan Beylerbeyiliği inâyet olunacağı hakkında ferman sâdır oldu (Lokman 98a, evâil-i zilhicce 990). Revan seferinde «küllî yoldaşlığı zuhûra» gelmekle «mezîd îtimâda bâis» olân Maksud Bey'e (bk. Lokman, 99 b) Tebriz Beylerbeyiliği va'dedilip envâ'ı iltifât görmesinin Ekrad beyleri ve Revan Beylerbeyisinin muhâlefetini celb ettiği anlaşılmaktadır (Serdâr Ferhad Paşa'ya yazılan gurre-i rebî'ülâhır 992 tarihli hükme bk. *Mühimme* LII, 888).

[28] *Gonca*, 81 a.

[29] Don Juan (s. 182). Tebriz'in askerî vâlisi olarak vasıflandırdığı Ali-Kulu Han'ın 4000 süvâri'den ibâret maiyyetile 3 def'a hurûc hareketinde bulunarak Osmanlı kuvvetlerine 3-4000 zâyı'ât verdirdiğini kaydediyor. Âsafî ise, «Peyk-oğlu diye isimlendirdiği Ali-Kulu Han'ın başbuğluğu ile Ustaclû ve Şamlu'dan 10000 neferin iştirâk ettiği gece baskınının bir nücûmî saat sürüp hezîmetle netîcelendiğini kaydetmektedir (*Şecâat-nâme*, 286 a-287 a); Ancak, verdiği tafsîlâtın diğer kaynaklarla te'yîdi mümkün olmayor. Âlî, sadece 4-500 nefer Tebriz ayak takımının baskınından bahsediyor (*Künhü'l-ahbâr*, 366 a-366 b); Harîmî ise, gece baskınından bahsetmeyip yalnız Kızılbaş'ın şehir hâricinde Maraş askeri üzerine vâkı' hücumûnun hezîmete uğradığını kayd ile iktifâ ediyor. Âsafî'nin tesbît ettiği kuvvetler, muhtemelen Pîr Gayb Han ve Hüseyin-Kulu Sultan'ın Osmanlı öncülerine mukabele etmek üzere kal'e dışına çıkardığı kuvvetler olmalıdır (Subhî, bu kuvvetin 5000 süvâri ve daha ziyâde piyâdeden ibâret olduğunu kaydediyor):

sızlığını anlayan Pîr Gayb Han ve Hüseyin-Kulu Sultan, muhâfız kuvvetlerle beraber şehri tahliye ettiler. Kızılbaş'ın muâvenetinden mahrum kalan şehir halkı, ertesi sabah, kadı Evhadî Kâmrân Bey, müfti Mevlânâ *Muhammed Ali* ve sâir âyânı Serdâr'a göndererek aman dilediler. Osman Paşa, şehre yer yer yayabaşılar ta'yîn edip reâyânın can ve malının emniyyetini, satı-pazarın serbestce icrâsını te'mîne çalıştı; fakat şehre dağılmış olan askerin yağma ve gâretden alıkonulması mümkün olamayıp ancak reâyânın esir edilmesi önlendi. Kızılbaşlar şehri tahliye sırasında çarşıya ateş verdiklerinden dükkânlar ve şehirden ayrılanların evleri yanmıştı. Bütün bu hâdiseler Tebriz'i harâbiye sürükledi [30].

Arefe günü şehrin doğusundaki Çerendâb sahrâsına konulup bayram orada geçirildi. 2 şevvâl (27 eylûl 1585) günü, Hasan Padişah (Uzun Hasan) Câmi'inde cuma namazı edâ edilerek hutbede Sultan Murad'ın ismi zikredildi. Müteâkıb gün, kal'e yapmağa müsâid sâha intihâbı için Serdâr şehri dolaştı; Heşt-Bihişt adıyla anılan şâh sarayının [31] surla ihâta edilip kal'e binâsı münâsib görüldü. 4 şevvâl pazar günü başlanılan inşâat bir ay zarfında tamamlandı [32].

[30] Subhî ile Don Juan istisnâ edilirse diğer kaynaklar, ilk günkü hücum netîcesinde, şehrin yarısının zabtedilip geceleyin Kızılbaş muhâfaza kuvvetinin firârı üzerine şehir halkının ertesi sabah (Harîmî'de gece yarısı: 81 b- 82 a) aman talebinde bulunduğunu ve şehrin böylece zabtedildiğini tesbit ederler: *Şecâat-nâme* 287b-289a; *Künhü'l-ahbâr*, 366b; *Şeref-nâme* II, 274-275; *Âlem-ârâ*, s. 226. Subhî'ye göre, Tebrizli'lerin aman edilmesi üç günlük mücâdeleden sonra bayram günü vâkı' olmuşdur: İlk gün, darbzenlerin ateşi halkı ümitsizliğe düşürmüş ve gece karanlığında yarısı firâr etmişdir; ikinci gün, şehre dâhil olan asker hayli gayret sarfederek toprak duvarları birer birer yıkıp Tebriz'in yarısını zabtetmişdir. Ertesi arefe günü Serdâr'ın otağı Çerendâb («Çerendav»)'a nakledilmiş; dördüncü günü bayram namâzını müteâkıb asker şehre dağıldığı zaman «Çelebi Bey» ve «Şah-Kulu» (Pîr Gayb Han ve Hüseyin-Kulu Sultan olacak) etbâ'ı ile firâr ettiğinden ihtiyarlar, çocukların başlarına Mushaf cüzleri koyup Serdâr'dan aman dilemişlerdir (*Tebrîziyye*, 18 b- 20 a). Ayni yerde (21 a), şehrin üç gün zarfında, üç yüz yıldan beri harab yatırmışcasına tahrîb edildiği kaydediliyor. Don Juan (s. 182), Askerî vâli «Ali-Kulu» Han'ın çekilirken ahâliye şehri sulhen teslîm etmeleri ta'lîmatını vermesine rağmen, şehir erkeklerinin bir müddet müdâfaa ettiklerini; uzun mukavemetten sonra Tebriz'i harben zabteden Osman Paşa'nın şehrin yağmalanmasına izin verdiğini naklediyor.

[31] Subhî, Uzun Hasan'ın oğlu Ya'kub Bey tarafından binâ edilip Şah Tahmasb'ın ba'zı tasarruflarda bulunduğu Heşt-Bihişt Sarayının ve meydanının tavsîfini veriyor (*Tebrîziyye*, 30 a- 31 a).

[32] Kal'e inşâsına başlama tarihini, Harîmî (86a), 4 şevvâl pazar, Âlî (368 a) ise «şevvâlin ikinci âhad günü» olarak tesbît ediyorlar. Takvim esaslarına göre pazar, 4 şevvâle (=29 eylûl) isâbet eder ki, Harîmî'nin verdiği tarihi te'yîd eder. Âlî, inşâat müddetini ta'yînde de vâzıh değildir (368 a'da «otuz», 370 b'de «otuz altı»). Filvâki',

Kal'e binâsı sırasında Surhâb dağında vaz'ıyyet alan Kızılbaş kuvvetleri arasıra tecâvüzde bulundularsa da, muhâfazaya me'mûr edilen Rumeli, Ekrad ve Diyarbekir askerinin teyakkuzu karşısında ciddî bir tehlike yaratamadılar. Fakat Osmanlı ordusunda hüküm süren kıtlıkdan haberdar olan Hamza Mirzâ, bütün kuvvetiyle taarruza hazırlanıp Tebriz'den dört fersah mesâfede olan Timsah Deresinde kondu. Korucu-başı Kulu Bey kumandasında gönderilen kuvvetlerin pişdârı Saîd-âbâd'da karakol hizmetinde bulunan Cığala-zâde kuvvetlerine çatıp ca'lî bozgun göstererek -Osman Paşa'nın ileri gidilmemesi hakkındaki ihtârına rağmen- Van Beylerbeyisini pusuda bulunan büyük kısımları üzerine çekdiler. Top ve darbzenlerin himâyesinden mahrum cüz'î bir kuvvetle bir tepeye vâsıl olan Sinan Paşa, dağın meylinin tamâmen düşmanla dolu olduğunu görerek ric'ate mecbûr oldu. Mahmudî Hasan Bey, 500 kadar dilâveriyle ileride yalnız kalıp düşman üzerine at sürerek vuruşa vuruşa şehid düştü. Ric'at yolunun dağlık ve taşlık oluşu hayli zâyı'âta yol açtı. Kızılbaşlar Osmanlı kuvvetinin önünü kesmeğe teşebbüs edip zâyı'ât verdilerse de, muâvin Osmanlı kuvvetlerinin yetişmesi ihtimâline binâen daha ileri gitmeyip çekildiler[33].

Cığala-zâde'nin mektûbuna istinâden Ca'fer Paşa'ya yazılan hükümde (*Mühimme* LX, 221) 36 gün içinde şehrin ortasında Şah sarayı olan mahalde kal'e yapıldığı kaydediliyorsa da, Tebriz'den göçme günü 4 zilka'de olduğuna göre (*Mühimme*, LVI, 325) inşâatın 30 gün devâm etmiş olması zarûreti âşikâr olur. Âsafî (290 a- 291 a), inşâata kısım kısım me'mur edilen ümerâyı ta'dâd ediyor. Âlî (368a) ise, kal'e çevresinin 12700 arşın olduğunu tesbît ediyor.

33 Muhârebenin vuku' tarihini Harîmî (87 a), 20 şevvâl; Âlî (367 a), Tebriz'e konulduğunun on ikinci günü (10 şevvâl olmalı) olarak tesbît ediyorlar. Âsafî (293 b-296 b) Osman Paşa'nın Gazi Giray'la kendisini, Sinan Paşa'ya terfîk ettiğini; düşmanın gösterdiği inhizâmın hîleye mebnî olduğu her ikisi tarafından Cığala-zâde'ye hatırlatıldığı ve Vezîriâzam'ın çavuşlar gönderip, firârı takdîrinde düşmanın ta'kîb edilmemesini tenbîh etmesine rağmen mensubâtının, muzafferiyyetini çekemedikleri, kendisinden evvel ganîmete başkasının konmasına müsâade etmemesi hakkındaki teşvîklerinin zebûnu olarak ileri gidip dağ ardına gizlenen düşmanın mahşerî kalabalığı ile karşılaşınca cüz'î olan askerin korkuya düşüp Kızılbaş'ın hücûmiyle firâra başladığını kaydediyor.

Harîmî, Diyarbekir Beylerbeyisinin girdiği pusudan çıkıp düşmana mukâbil olsa Kızılbaş'ın hezîmeti mukarrerken Sinan Paşa'ya olan buğuz ve hasedi sebebi ile buna teşebbüs etmediğini kaydediyor (*Gonca*, 87 b). Kızılbaş'ın kuvveti, Subhî'ye (40 b) göre 17000, Don Juan'a göre (s. 184) 20000; Âlî'ye (367 a) göre -Ucan'dan Tebrîz'e yürüyen Şahzâde'nin bütün kuvveti- 30000 mikdârındadır. Yine Âlî (367 b- 368 a), yürüyüşde hazır bulunan tabib Hikmetî Çelebi'nin takrîrinden naklen, Mahmudî Hasan Bey'in şehâdetini ve ric'atde ordunun önünü kesmek isteyen Kızılbaş'la vâkı' mücadelede 7-800 askerin kaybedildiğini ifâde, Mehmed Paşa'nın çavuş-başısı, Urumi Hâkimi Bahtî Hâlid Bey ile Harrân Beyi Yusuf Bey'in esir düştüğünü kaydediyor. Subhî (41a-41b), bunlara ilâveten Sipâhi-oğlanları Kâtibi Mehmed Çelebi, Dîvân-ı âlî kâtiblerinden

Kızılbaş'ın galebesi, bidâyetden beri Osmanlılarla imtizac etmeyen, kaçıramadıkları servetlerini yer altında saklayıp, şehrin âsâyişini te'min için yasakçı ta'yîn olunan yeniçerilerden bir kaçını katlederek[34] askerin nefretini celbeden Tebrizliler'in taşkınlıklarını artırdı[35]. Bir gün asker arasında Tebrizlinin katl-i âm edilmesine âid bir haber şâyi' olup bir anda şehre dâhil olan Osmanlı kuvvetleri binlerce reâyâyı katl, çoluk ve çocuklarını esir, mallarını yağma ettiler[36]. Osman Paşa, boş yere münâdiler gönderip reâyâya el uzatanların îdâm olunacaklarını îlân ettirdi[37]. Serdâr, askerin itâatsızlığından müteessir olup şevvâlin

Abdurrahman Efendi ve Ordu nâzırı Yahya Subaşı'nın şehâdetini tesbît ediyor. Buna mukâbil Sinan Paşa'nın arzına tevfikan yazılan hükümde (*Mühimme* LX, 221) Kızılbaş'dan iki sultan ve 200'den ziyâde neferin telef olduğu mukayyeddir. İskender Münşî (s. 227), ilk hamlede Osmanlı zâyı'âtını 10000'e çıkarmak garâbetini gösteriyor.

[34] *Şeref-nâme* II, 275-276. Âlî (366b) 5-10 neferin hamamda basılıp katledildiğini, Âsâfî (297 a) bir kaç mazlûmun hamamda öldürülüp cesedlerin külhanda yakıldığını naklediyorlar.

[35] Harîmî, şöyle diyor:

Râfızîyi galib etmekle [hemen ?] bir dem kader
Şehr kavmine safâ vü zevk erişür ol seher
Yalınuz bulsalar askerden eğer birkaç kişi
Diş ile yerlerdi el değürmeyüp erkek, dişi (*Gonca*, 88 a).

İskender Münşî, Tebriz ayak takımının geceleri Osmanlı çadırlarına girip eşya çaldıklarını; fırsat buldukça katl-i nefs ettiklerini ve hattâ gündüz binâ edilen yerleri geceleri tahrîb ettiklerini naklediyor (*Âlem-ârâ*, s. 226); Ayni keyfiyyet Cunâbedî tarafından da tesbît ediliyor (*Ravzatu's-safeviyye*, 317b). Subhî ise, Şah'la muhâbere ederek Kızılbaş ordusunun inşâatla meşgul olanlara hücum etmesi, çarşı ve pazarda dolaşanlarında esnâf tarafından öldürülmesi, kendilerinin de bir taraftan hücûm edip Osmanlının katl-i âm edilmesine karar verdiklerinin söylendiğini tesbît ediyor (*Tebrîziyye*, 43a).

[36] Âlî (366 b- 367 a) hamamda katledilenleri duyan Serdâr'ın gazâba gelip «bunara kılıç koyulsun» demesi üzerine askerin bilâ tefrîk bütün halkı katlettiklerini; Osman Paşa'nın bu tedbîrde hatâ ettiğini anlayarak katliâmın men'ine çalışmışsa da muvaffak olamadığını kaydediyorsa da, -gazaba gelen Serdâr'ın Tebriz halkının hepsinin öldürülmeğe lâyık kimseler olduğunu, isyan ve tuğyan izlerinin yüzlerinden okunduğu yolundaki konuşmasının asker tarafından, katliâm için müsâade şeklinde telâkki edildiğini ifâde eden İskender Münşî ile Osman Paşa'nın şehrin yeniden yağmasını emrettiğini nakleden Don Juan (s. 183) istisnâ edilirse- diğer kaynaklar hâdisenin Osman Paşa'dan habersiz (hususiyle bk. *Şeref-nâme* II, 276) asker arasında dolaşan şayi'a netîcesinde vuku' bulduğunu tesbît ediyorlar. Âsafî, Subhî, Harîmî ve Selâniki'nin, asker arasında nâgehânî «Tebrizli'ye katliâm» diye bir sadâ duyulduğuna âid ifâdeleri, Osman Paşa'yı ibrâ gayretinden ziyâde, topluluk psikolojisinin vücud verdiği bir vâkı'anın tezâhürü gibi kabûl edilebilir zannındayız.

[37] Harîmî, yağmager askerden bir ikisinin derhal şehirde salbedildiğini ve ikindiye doğru fesâdın teskîn edilebildiğini kaydediyor (*Gonca*, 88 b). Hâdisenin kurbanlarının mikdârı, Âsafî'ye göre 5-6000, Şeref Han'a göre 15000, Subhî'ye göre -20000 kişinin katlolunduğu tahmîn edilmişse de isabetli bir tahmînle söylendiği kaydıyla- 12000

23 üncü günü yatağa düştü. Bu keyfiyyet asker arasındaki intizâmın bozulmasını ve Kızılbaş tecâvüzlerinin ordugâha kadar yaklaşmasını intâc etti.

Korucu-başı'nın Sinan Paşa üzerine galebesi Hamza Mirzâ'nın cesâretini arttırıp bizzat muhârebeye şitâb etmesine sâik oldu: Zilka'denin ilk günü Kızılbaşlar Osmanlı çarhacılarıyla Fehusfenc nehri kenârında muhârebeye tutuşup yatsı vaktine kadar mücâdeleye devam ettiler. Cığala-zâde'nin karşısında Tokmak Han, Diyarbekir askeri karşısında İmâm-Kulu Han mevkı' almışdı. İkindiye kadar aradaki su geçilmeyip taraflar birbirine ok yağdırdılar. İkindiden sonra Sinan Paşa'nın ordugâha avdeti üzerine Kızılbaş kuvvetleri İmam-Kulu Han cenâhında toplanıp nehri geçerek taarruz ettiler. Muhârebenin şiddeti gece karanlığına kadar devam etti; Diyarbekir ve Karaman Beylerbeyilerinin meş'ale yakdırmaları, ordunun mühim bir kısmının çekilip pek az kuvvetin kaldığının açıkca göstermekle Kızılbaş'ın cür'etini arttırdı: Hamza Mirzâ, Şahruh Han'ı Osmanlı merkezinin gerilerine sarkmağa me'mur edip birlikde yaptıkları hücûmda, Osmanlı kuvvetleri bozgun emâresi göstererek ordugâhlarına doğru ric'at etti. Çekilme sırasında Diyarbekir Beylerbeyisi Mehmed Paşa şehid olup, atıyla bir kuyuya yuvarlanan Karaman Beylerbeyisi Murad Paşa esir edildi. Kızılbaşlar ordugâha kadar askeri ta'kîb edip geri döndüler [38].

Bu hâdise Serdâr'ın büsbütün hastalığını arttırıp askerin avdet husûsundaki ısrârını şiddetlendirdi. Zahîre ve hayvan yemi sıkıntısı

dir. Don Juan (s. 183), vâkı' tahrîb ve katl-i âm üzerine Tebriz'de sâkin kadın ve çocukların dağlara ilticâ ettiğini kaydediyor.

38 Muhârebenin, vuku' tarihi, Harîmî'ye göre zilka'denin gurresi cuma (25 ekim) günüdür. Âlî (368b), Tebriz'den ric'at edildiği gün Şenb-i Gazan'da vuku' bulan muhârebe ile karıştırarak (krş. *T O E M* IV, 1506), «4 zilka'de isneyn» gününe naklediyor. İskender Münşî (s. 228) bu muhârebenin evvelki muhârebeden sonra Kızılbaşların 4-5 gün dinlenmesini müteâkıb vâkı' olduğunu kaydediyor. Şeref Han, muhârebenin Mîranşah mevkı'inde vuku' bulduğunu, askerin menzill@ine çekilmesi sırasında, ta'kîbe tevessül eden kızılbaşlardan ba'zılarının araba zincirlerine takılarak atlarından yuvarlanıp arabacılar tarafından katledildiğini ifâde ediyor (*Şeref-nâme* II, 276-277). Muhârebe Harîmî'ye göre, büyük kuşluk, Subhî'ye (44a) göre öğle üzeri başlamışdır. Âsafî (299b-302 a), Şah'ın «Ok-yay korucusu Allâh-Kulu Bey»in Gazi Giray'a mektub gönderip; Kızılbaş'ın, Şam Kazan (Şenb-i gazan) taraflarına 200-300 adam gönderip askeri kısm-ı küllîsiyle oraya çekerek ordugâhın yağma edilmesinin tasarlandığını haber vermekle ona göre tedbîr alındığını ve filvâkı' mezkûr mevkı'de görünen Kızılbaş'ın niçe katar deveyi sürüp götürdüğünü; hîlesinin keşfedildiğini gören düşmanın kol kol hücûm ederek ikindiden akşama kadar ceng edilip, Karaman kolunun üzerine teveccüh eden hücûmun tardedildiğini; şîrâne ceng eden Mehmed Paşa'nın gâfilen ortaya alınıp atından düşürülerek şehîd edildiğini beyân ediyor. Subhî'ye (44b- 46a) göre, Mehmed Paşa, büyük kahramanlık gösterip düşman alaylarını dağıtarak ordugâha dönerken tesâdüf

had dereceye gelmişdi [39]. Muhârebenin ertesi sabâhı, sipâhiler Serdâr'ın çadırına gelerek, etrafda yem bulunmamakla atların kırıldığını, kışın yaklaşması sebebiyle artık göç etmenin zamânı olduğunu söyleyip ayak dirediler. Osman Paşa'nın hayâtından ümîd kesilmekle beylerbeyiler ve beyler toplanıp müşâvere ederek Serdâr kaymakamlığı'nın Cığala-zâde'ye, bidâyetde Sinan Paşa'ya verilen Tebriz muhâfazasının, Diyarbekir beylerbeyiliği ile Trablusşam Beylerbeyisi Hadım Ca'fer Paşa'ya tevcîhini kararlaştırdılar [40]. Alelacele kal'e mühimmâtı görülüp 7000 asker, bir kaç yüz top ve darbzen, kul mevâcibi için yüz yük akçe alıkonuldu [41].

4 zilka'de (27 ekim) pazar günü, Osman Paşa taht-ı revâna konup Maraş ve Sivas askeri pişdâra, Cığala-zâde dümdâra geçip, ordunun

ettiği bir kızılbaş'a vurduğu mızrağının şiddetinden atından yuvarlanmış, adamlarının çektiği ata binerken de şiddetli sıçrama sebebiyle öbür tarafa düşüp tekrar binmeğe fırsat bulamadan, artlarına bakarak firâr eden bir grup kızılbaşa rast gelmiş, evvelce gediği alındığı için Paşa'ya muğber olan Diyarbekir çavuşlarından Şeref'in kızılbaşlara: «Hay şâhı seven gaziler, bu dermansız yezid Diyarbekir Paşasıdır, dönün» diye ihtârı üzerine yürüyüp şehid etmişler; Şah, Paşa'nın cesedini buldurarak defnettirmiş, Şeref Çavuş'unda boynunu vurdurmuşdur. Âlî (396b), Mehmed Paşa'nın da kuyuya düşüp dışarda kalan başının ardından gelen kızılbaşlar tarafından kesildiğini naklediyorsa da diğer kaynaklarda bu rivâyeti te'yîd etmek kābil olmayor. İskender Münşî (s. 226), Mehmed Paşa'nın ağır yaralı olarak esîr edilip hayâtından ümid kesilmekle başının kesildiğini kaydediyor. Babası Sultan Ali Bey'in yanında muhârebeye iştirâk eden Oruc Bey (Don Juan), Türklerin 70000, Hamza Mirza'nın 40000 kuvveti bulunduğunu, Kara Âmid Beylerbeyisinden başka, Trabzon Paşası, Bursa Beyi ile diğer beş beyin telef olduğunu; Mehmed Paşa'nın kesilen başının Şahzâde'nin emriyle bir mızrak ucuna geçirildiğini ifâde ediyor (s. 185).

39 Subhî (43b), yem kıtlığı sebebiyle hayvanların tâkatden düştüğünü, İstanbul kilesi arpanın 1000 akçeye «hırsızlık malı gibi bulunur» olduğunu kaydediyor; Şeref Han (II, 275) ise, bir ay müddetle hayvan yemi için sıkıntı çeken askerin bin minnetle ağaç kabuğu ve köklerini tedârike çalıştıklarını ifâde ediyor.

40 Harîmî, Âlî ve Subhî, Osman Paşa'nın, hayatdan ümîdi kesince Cığala-zâde'yi Kaymakam ta'yîn ettiğini kaydediyorsa da Sinan Paşa'nın arzından «asker-i islâmı selâmet yakasına çıkarmak için» bütün beylerbeyiler, beyler ve askerin müşârünileyhi Kaymakam intihab ettiği anlaşılmaktadır (*Mühimme* LX, 221). Gerek bu hükümdeki tasrîhden ve gerekse Âlî'nin ifâdesinden, bidâyetde Tebriz muhâfazası Sinan Paşa'ya havâle edilmiş olup Serdâr kaymakamlığına getirilmesi üzerine mezkûr vazifenin Ca'fer Paşa'ya havâle olunduğu âşikâr olmaktadır. Van'dan yazılan 16 zilka'de tarihli bir hükümde, Ca'fer Paşa'ya muhâfazaya me'mur askerin -bunların Vezîr Sinan Paşa ile muhâfazaya ta'yîn olunan asker olduğu tasrîh edilerek- firârı takdîrinde gediklerinin istihkak erbâbına tevcîh edilmesi emredilmişdir (*Mühimme* LIX, 348).

41 Subhî (51b- 52 a), Askerin mevâcibi için Osman Paşa'nın kendi malından 100 yük akçe hediye ettiğini (Bu husus Âsafî tarafından da te'yîd ediliyor); Haleb Beylerbeyisi Okçubaşı-zâde Mehmed Paşa'nın nüzül umuruna, Anadolu Kadıaskeri tezkirecisi

ağırlıkları ortaya alınarak Tebriz'den göçüldü. Şenb-i Gazan Han (Şam Kazan)'a vâsıl olunup henüz konulmak tedârikinde bulunulurken Tebriz'den ordunun avdeti keyfiyyetini öğrenen Şah-oğlu yetişip hücûm ederek Sinan Paşa'nın zahîre yüklü 85 katar devesini sürdü. Gāfil ve perâkende olan asker, Kızılbaş'ın ilk hücûmundan dehşete düşmüşse de Sinan Paşa'nın, ileri giden kızılbaşların ardını kesip kılıçdan geçirmesi askere çadırlarını kurup muhârebeye hazırlanmak fırsatı verdi [42]. Akşama kadar devâm eden muhârebede [43], Erzurum koluna kumanda eden Sokollu Mehmed Paşa kethudâsı olup Çaldıran Sancağı-beyi olan Husrev Kethudâ şehid oldu [44]. Silâhdarlar-başı Hurrem Ağa'nın ve maiyyetindeki yüz silâhdarın gayretiyle Kızılbaş ric'ate mecbur edildi [45].

Şenb-i Gazan'da konulduğu gece yatsıdan sonra Osman Paşa, mübtelâ olduğu hunnak (anjin) illetinden vefât etti [46]; Serdâr'ın vefâtı

Mustafa Çelebi'nin Tebriz Kadılığına ta'yîn edildiğini tasrîh ediyor. Muhâfazaya bırakılan kuvvetlerin mikdârını, Âlî 7-8000; Şeref Han 7000; Âsafî 2-3000 olarak göstermişdir. Don Juan (s. 185), Osman Paşa'nın Hadım Ca'fer Paşa'ya 12000 kişilik bir muhâfaza kuvveti (fakat s. 188'de Tebriz muhâfızlarının 3000 olduğunu kaydediyor) ile müteâkıb üç sene için Tebriz vergisini toplamak hakkını verdiğini naklediyor.

42 *Tebrîziyye*, 52 b.

43 *Mühimme* LVI, 325 (4 zilka'de pazar) de ve Subhî'de (Akşama karîb henüz gün batmadan askerin çekildiği tasrîhiyle: 54 a) muhârebenin akşama kadar; Sinan Paşa'nın arzından bahseden hükümde (LX, 221) ve *Şecâat-nâme*'de (304a) ikindiye kadar devâm ettiği kaydedilmişdir.

44 *Gonca*, 91 b; *Tebrîziyye*, 52 b; *Künhü'l-ahbâr*, 371a. *Şeref-nâme* II, 277'de -son Erzurum Beylerbeyisi (!) olduğu tasrîhiyle- Husrev Kethudânın çadırında, baskın yapan kızılbaş tarafından öldürüldüğü kaydediliyor.

45 *Gonca* ve *Tebrîziyye*, gösterilen yerler. İskender Münşî, Kızılbaşın Şenb-i Gazan'a kadar Osmanlı kuvvetlerini ta'kîb ve fırsat buldukça yağma ettiğini; fakat mezkûr mahalde konarak arabaların arkasında müdâfaa vaz'ıyyeti almaları üzerine muhârebeden el çektiklerini ifâde ediyor (*Âlem-ârâ*, s. 230). Don Juan (s. 186), Şahzâde'nin 28000 süvâriyle Şenb-i Gazan'da artçıların yüklerini yağmalaması üzerine keyfiyyetden haberdâr olan Osmanlı öncülerinin biribirine karışan asker üzerine topçu ateşi açarak tarafeynin mühim kayıplar vermesine âmil olduklarını, güçlükle ayrıldıkdan sonra Türklerin zâyı'âtının 20000'e bâliğ olduğunun öğrenildiğini naklediyor.

46 «Bu gün Tebriz'den göçülüp Şam Kazan nam mahallin yanında konuldu. Konmak üzere iken Şah-oğlu gelüp akşam zamanına değin muhkem ceng olup yatsu zamanından sonra Vezîriâzam Osman Paşa vefât eyleyüp vâkı' olan kazâyâ Vezîr Sinan Paşa hazretlerine tefvîz olmağla anların buyruldusuyla yazılan ahkâm kuyûdlarıdır» (*Mühimme* LVI, 325: 4 zilka'de 993 pazar).

Osman Paşa'nın Şenb-i Gazan'da konulduğunun gecesi vefâtı keyfiyyeti Âsafî (304 b) tarafından da te'yîd edilmektedir. Harîmî (92 a) salıyı çarşambaya bağlayan gece altıncı saatde Acısu'da; Şeref Han (II, 277) ikinci menzil olan Nazarlu'da ıztırâbın ziyâdeleşip ertesi gün hareket edilip Tasuc yolunda; Âlî (370 b) ve İskender Münşî (s. 229) Tebriz'den göçülmeden evvel vefâtın vâkı' olduğunu, Sinan Paşa'nın serdârlığı

gizlenip hareketin ikinci günü Kızılbaş'ın tasallutuna ma'ruz kalınmadan yürünüp Nazarlu köyünde[47] konuldu. Düşmanın Osman Paşa'nın vefâtını öğrenip ertesi gün hücûm edeceği haber alınarak, yüklerin yüklenmesi hengâmında vuku'u muhtemel bir taarruzda inhizâma ma'ruz kalınmamak için, askerin geceden hazırlanıp sabahleyin muntazam saflar hâlinde muhârebe tertibi alarak göçmesi te'mîn edildi[48]. İkindiye kadar yol alınıp Mâyân mevkı'ine vusûlde zuhûr eden kızılbaşlar ordunun orrtasına taarruz ettiler. Şamlu tâifesiyle İsmâil-Kulu Han sağ, Tokmak Han Ustaclu tâifesiyle sol kanatda, Hamza Mirzâ merkezde vaz'ıyyet almışdı. Kızılbaşlar, sağ cenahdan Diyarbekir, Karaman ve Anadolu kuvvetlerinin yer aldığı kol üzerine taarruz edip galebe etmek üzere iken sipâhi, silâhdar ve kapu-halkının dinç atlarla merkezden ve sağ cenahdan yapdıkları şiddetli savlet netîcesinde hezîmete uğrayıp, ordunun güzergâhına salıverdikleri suların meydana getirdiği bataklık sâhada büyük zâ'yıât verdiler; Hamza Mirzâ, kayıblarının ağırlığından vehme kapılarak ric'at etdi (6 zilka'de çarşamba)[49].

deruhde ettiğini ifâde ediyorlar.

47 *Şeref-nâme*, II, 277. *Gonca*, 92 a'da Acısu'da konulduğu kaydediliyor.

48 *Gonca*, 93a-93b; *Tebrîziyye*, 54a- 54b; *Künhü'l-ahbâr*, 371 b- 372a (Hamza Mirzâ'nın Cığalâ-zâde'ye, mukaddemâ esir düşen Diyarbekir Çavuşları Kethudâsı Kılıç Çavuş'u göndererek, güzergâha su salınıp batak hâle getirildiği, ordunun tamâmen imhâ edileceği, vaktiyle aman dilemezse merhamet edilmeyeceğini bildirdiği kaydediliyor).

49 *Tebrîziyye*, 54 b- 55 a (Kızılbaş'ın suyu bend edip hücûm ederek Osmanlı kuvvetlerini batak hâle getirilen sâhaya sürmek istedikleri; netîcenin alınmasında Sokollu mîrahuru Sefer Ağa ile Saruhan sancağını kavrayıp muhârebe sâhasına şitâb eden Nüzül Emini müteferrika Hasan Ağa'nın, 80-90 adam, 100 sipâhi oğlanı ve Dîvân-ı âlî kâtiblerinin müessir oldukları ifâde olunuyor); *Künhü'l-ahbâr*, 371 b - 372 b (Ordunun kemâl-i intizâmla bataklık sâhayı geçip sonra Serdâr'ın bir işâreti ile muntazam alaylar hâlinde Kızılbaş üzerine dönerek bataklığa döktüğü kaydediliyor); *Şecâat-nâme*, 305 a-306 a; *Şeref-nâme* II; 277-278. İskender Münşî, İsmâil-Kulu Han ve Şamlu tâifesinin Osmanlı kuvvetleri tarafından su bırakıldığı için bataklık hâle gelen sâhaya itilip atlarının göğüslerine kadar çamura saplanıp çarhada bulunan Pîr Gayb Han'ın muâveneti ile bin güçlükle tamâmen katlolunmaktan kurtarıldıklarını; İsmâil-Kulu Han'ın kardeşlerinden biri (Sinan Paşa'nın arzından bahseden hükümde tesbît edilen «Kaytas Sultan» olmalı), Şahzâdenin mülâzimlerinden Zeynel Bey oğlu Şerbetdar Şah Hüseyin Bey ve Şamlu tâifesinden bir grupun maktûl düştüğünü kaydediyor (*Âlem-ârâ*, s. 230). Sinan Paşa'nın arzına istinaden Ca'fer Paşa'ya gönderilen hükümde (LX, 221): Şah-oğlunun ağalarından ve Kızılbaş'ın güzîdesinden 600'den ziyâde adamın katledildiği; şâyet askerin atları zebun olmasa ve ara yerde balçık, hendekler ve su mâni' olmasa Hamza Mirza'nın halâs olmamasının muhakkak olduğu beyân ediliyor. Don Juan (s. 186)'a göre, Şenb-i Gazan muhârebesini muteâkıb 14000 süvariyle bütün gece Türkleri ta'kîb eden Şahzâde, ertesi sabah şafakla taarruz etmişse de, rehberleri David ve Maksud «Ağa» sâyesinde Kızılbaş'ın üdcûm tekniğini öğrenen Cığala-zâde ısrârla müdâfaada kalmış; yeni vaz'ıyyeti idrâk eden Hamza Mirza ric'at ederek türkleri katl-i âm için Ahi-çayı akıntısından geçmişken

Ordu Alpak'a vâsıl oldukda Osman Paşa'nın techiz ve tekfini yapılıp nâşı, kendi kulları ve Yahya Kethuda ma'rifetiyle Van üzerinden Diyarbekir'e gönderilip orada defnedildi[50]. Ric'at sırasında ordunun hayvanları külliyetiyle kırıldığı[51] gibi, Selemas'dan sonra Kürd eşkıyâsının yağma ve gäretine ma'ruz kalındı[52]. Bin belâ ile Van'a ve oradan iki kol hâlinde gölün cenub ve şimâlini ta'kîben, akçesizlik, sefer ve yol yorgunluğuna Ekrâdın katl ve gäreti inzımâm ederek Bitlis'e vâsıl olunup asker yerli yerine dağıldı[53].

Cığala-zâde, Van'a vüsûlünde, serdâr ta'yîn olunduğuna ve Tebriz muhâfazasına âid lüzumlu tedbirleri ittihaz etmesine dâir hükm-i humâyunu tebelluğ etti[54]. Tebriz'in fethi haberi İstanbul'a vârid oldukda, serhad kal'elerinde toplar atılıp şenlikler yapılması emredildi[55].

yağmurlar yüzünden taşan suların cereyânına kapılarak 3000 kızılbaş boğulmuş ve böylece Türkler pusudan kurtulmuşlardır.

[50] *Şeref-nâme* II, 278; *Şecâat-nâme*, 307 a.

[51] Avdet sırasında dümdarlık hizmetinde bulunan Şeref Han (*Kezâ*. s. 278), her menzilde tahminen 15000 kadar ve belki daha ziyade deve ve katırın kendi hâline bırakıldığını; Tebriz havâlisinde terkedilen en az 100,000 hayvanın ahâli tarafından muhâfazasına gayret edilmişse de bahara çıkmadan öldüklerini; karınları yarıldıkta hepsinden kum çıktığını kaydediyor. Subhî ise, Selemas'ın dağlık ve geçilmesi zor yollarında her gün tahmînen 6-7000 hayvan hebâ edildiğini, hattâ Van ardındaki dağlarda at ve devenin kesretle kırılıp yolları tıkayarak harekete mâni' olduğunu ifâde ediyor (*Tebrîziyye*, 56 b).

[52] *Şecâat-nâme*, gösterilen yer.

[53] *Tebrîziyye*, 56 b-57 a, 58 b.

[54] *Şeref-nâme* II, 279 (Sinan Paşa'nın serdarlığının 2 ay devam ettiği tasrih olunuyor). Gurre-i zilhicce 993 tarihiyle Sinan Paşa'ya gönderilen hükümde (*Mühimme* LX, 220 ve 286), Tebriz dönüşü yararlık ve yüz aklığı gösterdiği bildirilmekle hizmeti takdir edilerek iki hil'at, bir murassa altın kılıç ve bir yâkut hançer gönderilip serdar nasb edildiği; Kızılbaş'ın Tebriz'i istirdâda teşebbüs edeceği muhakkak olmakla kal'eye bol mikdarda zahîre, mühimmat, asker ve silâhla muâvenet ve takviye etmesi; Lori, Tomanis, Tiflis ve sâir kal'elerin muhafaza ve takviyesi hakkında lüzumlu tedbirlerin ittihazı; serhad ümerâsına istimâletnâmeler gönderip gazâya teşvik; Kızılbaş ahvalini tecessüs edip mazarrat eriştirmesine mâni' olması emredilmiştir. Kızılbaş'ın Tebriz'e hücûmu ihtimâline binâen Ekrad beylerine, îcâbettiği takdirde asker ve zahîre bakımından Tebriz'in imdâdına koşmaları tenbih olundu. [Kendisine tâbi' aşîret ve kabîlelerle Urumî'de konup Tebriz'e nâzır olması hakkında Sohrânî Süleyman Bey'e (sureti: Palu , Hizo, Hakkâri, İmâdiye ve Mahmudî beylerine) hüküm: *Kezâ* 224 (8 zilhicce); yine ayni meâlde Hakkâri Hâkimi Zeynel Bey oğlu Zekerîyâ Bey'e, *kezâ* 229; sûretleri sâir Ekrad beylerine: 230-255.]

[55] Şirvan muhâfazasında olan vezir Ca'fer Paşa'ya (sûreti, Şemahı Beylerbeyisine) hüküm: *Mühimme* LX, 221 (gurre-i zilhicce 993), 285 (25 zilhicce); Budin Beylerbeyisine (sûreti: Temeşvar, Bosna beylerbeyleri ile Eflâk, Boğdan Erdel voyvodalarına) hüküm: *Kezâ*, 223 (8 zilhicce); Taman Beyine: *Kezâ*, 280.

B. TEBRİZ'İN MÜDÂFAA VE MUHÂFAZAŞI

Avdet eden Osmanlı ordusunun ta'kîbinden fâriğ olan Kızılbaşlar Tebriz'e dönüp şehirde kışlayarak onbir ay müddetle kal'eyi muhâsara ettiler [56]. Hamza Mirzâ, maiyyetinde bulunan Azerbaycan Vâlisi Feth-oğlu Ali-Kulu Han, Korucu-başı Afşar Muhammed-Kulu Bey, Mühürdar Zulkadirlü Şahruh Han'la Tokmak ve İmam-Kulu Hanları kısım kısım muhâsaraya me'mur edip; kal'enin ihâta edilmeyen garb ve şimâl taraflarını, muhâsaraya iştirâkleri umulan Türkmen, Tekelü, Zülkadirlü askerine tahsîsi kararlaştırdı.

Kal'ede az zamanda erzak tükendiğinden müdâfi'ler büyük sıkıntı çektiler. Kuvvetlerinin denksizliği sebebiyle ilk zamanlar dışarı çıkmakdan ihtirâz ettilerse de, açlığın had dereceye gelmesi üzerine müdâfi'ler, müteaddid baskınlar yaparak Kızılbaş'dan erzak ve zahîre iğtinam ettiler [57]. Baskın hareketleri gitgide tehlikeli bir mâhiyet aldığından Kızılbaşlar takviye kuvvetleriyle kal'e üzerine bir gece yürüyüşü icrâ ettilerse de büyük zâyi'at vererek püskürtüldüler.

Kızılbaşlar, bir tarafdan top dökmeğe hazırlanırken diğer tarafdan Hasan-Padişah Medresesi ortasından kal'enin altına kadar bir lağım açmağa koyuldular. Şecâatiyle tanınmış olan Şahruh Han, fazla gayret gösterip kal'e bitişiğindeki bir eve kadar mevzi'ini yaklaştırmışsa da müdâfi'lerin bir seher vakti yaptığı baskında, otuz kadar maiyyeti telef, kendisi yaralı olarak esir edildi. Diğer tarafdan, Şah Tahmasb zamanında Güğercinlik kal'esinde iken muhâsarayı müteâkıb Tebriz'e getirilerek kal'e burçlarına hayli hasar veren büyük top [58], güpe gündüz yapılan bir baskında ele geçirilip sürüklenerek kal'eye nakledildi.

56 Muhâsaranın mufassal tasvîri, Kızılbaş muhâsırlar arasında bulunan İskender Münşî (s. 231,251) ve Don Juan (s. 188 v. d.) ile Ca'fer Paşa'nın «karînî ve ekser-i evkatda makbûl ü hem-nişînî» olan tabib Hikmetî Çelebi'den naklen Âli (*Künhü'l-ahbâr*, 375 a-377 a) tarafından verilmiştir. Şeref Han'ın (II, 282-283) verdiği muhtasar, fakat ihâtalı ma'lûmat, mezkûr iki kaynağınkini tamamlaması bakımından şâyân-ı dikkattir. Cunâbadî'nin nakliyyatı ise münâkaşa edilemiyecek kadar yanlış ve hatâlarla doludur. (*Ravzatu's-safeviyye*, 324 a-325 b).

57 Âlî, 8000 (Don Juan. s. 188'de 3000) müdâfi'e mukabil 30000 muhâsır bulunduğunu, açlıktan çekilen sıkıntıya işâret olmak üzere. son olarak yenilen Serdâr'ın kaşırına 80000 akçe baha biçildiğini, Ca'fer Paşa'nın mübtelâ olduğu göz ağrısından kurtulması üzerine, muhâfızların ma'kullerini mukavemete teşvik ettiğini; Saçlı Ahmed, Deli Osman, Divâne Fâik, Deli Fırlak Mahmud adındaki bahadırların biner, beşyüzer adamla baskınlar verip kelle, dil ve toplanabildiği kadar zahîre ve sâir ganîmet getirdiklerini ifâde ediyor (*Künhü'l-ahbâr*, 375 b-376a).

58 *Şeref-nâme* II, 281. Ayni yerde mezkûr topun, on çift öküz tarafından naklinde müşkilât çekildiği; *Âlem-ârâ* (s. 233)'da 15 batman; Selânikî (s. 216) de 60 okka gülle attığı mukayyeddir.

İki ay uğraşılıp te'mîn edilen malzeme ile yapılan top dökümü de etrafda bulunanların -husûsiyle Hamza Mirzâ'nın- zarar görmesinden başka netîce vermedi. Makŝad hâsıl olmadığından yeniden top dökülmeğe teşebbüs edildi. Kazılan lağım kal'e altına girmek üzere iken, hayâtından endîşe ederek kal'eye ilticâ eden Korucu-başı ve yeğeni Cebbar-Kulu[59] tarafından keyfiyyet Ca'fer Paşa'ya ihbâr edildi. Yapılan sondalarla lağımın nihâyeti bulunup, bir yemek fâsılasında lağıma dalan müdâfi'lerden bin nefer, Hasan Padişah Medresesinden çıkarak Kızılbaşı şaşkına döndürüp büyük mikyâsda ganîmet topladılar[60]. Kızılbaşlar, mahsurların lağımdan istifâde ederek yaptıkları taarruzları önlemek için lağımı bir kaç yerinden delip toprak, su ve dumanla ibtâl etmek zorunda kaldılar.

Plânlarının suya düştüğünü idrâk eden Hamza Mirzâ, güpegündüz kal'eye merdivenlerle yürüyüş yapılmasını emretti: 6 gün devam eden umûmî hücûm, müdâfi'lerin müessir ateş ve mukavemeti karşısında muvaffakıyyetsizlikle netîcelendi[61].

59 Hamza Mirza'nın vâlidesi ile Selmân Han'ın katlinde Türkmen Muhammed Han ve sâir ümerâ ile beraber medhaldâr olan Muhammed-Kulu Bey, Veliahdin kendisinden intikam alacağını biliyordu. Emir Han'ın katline sâik olan Feth-oğlu Ali-Kulu Han ve Muhammedî Sarı Solak, Türkmen ve Tekelü ümerasının Tebriz civârına gelip Emîr Han'ın kanına tâlib olduklarında Korucu-başının âsî ümerâ ile birleşeceğini ihtâr ederek onlar gelmeden def'ini tavsıye ettiler. (Don Juan, Korucu-başı'nın ne sebeble müttehem olunduğunun bilinmediğini kaydediyor!) Hamza Mirza da Muhammed-Kulu Bey'i azledip Afşar Emîr Arslan Han oğlu Araslu Tahmas-Kulu Sultan'ı korucu-başı ta'yîn etti. Keyfiyetten biraderzâdesi Cebbar Kulu (Don Juan, s. 189'da «Kurçı-başı» nın kayın birâderi Ca'fer Kulu Bey vasıtasiyle haberdâr olan Kulu Bey, yeğenini yanına alıp kal'eye ilticâ etti (*Âlem-ârâ*, s. 233-234). Âlî (376 b), Hamza Mirza'nın, «kızını bana nezir ver» diye zulmettiği için çerkes asıllı kızı ile beraber kal'eye ilticâ ettiğini naklediyor. Korucu-başı Muhammed-Kulu Beyle yeğeni, Sipâhiler Ağası Hurrem Ağa'nın refâkati ile 994 sonlarında İstanbul'a gelerek riâyet gördüler (Selânikî, s. 214).

60 İskender Münşî (s. 234), yapılan baskında Hasan Padişah Medresesi kesiminde büyük karışıklık çıktığını va'ziyetten haberdâr olan Hamza Mirza ve Ali-Kulu Han'ın etraftan yetişip müsâdeme vâki' olarak tarafeynin bir mikdar zâyi'ât verdiğini; Âlî ise (377 a) Divâne Osman'ın bin neferle Hamza Mirza'yı işret meclisinde bastırıp veliahdin çıplak bir ata binerek canını güçlükle kurtardığını; ordugâhının yağma edilip müstesnâ bir câriyesinin ele geçirildiğini; o gün öğleden akşama kadar kal'e kapusu açık bırakılıp ganîmetlerin taşındığını naklediyor. Baskından bahsetmiyen Don Juan (s. 190), Türklerin mukâbil bir lâğım kazarak Kızılbaş lâğımının ilerisini taş ve toprakla tahkîm ve bir duvar perdesi inşâ ettiklerini, Kızılbaşların bu duvarın inşâsına mâni olmak için sayısız kayıplar verdiklerini ifâde ediyor.

61 Don Juan (s. 190), bu hücûm sırasında, merdivenlerden hendeğe yuvarlanarak, tüfeklerle vurularak veya kal'eye tırmanarak müdâfi'ler tarafından öldürülen kızılbaşların mikdârının 6000'i tecâvüz ettiğini kayd; bizzat ıştirâk ettiği ve babası Ali Beğ Bayat'ın ölümü ile netîcelenen, kum torbalarla takviye edilmiş müteharrik kule ile surun bir

Kâşân Hâkimi Türkmen Muhammed Han, Hemedan Hâkimi Tekelü Veli Han, Rey Hâkimi Şerefeddin oğlu müseyyib Han ve Şiraz Hâkimi Zulkadirlü Ümmet Han'ın Irak ve Fârs askeriyle Tebriz'e yaklaşıp Şah ve Şâhzâdeye, Türkmen Emir Han'ın katline sebebiyyet verenlerin teslîmi takdîrinde kal'eyi bir hafta zarfında zabtı taahhüd ettiklerini bildirmeleri[62] Hamza Mirzâ'nın tehevvürü ile karşılaşınca, mezkûr ümerâ, dokuz yaşında bulunan Şahzâde Tahmasb Mirzâ'yı, alıp Kazvin'e götürerek tahta iclâs ettiler. Irak ve Fârs'da Tahmasb Mirzâ adına hutbe okunup para bastırıldığı gibi âsi ümerâ memleketi aralarında taksîm ederek Müseyyib Han'ı vezârete getirdiler. Keyfiyetden haberdar olan Hamza Mirzâ, muhâsarayı Tebriz ve Azerbaycan halkına bırakıp Kazvin üzerine yürüdü. Sayınkal'e civarında vuku' bulan muhârebede Hamza Mirzâ, kuvvetlerinin azlığına rağmen galebe edip Tekelü Veli Han'la oğlunu telef, birâderi Tahmasb Mirzâ ile Müseyyib Han ve birâderi Muhammed Han'ı esîr ederek katlettirdi. Perîşan olup canlarını kurtaran Tekelü ve Türkmen tâifesi evvelâ Hemendan'a çekilip, hayatlarından emin olamadıklarından oradan da Bağdad serhaddine sığınıp Osmanlı hükûmetine arz-ı inkıyâd ettiler[63].

Hamza Mirzâ, iki ay müddetle fesâdı teskinle uğraşıp âsâyiş te'essüs ettikden sonra tekrar Tebriz'e dönerek, kal'enin imdâdına gönderilen Osmanlı ordusunun vusûlünden önce kal'eyi zabt ve tahrîbe gayret etti. Hasan Padişah Türbesi tarafına yerleştirilen büyük bir topla burçlar döğüldüğü gibi; gece gündüz toprak sürülerek kal'e tazyik edildi. Kızılbaş'ın nehir sularını lağımlarla kal'eye akıtıp müdâfi'leri suya garketmek teşebbüsü, suların önü açılıp akıtılarak zararsiz hâle getirildiği gibi; Ferhad Paşa'nın yaklaşmakda olduğu öğrenile-

burcunun zabtı teşebbüsünü hikâye ediyor. (s. 191-193).

62 Don Juan (s.195), 40000 müsellah türkmenin Tebriz'e yarım fersah (league) mesâfeye gelmesini muhâcimleri takviye maksadına hamleden müdâfi'lerin, serbestce Sufiyân'a çekilmek şartiyle kal'eyi teslîm etmek üzere müzakerelere giriştiklerini kaydediyorsa da, bu rivâyetin de ihtiyat ve şüphe ile karşılanması gerektiğine kâni'iz.

63 *Şerefnâme* II, 282, 283; krş. Don Juan, s. 195-200 (Müellif Oruc Bey, Hamza Mirza'nın maiyyetinde bulunmuş ve hâdiseyi tafsil etmiştir). Bağdad Beylerbeyisi Süleyman Paşa'nın arzına göre: Hamza Mirza ile âsî hanlar arasındaki muhârebe 19 cumâdelûlâda vâki olmuş; türkmen ve tekelü'den 14 han ve 85 sultan ve beyzâde. 4000 atlı adam ve 70 hâne ile Bağdâd'a tâbi Derteng ve Derne sancaklarına iltica ve inkıyâd etmişlerdir (Süleyman Paşa'ya ve Serdârâ yazılan hükme bk. *Mühimme* LX, 650 ve 653: 5 cumâdelâhıre 994) [Ancak Bağdad Beylerbeyisine yazılan diğer bir hükümde, mültecilerin mikdarı: 4000 asker, 5000 hâne ve 12 han ve sultandan ibaret gösterildiği gibi (*kezâ*, 657), Şehrizor Beylerbeyisinin istihbârâtına göre de (*Mühimme* LXI, 46: 9 receb 994) tekelü ve türkmen hanlarından Emîr Han'ın birader zâdesi Gülâbî, Veli Han, Solak Hüseyin oğulları ve «niçe hanlar» «bir kaç bin hâne» ve 3-4000 atlı ile Bağdâd mülhakatına ilticâ etmişlerdir].

rek müsta'celen yapılan umumî hücum da müdâfi'lerin tüfek ateşiyle karşılaşıp surlar önündeki hendekler muhâcim cesedleriyle doldu. Yürüyüşün muvaffakiyetsizlikle netîcelenmesinden nevmid olan Şahzâde, Osmanlı serdârının Tebriz kapılarına geldiğini öğrenince, şehrin tahliyesini emredip muhâsarayı kaldırarak çekildi[64].

1586 ocağı ortalarında, ikinci def'a Serdar ta'yîn olunan Ferhad Paşa'nın, muhâsaradan bunalmış olan Tebriz müdâfi'lerinin imdâdına yetişmesi takarrür etmişdi[65]. Maiyyetine me'mur edilen ümerâya iltihakları hakkında hükümler gönderildikden sonra, 18 rebi'ülâhırda Üsküdar'a geçen Serdar[66], hareket edip receb evâilinde Sivas'a vâsıl olup, orada fazla tevakkuf etmeden yoluna devam ederek şa'ban evâsıtında Erzurum'a dâhil oldu. Sefere me'mûr edilen ümerânın yerlerinden hareket etmedikleri ve nüzül zahîresinin henüz ihrâc edilmediği Ferhad Paşa tarafından arzedilmekle sür'atle hareket edip mülâkî olmaları ve Serdar Erzurum'dan çıkmadan zahîrenin yetiştirilmesi hakkında şiddetli tenbîhatda bulunuldu[67].

[64] *Âlem-ârâ*, s. 250-252. Âlî'nin ifâdesinden (377 a), Kazvin dönüşü Hamza Mirza'nın Tebriz'i iki ay muhâsara ettiği istintâc edilmektedir. Don Juan (s. 201), 200000'i tecavüz eden Türk ordusuna mukavemetin imkânsızlığını anlayan Şah ve Şahzâdenin, şehir tahkimâtını yıkıp, menkul malları ile birlikte halkı civardaki emin yerlere göç ettirdiklerini ifâde ediyor.

[65] Ca'fer Paşa'nın Tebriz müdâfaası için esliha, barut, zahîre ve kifâyet mikdârı muhâfaza kuvveti gönderilmesi ricâsına: o tarafların umûru Serdar Sinan Paşa'ya havâle edildiği; onunla haberleşip taleb etmesi yolunda cevab verilmiş (*Mühimme* LX, 379: 18 muharrem 994) olup Selânikî'nin verdiği tarih doğru ise hemen bir hafta sonra 23 muharrem'de Ferhad Paşa'nın serdarlığı takarrür etti (Selânikî, s. 202-203).

[66] Ferhad Paşa ile 994 baharında şark seferine me'mûr edilen Rumeli sancakları, *Mühimme* LXII, 353 (gurre-i rebî'ülevvel 994)'de toplu olarak gösterilmiştir. Ayni sancakların muhâfazaya kalan erbab-ı tîmarından bedel akçesi tahsiline dâir ahkâm, *Mühimme* LXI, 12, 16-31 dedir. Kıtlık sebebi ile Semendire (*Kezâ* 70: 14 receb; 93: 21 receb 994), Niğbolu Silistre sipâhileri seferden alıkonulup bir yıllık mahsûlleri bedellerinin zabtı emredilmiştir (*Kezâ*, 71). Selânikî (s. 204). Serdârâr'a İstanbuldan umûmen sipâhi bölükleri ile yeniçeri, topçu cebeci ve top arabacılarından biner neferin terfik edildiğini ve Üsküdar'a geçişin 18 rebi'ülâhırda vâki' olduğunu kaydediyor.

[67] Serdar, Sivas'a vâsıl olduğu hâlde Rumeli'nin sağ kolundan sefere me'mur sancak sipâhilerinin hâlâ yerlerinden kalkmadıklarını bildirmekle, acele çıkıp Gelibolu'dan geçerek Serdâr'a Sivas'da mülâkî olmaları: Sivas'da iltihak etmeyenlerin azille konulmayıp siyâset olunacakları hakkında mezkûr yerlerin kadılarına hüküm: *Mühimme* LXI, 95 (5 receb 994). Serdar, Sivas'da durmadan Erzurum'a teveccüh etmek üzere iken, sefere me'mur sancakbeyi, zaîm ve erbâb-ı tîmârın hâlâ hareket etmedikleri; Rumeli'den gelenlerin de yollarda eğlenip sür'atle gitmedikleri bildirilmekle acele hareket etmelerinin tenbîhi; aksi takdirde 30 nefer kapıcı ile gönderilen Kapucular Kethudâsının bulduğu seferliyi siyâset edeceği hakkında vilâyet-i Anadolu'dan Erzurum'a kadar olan kadılara

Muhâsara altında bulunan kal'enin sıkışık vaz'ıyeti Cığala-zâde tarafından merkeze arzedilince, daha 13 recebde, kendisinden önce Diyarbekir ve Van askerini zahîre ve mühimmatla Tebriz'e gönderip kal'eye bir zarar erişmesi ihtimâlinin önlenmesi Serdâra emredilmişti [68]. Erzurum'dan Tebriz'e teveccüh eden Serdar, bir sene evvel Maksud Han'ın şefâatiyle aman verilmişken sâkinlerinin bu müsâmahayı Osmanlı'nın korkusuna hamledip ita'atsizlik ettikleri mesmu' olan müstahkem Hamana kal'esi önüne gelindikde, askere kal'enin zabtını havâle etdi: Kal'e kahren zabt ve harâb olan yerleri yeniden ta'mîr olunarak bol mikdârda asker ve zahîre bırakılıp göçüldü[69].

Hamana'dan sonra üçüncü konakda Tebriz'e vâsıl olunup Çerendâb'da konuldu. Kâl'eye yeniden 6000 asker me'mur edilip bol mikdârda zahîre ve iki yüz yirmi yük akçe bırakılıp üç-dört gün içerisinde muhâsaradan harâb olan yerleri ta'mîr olunarak Erzurum kışlağına avdet olundu [70].

Ca'fer Paşa sekiz yıl müddetle Tebriz muhâfazasında kaldı. 995 muharreminde, hizmetinin takdir nişânesi olarak uhdesine vezâret unvâniyle -mutasarrıf olduğu Diyarbekir'e Van Beylerbeyisi Husrev Paşa

hüküm: *Kezâ*, 110 (25 receb). Ferhad Paşa Erzurum'a vâsıl olduğu hâlde Karamandan kimsenin görünmediği, nüzül ihrâc edilmediği bildirilmekle ukûbete müstehak olduğu; hemen nüzülü ihrâc edip önüne katıp Erzurum'da Serdâr'a iltihâk etmesi hakkında Karaman Beylerbeyisine ve Karaman vilâyeti sancakları beylerine (sûreti: Maraş, Haleb, Diyarbekir vilâyetlerindeki sancakbeylerine; Anadolunun Karahisar-ı Sâhib, Sultanönü, Ankara, Bolu, Kângırı, Kastamonu, Saruhan, Aydın, Menteşe, Kütahya beyleri ve beylerbeyi kaymakamına hüküm: *Keza*, 137 (15 şa'bân) Serdar Erzurumdan çıkıp nüzül vâsıl olmazsa azille konulmayıp siyâset olunacakları hakkında Anadolu'dan (sûretleri: Karaman, Maraş, Haleb, Şam, Diyarbekir ve Rumdan) nüzul emrolunan yerlerin kadılarına hüküm: *Kezâ* 139 (15 şa'ban 994).

68 Serdar Ferhad Paşa'ya yazılan hükme bakınız: *Mühimme* LXI, 72 (13 receb 994). Bu hükümdeki sarâhatden Serdâr'ın Tebriz üzerine me'mûr edilmiş olduğu âşikâr olup bu keyfiyyet, Harîmî'nin, Erzurum'da toplanıldıkta mahall-i azimetin ta'yîni husûsunda ümerânın her biri bir fikir beyân edip Serdâr'ın Tebriz imdâdına gidilmesini münâsib gördüğü yolundaki ifâdesinin (*Gencîne*, 116a-116b) vakı'aya tekâbül edip etmediği hususunda şübhe tevlîd etmektedir.

69 *Gencîne*, 117a-117b; *Şerefnâmeî*, (II, 284.

70 *Gencîne*,117 b; *Âlem-ârây-ı Abbasî*, s. 252. Âlî, (377b) Ferhad Paşa'nın geldiği sabah, kal'eye girip bir kaç kelime konuştuğunu, getirilen iskemleye oturmadığını, derhal otağına dönüp Tebriz muhâfızının mülâkat ricâsını dahi is'âf etmeyip Ca'fer Paşa'ya bin deve yükü zahîre ve hazîne teslim ederek avdetde isti'cal gösterdiğini naklediyor. Selânikî (s. 212-213), 994 zilka'desi evâsıtında vârid olan Serdâr'ın arzından, Tebriz'e 210 yük hazîne, müstevfâ zahire teslim edilip; 12000 neferi mütecâviz aske-

nakledilerek-Van Beylerbeyiliği tevcîh olundu[71]. Ca'fer Paşa, Serdâr'ın avdetinden iki ay sonra, Tebriz-Bağdad yolu üzerinde bulunan Güher-van kasabası hâkiminin vuku'bulan taarruzunu kırıp mezkûr kasaba ve mülhakatını zabt etdi[72]. 995 senesi devâmınca, Kızılbaş'ın musâlaha husûsunda yaklaşması sebebiyle Tebriz taarruzdan masûn kaldı. Ancak, Kazvin'de tahta câlis olan Abbas Mirzâ'nın, etrafındaki ümerânın tahrîkiyle sulhe meyletmeyip Tebriz civârında fetholunan ba'zı mahalleri yağma ve tahrîb ettirip[73], 996 kışını Erdebil havâlisinde geçirerek akınlar icrâ edip Tebriz'e zahîre ve asker sevkını men'etmeği tasarladığı öğrenilmekle Ekrad ümerâsına ve Bağdad'da bulunan Cığala-zâde Sinan Paşa'ya, taleb etdikde Ca'fer Paşa'ya imdad ve muâvenet etmeleri emrolundu[74].

rin gönüllü olarak muhâfazada kaldıklarını beyân ettiğini naklediyorsa da, Ferhad Paşa'ya yazılan 6 muharrem 995 tarihli hükümde (*Mühimme* LXI, 288): Tebriz kal'esi gereği gibi tamîr olunup muhâfazasına 6000 adam, vâfir zahîre ve 220 yük akçe konulmuşken Ca'fer Paşa'nın bırakılan zahîrenin kifâyet etmediği ve hazînenin ancak üç kıst mevâcibe yettiği yolunda kendisine mektub göndermesine binâen Tebriz Beylerbeyisine tenbîhatda bulunulmasını recâ etmekle: müşârüileyhe müekked hüküm (*Kezâ* 290'da münderic olan hükümde, Ca'fer Paşa'ya: Tebriz'de olan kula hazır zahîreden sarfolunursa dünyânın zahîresi yetişmeyeceği, tedricle sarfolunur ve etrafdan değer bahâsıyla satın alınırsa hayli zaman muzâyaka çekilmiyeceğinin me'mul olduğu; maiyyetindeki askere, reâyâya ve yeniden gelip yerleşen 1000 hâne nüfusa riâyet *göstermelerini tenbih etmesi*... emrolunmuşdur) gönderildiği; kendisinin de mektub gönderip, reâyâya adâlet üzere muâmele edip kal'edeki zahîreyi zâyi etmeyip etrafdan tedârik etmesini tenbîh etmesi emrolunmuşdur ki, Selânîki'nin ifâdesini ta'dilen, Tebriz'e bırakılan hazînenin on yük fazlasıyle 220 yük, askerin -muhtemelen- geçen seneden kalanlarla birlikde mevcûdunun 12000'i aştığı şeklinde mülâhaza etmek zarurî olmakdadır.

Don Juan (s. 102), Şah ordusunun Gence'ye muvâsalatında, Türk ordusunun Tebriz mahallelerini tahrîb ve sâdece kal'eyi muhâfaza ederek surları yeniden tahkim ettiğinin öğrenildiğini ifâde ediyor.

[71] Selânikî, s. 215-216. *Mühimme* LX, 279 (18 muharrem 994)'de münderic bir hükümden, Ca'fer Paşa'nın bir sene önce vezârete tâlib olduğu anlaşılmakdadır; ayni hükümde kendisine, muhâfazada «mucidd ü merdâne» olursa arzûsunun is'âf olunacağı bildirilmişdi.

[72] *Künhü'l-ahbâr*, 377b-378a.

[73] *Mühimme* LXIII, 59 (23 rebi'ülevvel 996)'da münderic bir hükümde, Ca'fer Paşa'nın arzına atfen: Abbas Mirzâ'nın «mücerred tergib için» zabtettiği ba'zı yerleri Şah-Kulu Sultan'a tevcih ettiği gibi; Tokmak oğlu ve Dizmar hakimi İlyas Halîfe'nin *ba'zı süvâri ve piyâde kuvvetleriyle Tebriz etrafını vurup, Hamana ile Tebriz arasında* menzil yeri olan köyü gâret edip fakat ikinci gelişinde basılarak hezîmete uğratıldığı ve reâyânın gâret olunan mallarının istirdâd edildiği; Nahcıvan ve Revan taraflarında mezkûr Şah-Kûlu'nun Kapan ve Orduâbâd kal'eleriyle Cevân'ı (?) zabtedip muhâfız kuvvetler ta'yîn ettiği zikredilmektedir.

[74] Şah Abbas'ın kışı Tebriz havâlisinde geçirip etrafa akınlar salıp; Tebriz, Merâga, Merend, Selemas, Tasuc, Urûmî, Nahcıvan ve Revan'ı zu'm-ı fâsidince ba'zı üme-

Muhtemelen yine ayni sâiklerle onbeş sultan ve hanın dâhil olduğu bir Kızılbaş ordusu Erdebil'den Tebriz'in istirdâdı niyetiyle hareket edip Ca'fer Paşa'yı muhârebeye da'vet etdiler. Tebriz müdâfi'i, da'veti kabûl edip Ekrad ümerâsını maiyyetinde toplayarak cem'an 16000 kişilik bir kuvvetle Kızılbaş'a mukabil oldu. Mahârebenin ilk günü, tulû'dan ikindi sonuna kadar vuku'bulan çarhacı cenginde kat'î netîce alınamayıp taraflar biribirinden ayrıldı. Ertesi gün askerini üç kısma ayiran Ca'fer Paşa, kendisi dümdarda kalarak sıkışan kısma muâvenet edip nihâyet Kızılbaş'ı hezîmete uğratarak ordugâhlarını ele geçirdi[75]. Ca'fer Paşa, Serâb'dan daha ileri gitmeyip Tebriz'e döndü: Fakat Kızılbaş üzerine kazandığı galebe, Karacadağ hâkimi Halîfe-i Ensâr'ın oğlu Şahverdi Han'ın-oğlunu Paşa ile birlikde Tebriz'e göndererek itâatini; Ordubâd, Merend, Dizmar ve havâlisinin Ca'fer Pâşâ'nın tasarrufuna geçmesini intâc etti[76]...

ârâya eyâlet tarîkiyle tevcîh edip bu kış Osmanlı ülkesine hücûm etmesinin muhakkak olduğu; Tebriz muhâfazasında olan askerin ise hazîne ve zahîreye olan ihtiyâcı had dereceye gelip nâçâr etrafa dağılıp nefs-i Tebriz'de ancak 1500 neferin bulunduğu, onların dahi perîşan hâlde olduğunu arzetmekle: Vandaki ümerâya ve Van Beylerbeyiliğine tâbi' Ekrad beylerine, taleb ettiği takdîrde, zahîre ve sür-satla kendisine mülâkî olmaları emredildiği; Bağdad'da olan Sinan Paşa'ya da iktiza ettiği takdirde muâvenetde bulunması tenbîh olunduğu hakkında Ca'fer Paşa'ya hüküm: *Mühimme* LXIII, 63+25 (15 safer 994) ve 56 (19 rebi'ülâhır). Zikredilen hususlar hakkında Bitlis Hâkimi Şeref Han'a hüküm: *Kezâ*, 24+64 ve 58 (23 safer), Hakkâri Hâkimi Zekerîya Bey'e: *Kezâ*, 52 (23 safer), 57 (19 rebi'ülâhır) ve *Mühimme* LXIV, 573 (5 cumâdelâhıre).

Serdar Ferhad Paşa'nın: Tebriz'e bir yıl ve üç ay zarfında, 379 yük 50550 akçe ve 93504 kile zahîre gönderildiğini; hazîne gönderilmesi kâbil ise de zahîrenin te'mîni ve nakli hayli zahmetli olup kış içinde sevkinin mümkün olmadığını; Tebriz'de yapılan isrâfa bütün memleket zahîresinin kifâyet etmeyeceğini; Tebriz muhâfızlarının Van'a tecâvüz etmekle çarşı ve pazarın kapanıp reâyânın firâr ettiğini; Van, Karaman Beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya verilirse vuku'bulan tecâvüzlerin önlenebileceğini, müşarünileyh Mehmed Paşa'nın da, Ca'fer Paşa'nın sulha muhâlif olduğunu söyleyerek, sulh murad olunuyorsa Tebriz'den alınmasının lüzûmunu ileri sürdüğünü arzetmesi üzerine: Ca'fer Paşa'ya, depo edilen zahîreyi muzâyaka anında kullanıp müsâlemet anında etrafdan zahîre te'mîni; kendi tasarrufunda bulunan Van'a Tebriz kulunun tacâvüzünü men'etmesi ve Serdar'la iyi geçinip düşman'a kuvvet-i kalb olmaması tenbîh olunmuş (*Mühimme* LXIII, 49: 25 muharrem); Serdârâ da Tebriz muhâfızlarının senelik mevâcibi olan 174 yük akçenin Bağdad ve Diyarbekir hazînesinden ta'yîn olunması; İran'ın ve Azerbaycan'ın en mühim şehrî olan Tebriz, Pâdişâhın vilâyetlerinden olup onda ne Ca'fer Paşa'nın ve ne de başka birisinin nesnesi olmadığı; ona gelecek zararın ırz u nâmûs-ı saltanata dokunacağı, bu sebeble Ca'fer Paşa'nın taleblerini is'âf edip müşarünileyhle düşmana karşı hüsn-i ittifak ve ittihad üzere bulunması; Mehmed Paşa'nın Van'a ta'yîni ise, Tebriz gibi yerde uğur-ı hümâyunda bulunan bir kimsenin vilâyetine başka birisini dahl ettirmenin münâsebeti olmamakla tecviz edilmediği ihtâr olunmuşdur *Kezâ*, 62: (10 safer 996).

[75] *Künhü'l-ahbâr*, 378a-380b.

[76] *Âlem-ârâ*, s. 271.

14. BAĞDAD VE ŞEHRİZOR SERHADDİNDE FETİHLER

A. MUHÂREBÂTIN BAŞINDAN BERİ BAĞDAD- ŞEHRİZOR HUDUDU HÂDİSELERİ

İran'la muhâsamâta karar verildiği zaman iki cebheli bir taarruz plânı tertîb edilip Bağdad serhaddine Koca Sinan Paşa'nın serdar ta'-yîni takarrur etmiş etmiş, hattâ sefer hazırlıkları için lüzumlu tedbirler ittihaz olunmuşken sonradan bu tasavvurdan vazgeçilip yalnız Erzurum üzerinden Gürcistan ve Şirvan'a teveccüh edecek seferin muvaffakiyetini te'mîn husûsuna hasr-ı mesâi edilmişdir. Uzun harb seneleri zarfında Bağdad-Şehrizor ve hattâ Van bölgesi ümerâsına gönderilen hükümlerden, bu serhadde toplanan kuvvetlerin, ba'zı def'a vuku'bulan mahdud hedefli taarruzlarının, sırf üzerlerine Kızılbaş kuvveti çekip Erzurum serhaddindeki askerin yükünü hafifletmek ve vazifesini kolaylaşdırmak maksadıyla yapıldığı anlaşılmakdadır. Bu cümleden olarak, Serdar Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan'dan avdeti sırasında, Kızılbaş kuvvetlerinin Erdebil'de toplanıp, ya Şirvan'da bırakılan asker üzerine veya Erzurum'a dönmekde olan orduya taarruz etmelerinin muhtemel bulunduğu öğrenilerek, Kızılbaş kuvvetlerini tefrik edip Bağdad ve Şehrizor serhaddinde tesbît etmek için Bağdad Beylerbeyisi Hüseyin Paşa'nın serdarlığında, Şehrizor Beylerbeyisi Mahmud Paşa ile civardaki Kürd ve Arab aşîret beyleri bu serhadde Kızılbaş'ın serdârı olan Solak Hüseyn'in vilâyeti Dînever şehrinin zabt ve tahribine me'mur edildi[77].

986 şevvâli (1578 ocağı) bidâyetinde birleşen Bağdad ve Şehrizor kuvvetleri, evvelâ hâkimi Rüstem Halife'nin tahliye etdiği Pilever'i yağma ve **tahrîb**, Hemedan ve Kazvin'e yakınlığı sebebiyle elde bulundurulması **mümkün** olamıyacağından burasını ateşe verip şiddetli yağan kar ve yağmur altında Dînever'e teveccüh ederek şehir dışında muhârebeyi kabûl eden Solak Hüseyni mağlûb edip şehir ve etrafını tahrîb ettiler. Asker Dînever ile Kazvin arasındaki Çem-çam ülkesine vusûlde

77 Bağdad Beylerbeyisinin mukaddem mektublarından, ba'zı Kızılbaş ümerâsının Dînever Hâkimi Solak Hüseyn'in yanında ictima' etmişken kıtlık sebebiyle yerlerine gidip kuvvetlerini hazır bulundurdukları ve Bağdad serhaddine tecâvüze hazırlandıkları buna mukabil Bağdad'a tâbi' sancakların îrâdı zayıf olmakla zabtedilmelerine tâlib bulunamadığı; Urban emirlerinin de maiyyetinde toplanmadıkları anlaşılıp Hüseyin Paşa'nın talebi mucebince, Van Beylerbeyisinin maiyyetine me'mûr edilen İmâdiye Hâkimi Kubad Bey'in eskiden olduğu gibi Bağdad serhaddine me'mâriyeti, Zaho Beyi oğlu Seyyid Han'ın ve Zekiyye Beyinin maiyyetine iltihakları emredilmişdi (Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXV, 727: 27 receb 986; Bağdad Beylerbeyisi taleb ettikde sancağı züemâ ve

burasını da gâret ve tahrîb ederek avdet etti [78].

Hüseyin Paşa'nın emrine, 987 senesi için mühimce kuvvetler ta'yîn olunup serhadde ba'zı kal'elerin zabt ve muhâfazaya me'mur edilmesi takarrür etmişse de [79], terfik edilen kuvvetlerden Haleb ve Zulkadriye beylerbeyilerinin aynı sene cumâdelâhıresinde Erzurum'da Lala Mustafa Paşa'ya mülâkî olmalarından ve Bağdad Beylerbeyisine yapılan, Kızılbaş tecâvüzüne karşı müteyakkız ve hazır bulunması hakkındaki ten-

sipâhileriyle Bağdad'a hareketi hakkında Zekiyye Beyine hüküm: *Kezâ* 734; Van'dan ferâgat edip «üslûb-ı sâbık» üzere Bağdad'a eşmesi hakkında Kubad Bey'e hüküm: *Kezâ*, 744).

Kızılbaş'ın ictima' edip Şirvân'a veya avdet üzere olan Lala Mustafa Paşa'ya hücûm etmek ihtimâli olduğu Van Beylerbeyisi Husrev Paşa tarafından arzedilince, şimdiye kadar İran'a taarruz etmemekle mes'ul ve mu'âteb olduğu beyân olunan Bağdad Beylerbeyisinin serdarlığında: Bağdad ve Şehrizol'da olan kapıkulları, Şehrizol Beylerbeyisi ve askeri, İmâdiye Hakimi Kubad ve Sohrânî Süleyman beyler ve aşîretleri, Sürucek ve Zaza beyleri; Urban'dan Ebû Riş-oğlu kardeşi Ahmed ile Muhennâ beylerinin toplanıp Luristen Hâkimi Muhammed Mirzâ ile müşâvere olunup Dînever üzerine yürünüp Kızılbaş serdârı Solak Hüseyn'in ele geçirilmesi ve ülkesinin yağma ve tahrîbi emredildi (Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 464: 23 ramazan 986; Bağdad muhâfazasında olan Silâhdar-başı ile Şehrizol muhâfazasındaki Sağ-ulûfeciler Ağasına hüküm: *Kezâ*, 463; Sohrânî Süleyman Bey'e: *Kezâ* 462; Şehrizor Beylerbeyisine: 465; İmâdiye Hâkimine: 466; Luristân Hâkimine hüküm: *Kezâ* 467: 23 ramazan).

78 Mezkûr haberi muhtevî Şehrizor Beylerbeyisi Şemsi Paşa-zâde Mahmud Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği arz sûreti, *Nusret-nâme* 155 b-157 a'dadır. Bağdad ve Şehrizor kuvvetlerinin Solak Hüseyn'i firâra mecbûr edip hayli kızılbaş telef ve esir ettikten sonra gânimen döndükleri hakkında İstanbul'a gelen ulak haberi için bk. *Zübdetü't-tevârîh* 94 b. Dînever üzerine yapılan taaruzda gösterdikleri şecâata mükâfaten Bağdad ve Şehrizol beylerbeyilerine birer müzehheb kılıç ve hil'at ihsan edilmişdir (*Mühimme* XXXII, 546: 27 zilka'de; *Mühimme* XXXVI, 131: 28 zilka'de 986). Serdar Mustafa Paşa'nın Erzurum'a sâlimen avdet edip ordunun kışlamak üzere olduğu öğrenilmekle maiyyetinde toplanan kuvvetleri kışlamak üzere yerli yerlerine göndermesi ve fakat baharda tekrar sefere intizâr etmelerinin tenbihî hakkında Şehrizol Beylerbeyisine gönderilen hükmün (*kezâ* 469).-Bağdad ve Şehrizor kuvvetlerinin Solak Hüseyin'le muharebe ettiği günlere tesâdüf eden 8 şevvâl tarihinde sâdır olması, Dînver'e akın emrinin ne kadar ârızî ve mahdud hedefli olduğunu, Mustafa Paşa'ya Kızılbaş'ın mazarrat ika'ı mevzuubahis olmayacağına göre akın ve gâretden vazgeçildiğini göstermektedir.

79 20 zilhicce 986 tarihiyle Bağdad Beylerbeyisine gönderilen bir hükümde (*Mühimme* XXXII, 632); Haleb, Zulkadriye, Şehrizol beylerbeyilerile İmâdiye Hâkimi; Silistre, Niğbolu sancak-beylerile, Üsküb, Birecik ve Humus alaybeyisi; Sis, Tarsus ve Maarre beyleri; Sohrâni Süleyman Bey'in emâretleri askerleri ve 3000 yeniçeri'nin maiyyetine me'mur edildiği; arzettiği vechile Hayber kal'esini yapıp Tuşter kal'esini zabtetmesi emr olunmuşdur. Hasan Paşa'nın maiyyetine me'mur edildiklerine dâir; Sahrânî Süleyman Bey'e hüküm: *Kezâ* 595 (25 zilhicce 983); Silistre ve Niğbolu ile Üsküb (alay beyisini göndermesi hakkında) sancak-beylerine *kezâ* 623 (17 muharrem 987); Şehrizol Beylerbeyi-

bîhatdan[80], mutasavver harekâttan vazgeçildiği zehâbı hâsıl olmaktadır.

Serdar Ferhad Paşa'nın Revan'ı zabt ve tahkîmi sırasında, Kızılbaş kuvvetlerini muhtelif cebhelerde tesbît ederek kal'e binâsını emniyetle yürütebilmek için Bağdad serhaddinden de taarruzda bulunulması kararlaştırılmış (bk. yukarda s. 130 ve not 220) ve Beylerbeyi Elvend-zâde Ali Paşa'nın Bağdad ve Şehrizor askeriyle İran'a girip Kazvin ve etrafını gāret etmesi emredîlmişse de hareket de ihmâl göstermesinin o serhaddeki Kızılbaş askerine Revan imdâdına gidip «küllî hasâret» verme imkânını bahşetmesi ihtimâli Ferhad Paşa tarafından arzedilince, Ali Paşa'ya Şehrizor ve Pelengân beylerbeyileri ile Ekrâd beylerini maiyyetine celbederek Solak Hüseyn'e de haber gönderip inkıyâd ederse yanına alıp Kazvin'e doğru Kızılbaş ülkelerini yağma ve talan etmesi, inkıyâd etmezse evvelâ onun ülkesini gāret etmesi emrolunmuştur [81]. Ancak Elvend-zâde'nin, maiyyetine me'mur edilen kuvvetlerden mahrum, yalnız Bağdad askeri ile[82], «II. Şah İsmâil» olma iddiâsiyle hurûc eden Şah Kalender'in Solak Hüseyin tarafından katl olunmasiyle karışan Hûzistan mıntakasına teveccüh ettiği anlaşılmaktadır[83].

sine, *kezâ* 683; Haleb Beylerbeyisine. *kezâ* 636; İmâdiye Hâkimi Kubad Bey'e, *kezâ* 653. Te'kidler: *Mühimme* XXXVIII 7-17 (20 muharrem) 21 safer, 61, 86, 94, 120, 149, 157, 158.

80 27 şevvâl 987 tarihli bir hüküm (*Mühimme* XXXIX. 137), Bağdad Beylerbeyisinin: ba'zı urban tâifesinin isyan edip, mukaddemâ itâati müteaddid def'a arzolunan Luristan Hâkiminin bu ana kadar sâdakatini göstererir hiç bir hâli zuhur etmediği; arz-ı inkıyâd eden Huveyze Hâkimi Emir Seccâd'ın Kızılbaş'dan zabtettiği Dizful دزفول kal'esi halkı kendisinden müştekî olup Şuşter Hâkimi oğlu Ali Sultanın kal'eyi zabtına âmil oldukları; birkaç kızılbaş han ve sultânı'nın Muhammere ve Dînever semtlerinde hayli askerle dernekde bulundukları hakkında arzına cevâben: beylerbeyiliğine müteallik askerle dâimâ hazır ve düşman tarafına nâzır olup Kızılbaş'ın vāki' tecavüzünü def'etmesi emrini ihtiva etmektedir.

81 Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* LII, 136 (20 ramazan 991). Ali Paşa'nın talebi takdîrinde askerleriyle iltihak etmeleri hakkında Sohrânî Süleyman Bey'e, *kezâ* 83 (10 ramazan); Şehrizol Beylerbeyisine. *kezâ* 84 ve 97 (12 ramazan); sâbık Lâhsa beylerbeyisi Mehmed Paşa'ya; *kezâ* 85 (10 ramazan); Basra Beylerbeyisine, *kezâ* 102 (14 ramazan)

82 Niyâzî, Ali Paşa ile sefere me'mûr edilen Lâhsa, Basra, Diyarbekir, Şehrizor ve Pelengân beylerbeyileri ve beylerinin, ba'zısının uzak mesafe olduğu için yetişemediklerini, bir kısmının da «sefer vaktinin fevt olduğunu» bilemediklerini; ancak Pelengân Beylerbeyisi Ahmed Paşa'nın Dizfûl kurbünde mülâkî olarak ordunun dümdarlığını deruhde ettiğini kaydediyor (*Zafer-nâme-i Ali Paşa*, 33 b).

83 Niyâzî (19b-20a) hîle ve hud'alariyle yıllardanberi Bağdad beylerbeyilerini aldatıp zâhiren inkıyad göstererek hükûmetin îtimâdını celb ve Dizfûl sancağına nâi olan müfrit şi'î (Aliyullâhî) Müşa'şa' arab aşîreti reisi Sencâd'ın, Kızılbaş tehdîdinde kaldığı zaman Bağdad askerinden istimdad edip Kerha suyu kenarına celbederek Kızılbaş korkutup ric'ate mecbûr ettikten sonra askeri de zahîresiz bırakıp veya bir bahâne îcâd edip Bağdad'a döndürmeyi îtiyâd edindiğini: bu def'a da kendisiyle Kızılbaş ara

Bağdad kuvvetleri Kerha vâdisinden Dizful suyu kenarına tevec-cüh edip Emîr Seccâd mülâkata da'vet olundu. Muşa'şa emîri, Serdâr'a iltihak etmediği gibi[84], bir kısım kuvvetlerini, ordunun dağılmış müfre-zelerini vurarak avdete icbâr ve imâle etmeğe me'mur etti; bu kuvvetler ba'zı baskınlarda bnlunup ganîmetler topladılar. Keyfiyetden haberdar olan Ali Paşa, Seccâd'ın hakîkî mâhiyetini bilmekle beraber, şimdiye kadar Bağdad cânibinden hükûmet merkezine gönderilen arz-lar dolayısiyle hakkında hâsıl olan îtimad sebebi ile mülâyemet gös-terip, yağma ve gâret hareketi rızâsı hilâfınca vâki' olmuşsa gasb edilen eşyânın iâdesini istedi[85]. Seccâd, buna 500 kadar süvâri ve piyâdesini, Şatt'ı tutup Dizful tarafına geçilmesini önlemeğe me'mur etmekle cevâb verdi. Ordu daha aşağıdan bir geçidden geçip şehir etrafına kondu ve yakalanan bir «dil»den, mezkûr kuvvetlerin Seccâd tarafından Şuşter yollarını kapamağa me'mur edildiği öğrenildi. Bir müddet sonra da, istikbâle geleceği umulan Şeyhin kuvvetleri taarruz etti; fakat vâkı' muhârebede hezîmete uğrayarak Dizful'a kapandılar[86]. Osmanlı kuvvetlerine mukavemetin imkânsızlığını anlıyan Seccâd, bu def'a da Kızılbaş'ın Hûzistan hâkimlerine müracaat ederek, Şuşter ve Devrak hâkimleri ile Bahtiyârî rüesasından Emîr Cihangîr'in 8000 mik-dârındaki piyâde ve süvâri kuvvetlerinin Dizful imdâdına gelmesini

sında sed olan Kalender'in katli üzerine doğrudan doğruya Kızılbaş tehdîdi altında kalmakla Devrak ve Şuşter fethi bahânesiyle Elvend-zâde'yi imdâdına çağırdığını; Ali Paşa'nın, Seccâd'ın bir def'a daha imtihan edilip isyân ve tuğyan eder ise evvelâ onun hakkından gelinip sonra Kızılbaş üzerine yürünmesini arz ve emr-i şerif vârid oldukdan sonra hareket ettiğini ifâde ediyor. Kalender'in bir mikdar Kızılbaş askerinin hücumuna uğrayıp katl olunduğu haberini muhtevi hüküm (*Mühimme* XLIV, 303), 11 safer 991 tarihlidir. Trablusşam ve sâbık Basra beylerbeylerinin Bağdad cebhesi serdârı Ali Paşa'nın hizmetine me'mûr edilmeleri de ayni tarihli hükümlerle (*kezâ*, 303 ve 307) tebliğ edilmiştir.

84 Serdâr'ın mülâkata dâvet mektûbunu alan Emîr Seccâd, Dizfûl âyânını topla-yarak keyfiyeti izah ettikte kendisine Paşa'yı istikbâl edip, Şuşter fethine azimet ederse cân u başla muâvenet etmesini tavsiye ettilerse de tehevvüre kapılıp Hâce Nizamuddîn ve şehir kadısı Celâlüddin'i haps ve iskât edip; Osmanlı serdârına yol verilirse üç beylerbeyilik yer olan Hûzistân'ı kolaylıkla fethedeceğini, o zaman kendi işinin tebâh olacağını, elli yıldan beri maîşet mevzu'u olan Basra-Bağdad arasında gelip giden tüccar gemilerini soymaktan vazgeçmeyeceğini: Ali Paşa'yı dâvetten kastının Kızılbaşı onunla korkutup kendi işini yoluna koymak olduğunu beyân edip serdâra tehdîd-âmiz bir mektup gönderdi (*Zafer-nâme-i Ali Paşa*, 25 a-28a).

85 *Ayni eser*, 30 a-30b. Niyâzî, Ali Paşa'nın ayrıca Seccâd'a gönderdiği fârsî istimâletnâmenin suretini de dercediyor; *Kezâ*, 31 b-32b.

86 Muharebe safahatı, *ayni eser* 46 a-47b'de tesbit edilmiştir. *Niyâzî*, Müşa'şa' tâifesinin kal'eye sığındıkta rafz u ılhâdlarını izhar edip surlar üzerinden küfür ve sebbe başladıklarını ilâve ediyor (*Kezâ*, 47 b-49 a).

te'mîn etti[87]. Keyfiyyetden haberdar olan Ali Paşa, iki cebheli bir muhârebe yapmaktansa Kızılbaşı istikbâl etmeği muvâfık görüp Bağdad kullarından bin neferle Pelengân Beylerbeyisini, Seccâd'ın arkadan vuku'u muhtemel taarruzlarına karşı dümdâra me'mur edip, hareket etti. Taraflar, 991 şevvâlinin 21 inci (=7 kasım 1583) günü evliyây-ı kibardan Şah Ebu'l-Kāsım b. Ramazân'ın mezârı civârında karşılaşıp vâkı' muhârebede Kızılbaş hezîmete uğrayarak ta'kîb edildi[88]. Seccâd, Kızılbaş'ın mağlûbiyyetine âgâh olunca Dizful'a sığındı.

Ordu, galebeden sonra Şuşter kasabalarından Dih-i-nev ve etrafını zabt ve tahrîb ettikden sonra Seccâd'ın hâkim bulunduğu Huveyze ülkesine teveccüh ederek Kemâlâbâd'ı amanla zabtedip Şuş kal'esini ve Meşkûk kasabasını hücumla zabt ederek yerle bir etti[89]. Bu sırada Serdâr Ferhâd Paşa, Ali Paşa'yı Bağdad Beylerbeyiliğinden azl etmekle seferden ferâgat olunup Bağdad'a vâsıl olundu (14 zilka'de 991=29 kasım 1583 salı)[90].

[87] *Zafer-nâme-i Ali Paşa*'da, Seccâd'ın mektubunu (mektubun meâli nazmen, 51 a-51 b'de münderiedir) alan Afşar İskender Han'ın Devrak hâkimi Abdülmuttalib'e gönderdiği fârisî mektup münderic (54 a-54 b) olup Muttalib'in 10 şevvâlde Dizfûl'a teveccüh edeceğini bildiren İskender Han'a Kâvınek kal'esinde mülâkî olduğu kaydedilmiştir.

[88] Niyâzi, muhârebe sırasında bir Kızılbaşın serdara tüfek attığını, fakat ikinci endahtda Ali Paşa tarafından kılıçla telef edildiğini (Kızılbaş arasında «kılıç bizim, top ve tüfeng Rumîlerindir» sözünün pek mütevatir olması sebebiyle serdârın, merdi nâmerdden tefrik için askere kılıç ve mızraktan başka silâh kullanılmaması hakkında muhareбeden önce yemin verdiğini kaydediyor: *Kezâ*, 59 a-59 b); büyük şeçâat gösteren Tezkireci Mehmed Çelebi'nin, Seccâd'ın intikamını almak isteyen kardeşi ile birbiri ardına dört kızılbaşı kılıçtan geçirdiğini; Elvâr askerinin Cihangir Han'la, Afşar askerinin Şuşter sultanı Ahmed Beyle, Devrak hâkimi oğlu Mübârek'in yanında bulunan Seccâd'ın oğlu Felâh'ın maiyyeti ve Huveyze askeriyle Dizfûl suyunu geçip firâr ettiklerini ifâde ediyor: *Aynı eser*, 64 a-65 b.

[89] *Zafer-nâme-i Ali Paşa*, 68 a, 71 a-73 a.

[90] Niyâzî, Meşkûk fethinden sonra Seccâd'ın elindeki kal'elerin zabtı için daha çok asker ve zahireye ihtiyaç olduğunu müzâkere ederken o sırada Bağdad'dan gelen haberler avdetini îcâbettirmekle Ali Paşa'nın gizlice hazırlık yapıp Bağdad'a döndüğünü naklediyor 76 b-78a); fakat dönmeyi îcâb ettiren sebebi tasrih etmiyor. 9 muharrem 992 tarihiyle Şehrizal Beylerbeyisine gönderilen bir hükümde (*Mühimme* LII, 578), Ali Paşa'nın hayli mesâfe kat'edip 2-3 kal'e zabtederek Şuşter fethine mübâşeret etmek üzere iken beylerbeyiliği serdar tarafından başkasına verilmekle askerin perâkende ve maslahatın avk olunduğu (kendisinin ihmal gösterip Bağdad beylerbeyisine iltihak etmemekle azle değil, belki ıtâb ve ikāba müstahak olduğu, Ali Paşa'nın beylerbeyilik ve serdarlığı ibka edilmekle hazır ve müheyya olup müşarünileyh taleb ettikte derhal iltihak etmesi; Ali Paşa'nın talebini is'af etmez veya iltihaktan sonra fesâda sebebiyet verip birbirine düşerlerse haklarından gelineceği) zikredilmekle keyfiyet âşikâr olmaktadır. Ali Paşa'ya gönderilen 5 ve 8 zilkâ'de 991 tarihli hükümlerde (*Mühimme* LII, 341 ve

Ali Paşa'nın doğrudan doğruya Kızılbaş'a mukabil olmayıp Seccâdla uğraşması hükümet merkezinde infiâl uyandırdı: Kızılbaş ahvâli bertaraf oluncaya kadar âsi urbânla müdârâ üzere bulunmalı, ufak hesablar ve *garaz* yüzünden itâat edenleri yüz çevirmeye sevk etmemeli idi[91]. Ali Paşa'ya, beylerbeyiliği ve Bağdad serhaddi serdârlı ibka edilerek; maiyyetine me'mur edilen Şehrizor ve Basra beylerbeyileri ile, Şah Kazvin'den Revân'a veya Tebriz'e teveccüh ettiği takdirde Hemedan ve Kazvin bölgesini gāret etmesi; Bağdad ve Şehrizor taraflarına geldiği takdirde de memleketi muhâfaza edip bir tarafa zarar erişmesine mâni' olması hakkında yapılan tenbîhâtı[92] bir tarafa bırakıp, Emîr

358) serdar Ferhad Paşa'nın kendisini Kızılbaştan intikam almakta tekâsül gösterdi diye azledip yerine Van Beylerbeyisi Husrev Paşa'yı ta'yîn etmişse de, vârid olan arzından Şuşter fethine azimet ettiği anlaşılıp, hem hasta olan Husrev Paşa'nın Bağdad'a varmasının hayli zamana tevakkuf edip işlerin gecikmesini tevlid edeceğinden kendisinin beylerbeyiliğinde ibka olunduğu beyan ve Şuşter'in fethi hususunda gayret göstermesi emredilmiştir.

Vâki' seferdeki mesâisi takdir edilen Ali Paşa, hil'at ve kılıç gönderilerek taltif edilmiş ve yararlıkları görülenler hakkında arzları is'af olunmuştur: *Kezâ* 551 (selh-ı muharrem), 602 (13 muharrem 992). Seferde yararlığı görülen Badne sancağıbeyi Nâsır'a 30000 akçe terakkî verildiği hakkında, bk. keza 600 (13 muharrem). Vâki' seferde dümdar, karakol ve sâir hizmetlerde yoldaşlık ve yararlığı görülüp Şehrizol'e inha edilen Pelengān hâkimine, henüz tevcih edilmekle Şehrizol verilmeyip buna mukābil 40000 akçe terakkî verilmiştir: *Kezâ*, 601, 602 (13 muharrem 992).

91 Bağdad Beylerbeyisine gönderilen 18 safer 992 tarihli hükümde (*Mühimme* XLIV, 454: etrafta olan beylerbeyilerle iyi geçinmeyip birbirine düşerek hizmette ihmal ve tekâsül gösterilmekle şiddetle itâba müstahak olduğu; muttasıl mektub ve adam gönderip her vechile itâatini arzeden Şeyh Seccād hakkında Basra Beylerbeyisi ve o taraftan gelenlerin hüsn-i şehādetde bulunmasına mukabil kendisinin «adem-i itâati vardır» diye bildirdiği, keyfiyeti tahkik için kapıcıbaşı Kurd Ağa'nın gönderildiği; şimdiki halde, «Bâ-dostān telattuf bâ-düşmenân müdârâ» mazmununca Yukarı Cânib ahvali bertaraf oluncaya kadar etrafta olan Urban âsîleriyle mümkün mertebe dost bulunulması iktıza ettiği beyan ve «mücerred cüz'î nesne ile biribiriniz garaz ve taassubu ile zâhiren itâat edenlere dahi vahşet verip Südde-i saâdetime itâat ve inkıyaddan tebdîl etmeğe sebeb ve bâisin ne olduğu sorularak Seccâd'a şimdilik istimâlet verip itâatde sâbit-kadem olmasını te'min etmesi emredilmekte, Kurd Çavuş hakkında menfî takrirde bulunursa hakkından gelineceği ihtar olunmaktadır. Ali Paşa'ya yapılan şiddetli ta'rîze rağmen, Seccâd'ın itâatsizliği vâki ise, Bağdad serhaddini ihtilâle vermemek için fesâdının ne suretle izâle edilebileceği tecessüs edilebilmiştir (bu hususta, Bağdad serhaddi mes'elelerine vukufu müsellem olan Pelengân Beylerbeyisine yazılan hüküm için bakınız: *Kezâ*, 455).

92 992 cumâdelûlâsı tarihiyle, Bağdad Beylerbeyisine gönderilen hükümlere bk. *Mühimme* LIII, 31, 69, 96 (kezâ, kapıcıbaşı Kurd'a Bağdad ve Şehrizol beylerbeyilerini Mâhî-deşt sahrasında cem'edip müttefikan hareket etmelerini te'min etmesi hakkında hüküm: 33; Şehrizol, Basra ve Pelengân beylerbeyilerine 91, 15 cumâdelûlâ). Bağdad ve

Seccâd'ın ve dolayısiyle bir hayli ümidler bağlanan Kızılbaş ümerâsının arz-ı inkıyâdı keyfiyetine intikal edelim.

İran'la muhâsamâta karar verilince itâate da'vet olunan İran'a tâbî' sünnî ümerâ ve aşîret reislerinin itâati [93] ve husûsiyle hâkimi İskender Mirzâ'nın aşîret ve tevâbi'i ile itâatini müteâkıb [94] beylerbeyilik hâline getirilen Pelengân ülkesi [95] istisnâ edilirse, Bağdad-Şehrizor serhaddinde, itâatini arzeden Luristan hâkimi Muhammedî Mirza, Sinne (Sennâ) Hâkimi Timur, hususiyle Huveyze (Havîze)'deki *şi'î arab Müşa'şa' tarîkati*

Şehrizol beylerbeyilerinin serhad umûruna müteallik her mese'lede serdar Ferhad Paşa'ya müracaat etmeleri hakkında; *Kezâ*, 7 (gurre-i cumâdelûlâ).

Serdardan receb içerisinde sefere çıkılacağına dâir alınan mektupta Solak Hüseyn'in itâat ettiği takdirde beraber alınıp Şah, Revan'a teveccüh ederse boş kalan Kazvin taraflarına gâret etmesi, Solak Hüseyin oğullarını göndermediği takdirde evvelâ onun hakkından gelinmesine dair tenbihatta bulunulmadığı, Kubad Bey'in birâderi ve sâir Şehrizol ümerâsının birer bahâne ile sefere iştirâk etmedikleri Bağdad Beylerbeyisi tarafından bildirilince, o havâlinin bilcümle umûru Serdar Osman Paşa'ya havale olunmakla onunla istişâre edip alacağı ta'lîmata göre amel etmesi emrolunmuştur: *Kezâ* 391 (9 şevval); Şehrizol Beylerbeyisi, ordunun Tebrize hareket edeceği öğrenilerek bilcümle Kızılbaşın şehir üzerine varmakta ittifak ettikleri; ba'zı han ve sultanların da Bağdad serhaddini gârete niyet ettiklerini arzetmekle, bu mes'eleyi serdarla istişare edip Kızılbaş'ın her hangi bir zarar îka'ına mâni olması hakkında yine Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 394 (13 şaban 992) (Şehrizol Beylerbeyisine: *Kezâ*, 395): sefer veya dernek emrolundukda beylerbeyilerinin maiyetlerinde toplanmakta ihmal gösterdikleri arzolunmakla: hemen iltihak etmeleri, aksi takdirde yalnız azille konulmayıp haklarından gelineceğine dair Şehrizol'e tâbi' sancakbeylerine hüküm: *Kezâ*, 771 (6 rebi'ülahır 993).

[93] Meselâ bk. 250 hane halkı ile göçüp dehâlet eden Özbek'in Kızılbaş'dan fethedeceği ülkelerin eski yurduna zammolunması hakkında: *Mühimme* XXXII, 363-364 (25 rebi'ülevvel 986); ehl-i sünnet olup Şehrizol beylerbeyisi vasıtası ve doğrudan doğruya müracâatle arz-ı ubudiyyet eden Bane hâkimi Süleyman Beye, ülkesinin evlâdiyetle temlik edilip hil'at ve sancak gönderildiği hakkında: *Kezâ* 366 (■ rebi'ülahır); gönderilen hil'at ve sancağı mahalline irsâl edip Kızılbaş'tan bir tecavüz vuku'unda mumaileyhe yardım etmesi hakkında Şehrizol Beylerbeyisine hüküm; *kezâ*, 367 (3 rebi'ülâhır 986).

[94] Pelengân hâkimi Mirza İskender'e bütün evlâd, aşiret ve tevabi'i ile arz-ı ubudiyet etmekle bir hil'at ve sancak gönderilip ülkesi evlâdiyetle tasarrufuna verildiği Kızılbaş tecavüzüne uğradıkta Şehrizol beylerbeyisinin kendisine muavenete me'mur edildiği hakkında Pelengân hâkimi Mirza İskender'e (sûreti: Seyame سیامه, Bane ,Revanser, Kelâbe beylerine) hüküm: *Mühimme* XXXII, 296 (21 safer 986); Şehrizol Beylerbeyisine tefhîm: *Kezâ* 299,

[95] Bağdad Beylerbeyisi Ali Paşa'nın arzı veçhile etrafındaki sancaklar rabtedilerek beylerbeyilik hâline getirilen Pelengân'a, yararlığı ve kapı halkının mükemmelliği sebebiyle Erbil beyi Ahmed Bey'in beylerbeyi ta'yin olunduğu; Şehrizol'un yeni yazılan kulları ve cedid yeniçerilerinin Pelengân'a gönderilmesi hakkında Şehrizol Beylerbeyisine hüküm : *Mühimme* LI, 198 (23 receb) ; ayni keyfiyet için Pelengân Beylerbeyisi Ahmed Paşa'ya (*Kezâ* 199) ve Bağdad Beylerbeyisine hüküm (*Mühimme* LII, 300: 21 şevvâl 991).

reisi Seccâd ve emsâli ümerânın itâatleri, zâhiren ızhâr ettikleri sadâkat ve mutâvaata rağmen hiç bir zaman hakîkî ve devamlı olmamışdır. Filvâki' mezkûr ümerâ itaat ve inkiyadlarını bilvâsıta veya doğrudan doğruya Osmanlı hükûmetine arzedince, ülkeleri kendilerine evlâdiyetle tevcih, oğullarına ve tâbi'lerine sancak ve zeâmet ta'yîn olunarak riâyet olunmuşsa da, ne havâle olunan hizmeti edâ etmiş ve ne de devlete bağlılıkları uzun zaman devâm etmiş; Kızılbaş'ın en ufak tazyik veya müzahereti tekrar düşman safına geçmelerini te'mîn etmişdir. Bunlardan Seccâd ile Muhammedî Mirzâ'ya âid Mühimme defterlerine akseden muhâberâtın hulâsası, keyfiyeti daha açık olarak gösterecektir.

12 safer 986: Muşa'şa' Hâkimi Seyyid Seccâd, mektup gönderip arz-ı inkıyâd etmekle ülkesi kendisine tevcîh olunup ahidnâme ile bir sancak ve iki hil'at gönderilmiş [96]; civardaki beylere, kendisiyle iyi geçinmeleri, taleb ederse yardımda bulunmaları emredilmişdir [97]

27 receb 987: Sâbık Lahsa Beylerbeyisi Rıdvan Paşa, Seccâd'ın tamâmiyle Kızılbaş'a bağlı olup hîle ve hud'adan hâlî olmadığını, adamları vasıtasıyle Basra yolundan geçen yolcu ve tüccârı basıp katl ve gâret edip zulm ve ta'addîden hâlî olmadığını bildirmekle ahvâlinin ayrıca tefahhus edilip yolculara zarar vermesine mâni' olunması Basra muhâfızına emredilmişdir [98].

25 zilhicce 986: Rıdvan Paşa'nın Seccâd hakkında «hilâf-ı vâki'» ma'rûzatda bulunması sebebi ile kendisini tesellî edip Kızılbaş ülkelerini tahrîbe teşvîk etmesi Bağdad Beylerbeyisine tenbîh edilmişdir [99].

3 muharrem 987: Basra'dan yardım alınırsa Şîrâz'ın fethinin mümkün olduğunu arz ve Kızılbaş'dan Dizfûl'u zabteden Seccâd'ın oğullarına feth ettiği ülkelerin tevcîh olunup berâtları gönderilmiş ve Şirâz fethi için kendisine yardım edilmesi emredilmişdir [100].

[96] Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXII, 280 (12 safer 986); Seccâd'a, ülkesinin evlâdiyetle tevcih olunduğu beyânı ve sadâkat üzere hizmet etmesi temennisini muhtevi arapça nâme sureti: *Kezâ*, 288.

[97] Bayat, Bane, Bûre (?), Vâsıt, Heylûle beylerine hüküm: *Kezâ*, 282.

[98] Zekiyye beyi olup Basra vilâyeti muhâfazasına ta'yîn olunan Mustafa Bey'e hüküm: *Mühimme* XXXV, 690.

[99] *Mühimme* XXXII, 494.

[100] Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 604. Lokman bu hâdiseyi, Seccâd'ın ilk def'a itâat arzı şeklinde nakledip, Basra'dan gelen ulak üzerine, 987 muharreminde Müşa'şa' hâkimine nâme-i humâyunla sancak ve kılıç gönderildiğini ifâde ediyor (*Zübdetü't-tevârîh*, 94b).

Evâil-i rebî'ülevvel 987: Emîr Seccâd'ın itâat-nâmesi vârid olmuşdur[101].

Gurre-i cumâdelâhıre 988: Bağdad Beylerbeyisine gönderdiği mektubda sadâkatini te'yid edip İran'dan elçi gelirse Müşa'şa' memleketinin Osmanlı ülkesine idhâlinin sulh muâhedesine dercini rica etmekle arzûsunun is'âf olunacağı te'mîn edilmişdir[102].

Rebîülevvel 989: Sûretâ Şah Kalende'le ittihad eden Seccâd'ın zâhiren itâat üzere olup «lâkin baz'ı evzâ'ı sadâkatine delâlet etmediği» Bağdad Beylerbeyisi tarafından arzedilmişdir[103].

Zilka'de 989: Beş oğluyla Basra'ya giderek şerâit-i sulhü yerine getiren Seyyid Seccâd, tasarrufunda olan kal'eleri teslîm etmeği va'd edip amca-zâdesi Devrak Hâkimi Seyyid Abdülmuttalib'in, Kemâlâbâd Hâkimi olan oğlu Seyyid Ali'ye âid bir kal'eyi muhâsara etmesinden şikâyet edip kal'eleri muhâfazası için tüfeng-endâz, top ve tüfek taleb edip Devrak ve Şuşter feth edilerek Zekiyye Beyi'ne beylerbeyilik sûretiyle tevcih edilmesini tavsıye ettiği arzedilmiştir[104].

16 receb 990: Seccâd'ın Basra'dan sancak rica ettiği iki oğlu, gelip itâat ederlerse münâsib yerde sancak tevcîhi emredilmişdir[105].

Selh-i muharrem 992: Seccâd'ın Kızılbaş ümerâsından Şuşter Hâkimi Sultan Hamza'ya gönderdiği muâvenet ve istimâleti hâvi mektubunu ele geçirip gönderen ve müşârünileyhin Kızılbaş'la kemâl-i muvâfakat üzere bulunduğunu arzeden Bağdad Beylerbeyisine, keyfiyyeti iyice tahkîk etmesi, mektubun Kızılbaş tagallübünden korkarak yazılıp yazılmadığını öğrenmesi; müşârünileyh kemâl-i inkıyâd üzere iken garaz sâikasiyle bir vaz'ıyet zuhûr ederse mes'ûl olacağı bildirilmişdir[106].

18 safer 992: Basra Beylerbeyisi ve o cânib lerden gelenlerin hüsn-i şehâdetde bulunduğu Seccâd hakkında «adem-i itâati vardır» dediği için Bağdad Beylerbeyisi şiddetle itâb edilmişdir[107].

101 Arabca itaatnâmesinin sûreti *Nusret-nâme* 185 a - 186 a'dadır.

102 Emir Seccâd'a arabca mektub sûreti: *Mühimme* XLIII, 251.

103 *Mühimme* XLIV, 79 (12 rebi'ülevvel 993).

104 Basra Beylerbeyisine yazılan hükümde (*Mühimme* XLVI, 572: 28 zilka'de 989): şayed Seccâd, Dâvud Bey'in muhâsımlarından zabtettiği kalelerin anahtarlarını vermeğe, kendisine ve oğullarına bu taraftan istediği sancak, eyâlet tarîkıyle verilmesine râzı ise Şuşter fethine mu'avenet olunup istediği silâh ve silâh-endazların verilmesi emr edilmiştir. Bu husus da Seccâd'a gönderilen nâme-i humâyûnun sûreti, *Münşe'âtü's-selâtîn* II, 315-316da münderecdir.

105 Basra Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* LVIII, 49.

106 *Mühimme* LII,539.

107 Bakınız: s. 174, not 91.

Gurre-i cumâdelûlâ 992: Seccâd'ın Şâh'a yazdığı mektubûn Nahcıvan reâyâsından biri tarafından tutulup Revan muhâfazasındaki Cığalazâde Sinan Paşa'ya teslim edildiği öğrenilmişdir[108].

13 şa'ban 992: Seyyid Seccâd'ın ölüp oğullarının şeyhlik iddiâsiyle biribirine düşerek Devrak Hâkimi oğlu Seyyid Mübârek'in taarruzuna uğradıkları haber alınmıştır[109].

İtâatinden büyük ümidler beslenip, ekseri harekâta iştirâki hakkında emirler gönderilen Luristan Hâkimi Muhammedî Abbâs Mirza'nın arz-ı ubûdiyyeti ve ihâneti hakkındaki muhâberat, Şeyh Seccâd'ınkilerle pek büyük bir müşâbehet arz etmektedir: İtâat ederek riâyet gören Muhammedî Han[110], mukaddemâ inkıyâd eden Tekelü Gazi Han'ın ülkesini (Şehrizor) taleb etmişse de bunun kābil olamıyacağı mülâhazasiyle ba'zı sancaklar tahsîs[111]; 12000 hâne aşîretine bu sancakların kifâyet edemiyeceğini arz etmesi üzerine de, bir mikdar has ta'yîn olunmuşsa da yine gelip tasarruf etmemişdir[112]. İtâati hakkında hâsıl olan şübhe ve tereddüdleri silmek için, aşîret beyleri ve ağalariyle Bağdad dîvânına gelen Muhammedî Han, itmi'nan hâsıl etmek üzere Luristan mülhakatından ve Hemedan hududundaki Hurremâbâd kal'esine azeb, hisareri ve techizat konulmasını taleb ve İstanbul'a gönderdiği mektubda, Kızılbaş'la musâlâha yapılırsa Luristan'ın Osmanlı tasarrufunda kalmasının te'mînini ricâ etmişdir[113]; ancak Hurremâbâd'ın fethinin, hududdan mezkûr kal'eye kadar dört menzilde kal'e binâsı şartı ile kāim

108 *Mühimme* LIII, 7.

109 Basra'dan tebdil edilen Şehrizol Beylerbeyisinin arzından bâhis hüküm: *Kezâ*, 394.

110 Bağdad Beylerbeyisine gönderdiği itaatnâmesinin makbul olup ülkesinin kendisi ne tevcîhini mutazammın berat verilmesi ve icray-ı kazâ etmek üzere kadılar ta'yîni için bir yarar adamını göndermesi hakkında Muhammedî Mirzâya hüküm: *Mühimme* XXXII, 99 (20 şevval 985); birer sancak ve kılıçla iki hil'at gönderildiği; aşiretiyle Bağdad cânibi serdârı Koca Sinan Paşa'ya iltihak edip hizmetde bulunması hakkında: *Kezâ*, 95 (4 zilka'de 985). Bağdad'dan Muhammedî Han'ın oğullarına ve tevâbi'ine hil'atlar gönderilmesi hakkında Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 159 (25 zilhicce 985), 179 (4 muharrem); aynı keyfiyyet için Sadrıâzam'ın Muhammedî Mirzâ'ya mektûbu: *Kezâ*, 668 (19 rebîülâhır 986).

111 Şehrizol'un Beylerbeyilik olmakla tahsîsi imkânsız olup şimdilik Cessan ve Diyâle sancaklarına yerleşmesini tergîb etmesi hakkında Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*. 372 (15 rebi'ülâhır); ayni keyfiyyet için Sadrıâzam'ın Muhammedî Mirzâ'ya mektubu: *Kezâ*, 668 (19 rebiülâhır 986).

112 Mezkûr keyfiyyete rağmen Muhammedî Han'a müdârâ edip ahvâlini tecessüs etmesi hakkında Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XXXIX, 16 (şevval 987).

113 Muhammedî Han'ın arzûsunun is'âf olunacağı hakkında Bağdad Beylerbeyisine gönderilen hüküm: *Mühimme* XLIII, 234 (gurre-i cumâdelâhıre 988). Bağdada gelmesi sebebiyle hil'at tevcihi; *Kezâ* 312, 376, 556.

olduğunu arz ederek manevrasını tamamlamışdır [114]. Nihâyet Şâh'dan gelen hil'at ve tâca «tama'en» Osmanlı hükûmetiyle kat'-ı alâka eden Muhammedî Han, eski ülkesine çekilmişdir [115]. Fakat, Osmanlı hükûmeti, isyânına rağmen, Luristan Hâkimi'nden bir zarar gelmesini önlemek için, kendisine istimâlet-nâmeler gönderilmekde devam edilmesini Bağdad Beylerbeyisine emretmişdir [116].

Gerek Emîr Seccâd ve Muhammedî Mirza'ya âid muhâberat, gerek emsâli ümerânın itâatini te'min hususunda sarfolunan gayretler Kızılbaş'ın Bağdad-Şehrizor hududundaki ümerâsının kat'î olarak itâatini te'min edememişse de, bu bölgede mütereddid ve her hâlde açıkdan açığa Osmanlı devletine cebhe almıyan bir kuvvet halkasını tesbit edip Kızılbaş'ı iz'ac; Erzurum ve Van üzerinden girişilen harekâtın yükünü kısmen hafifletmiş olması mümkün görünmektedir.

B. CIĞALA-ZÂDE SİNAN PAŞA'NIN BAĞDAD VÂLİLİĞİ ESNÂSINDAKİ FÜTÛHAT

Tebriz dönüşü iki aylık serdarlıkdan sonra, Ferhâd Paşa'nın serdâr ta'yîni üzerine, Van Beylerbeyiliğinde ibkā edilen Cığala-zâde Sinan Paşa Bağdad'a nakledilmişse de, o sırada Hamza Mirza'ya mağlûb olan Türkmen ve Tekelü ümerâsının Bağdad serhaddine ilticâsı vuku' bulup müsta'celen bir serdârın Bağdad'da bulunarak İran'daki karışık vaz'iyetden istifâdesi lüzumu hâsıl olmakla, sâbık Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın maiyyetine: Basra ve Şehrizor beylerbeyilerile İmâdiye ve Sohrânî hâkimleri, Musul, Adana ve Tarsus beyleri me'mur edilerek acele hareketle mülâkî olmaları emredildi (16-17 hazîran 1586) [117]. Fakat iki

[114] Kale binâsı için lüzumlu askerin Serdardan tefrîki imkânsız olup mevcut olanla muhâfaza edilmesi hakkında Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLII, 866 (9 cumâdelûlâ 989).

[115] Kuhistana çekilen Muhammedî Han'ın, tekrar ubudiyetini te'min hakkında Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Kezâ*, 179 (16 cumâdelûlâ), 221 (gurre-i cumâdelâhıre 989). Muhammedî Hanın kadîmî yerine der-zencir edip götürdüğü dört müslümanı halâs etmesi hakkında Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVI, 146 (11 şa'ban 889).

[116] Bağdad Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* XLVIII, 729 (29 zilhicce 990), *Mühimme* XLIX, 403 (11 cumâdelâhıre 991).

[117] Süleyman Paşa'nın Bağdad'a ta'yini sebebiyle Sinan Paşa'ya başka bir beylerbeyilik tevcih etmesi hakkında Serdâr'a hüküm: *Mühimme* XL, 663 (29 cumâdelâhıre 994). Bağdad cânibinden Kızılbaş üzerine Süleyman Paşa müstakil serdar ta'yin olunmakla, maiyyetiyle kendisine mülâki olup hizmet ve yararlık göstermesi hakkında Şihab Bey'e: *Kezâ*, 656 (28 cumâdelâhıre); Adana Hâkimi'ne ve Tarsus Bey'ine: *Kezâ*, 659 (29 cumâdelâhıre); Musul Beyine ve Şehrizol Beylerbeyisine: *Kezâ*, 660; düşman tehlikesi yoksa mülâkî olması hakkında Basra Beylerbeyisine: *Kezâ*, 662; İmâdiye Hâkimine: *Kezâ*, 664.

ay sonra Sinan Paşa'nın Bağdad cânibinin müstakil serdârı ta'yîni takarrür edip, Bağdad'a me'mur edilen ümerâya, ordunun zahîre ve sâir mühimmâtını tedârik edip Cığala-zâde'nin emrinden çıkmamaları tenbîh olundu (19 ağustos 1586)[118].

Bağdad'a teveccüh eden Sinan Paşa, şehre girmeden, toplanmalarını emrettiği Bağdad, Şehrizor ve Musul askerini maiyyetine alıp Hemedan tarafına hareketle Dînever kal'esini tahrîb ve Pilever kal'esini ta'mîr edip muhâfaza kuvveti ta'yîn ederek Bağdad'a döndü[119]. Ancak, Cığala-zâde'nin 995 senesinde icrâ ettiği Dizful seferi sırasında, kendisinin ihmâli ve Derteng Sancağı-beyi iken Dînever beylerbeyiliğine getirilen Sinan Bey'in hıyâneti yüzünden her iki kal'e Kızılbaş eline geçti[120].

118 Vezir Sinan Paşa'ya yazılan serdarlık hükmü: *Mühimme* XLI, 178 (6 ramazan 994). Eyâletine tâbi' sancak ve alay-beyleri, züemâ ve erbâb-ı timar ve kul tâifesiyle, müstakil serdarlıkla Bağdad valisi ta'yin olunan Sinan Paşa'ya mülâkî olup münâsib göreceği hizmetleri ifâ etmeleri hakkında Şehrizol ve Basra beylerbeyileri ile Musul Beyine hüküm: *Kezâ*, 179.

119 *Künhü'l-ahbâr*, 387 a. Mezkûr sefer hakkındaki arzı alınmakla hizmeti tahsin edilerek hil'at ve kılıç gönderildiği, fırsat elverdikçe düşmandan intikam alıp askeri gazâya tergib etmesi hakkında Bağdad canibi serdârı Sinan Paşa'ya hüküm: *Mühimme* XLI, 306 (20 muharrem 995).

120 15 rebi'ülâhır 996 tarihiyle Şehrizol (sureti Dînever) Beylerbeyisine gönderilen bir hükümde (*Mühimme* XLII, 483): İstanbul'a gelen Derteng Alay-beyinin, Dînever için Bağdad'dan gönderilen cebehanenin tamamen, zahîrenin kısmen Cığala-zâde tarafından alıkonduğu; Dînever ve Pilever fethinde birinci kal'e için yazılan 300 kulun yine Sinan Paşa tarafından çıkarılıp kal'e hâli konmakla Kızılbaş ümerâsından Rüstem'in kal'eyi zabtettiğini; Cığala-zâde'nin, etrafdaki Ekrad beylerinin Dînever Beylerbeyisinin maiyyetinde toplanmalarını emrettiğini arzetmekle: Keyfiyyetin gizli ve alenî tahkik edilmesi emredilmiştir. Dînever Beylerbeyisi de gönderdiği mektubda, alay-beyinin takririni te'yîd edip, Kazvin'e gelen Abbas Mirzâ'nın Erdilân hâkimi Timur'u hanlar hanı yapıp tac, tirkeş ve kılıç göndererek bütün Ekrad ümerâsı ve aşîretlerini kendi tarafına kazandığı ve hususiyle Solak Hüseyin oğullarının Osmanlı hükûmetince kendilerine tahsîs olunan hasları yağma edip Şâh'a teveccüh ettiklerini; hudud kal'eleri ta'mir edilip neferlerinin mevâcibleri verilmedikçe muhâfazasının imkânsız olduğu; ahval tecessüs olunursa bey ve kadıların, Cığala-zâde'nin murâdı üzere doğru söylemediklerini ifâde etmişdir (zikrolunan maddeleri korkmadan ve tarafgir olmadan tahkik edip bildirmeleri, arzları hilâfı vâkı' olursa haklarından gelineceği hakkında Dînever beylerbeyiliğine tâbi' ve etrafda olan sancak-beyi ve kadılara hüküm: *Kezâ*, 485). Ekrad ümerâsıyle iyi geçinmediği ve Kızılbaş'la gizli teması olduğu sebebiyle azlonunan mezkûr Dînever beylerbeyisinin ahîren İstanbul'a gidip kendi aleyhindeki tahrikâta devam ettiğini öğrenen Cığala-zâde, 7 safer 998 tarihiyle gönderdiği arzda (Sarı Abdullah Efendi, *Düstûrü'l-inşâ*, 147 a-149 b) 994 de fethedilip Derne hâkimi Kubad Bey'in oğlu Ömer Bey'e tevcîh olunan Pilever, suhûletle ve lâyıkiyle muhâfaza edilmekteyken müşarünileyh Dînever Beylerbeyisi Sinan Paşa'nın kal'eyi Ömer Bey'den alıp kendi haslarına ilâve ve 995 de icra, edilen Dizfûl seferine kendisi iştirâk etmediği gibi, Derne, Kerind ve Gîlân sancak-beylerini dahî alıkoyup; su-bağısını göndererek Pilever'den Ömer Bey'in adamlarını

Kazvin'de tahta câlis olup Şehrizor hudûdundaki ekrâdın itâatini te'mîn eden Abbâs Mirzâ'nın tecâvüzüne karşı 996'da, tedafü'î tedbirler alındı; aynı yıl muhâfaza kuvvetlerinin ulûfelerini vermekde müşkilât çekildi[121]. Şâh'ın Özbek Abdullah Han tarafından muhâsara edilen Herât'ın imdâdına gitmek üzere Kazvin'den ayrılması üzerine Sinan Paşa, Diyarbekir, Şam, Trablusşam ve Zulkadriye askeri, zahîreleriyle Bağdad'a gönderilirse fütûhatın mümkün olduğunu arzetti[122]. Bu mürâcaat üzerine, ağaları Haydar Ağa ile birlikde Silâhdarlar bölüğü Bağdad'a gönderildi[123]. Sinan Paşa, 996 sonlarında[124] Nihâvend üzerine yürüdü:

çıkarıp kal'enin fethi sırasında yazılan Rum yiğitlerinin gediklerini Erdilân hâkimi Timur'un adamlarına ve Kızılbaş reâyâsına tevcih edip "ortalığın hâlî olduğunu" îlâm için kendisi Derteng'e kapanıp işretle meşgul olmakla Timur Han'ın, gedik tasarruf eden adamları vâsıtasıyla kal'eyi zabtettiğini: Pilever'i kaptırmakdan korkuya düşen müşârünileyhin Hemedan hâkimi Şamlu Korkmaz Han'a müracâat ederek Şâh'a inkıyad ve sefer sırasında kendisini (Cigala-zâde) ele vermeği taahhüd etmekle Şâh'ın ve Mürşid-Kulu Han'ın, Serdarı ele verirse kendisine ve tevâbi'ne riayet olunacağına âid mühürlü mektubları gönderilirken Kerind Beyi Haydar tarafından tutulup İstanbul'a gönderilmişse de Siyavuş Paşa'nın himâyesiyle hıyânetinin Pâdişah'dan gizlendiğini ifşâ etmişdir.

121 Abbas Mirzâ'nın tecâvüzü ihtimaline binâen düşmanın zihnini teşvîşe bâis olmak üzere eyâleti askeri ve kürd ümerâsını yanına celbedip yüz aklıkları göstermeleri husûsunda teşvikde bulunması için Sinan Paşa'ya hüküm: *Mühimme* LXIII, 39 (10 rebi'ülâhır 996). Müteveffâ Hüseyin Paşa ve Elvend-oğlunun beylerbeyiliği zamanında fütûhat yapılamayıp bir kaç yerin tahrîbi ve bir kaç arab kellesi kesilmişken beşyüzer, biner akçe terakkî verildiği, hâlen bütün mülhakatıyla üç kal'e fethedildiği hâlde askere bir akçe terakkî verilmediğinden şikâyet ettikde Sinan Paşa'ya: seferler dolayısıyle hazîne müzâyakası vâkı' olduğundan terakkîlerin onar akçe ile mahlûl gediklerden verilmesi emredilmişdir (*Mühimme* LXIV, 283: Şevval 996); Sinan Paşa'nın, Hemedan ve Nihâvend taraflarına teveccüh olunup ba'zı kal'elerin fethi veya ta'miri takdirinde muhâfazası için kul, azeb ve hisar eri yazılması lüzûmunu arzetmesine de: Hazîne müzâyakası sebebiyle yeniden yazılacak kula ulûfe verilmesinin imkânsız olduğu, binâenaleyh îcab ettikde ibtidâdan kul yazmakdan vazgeçip iç kal'elerin muhâfızlarından tedârik görmesi tenbih olunmuşdur (*Kezâ*, 298: Şevval 996).

122 Mezkûr arzdan bahisle serdâr Ferhad Paşa'ya gönderilen 16 rebi'ülevvel 996 tarihli hükümde (*Mühimme* LXIV, 586), Bağdad cânibini takviye etmek lüzûmuna işâretle, Sinan Paşa ile haberleşip kapı-kullarından bir bölüğün gönderilmesi kifâyeti veya onlara timarlı sipâhilerin koşulması îcab edip etmediğini müzâkere edip imdâd ve iânet etmesi emredilmişdir.

123 *Künhü'l-ahbâr*, 387a.

124 Âlî, Nihâvend üzerine tevcih edilen seferin, bir yerde Sinan Paşa'nın Bağdad beylerbeyiliğine ta'yin olunmasının «üçüncü» senesi olarak 996 da (387a), diğer bir yerde 995 sonlarında (390 b) vâkı' olduğunu kaydediyor. Nihâvend'in zabtedilerek içine muhâfaza kuvveti konulduğunu bildirmesi üzerine hizmetini takdiren hil'at ve kılıç gönderildiğini mübeyyin Sinan Paşa'ya yazılan hüküm (*Mühimme* LXIV, 67), 10 rebi'ülevvel 997 tarihli olduğuna göre, seferin 996 sonlarında yapılmış olduğu âşikâr olmaktadır.

Şehir hâkimi Kelb-i Ali mukavemet edemiyeceğini derk ederek çekildi; Serdâr'ın beylerbeyilikle Nihâvend'e ta'yîn ettiği kethudâsı Mehmed Paşa'nın vusûlünde kal'e dizdarları kapıları açarak itâat ettiler. Sinan Paşa, şehre vusûlde kal'enin ta'mîri ve muhâfazası umûrunu tesviye etmekte isti'câl gösterdi.

Mukakdemâ itâat etmişken hıyânet eden Erdilân Hâkimi Timur Han'la oğulları ve kardeşlerini, Türkmen Ebu'l-Ma'sum Han'ı derdest edip bunların teslîmi takdîrinde babası Muhammedî Mirza'ya tevcîh edilen ülkelerin kendisine ta'yîn olunması şartiyle itâate tâlib olan Luristan Hâkimi Şahverdi Abbâs Han[125], Şâh'ın kendisine sancak, kılıç ve kemer gönderip Hemedan Hâkimi Korkmaz Han'la birlikde Nihâvend üzerine yürüyen Osmanlı kuvvetlerine mukabil olmasını istemesi üzerine mütelevvin olup, Nihâvend iç kal'esinin binâsı sırasında Sinan Paşa'ya mektup göndererek, elçisine terfîk edilecek dört namdâr beyle babasının tasarruf ettiği ülkenin berâtı gönderilirse itâat edeceğini bildirip, aksi takdirde orduyu gāret ve hasâret edeceği tehdîdinde bulundu. Sinan Paşa, itâat etmek istiyorsa mahbuslarla Şah'dan aldığı ihsânları bizzat takdim etmesi îcâb ettiği cevabını verdi. Şahverdi Han, bu mukābele üzerine Timur Han'ı serbest bırakıp Korkmaz Han ve Tekelü Veli Han-oğlu Ahmed Han'la ittifâk etti. Câsusları vâsıtasiyle Şahverdi Han'la Timur Han'ın ittifak ederek 20000 den ziyâde kuvvet hazırladıklarını, Tekelü beylerinin de başka bir istikametden hücûm ederek orduyu ihâta ve imha etmeğe niyyet ettiklerini haber alan Sinan Paşa, askere, kendisini haberdar etmeden düşmana mukabil olup puşularına düşmemelerini tenbîh etti. Fakat bin kadar düşman süvârisinin otlaktaki develeri sürüp götürmek teşebbüsü üzerine müsâdemeye tutuşan müfreze takviye olunarāk muhârebeyi kabûl zarûreti hâsıl oldu. Câmâsab'da vuku' bulan müsâdemede, mikdar îtibariyle az olan Osmanlı müfrezesi bir saat içinde Kızılbaş'ı hezîmete uğratıp Şahverdi Han'ı firâra icbâr etti[126].

Ertesi kurban bayramı (31 ekim 1588) günü, Tekelü cemâ'ati ile Dermiyâne Geçidi'ni tuttuğu öğrenilen Korkmaz Han, pişdar olarak gönderilen Kubad Bey'in ca'lî firârı ile ileri çekilerek, pusuya giren Şehrizor Beylerbeyisi'nin Kızılbaş'ı arkadan ihâtası te'mîn edildi. Vuku'

125 Talebinin is'af olunacağı, esirleri gönderip kendisinin aşiret ve muharibleriyle mülâki olması hakkında Cığala-zâdenin Şahverdi Han'a mektubu: *Düstûrü'l-inşâ*, 123 b - 125 a.

126 *Künhü'l-ahbâr*, 387 b - 390 a. Şahverdi Han'ın Câmâsab'da Osmanlı kuvvetlerine mukabeleye tasaddi ettiği keyfiyeti, Cığala-zâde'nin müşârünileyhe gönderdiği mektubda (sûreti : *Düstûrü'l-inşâ*, 112 b - 114 b) zikredilmiştir.

bulan muhârebede kuvvetleri târumâr edilerek Korkmaz Han esir edildi [127]. Kış yaklaşmış olmakla askere icâzet verildi. Bu sefer sırasında Nihâvend'den başka, tamîrini müteâkıb «Şehr-i-nev» tesmiye edilen Bîsütûn ile Sa'd Vakkas Kend'de de kal'e binâ edildi [128].

Bağdad cânibi serdârı, Abdullâh Han'ın Herât'ı zabt (18 rebî'ülâhır 996) ve Meşhed bölgesini gāret edip -ramazan bayramını müteakıb- Mâverâünnehr'e dönmesiyle feraha kavuşan Şâh'ın baharda Nihâvend'i istirdâda teşebbüs etmesinin muhtemel bulunduğunu arzederek seri'ân takviyesini istedi [129]. Filvâkı' Osmanlı hükûmeti ile sulhü arzu edip *Haydar Mirzâ'yı rehin olarak göndermeye* râzı olan Şah, Şahzâde İstanbul'a vâsıl olmadan Nihâvénd'i istirdad ve tahrîb ederek sulh muâhedesinin akdi sırasında kal'enin Osmanlı tasarrufunda bulunmamasını te'min için Hemedan vâliliğine ta'yîn ettiği Ereşlü Tahmasb-Kulu Han'ı Nihâvend'in zabtına me'mur ve Bayat beylerini müşârünileyhe yardıma da'vet etti [130]. Kızılbaş kuvvetleri 997 recebinde (mayıs-haziran 1589) Nihâvend'i muhâsara ettilerse de, cumâdelâhıre başında Meşhed'i muhâsara eden Özbek Abdülmü'min Han'ın tehdîdi Şâh'ın muhâsırları takviyesine mâni' olup, gerek Nihâvend Beylerbeyisi Mehmed Paşa'nın müdâfaada gösterdiği metânet [131] ve gerekse -Sohrânî ve İmâdiye askerinin iltihak etmemesine rağmen- Bağdad askeri ve Şehrizor Beylerbeyisi Kethudâsı kumandasındaki kuvvetlerle alelacele imdâda gelen Cığala-zâde'nin [132] tehdîdi karşısında çekilmek zorunda kaldılar. Serdar kal'eye dâhil olup getirdiği erzak ve hazîneyi teslîm etti. Avdet sırasında, Eyvân menziline konuldukda yaptıklarına nâdim olan Şahverdi Han maiyyetiyle mülâkî olarak arz-ı itâat edip ihsân ve riâyet-

[127] *Künhü'l-ahbâr*, 390 a - 391 a (10000 Kızılbaşdan ancak 1000 inin kurtulabildiği tasrih ediliyor). "Korhmas„ Han'la birlikte esir düşen kethudâsı Abdurrahim Haceden naklen İskender Münşî, Şahverdi Han'ın askerin azlığı sebebiyle muhârebeden vazgeçmesi tavsıyesini bir tertib zanneden Hemedan hâkiminin, ihtiyatsızca muhârebeye girip, Şamlu tâifesinden bir çarhacı müfrezesini teşvik için ön saflarda çarpışırken Osmanlı safında bulunan o havali sâkinlerinden bir kaç kişi tarafından teşhîs edilip üzerine yapılan hucûmda esir edildiğini ve maiyyetinin hezimete uğradığını kaydediyor (*Âlemârây-ı Abbâsî*, s. 272).

[128] *Künhü'l-ahbâr*, 387 a; *Âlem-ârâ*, 272.

[129] *Düstûrü'l-inşâ'* 141 a- 143 a.

[130] *Âlem-ârâ*, s. 273-274.

[131] Recebde Nihâvend'i muhâsara eden düşmana karşı yararlığı görüldüğü ve mezkûr vilâyetin fethinden beri mücâhededen hâlî kalmadığı Cığala-zâde tarafından arzedilmekle hizmetini takdîren bir hila't gönderildiği hakkında Nihâvend Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* LXVI, 113 (gurre-i zilhicce 997) ve 472 (11 cumâdelûlâ 998),

[132] *Künhü'l-ahbâr*, 391 a.

lere nâil oldu[133].

Kızılbaş'ın, Özbek ve Osmanlı tehdîdi karşısında acz ve za'fını hissetmesi sebebi ile sulha râzı olduğu; hudud beylerinin tecâvüzden men'i üzerine Nihâvend'i iştirdad teşebbüsünde bulunduğu; üzerlerine yüründükde yumuşayıp asker uzaklaşdıkda hakîkî niyetlerini ortaya koyduklarına dâir arzları hükûmet merkezinde sulh aleyhdârı olduğu yolunda bir zan tevlid edince Sinan Paşa, hizmetinden afv edilip Kapudanlığa ta'yîni veya Dîvan-ı Humâyûn'a çağrılmasını te'mîn edecek mürâcaatlerde bulundu[134].

15—A. KIZILBAŞ'IN SULH TEŞEBBÜSLERİ VE GÜRCİSTAN HÂDİSELERİ

İkinci def'a Serdâr ta'yîn olunan Ferhâd Paşa'nın, Kızılbaş tarafından muhâsara edilen Tebriz'in imdâdına teveccüh edip şehre duhûlünden on gün mukaddem, musâlâha hususunda tarafeyn arasında mektublar teâtî edilmişdi[135]. Osmanlı tehdîdinin devâmı karşısında her sene

[133] *Künhü'l-ahbâr*, 391 b-392 a. Cığala-zâde'nin Şahverdi Han'a, mahbusları gönderip itâat etmesi ve sulh akdinden sonra Osmanlılarla olan münâsebeti sebebi ile Şâhın kendisinden, intikam kasdiyle ülkesini almasının muhtemel olduğu, hemen itâat edip ülkesine tecâvüz edilmemesi keyfiyyetinin sulhnâmeye dercolunmasının münâsib olduğu hakkındaki iki mektubu, *Düstûrü'l-inşâ*, 112 b ve 114 b-116 a'dadır. Beyleri, aşîret ve kabâili ile itâat edip Nihâvend kal'esine zahîre sevki ve muhâsara eden düşmanın ref'inde yararlığı Sinan Paşa tarafından arzedilmekle kendisine bir hil'at gönderildiği hakkında Şahverdi Han'a hüküm: *Mühimme* LXVI, 473 (11 cumâdelûlâ 998).

[134] Kaptanlığa vezir-i sâlislere mahsus haslarla ta'yin edilmesi hakkındaki arzı: *Düstûrü'l-inşâ*, 149 b-151 a; kendisinden ziyâdece hizmet dâvasında olanlar varsa mansıbının onlara verilip İstanbul'daki makamında istihdam edilmesi hakkında Şeyhülislam'a mektûbu: *Kezâ*, 154 b-156 b; krş. M. Tayyib Gökbilgin, Cığala-zâde Sinan Paşa («İslâm Ansiklopedisi» III, 162-163).

[135] Selânikî, s. 213 (aynı yerde, Kızılbaş'ın muhâsaradan ferâgat edip çekilmesinin teşebbüsde hangi tarafın takaddüm ettiği tasrih edilmeden zikredilen mektublaşma sebebi ile olduğuna işâret olunuyor). İskender Münşî, Ferhad Paşa'nın, Tebriz'de kaldığı birkaç gün içinde, Ali-Kulu Han'a ve Kızılbaş ümerâsına hitâben bir mektub gönderip: Kızılbaş arasındaki ihtilâlin Osmanlılarca ma'lûm olduğu, muhâlefet ve inâdda devâm ederlerse Erdebil ve Irâkın da teshir edileceği; reâyanın refâhı ve asûde-hâl olmaları için Şahzâdeyi sulha ikna ederlerse, kendisi ve hayırhah Osmanlı ricâlinin musâlâhanın takririne tavassut edeceğini bildirdiğini kayıd ve ba'zı mağrur ümerânın Serdarın müracaatını, avdetinden sonra Tebriz'in taarruzdan sâlim kalması maksadına atfederek, ordu döner dönmez kal'eyi yeniden muhâsara ve kış içinde ordunun kışlaklara çekilmesi üzerine Osmanlı ülkelerinin gâret edilmesini beyân ettiklerini ve fakat ümerâ arasında nifâkın bir türlü sona ermeyip her sene yeni vilâyetlerin kaybedilmesinin mukarrer olduğunu düşünen Hamza Mirzâ'nın mülâyim cevab verip sulhü, ancak Tedriz'in iâdesi şartı ile kabûl ettiğini; Ferhad Paşa'nın da eğer şahzâdelerden birini dostluğu te'yid için gönderirse Pâdişâh'ın belki Tebriz'i şahzâdeye teslim edeceği; aksi tarzın mümkün olmadığı

yeni bir vilâyetin kaybedilmesinin muhakkak olduğunu, aralarındaki nifak sebebi ile Kızılbaş ümerâsının zabt edilen ülkeleri istirdâd etmek kudretinden mahrum bulunduğunu derk eden Veliahd Hamza Mirza, Serdâr'ın talebi vechile, küçük oğlu Haydar Mirza'yı musâlâha husûsundaki ihlâsının delîli olmak üzere İstanbul'a göndermeğe rızâ gösterip; Ferhâd Paşa da Çaşnigir-başı Veli Ağa'yı sulh ahvâlini müzâkere ve Şahzâdeyi getirmek üzere Karabağ'a göndermişdi. Hamza Mirza, yol hazırlıklarını tamamlayıp muktedir bir elçi ve sadâkat-âmiz bir mektubla oğlunu göndermeğe karar verip Gence'den, bir fesâdı bastırmak üzere Isfahan'a hareket ederek Ebu-şehme menziline kondukda, 994 zilhiccesinin 22 inci gecesi mahbûbu, Hudâverdi'nin hançeri ile katlolundu[136]. Ali-Kulu Han'la sâir ümera ve hatunların ittifakıyle Ebu Tâlib Mirza veliahd ta'yîn edildi ise de, Irak ve Fârs ümerâsı bu karara muhâlefet edip her emîr müstakillen harekete tevessül etti[137]. Bu karışık vaz'iyet Kızılbaş'ın sulh arzûsunu kuvvetlendirip Erzurum kışlağına çekilmiş olan Ferhad Paşa ile bir kaç def'a mektublar teâtî edildi. Evvelki sulh taarruzlarına kıyâsen, merkez-i hükûmet, sulh talebi ve Haydar Mirzâyı gönderme teşebbüsünün sefer zamânını geciktirmek maksadına mâtuf olup olmadığını iyice tahkîk etmesi hakkında Serdâr'ı îkâz etti[138].

Kızılbaş'dan gelen elçiler, zamanın dar olduğunu, İstanbul'a gitmenin mümkün olamıyacağını ileri sürerek Şahzâdeyi getirmek üzere dönüş icâzeti istediler; elçilerden Tahmasb-Kulu Sultan ve Mûsa Sultan biraderi Erzurum'da alıkonulup Mûsa Sultan, Haydar Mirza'yı getirmek üzere iâde[139] ve Şahzâdeye refâkat etmek üzere ba'zı ümerâ ve Karaman askeri ile Karaman Beylerbeyisi Mehmed Paşa terfikan Teb-

cevâbını verdiğini kaydediyor (*Âlem-ârâ*, s. 252). Sulh teşebbüsünde Ferhad Paşa'nın takaddüm ettiği keyfiyyeti, İskender Münşî'nin daha önceki teşebüsler için de gösterdiği gayretkeşlik göz önünde bulundurulduğu takdirde şübhe ile karşılanması îcâb ederse de, şimdilik her hangi bir kaynakla bu keyfiyyeti tahkîk etmek imkânına mâlik değiliz.

136 *Âlem-ârâ*, s. 253-254; Don Juan s. 203-205.

137 *Şeref-nâme* II,283-284.

138 4 rebi'ülevvel 995 tarihiyle Serdâr'a gönderilen bir hükümde (*Mühimme* LXII, 24) Osmanlı hükûmetinin sulhü hırsla istemediği; başlarını ve geriye kalan vilâyetlerini muhafâza endişesinde iseler Kızılbaş'ın, mirza, veya elçilerini gönderip sulh istemelerinin gerektiği ifâde ve fakat sefer zamânını geçirmek için teşebbüste bulunmuşlarsa bundan gâfil olmayıp fırsatı fevtet memesi emredilmiştir. Selânikî evâsıt-ı receb tarihi ile Serdâr'a; Kızılbaş'ın elçi ve şahzâdelerini göndermek teşebbüsünün, seferi ta'vik etmek maksadına mebni olup sefer ve hareketten hâlî olmamasının emredildiğini kaydediyor (s. 223-4).

139 Serdâra hüküm: *Mühimme* LXII, 171(16 cumâdelûlâ 995). Elçi Mûsa Sultan'la gönderilen Şâh'ın nâmesinin orjinali, Topkapısaray Arşivi E. 7094'de; sûreti, *Münşe'âtü's-selâtin* II, 317-320'dedir.

riz'e gönderildi[140]. Fakat 995 recebi evâilinde (=1587 mayısı sonları) Abbâs Mirza'nın Kazvin'de tahta cülûsu[141] üzerine, sulha tarafdar ümerâ katledilip musâlâha yolu kapandı.

Asker ve zahîrenin toplanmasını bekleyen Serdâr, sınırda kal'e binâ edilerek Şirvân hudûdunu emniyet altına almak ve Gürcülerle Kızılbaş'ın arasını tefrik etmek mi; yoksa Elburuz'u aşıp Başıaçık (İmereti) ülkesine dâhil olduğu haber alınan Simon ve isyan üzere bulunan Minûçihr üzerine mi gidilmek iktizâ ettiğini merkeze arzettikde, kal'e inşâsının ikinci şıkka takdîm edilmesi emrolundu[142].

24 şa'ban 995 (=30 temmuz 1587) perşembe günü Erzurum'dan ayrılan Serdâr, Kars'a vâsıl oldukda, Çıldır Beylerbeyisi Çerkes İskender Paşa-zâde Ahmed Paşa'nın serdârlığı ile Kars Beylerbeyisi, Karaman'ın mütebâkî askeri, Ekrâdın ocak erleri ve ba'zı kapu-kulu askerini irtidad eden Minûçihr'in tahassun ettiği Ahısha üzerine me'mûr etti[143].

Tebriz seferi sırasında Minûçihr'le muhârebe edilip galebe edilmişken Özdemir-oğlu'nun vefâtından ve ordunun kışlağa çekilmesinden sonra harekete geçen Gürcü prensi, dâmâdı Husrev Bey'in kardeşinden, tasarruf ettiği Acara-i Ulyâ sancağındaki kal'eleri teslim alması üzerine Çıldır Beylerbeyisi, Kars ve Batum beylerbeyilerinin muâvenete gönderilmesini arzetmiş[144]; Batum askeri ve Guria melîkinin gönderdiği

140 *Gencîne-i feth-i Gence*, 119 b-120 a. Kızılbaş'ın, Mehmed Paşa Tebriz'e gönderildiği takdirde Haydar Mirzâ'nın rehin olarak gönderileceğine âid teklîfinden bâhis Serdar'ın arzının, gurre-i şa'bânda geldiği hakkındaki Selânikî'nin kaydı (s. 226), îtimada şâyân olmayıp mezkûr arzın vürûdu daha önce olmalıdır.

141 Bellân, *Chah Abbas*, s. 19.

142 *Mühimme* LXII, 172(16 cumâdelûlâ 995). *Kezâ*, 176'daki hükümde Serdâr'ın, elçinin verdiği sınırnâmede müşevveş nesne kalmamakla beraber Şirvan yolunun Gence ve Karabağ'a isâbet eden kesiminde, sınırda sığınacak bir kal'e olmayıp elçinin dahi, Osmanlı sınırı üzerine yapılacak bir kal'eye Kızılbaş'ın karışmayacağının te'mînine, mutasavver kal'enin Şirvân ve sâireden yeniden bölüğe çıkanlarla, Lori ve Tomanis muhâfızlarından tefrik edilecek kuvvetlerle muhâfaza edilebilmesine —yâni yeni kul yazılıp hazîneye yük olunmayacağına— binâen kal'e yapılması lüzûmunu arzına: evvelâ Kızılbaş'ın elçi ve şahzâdesi gelip musâlâha husûsunu intâc etmesi, sonra kal'e binâsına teşebbüsde bulunması emredilmiştir. Serdâr'a mülâkî olacak beylerbeyilerine, hazîneyi teslim etmeleri hakkında Haleb, Trablusşam, Şam, Rum, Karaman ve Diyarbekir defterdarlarına hükümler gönderildiği gibi (*Mühimme* LXIII, 1: 26 rebi'ülâhır 995); Bağdad, Haleb ve Diyarbekir'den İstanbul'a gönderilecek hazîne sefer masraflarına tahsis edildi (*Kezâ*, 13 : 12 cumâdelâhıre).

143 *Gencîne*, 120a -120 b.

144 Kars ve Batum beylerbeyilerinin bilcümle askerleri ile kendisine mülâkî olmaları emredildiği, mezkûr beylerbeyilerle birleştikten sonra Acara-i Ulyâ ve Süflâ sancaklarını istirdad etmesi hakkında Çıldır Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* LX, 373 (11 muharrem 994); Çıldır Beylerbeyisine iltihakları hakkında Kars ve Batum beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 375.

kuvvetler Çıldır Beylerbeyisiyle birleşip Minûçihr'in köyleri gāret ve Acara istihlâs edilmişti[145]. Bu def'a Kars'dan üzerine kuvvetler sevkedildiğini öğrenen Minûçihr, kayınpederi Simon'dan istimdâd etti. Serdâr'ın Gence ve Karabağ semtine teveccüh ettiği haberi[146] dolayısiyle Kartli ülkesinin taarruzdan masûn kalacağına emniyet getiren Simon, mevcud kuvvetleriyle Minûçihr'in imdâdına yetişip gece baskınlariyle Osmanlı kuvvetlerini ta'cîz etmişse de mağlûb edildi. Ahısha'da kal'e inşâsına başlandığı sırada Serdâr'ın Gori üzerine yürüdüğü şâyi' olunca, Simon, ric'at edip Kartli'ye dönmek zorunda kaldı. Kal'e inşâsını müteakıb Ahmed Paşa kuvvetleriyle, kalmak isteyen kapı-kulları muhâfaza hizmetine ta'yîn olunup Ahısha, Çıldır beylerbeyiliğine ilhâk olundu[147].

Serdâr, ramazanda Tomanis civârında kondukda, Kazak Nazar Han'ı sünnîliği kabûle da'vete ve muhâlefeti takdîrinde te'dîbee Diyarbekir ve Şam beylerbeyilerini me'mûr etti. Nazar Han, keyfiyetten haberdar olarak Sokollu-zâde Hasan Paşa'nın tavassutu ile afv ve aman dileyip 23 ramazan (=27 ağustos) günü ordugâha gelerek arz-ı ubûdiyet etti. Harab Akçakal'eyi ta'mîri ve orduya refâkati taahhüd etmekle Nazar «Paşa»ya ülkesi tevcih, maiyyetine ve tevâbi'ine riâyetlerde bulunuldu[148].

24 ramazan (=28 ağustos 1587) günü akdedilen meclisde, Şirvan seferinin bidâyetinden beri askere azab mevzu'u olan Simon'un te'dîbi ve başşehri Gori'de kal'e inşası kararlaştırıldı. Simon, 993'de Ahtala

145 Akrabâsından Takî'ye terfik ettiği kuvvetlerle Guriel aznavurları ve Çıldır Beylerbeyisinin Acara'yı istirdad edip kal'enin muhkem muhâfaza edildiğini arzetmekle hizmetine mükâfaten iki hil'at gönderildiği hakkında Batum Beylerbeyisine (sûreti: bir hil'at gönderildiği hakkında Takî Bey'e) hüküm: *Mühimme* LX, 449 (5 safer 994).

146 994 baharında Ferhad Paşa'nın Gence ve Karabağ fethine; Kırım Hanı, Dağıstan ümerâsı ve Şirvan'daki kuvvetlerin Erdebil gāretine me'mûr edilmesine âid muhtelif hükümler ısdar edilmişdi: Baharda Kırım Hanı'nın tatar, çerkes, nogay askerleri ve Şirvan kulları ile sefere çıkacağı, vüzerâdan birinin de Azerbaycan'ın mütebâki Kazvin, Erdebil ve sâir kısımlarını teshîre me'mûr edileceği hakkında Şemhal'e nâme: *Mühimme* LX, 274 (17 zilhicce 993); Ferhad Paşa'nın Karabağ fethine me'mûr edildiği, kendisinin de Bakû'dan beş konaklık mesâfede olan Erdebil'i, Ca'fer Paşa ile müttefikan gāret etmesi hakkında kezâ, Şemhal'e hüküm: *Mühimme* LXII 67 (21 rebi'ülâhır 995); aynı keyfiyyete dâir Ereş Beylerbeyisine: *Kezâ*, 70 (23 rebi'ülâhır); Demirkapı'daki Yeniçeri Ağasına: *Kezâ*, 73; Şirvan ümerâsına: 74 (22 rebi'ülâhır); zahîrece Ca'fer Paşa'ya yardım etmesi tasrîhi ile Aleksandre Han'a: 75; Demirkapıda vezir Ca'fer Paşa'ya: 76.

147 *Gencîne*, 129 a-122 b.

148 *Gencîne*, 120 b-112a; *Künhü'l-ahbâr*, 363 a.

ka'lesine teveccüh[149] ve Tomanis kal'esini muhâsara etmişse de muvaffakiyetsizlikle çekilmek zorunda kalmışdı[150]. 8 şevvâl (=11 eylûl) günü Gori'de konan ordu, 10 şevvâlde kal'e binâsına başlayıp ay sonuna doğru ikmâl etti[151]. 28 şevvâl (2 ekim) günü câmi'e tahvil olunan büyük kilisede cuma namâzı edâ olunarak Pâdişah adına hutbe okundu[152]. «Hasanâbâd» tesmiye edilen kal'eye kapı-kulu, çavuş, müteferrika, ziyade terakkî taleb eden erbâb-ı tîmar me'mûr edilip 80 yük akçe, 90000 kile arpa ve un bırakıldı. Beylerbeyiliğine Varaza-oğlu Mahmud Han[153]; muhâfazasına Trabzon Beylerbeyisi Çerkes Haydar Paşa, eyâleti askeri ile ta'yîn olundu[154]. Kal'e inşâatı sırasında Gürcü tasallutunu önlemek üzere, Gori'ye vâsıl olunacağı gün, Erzurum, Sivas ve Karaman beylerbeyileri, bir kısım asker ile kal'eden üç menzil içerilerin gāretine me'mur edilerek bol mikdârda ganîmet topladılar. Hasârın büyüklüğü gözlerini korkutup gürcüleri tecâvüzden alıkoydu[155].

Gori'den sonra Tiflis'e azîmet olunup muvâsalatda kal'esinin ta'mîre muhtac yerleri yeniden binâ edilip beylerbeyiliğinde Ömer Paşa ibkā olundu. Aleksandr Han, 10 yük harâca bağlanarak mukabilinde 30 yük ipek, köle, câriye ve doğan takdîm edip kal'elere bol mikdârda zahîre yetiştirmeği taahhüd etti[156].

149 Hayli aznavur ve piyâdeleriyle Ahtala'yı muhâsara eden Simon'a karşı Çıldır Beylerbeyisinin serdarlığı ile Erzurum, Kars, Lori, Batum ve Revan'dan asker me'mûr edilmişti: Batum Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* LIX, 329 (12 cumâdulûlâ); Kars Beylerbeyisine: *Kezâ*, 256 (11 receb 993); Revan Beylerbeyisine: 257.

150 993 zilhiccesinin 15. gününden 9 muharrem 994'e kadar devam eden Tomanis muhâsarasında, Simon kal'e suyunu kesip meterisler kazıp tazyik etmekle altı ay ulûfeden mahrum kalan müdâfi'ler açlık ve susuzluktan perişan ve perâkende olmuş, kal'ede beylerbeyi Semender Paşa 60 yeniçeri ile kalmışken yine de mücâhededen geri durmayıp baskınlar yapıp başlar ve ganimetler almış, yardıma koşmaları emredilen etrafdaki beylerbeyilerden Erzurum ve Kars beylerbeyilerinin yaklaşması üzerine Simon ric'at etmiştir. *Mühimme* LX, 420 (22 muharrem), 319 (10 safer), 469 (24 safer), 470 (25 safer 694).

151 Gori ta'mirini 992 seferinin mâba'di gibi tesbît eden Âlî'ye göre, inşâat 27 gün sürmüştür (*Künhü'l-ahbâr*, 363 a).

152 *Gencine*, 126-128 a.

153 Selânikî (s. 233)'de «دراز اوغلى» şeklinde tesbit edilen Mahmud Han, ramazan bayramı günü, sâbık Gori Beylerbeyisi Potur Ali Paşa'nın tavassutu ile arz-ı itâat edip riayet görmüştü (*Gencîne*, 152 a-152b).

154 *Gencîne*, 128 a-128b; *Künhü'l-ahbâr* 363a -163 b. *Şeref-nâme*'de (II, 285), sehven Hüseyin Paşa'nın beylerbeyi ta'yîn olunduğu kaydedilmiştir.

155 *Künhü'l-ahbâr*, 363 b.

156 *Mühimme* LXII, 277; *Künhü'l-ahbâr*, 363 b; Selânikî, s. 233. Harîmî'nin Tiflis'e gidiş ve dönüşden bahsetmeyişi anlaşılamayor.

Ordu, Tiflis'den avdetle zilka'de (ekim) içinde Erzurum'a vâsıl olup, yağan kar ve soğuk sebebi ile hayli sıkıntı çekti. Serdâr Erzurum bölgesinde vâki' tâ'ûn sebebi ile Diyarbekir ve Amasya'da kışlamak lüzumunu arz ettiyse de, sulh te'mîn edilmeden serhaddi boşaltmanın câiz olmadığı mülâhazasiyle Erzurum'da kışlaması *emrolundu*[157].

B..GENCE'NİN ZABTI

Şah Abbâs'ın Kazvin'de tahta cülûs edip kışı Karabağ'da geçirerek Osmanlı ülkesine tecâvüz niyetinde bulunduğuna dâir 996 muharremi (1587 ocağı) başlarında vârid olan mektublar üzerine, Serdâr'a, Abbâs Mirzâ'nın, etrâfındaki harîs ümerâsının tesiriyle kış içinde serhadlere bir mazarrat îka' etmesine mâni' olması, serhaddeki ümerâya baharda sefere hazır olmaları için tenbîhatda bulunması emr; Kızılbaş'ın «âvâze-i sulhden» murâdının Gence ve Karabağ'a varılıp kal'e binâsına mâni' olmak olduğu, mirzaları gelip sulh ahvâli tahkîm edilmeden kavl-ü taahhüdlerine itimâd olunmaması ihtâr olundu[158]. Bir taraftan da Serdâr'ın maiyyetine me'mûr edilen ümerâya baharda sefere iştirâk için hazırlanmaları emrolundu[159]. Serhadden gelen müteâkıb mektuplar-

157 Serdâr'a hüküm: *Mühimme* LXII, 277 (12 zilka'de 995). Aynı yerde «bu denlü askerle Gürcistan'a varıldı, Simon'un veya Karı-oğlu (Minûçihr)'nun hakkından gelinmek gerekti. Mâdemki ol mel'unlar ele gelüp bir vechile haklarından gelinmeye, Gürcistan ahvâli murâd üzere ber-taraf olmaz; ana göre mukayyed olup mezburların hîle vü hud'asından emîn olmayup daimâ ziyâde teyakkuz ve intibah üzere» olması tenbih olunmaktadır. Bu ihtâra rağmen hizmeti tahsin olunarak iki hil'at ve bir kılıç gönderilip bezl-i makdur etmekde devâm etmesi için teşvikde bulunulmuşdur: *Kezâ*, 394 (26 safer 996).

158 Serdâra yazılan hüküm: *Mühimme* LXIII, 51 (13 muharrem 966) (Abbas Mirzâ'nın Horasan'dan Kazvin'e gelip şah olduğuna dâir Tebriz muhâfızı Ca'fer ve Revan Beylerbeyisi Hızır Paşa'lardan alınan mektubların aynen gönderildiği, keyfiyyeti tahkîk için gönderilen çavuşların henüz dönmedikleri hakkında Serdar'ın arzına binâen sâdır olmuşdur). Serdârın, Abbas Mirzâ'nın cülûsunu tebrik için mektub gönderilmesine izin istemesi üzerine de, Şâh'ın ahvâli iyice tahkik edilmeden tebrikâtta bulunulması câiz olmayıp, sulha taraftar değilse mektub göndermenin «mağlubiyet şekli» olacağı, şimdilik bahar için sefere hazırlanıp Şah sulh niyetiyle mektub gönderirse kendi de muktedir bir adamla tebrikâtta bulunması emrolundu: *Kezâ*, 50 (25 muharrem). Ayrıca bk. Selânikî, s. 236.

159 Anadolu, Maraş, Rum, Karaman, Haleb ve Batum beylerbeyilerine; Ekrad ümerâsına; Karesi, Sultan-önü, Karahisar-ı Sâhib, Bursa, Hamîd, Ankara, Akşaray, Akşehir, Beyşehri, Kayseriye, Malatya, Ayıntab, İçel, Kars-ı Zulkadriye ve Samsad sancakbeylerine hüküm: *Mühimme* LXII, 350 (26 muharrem); Kızılbaş bir tarafa zarar verirse derhal Serdâra iltihak etmek üzere hazırlıklı bulunmaları hakkında mezkûr beylerbeyilere hüküm: *Mühimme* LXIII, 21 (15 safer); Rumelinden şark seferine me'mur edilen 12 sancağa dair tenbihat: *Kezâ*, 41-42 (16 rebi'ülâhır), 44-47 (15 safer). Nüzül ihrâcı hakkında Anadolu, Karaman, Batum, Zulkadriye, Diyarbekir, Şam ve Trablusşam beylerbeyilerine hüküm: *Kezâ*, 43 (11 cumâdelûlâ 996).

dan Şah Abbâs'ın sulha kat'iyyen yanaşmayıp Revan ve Nahcıvan'ı tehdîd ettiği anlaşılmakla, Serdâr Ferhad Paşa'ya, sefere me'mûr olan ümerâya mülâkat vaktini ta'yîn edip zamanında iltihaklarını te'mîn etmesi tenbîh olundu [160].

Özbek hümümdarı Abdullah Han'ın Herât'ı zabt ettikten sonra Meşhed üzerine yürüyüp etrâfını gāret etmesi üzerine Şah Abbâs, 996 cumâdelûlâsı evâsıtında Horasan'ın istirdâdı niyyetiyle Kazvin'den ayrıldı [161]. Bu keyfiyyet Erzurum'da toplanan ordunun hareketine sâik oldu: 26 şa'ban (25 temmuz 1588) perşembe günü [162] Erzurum'dan hareket olunup ramazan evâilinde Kars'da konularak gelecek askere ve nüzüle intizâren on gün tevakkuf olundu. İstanbul'dan gelen fermanda, Gence ve Karabağ'a değil, Kazvin üzerine yürünmesi şiddetle emredilmekle yapılan müşâverede: Bu kadar büyük bir ordunun -12 si çöle isâbet eden- 52 konaklık yolu su ve sâir zarûretlere rağmen kat'etmesinin imkânsızlığı ve tedbirlerin Karabağ'a göre alınmış olması mülâhaza edilerek Serdâr'ın Gence üzerine yürüyüşünü değiştirmemesi kararlaştırıldı. Esâsen, daha sonra vârid olan tashihî bir hüküm, Gence ve Karabağ'a yürünmesini emrediyordu [163].

160 10 rebi'ülâhır 996 tarihi ile Serdâr'a gönderilen hükümde (*Mühimme* LXIII, 53), bundan önce Kazvin'e gönderilen casuslar, çavuşlar ve çaşnigir Veli Ağa'dan henüz bir haber vârid olmayıp fakat Revan Beylerbeyisinin kethudâsı ile gönderdiği mektubda: Şâh'ın Nahcıvan vâliliğine ta'yîn ettiği «Piyâde-oğlu» Şah-Kulu'nun Ordubâd ve Culfa («Çulha») 'yı zabt, fitne ve fesâdda olduğu bildirilmekle etraftaki beylerbeyilerin Nahcıvan imdâdına me'mur edildiği arz olunmakla: tekrar şark seferine lüzum görülüp Abbas Mirzâ'nın maksadının öğrenilip, mazarratının def'i ve sefere me'mur edilen ümerâyı zamânında yanına celbi emrolunmuştur. Selânikî'ye göre, evâhır-ı rebiülevvelde gelen mektublarda «Açık Sultan» (Şahkulu Sultan olmalı)'ın Revan'ı muhâsara ettiği, fakat hezimete uğratıldığı, bununla beraber Kızılbaş'ın ise Nahcıvan *Beyini basıp şehid ettiği* zikredilmiştir (s. 238-239).

161 Cığala-zâde'nin istihbârâtına göre (*Mühimme* LXIV, 586), Abdullah Han'ın 100000 askerle Horasan'a gelip Meşhed'den gayrı ekser kal'eleri zaptedip yer yer hâkimler nasbetmesi üzerine Abbas Mirzâ, cumâdelûlânın 12 inci günü 12000 askerle Abdullah Han def'ine *mütevecih olup* Mâzenderan *hâkiminin* isyânı ve askerin *ictima'ı* sebebi ile Tahranda tevakkuf etmişdir. Şeref Han, Şâhın sene sonlarında Horasân'ın istirdâdına gidip Bistâm'da Mürşid-Kulu Han'ı katledip zahîre azlığı sebebi ile Meşhed'den Kazvin'e dönmek zorunda kaldığını ifâde ediyor (*Şeref-nâme* II, 291).

162 *Gencîne*, 131 b. Selânikî (s. 243), Erzurum'dan Hasan-kal'esine göçün 27 şa'ban'da vâkı' olduğunu kaydediyor.

163 Gence seferine Ebnây-i sipâhiyân kâtibi olarak iştirâk eden Selânikî, 17 ramazanda Kars'dan hareket eden Serdâr'ın, sâbıkan vârid olan emr-i şerife binâen gelecek yıl Kazvin üzerine yürünmek üzere Gence ve Karabağ'a hareket olunduğunu mübeyyin arzlarını götüren çavuş-başısının yolda, Kazvin'den ferâgat olunup Gence üzerine yürünmesini âmir hükmü hâmil çavuşa rastlayarak beraberce 26 ramazanda orduya mülâkî olduklarını kaydediyor (s. 245).

29 ramazanda (22 ağustos) Akça-kal'e civarında Kür kenarında konuldukda, Erzurum Beylerbeyisi Hızır Paşa'nın başbuğluğu ile Haleb Beylerbeyisi Hasan, Akça-kale Beylerbeyisi Nazar Han («Paşa»), Ekrâd, Anadolu ve Rumeli ümerâsından ve kapıkullarından seçilmiş bir kuvvet Gori'ye hazîne ve zahîre nakline me'mûr edildi. Hazırladığı hendekler ve bendler gerisinde pusuya girdiği öğrenilen Simon, hezîmete uğratılıp, sâlimen Gori'ye vâsıl olundu. Mukaddemâ Tebriz Kadısı iken Mal defterdârı olan Mustafa Efendi beylerbeyi ta'yin, Osman Paşa kethudâsı Ferhad Paşa Trabzon Beylerbeyiliği ile muhâfazaya me'mur edilip; Haydar Paşa ve Mahmud Han, varan askerle Serdâr'a mülâkî olmak üzere Gori'den ayrıldı[164].

Simon'un güzergâhda zahîre bırakmayıp tahrîb etmesi sebebi ile ordu müzâyaka çekti ve bayram günü kapıkulu bu sıkıntının te'sîriyle Serdâr'ın otağına varıp terakkî talebinde bulundu; Ferhad Paşa ihtilâle bâis olmamak için sipâhiye ikişer; yeniçeri, topçu ve top-arabacılarına birer akçe terakkî verilmesini emretti[165]. Ordu, beylerbeyisi Ziyad-oğlu Muhammed Han tarafından tahliye edilen Gence'ye 9 şevvâlde (1 eylûl) vâsıl oldu.

Şehrin etrafındaki bağ ve bahçelerle şehirdeki kervansaray, hamam ve dükkânlar askerin tahrîbinden muhâfaza edilip kırk üç gün zarfında, kısım kısım ta'yîn edilen ümerâ ve asker tarafından, muhîti 3800, yüksekliği 20, genişliği 3 zira' olan 43 kuleli, 7 demir kapılı ve iç kal'eli bir hisar binâ olunup Haydar Paşa bol mikdarda zahîre ve hazîne ile beylerbeyiliğine ta'yîn olundu[166].

İnşâatın hitâmına doğru, 40-5000 hâneden ziyâde uluslarını, ehl ü ıyâlleriyle Aras kenârına nakleden Kızılbaş'ın Gence Vâlisi Muhammed Han'ın, Ustaclu tâifesiyle anlaşıp 10000'den ziyâde kuvvet topladığı; Tokmak Han'ın da kuvvetleriyle muhârebeye hazırlanıp, ordunun avdetini müteâkıb Gence'yi zabt ve muhâsara; sonra Nahcıvan, Revan, ve Azerbaycân'ı yağma ve gâret etmeyi kararlaştırdıkları öğrenilerek cem'iyyetlerini dağıtmağa karar verilip ordugâhın muhâfazasına -15 şevvâl günü mülâkî olan- Şirvan muhâfızı Ca'fer Paşa, kapıkulları ve ba'zı askerle me'mûr edilip; yarar 30000 askerle 8 zilka'de (30 eylûl) cuma günü, şiddetle yağan bir yağmur altında hareket olundu. Ordu pek seri' yol alıp Aras kenarına vâsıl oldukda, mukaddemâ itâat edip Kırşehri sancağına nâil olan İsmâil Han, Kızılbaşla olan alâkasını ta-

164 *Gencîne*, 132 a-133 a.

165 Selânikî, s. 246.

166 *Gencîne*, 134 a-135 a;, Selânikî, s. 248 (s. 251 de 3500'den ziyâde neferin muhâfazada kaldığı işâret edilmiştir); *Şeref-nâme* II, 292.

mâmen kesmeyip firâr ederek keyfiyyeti Muhammed Han'a bildirmekle[167], Kaçar tâifesinin, ağırlıklarını bırakıp nakli mümkün olan uluslarını -üçde birinden ziyâdesi garkolarak- Aras'dan geçirip Arasbâr yakasını tuttukları müşâhede edildi. Askerin düşmanı bırakıp yağmaya dalması sebebiyle cüz'î bir düşman kuvvetinin mukabelesi takdîrinde hezîmeti mûcib olacağını derk eden Serdar, yanındaki okçularla nehri geçip, sâir ümerâ da kendisini ta'kîb ederek düşmanı kırıp; sonra firar hâlinde bulunan Tokmak Han kuvvetlerine rastlayıp hezîmete uğratarak iki gün iki gece ülkesini yağma ettirip büyük mikyâsda ganîmet toplandıktan sonra Gence'ye döndü[168].

Ordugâha dönüldükde Ca'fer Paşa'nın vefât ettiği öğrenilip Anadolu Beylerbeyisi Hadım Hasan Paşa Şirvan muhâfazasına me'mûr edildi. İnşâat tamamlanıp, ta'mîr olunan câmi'de Pâdişah nâmına hutbe îrâd edildikden sonra 23 zilka'de (15 ekim 1588)de avdet olundu[169]. Hareketin beşinci günü, Kür kenârında Sarıkamış menzilinde konuldukda, mu'ayyen harâcını göndermekde tekâsül gösteren Aleksandr Han'ın ülkesinin yağma ve gâret olunması kararlaştırılmışsa da, keyfiyyete muttali' olan Gürcü prensi, elçiler gönderip îtizar ve der'akab harâcını takdîm etti. Simon dahi Aleksandr Han'ı imtisâlen harac gönderip kendisini affettirdi. Ayni menzilde, Kaçar Muhammed Han'ın akrabâsından İskender Han, asker ve uluslariyle; Partaloğlu taallukâtından Berda'a (Berde) Hâkimi Ali Sultan ve Berda'a melikleri mülâkî olup arz-ı ubûdiyyet ederek riâyet gördüler; herbirine aman-nâme verilip, han ve sultanlara ülkeleri tevcîh olundu[170].

Ordu 17 zilhicce (8 kasım) salı günü Erzurum'a dahil olarak serhadde kalacaklara kışlaklar ta'yîn olunup mütebâkî askerin yerlerine dönmelerine icâzet verildi[171]. Gence fethinden dönüş haberi, Şâh'ın sulha mâni' olan Mürşid-Kulu Han'ı öldürüp kardeşi-oğlu Haydar Mirzâ'yı rehin tarîkiyle göndermeyi mütteahhid mektûbu ile İstanbul'a gönderilince serhad kal'elerinde toplar atılıp, şenlikler yapılması ve ibâdethânelerde duâlar edilmesi emrolundu[172].

167 *Gencîne*, 136 b-137 a. Selânikî, Muhammed Han'ın Partaloğlu Mustafa Paşa tarafından gönderilen adam vâsıtasıyla haberdâr edildiğini kaydediyor (s. 249).

168 *Gencîne*, 137 a-138 b; Selânikî, s. 249-250; *Âlem-ârâ*, s. 271.

169 *Gencîne*, 139 a. Selânikî, Gence'den ayrılma gününü tesbitde müteredditdir (s. 251, satır 5'de: 24 zilka'de cumartesi; ayni sahife, satır 12 de: 25 zilka'de).

170 *Gencîne*, 139 a-140 a.

171 *Ayni eser*, 140b.

172 Budin Beylerbeyisine hüküm: *Mühimme* LXIV, 490 (4 muharrem 997).

C. NETİCE

ŞAH ABBAS'IN SULH TALEBİ; İSTANBUL MUSÂLAHASI; SINIR TA'YÎNİ MES'ELELERİ

Bir taraftan Osmanlı, diğer taraftan Özbek kuvvetleri garbden ve şarkdan tehdîd ederken İran'da dâhilî ihtilâf merkezî devlet otoritesini hiç mesâbesine indirecek bir mâhiyet arzetmişdi. Filvâkı' 997 (1589) senesi içinde Yezd hâkimi Bektaş Han Şâh'a muhâlefet ettiği gibi, Fârs'daki Zulkadirli tâifesi de ona tâbi' olarak baş kaldırmış; Gîlûye Dağında Ereşlü ümerâsı ve Afşar Hasan Han istiklâl da'vâsında bulunmuşlardı. Memleket âdetâ feodalite sistemine dönmüşe benziyordu. Herât'ın Özbeklerden istirdâdı kâbil olamadığı gibi, ayni sene bahârından îtibâren Abdullah Han'ın oğlu Abdülmü'mîn Han, dört aylık muhâsaradan sonra Meşhed'i kahren zabtetmişdi. Şah, dâhilî ihtilâlleri teskîn ve Özbek tehlikesini bertaraf edebilmek için evvelâ garbdaki kavî komşusu ile îtilâf hâline gelmeği zarûrî gördü.

Musâlahanın Osmanlı devleti için de arzû edilen sebebleri mevcuddu: Uzun süren seferler, devleti mâlî bakımdan muzâyakaya sürüklemişdi; fethedilen ülkelerin kazancı reâyâsının perîşan vaz'iyeti sebebiyle muhâfazası için yapılan masrafları karşılamıyordu. Yeni fethedilen kal'elere yazılacak muhâfaza kuvvetinin ulûfesini ödemekte müşkilât çeken hükûmet merkezi, serhadden içerdeki kal'elerden mustahfız celbini tavsıye edecek kadar sıkıntı içindeydi. Uzayıp giden muhârebeler askerin intizâmını, muvaffakiyetinin zarûrî şartı olan âmirlerine itâatini gevşetmiş; serhaddeki muhâfaza kuvvetlerinin beylerbeyiler aleyhinde ayaklandıkları ve ba'zı def'a onları katle cür'et ettikleri görülür vâkı'alardan olmuşdu. Alınan şiddetli tedbirlere rağmen, serhad kal'elerinde bırakılan kuvvetlerin firârı çok def'a tekerrür ediyordu. Sulhün te'sîsi yalnız mâlî ve iktisâdî değil, askerî ve siyâsî bakımdan da elzemdi. İmparatorluğun şimâl-batısındaki vaz'ıyyet, İran sulhünün imzâsından üç sene sonra muhârebeye girmeği îcâb ettirecek hâdiselere gebe bulunuyordu.

İki seneden beri Kazvin'de alıkonulan Çaşnigir Veli Ağa ile yapılan istişâre netîcesinde [178] Erdebil Hâkimi Ustaclu Mehdî-Kulu Han Çavuşlu riyâsetinde ve Haydar Mirza'nın atabeyi mesâbesinde olan Şah-Kulu Halife ile Ali-Kulu Sultan, diğer bir Mehdî-Kulu Sultan, Tabib Ebû Tâlib ve 600 korucudan terekküb eden sefâret hey'eti Haydar Mirzâ'ya terfîkan Kazvin'den yola çıkarıldı. Kafile Erdebil'e vâsıl olun-

[178] Harîmî, Şâh'ın Veli Ağa'yı kabûl edip Pâdişah nezdinde kendisine vekâleten sulhnâme takrîrine vâsıta olmasını taleb ettiğini kaydediyor (*Gencîne*, 144 b).

ca, Veli Ağa'nın refâkatinde olan Bayram Çavuş'la Şâh'ın eşik-ağası Ali Han, Şahzâde'nin gelmekte olduğunu ihbâr için Serdâr'a gönderildi[174].

Erzurum'da Haydar Mirza'nın muvâsalatına intizar olunurken; mukaddemâ itâat etmekle evvelâ sancak, sonra Gence ve Karabağ Beylerbeyiliği tevcîh olunan Kelb-i Ali'nin sâbık Gence Hâkimi Kaçar Muhammed Han'ı Gence muhâsarasına tahrîk ettiği; Şâh'ın geldiği şâyi'ası ile Muhammed Han'ın Gence ve Berda'a üzerine yürüdüğü haberi vârid olmakla Ferhad Paşa, alelacele harekèt etti. Hasankal'esine vusûlde bizzat Şâh'ın Karabağ'a gelmediği âşikâr olup; Erzurum Beylerbeyisi Gence imdâdına gönderildi. Şahzâde'nin Serdâr'a mülâkî olmasından (4 zilhicce 997) sonra, kurban bayramı günü, Gence üzerine gelen Kızılbaş'ın etrafdan yetişen serhad ümerâsının hücûmu ile hezîmete uğratıldığı öğrenildi[175]. Muhammed Han, Aleksandr Han ülkesine sığınmış; Kelb-i Ali de Lori civârında Kazak Nazar Han'ı gafilen basarak esîr edip Şâh'a göndermişse de Şah Abbâs, Nazar Han'a riâyet gösterip iâde etmiştir. Kelb-i Ali, bilâhıre Nazar Han'ın tevâbi'i tarafından tutulup İstanbul'a gönderilerek Balıkpazarı'nda asılacak[176]; Muhammed Han da bir müddet sonra İstanbul'a gelip Haydar Mirza'nın himâyesine sığınacak; sonra mansıb talebinde bulununca Yedikule'de hapsi emredilecektir[177].

Haydar Mirzâ'nın mülâkî olduğunu arzedince, Ferhâd Paşa'ya, kışın şiddetine bakmayıp sür'atle İstanbul'a vâsıl olması emredildi. Serdâr, 8 rebî'ülevvel; Şahzâde, 12 rebî'ülevvel 998 (18 ocak 1590) perşembe günü İstanbul'a vâsıl oldular. Haydar Mirza, Fenerbağçesi kurbünde Şam'dan ma'zul Sokollu-zâde Hasan Paşa ve Bölük ağaları; Üsküdar'da Yeniçeri Ağası tarafından istikbâl edildi. Kapudan Paşa da, 10 kadırga ile şenlik yaparak hey'eti İstanbul'a geçirmeğe me'mur edildi[178]. Temâşâya çıkan halkın izdihâmı sebebi ile Şahzâde'nin, ikāmetine tahsîs olunan Pertev Paşa Sarayına kondurulması yatsı namazına kadar gecikti[179].

174 *Gencîne*, 145 a-145 b.

175 *Kezâ*, 146 a-146 b, 148 a; Selânikî, s. 267.

176 Selânikî, s. 267-268.

177 *Gencîne*, 149 b; Veziriâzam Sinan Paşa'nın telhîsi: Revan Köşkü Ktb. 1951, 150 a-150 b.

178 Selânikî, s. 285.

179 Mihmandarlığa me'mur edilen Selânikî, Pertev Paşa Sarayı'nın hazırlanmasına ve Şahzâdenin gelişini seyreden halkın izdihâmına âid tafsîlât vermektedir (s. 261-262). Ayrıca bk. *Gencîne*, 150 b (Elçi ve Şahzâdenin yevmî masrafları için birer yük akçe sarfolunduğu hakkında: 153 b).

Elçi Mehdî-Kulu Han, 8 rebî'ülevvelde Vezîriâzam ve sâir vüzerâ tarafından kabûl edilip getirdiği mektupları tevdi' etti. 22 rebî'ülevvelde Dîvân-ı Humâyûn'a getirilip it'am edilen Şahzâde ve elçilere hil'atlar giydirildi. Huzûra dâhil olarak Şâh'ın nâmesini takdîm eden Mehdî-Kulu Han, şifâhen söyliyeceği olup olmadığı soruldukda, hükümdârının mutâvaat ve ubûdiyetini, kendisini diğer kullarından addedip hizmet havâle olunursa îfâya müheyyâ bulunduğunu ifâde etti [180].

Bir an önce hudud kesilmesini te'mîn için elçinin iâdesinde isti'câl gösterildi [181]. Mehdî-Kulu Han Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Hüseyin Çavuş'un refâkatiyle İran'a iâde edildi [182]. Hoca Sa'adeddin Efendi'nin kaleminden çıkan sulh ahidnâmesi [183], Pâdişâh'ın ecdâdı devrindeki İran fütûhâtını hulâsa edip, devrinde Şâh'ın amcası İsmâil'in sulhü ihlâli sebebi ile çok yaşamadığı, musâlâhayı tervîc eden babası Muhammed Hudâbende'nin asker ve aşîretleri te'dîb edemeyip serkeş oymakların arzûlarına uyarak ahdi bozduğundan harbin zarûrî olduğunu beyan edip bunca fütûhâta girişilmişken, amcasından ve babasından sudûr eden umûra îtizâren musâlaha talebiyle gönderdiği mektûbu vârid olmakla, sulhün ancak aşağıdaki şartlar takdîrinde kabûl edilebileceğini tesbît etmektedir: 1) Hazret-i Peygamber'in ashâbı ve halîfeleri hakkında sebb ü şetmin men'i; Şah Tahmasb zamanında olduğu gibi teberrâîliğin lâğvedilip hiç kimseye ve husûsiyle İran sünnîlerine nefret telkîn olunmaması; 2) 998 nevrûzuna (22 mart 1590) kadar tarafeynin tasarrufuna geçen ülkelerin ibka edilip Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihâvend, Luristan, Şehrizor'la mülhakatının tecâvüz ve

180 *Gencîne*, 150 a-152 a. Elçinin takdîm ettiği pişkeşler: 152 a - 153 a; Selânikî, s. 262-263.

181 Kızılbaş elçisi Sadrıâzama mürâcaat edip tarafeynde kalan yerlerin ibka edilmesi şartını mübeyyin sened vermekle kat'-ı alâka edilip elçinin iâdesi, Ferhad Paşa'nın sınır kesilmesine me'mûr edilmesi ve musâlaha hakkında mütâlaasının alınmasına dâir telhîse cevâben: «Ferhad Paşa ol dahi neylesün heman kat'-ı alâka ola. Heman kat'-ı alâka olunup gönderilmek gerekdir. Bunda durmak bî-fâidedir. Heman tedârük oluna» diye hatt-ı humâyun sâdır olmuşdur (Revan Köşkü 1951, 135 b kenarı). Elçinin eğlendirilmeyip hemen iâde edilerek kat'-ı sınıra mübâşeret olunması lüzumu Vezîriâzam tarafından arzolundukda: «Heman bertaraf etmek gerekdir, vara gideler» şeklinde hatt-ı humâyun vârid oldu (*Kezâ*, 165 a).

182 Yukarı Cânib'e avdet eden elçi Mehdî-Kulu Han'a Erzurum'a değin refâkat ile akçesiyle zâd ü zevâdesini te'min etmesi hakkında Çıldır'ın Defter Kethudâsına hüküm: *Mühimme zegli* IV, 138 (13 cumâdelâhıre 998). Hey'etin Kazvin'e vusûlü hakkında bk. *Âlem-ârâ*, s. 297; Bellan, *Chah Abbas*, s. 40.

183 Ahidnâme metni için bk. *Münşe'atü's-selâtîn*, II, 249-252 (Metin müteaddid münşeât mecmu'alarına da dercedilmişdir. Meselâ bk. Nûruosmaniye Ktb. 4976, 31 b - 35 a; Hâlet Efendi Ktb. 775, 105 b - 108 a; Es'ad Efendi Ktb. 5345, 9a - 11 b; v.s.

teaddîden masûn bulunması; 3) Kuvvetle veya halkının inkıyâdı ile zabtedilen mezkûr ülkeler masûn kaldığı müddetçe Kızılbaş tasarrufunda bulunan bölgelere taarruz olunmayıp sulhe bağlılıktan tegafül olunmayacağı; 4) Musâlâhanın in'ikadını müteâkıb iltica eden âsî ve bâgîlerin kabûl edilmeyip cinâyet ve hıyânete teşebbüs edenlerin sıyânet olunmaması. Ahîdnâme, zikredilen şartlar dâhilinde hudud ta'yînine Revan Beylerbeyisi Hızır Paşa ile Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Hüseyin Çavuş'un ta'yîn olunup Kızılbaş elçilerinin, ziyâde in'am olunarak iâde edildikleri ifâdesi ile nihâyete eriyor.

Sulhün takarrürü ile, taraflar arasında esir mübâdelesi ve daha ehemmiyetli olarak sınır kesilmesi mes'elesi muhâberâtın mevzu'u olmuşdur: Daha İstanbul'da iken elçinin vâkı' mürâcaatı üzerine, küreğe konulmuş esirlerin iâdesi takarrür ettiği gibi [184], Tebriz muhârebeleri sırasında esir düşüp Kahkaha (Alamut) da hapsedilmiş olan Murad ve Hüseyin Paşa'larla sâir esirlerin serbest bırakılıp sâlimen İstanbul'a gelmesi üzerine, Osmanlılar elinde bulunan Şahruh Han, Şamlu Mehdî-Kulu Han, Şamlu Korkmaz Han, Ebu'l-Ma'süm Sultan'la sâir esirlerin iâdesi için emirler gönderildi [185]. Tebriz mülhakatından olup zabt ve tevcîh edilen sancaklara Kızılbaş hâkimler ta'yîn olunduğuna âid haberlerle [186] Mehdî-Kulu Han'ın Kazvin'e avdetinde katledilmesi [187]

[184] Kızılbaş'dan getirilip kadırgasında küreğe konulan Ali ve Süleyman Ağaların ıtlâk edilip «Şâh-oğlu üzerinde olan» Ahmed Çavuş'a teslîmi hakkında Kavala Kapdanına hüküm: *Mühimme* LXVI, 427 (998); Muhârebede esir edilip Kıbrıs gemilerinde küreğe konulan İbrahim ve Tur Ali Ağa'nın ıtlâkı Mehdî-Kulu Han tarafından iltimas edilmekle elçinin adamlarından Kara Han ve Pîrî'nin Magosa'ya gönderildiği, elçi eğlenmeyip İran'a gitmek üzere olduğundan mezkûr esirler ıtlâk olunup Yukarı Cânibe gönderildikde sâlimen serhadde îsâl edilmesi hakkında Kıbrıs'dan Erzurum serhaddine kadar yol üzerindeki kadılara hüküm: *Kezâ*, 344 (gurre-i cumâdelûlâ 998).

[185] Korkmaz Han ve Ma'sum Sultan'la Kızılbaş ümerâsından Muhammed, Sungur ve Seyyid Veli'nin serbest bırakılmaları hakkında Cığala-zâde Sinan Paşa'ya hüküm: *Mühimme zeyli* IV, s. 81 (zilhicce 998). Mahbus olan Ferhad Han'ın vâlidesini tevâbi'i ile ıtlâk edip sâlimen yerlerine iâdesi hakkında Şirvan muhâfazasındaki vezir Hasan Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, aynı yer. İskender Münşî, serbest bırakılan Şahruh Han'ın yolda hastalanıp öldüğünü; sâlimen dönenlerden «Korhmas» Han'ın vaktiyle işlediği kabahatlerden ve istiklâl sevdâsına kapılmasından dolayı idâm edildiğini; Şamlu Mehdî-Kulu Han'ın ise lûtuf ve ihsanlara nâil olup evvelce deruhde ettiği Eşik-ağalığına getirildiğini tesbît ediyor *(Âlem-ârâ*, s. 298).

[186] 20 zilhicce 996'da Serdar tarafından sancak tarîkiyle Mehmed Çavuş'a tevcîh edilen Germ-rûd'u, Tokmak Muhammedî Han'ın, birâderi İmam-Kulu Sultan için Şâhdan taleb ve arzûsu is'af edilip tasarruf iddiasında bulundukları; «برغوش» (?) sancağına da Kızılbaş'ın tasarruf etmek istediği Tebriz muhâfazasındaki Ca'fer Paşa tarafından arzedildikde, mukaddemâ İstanbul'da iken verdiği temessüke binâen tarafeyn tasar-

keyfiyyeti, Osmanlı hükûmetini ihtiyâtî tedbirler almağa sevk etti[188] ise de, sınır ta'yîni mes'elesini hall-için elçi olarak gönderilen Şamlu (Kara) Ahmed Sultan, 999 zilka'desinin onuncu günü İstanbul'a vâsıl olup ayni ayın 19 uncu (7 eylül 1591) pazar günü nâmesini takdîm ve Revan Beylerbeyisi Hızır Paşa'ya, sınır kat'ına me'mur edilen Ok ve Yay Korucusu (Kara) Hasan Bey, Defterdarhâne Dârûgası Bistam ve Vekil-i Saltanat Ferhad Han'ı bıraktığını ifâde etmekle itmi'nan hâsıl oldu[189].

Hızır Paşa, Şâh'ın mümessilleriyle Revan ve Tebriz hudûdunu ta'yin ve alâmetler vaz' ettikden[190] sonra Nihâvend hudûdunun da tesbîtini deruhde etmek üzere Bağdâd Beylerbeyiliğine naklolundu[191]. Ancak

rufunda bulunan ülkelerin ibka'sı îcâb ettiğinden sulhün riâyet olunması hakkında Veziriâzamdan Mehdî-Kulu Han'a mektub: *Mühimme zeyli* IV, s. 100-102 (14 zilhicce); zabtedilen yerlere Kızılbaş'ı dahlettirmemesi hakkında Ca'fer Paşa'ya hüküm : *Mühimme* LXVII, 26 (15 zilhicce 988); Mehdî-Kulu Han'dan «şâfî cevâb» alınamadığı, bununla beraber iki sancağın Kızılbaş'a verilmediği arzedilmekle, sınır kesilmesi sırasında mezkûr yerler hangi tarafın tasarrufunda ise ibka edilip arada bir iki köylük hâlî ve harap yer bırakılıp niza'a son verilmesi hakkında Ca'fer Paşa'ya hüküm: *Kezâ*, 272 (15 cumâdelûlâ 999).

[187] Katil keyfiyyetini İskender Münşî, Mehdi-Kulu Han'ın mensub olduğu Çavuşlu oymağına karşı Şâhın beslediği kîne rabtediyor (*Âlem-ârâ*, s. 297-298).

[188] Bahâra doğru Kazvin'e dönen Şâh'ın, Mehdî-Kulu Han'ı katledip sulh umûru için yeni elçi tedârikinde olduğu; hîle ve hud'a etmesi ihtimâli bulunduğunu arzedince Ca'fer Paşa'ya, İstanbul'a gönderilmesi emrolunan 600 nefer yeniçerinin, ulûfe muzâyakasına rağmen, muhâfazada alıkonulması (*Mühimme zeyli* V, s. 6); sınır kat'ını temîn için Şamlu Ahmed Sultân'ın elçi ta'yîn olunup Şâh'ın ahde ve amana bağlı olduğunu arzı üzerine de: Kızılbaş'ın hîlesinden gâfil olmayıp bir tecâvüz takdîrinde, hazır olmaları emrolunan Van ve Tebriz'e tâbi' ümerâ ve aşâiri yanına celbedip zarar verilmesini önlemesi emrolunmuştur (*Kezâ*, s. 37: 18 şa'ban 999). Mehdî-Kulu Hân'ın katlinin Şirvân'da tevlîd ettiği karışıklıklar için bk. *Mühimme zeyli* V, s. 60-63 (10 ramazan 999).

[189] Selânikî, s. 297-298, 299-300 (Şahzâdenin lalasının tebdîli talebinin kabul edilmediği, Nihâvend kal'esi hakkındaki istid'âsı için de vüzerânın «zinhar ana müteallik kelâmı lisanına getürme» diye tenbîhatda bulundukları kaydediliyor).

[190] Hızır Paşa'nın sınır ta'yînine me'mûr edildiğine dâir hüküm: *Mühimme zeyli* IV, s. 192 (4 cumâdelâhıre 998); «Nahcıvan» Beylerbeyisi Hızır Paşa ile Tîr ü Keman Korçısı Hasan «Han» ve Dârûga-i Defterhâne Bistâm Ağa tarafından tesbît ve Şirvan'dan Şehrizor'a kadar Osmanlı-Safevî hudûdunu ta'yîn eden sınır-nâme'ye eklenen müşterek protokolün metni ابواغلى Ebu'l-Kāsım Haydar'ın *Câmi'atu'l-murâselât*'ında (Londra, British Museum, Add. 7688, 143a-145a) mündericdir. Pek çok istinsah hatâlarını ihtivâ eden bu metin ileride ele alınacaktır.

[191] Revan ve Tebriz hudûdunu ta'yin eden Korucu Kara Hasan, Nihâvend hudûdunu ta'yîne de teveccüh etmekle verilecek temessüke esas olmak üzere dikkatle sınırı ta'yîn etmesi ve mezkûr Korucuya riâyet etmesi Bağdad Beylerbeyisine emredilmişken (*Mü-*

Nihâvend'in mülhakatından el çekilip yalnız kal'eye varılıp gelinmeğe kifâyet edecek kadar yol bırakılması hakkında Şâh'ın ve sınır kat'ına me'mûr Bistam Bey'in talebleri kabûl edilmeyip, Nihâvend'in Kızılbaş tasarrufunda iken ihtiyaç ve masraflarını karşılayan mülhakatdan mahrûm edilmemesi takarrür etti[192].

İran'ın dâhilî ihtilâfları ve Özbek tehdîdi devâm ettiği müddetçe Safevî hükûmeti sulha riâyet gösterdi. Hattâ Gîlân Hâkimi Han Ahmed'in Osmanlılara itâat ve ilticâsı, muhâsamâtı îcâb ettirecek bir hâdise telâkkî edilmedi. Fakat İran'da sükûneti te'sis ve Özbekleri Horasan'dan tard ettikden sonra Şah Abbâs, Celâlî isyânları ve şimal-batıda giriştiği uzun harbin meşguliyetleri içinde bulunan Osmanlı devletinin, tedkîk ettiğimiz devirde zabt ettiği ülkeleri istirdâd ederek tarafeyn arasında, aralıklarla uzun zaman devâm eden yeni bir muhâsamat devri açtı.

himme LXVII, 427: 29 zilhicce 999 ve 448; 29 muharrem 1000), gördüğü hizmet takdîr edildiğinden Hızır Paşa Bağdad Beylerbeyiliğine nakl edilip mezkûr işe me'mûr edilmişdir (*Kezâ*, 471: evâil-i safer; 462: 20 safer 1000). Ayrıca bk. Es'ad Efendi Ktb. 3345, 59b - 61b kenarı (Vezîriâzam Ferhad Paşa'nın Şâh'a mektubu).

192 Kızılbaş tasarrufunda iken Nihâvend hâkiminin Kazvin'den hazîne ve zahîre almayıp şehre tâbi' nâhiyelerin îrâdıyla geçindiği hâlde, hâlen Bağdad'dan zahîre ve hazîne sevkinin güçlüğü ve belki de yeniden muhâsamâtı tahrîk edecek sevkıyâtı îcâb ettirmekle Nihâvend nâhiyelerinin Osmanlı tasarrufuna terki hakkında Sadrıâzam'dan Şâh'a mektub (*Düstûrü'l-inşâ'*, 75 b-77b). Sulhün selâmeti için Nihâvend kal'esinin ihtiyaç ve masraflarını karşılayacak karye ve nâhiyelerinin terkine müsâmaha olunması hakkında «ömrü seksen hudûduna ulaşan vüzerânın birinden» Şah Abbâs'a mektub: Revan Köşkü Ktb. 1940, 145a- 146b.

EKLER

I

Karaman Beylerbeyisi'ne hüküm ki :

Hâlen İspir Sancağıbeyi Mirza Ali mektub gönderüp Yukaru Cânib'e müteallik ba'z-ı ahvâl ile vilâyet-i Karaman'a ale'l-husûs Çorum cânıblerine Kızılbaş'dan âdemler irsâl olunup melâhideyi defter eylemek üzere oldukların i'lâm eyledi. İmdi bu babda sâbıkan ahkâm-ı şerîf yazılup anun gibi ehl-i sünnet ve cemâatden olmayup rafz u ilhâd ile meşhur ve müteârif olup şer'-i şerîfe muhâlif evzâ'ı olanları ve Yukaru Cânib ile muâmelesi olanları ele getirüp toprak kadıları ma'rifetiyle ahvâllerin muktezây-ı şer'-i kavîm üzere teftiş eyleyüp rafz u ilhâdları ve Yukaru Cânib ile muâmeleleri olduğu şer' ile sâbit olanları bir âhar töhmet ile haklarından gelinmek emr-olunmuş idi. Ol emr-i şerîfim alâ mâ kâne mukarrer olunup buyurdum ki vusûl buldukda bu babda bi'z-zat mukayyed olup anun gibi eğer Çorum cânıblerinde ve eğer sâir Karaman'a müteallik yerlerde Yukaru Cânib'den husûs-ı mezbûr içün gelmiş melâhide var-ise hüsn-i tedârükle ele getirüp dahi bir ahâr nâm ile gereği gibi haklarından gelesin ve vilâyet-i mezburda Yukaru Cânib ile muâmelesi olup rafz u ilhâd ile meşhur olanları dahi ele getirüp evâmir-i sâbıka mûcebince ahvâllerin toprak kadıları ma'rifetleriyle teftiş edüp dahi rafz u ilhâdları ve Yukaru Cânib ile muâmeleleri sâbit olanların bir âhar nâm ile haklarından gelüp ol cevânibi melâhideden tathîr etmeğe sa'y u ihtimâm eyliyesin. Ve Yukaru Cânib'den melâhideyi defter eylemek içün gelen müfsidleri hüsn-i tedârükle ele getirüp gereği gibi haklarından gelinmeğe sa'y eyliyesin. Ve ne vechile tedârük eyledüğün yazup bildiresin

Birer sûreti Rum ve Maraş Beylerbeyilerine yazıldı.

(*Mühimme* XXXI, 799 : 27 receb 985)

II

Rum Beylerbeyisi'ne hüküm ki:

Hâlen Rum çavuşlarından Kara Ya'kub Çavuş arzıhâl sunup bundan akdem Ma'sum Han ile Kâbe'ye bile giderken vilâyet-i Rûm'a vardıkda Şah cânibinden yüz halîfe berâtın getirüp halîfelere bunun yedi ile tevzi' olunduğun ve bunlardan mâadâ yüz aded halîfe berâtın dahi Siverek sancağında Burcu nâm karyede Hacı Yusuf-oğlu Mehmed Halîfe ile tevzi' olunup mezbûr halîfe berâtı dahi mezkûr Ma'sum Han'ın kapıcı-başısı Ali Can eli ile tevzi' olunup zikrolunan halîfeler nezir malı için biner filuriye maktu' olup Yukaru Cânib'e göndermek taahhüd eylediklerin ve ol zamanda zikrolunan halîfeler Ma'sum Han'a gelip her kişinin halîfeliğinde mültezimleri olup öte cânibe mahabbetleri *olup her mültezim öte cânibe emvâl-i mîrî'den Şâh'a göndermek üzere* oldukların ve Ma'sum Han her birine mühürlü tezkire verip Yukaru Cânib'e varacak malı sizün mührünüz ile gelsün deyü ısmarlayup ol zamandan berü halîfelerin mührü ile mal cem'olunup ol cânibe gitmek üzere olduğun ve mezkûr çavuş ol vilâyetin ehl-i vukûfu olup gavga ve galebesüz mezkûrları ele geçirmeğe taahhüd eyledüğün bildirmeğin buyurdum ki vusûl buldukda mezkûr çavuşu yanına alup dahi mezkûrun mübâşeretiyle zikrolunan melâhideyi hüsn-i tedbîr ile ilhâdları şer'ile sâbit olup vech-i meşruh üzere Yukaru Cânib ile muâmeleleri ve mezkûr Ma'sum'dan nüzur içün tezkireleri ve halâs içün berâtları olduğu mukarrer ise ol asıl müfsidlere mecâl vermeyüp bir âhar töhmet ile haklarından gelüp vücûd-ı habâset-âlûdların rûzgârdan mahveyleyesin.

(*Mühimme* XXXIII, 25: 15 şa'bân 985)

III

Üsküdar Kadısı'na hüküm ki:

Hâliyen *diyâr-ı şarka sefer-i zafer-rehbere* fermân olunan asâkir-i mansûreye serdâr ta'yîn olunan destûr-i mükerrem ilâh. vezîrim Mustafa Paşa -edâma'llâhu teâlâ iclâlehu- ile irsâl olunan asâkir ve sâir mîrî davarlara taht-ı kazâñda ne mikdar konak ta'yîn olunmuş ise her birine kifâyet mikdârı tedârük olunmak emr edüp buyurdum ki [Serdâr'ın selâm çavuşu Hasan] vardukda aslâ te'hir ve terâhi etmeyüp emr-i celîlü'l-kadrim muktezâsınca taht-ı kazâñda kaç menzil ta'yîn olmuş ise her birine vâfir ve müstevfâ koyun ve etmek ve bal ve yağ ve

pirinç ve peynir ve sâir bunların emsâli me'kûlât ve kifâyet mikdârı arpa ve saman ve otluk ve odun ve sâir mühimmâtları da tedârük edüp müşârünileyh ile asâkir-i nusret-meâsirim varmazdan mukaddem ta'yîn olunan mahalle sâhibleriyle hâzır ve müheyyâ eyliyesin ki vardıklarında zahîreye müzâyaka çekilmeyüp narh-ı cârî üzere bey' edüp anlara sebeb-i ticâret ve asâkir halkına sa'at-i ma'işet ola. Şöyle ki taht-ı kazâñdan ta'yîn olunan zehâir ihrâcında nev'emâ reâyâya muzâyaka olursa civâruñuzda olan kudât muâvenet edüp "bizim kadılıklarımız konakda yokdur" deyü teallül ve behâne etmiyeler. Zehâir husûşu ehemm-i mühimmâtdandır. Sâir-i umûra kıyâs olmayup vâfir ve müstevfâ tedârük edüp ihmâl ve müsâheleden ziyâde hazer eyleyesin. Anun gibi ta'yîn olunan mahalle kifâyet mikdârı zahîre tedârük olunmayup veyahud geç gelüp zahîre bâbında muzâyaka ola özrüñ makbûl olmayup muâteb ve muâkeb olmañuz mukarrerdir. Ana göre tedârük eyleyesin.

Bir sûreti, Südde-i saâdet'den Erzurum'a varınca yol üzerinde vâkı' olan kadılara yazıldı.

Mustafa Paşa hazretleri cânibinden gelen kapucuya verildi: fî 14 muharrem sene 986.

Bu sahifede zikrolunan on aded sûretden mâadâ beş kıt'a dahî lâzım olmağın Mustafa Paşa hazretlerinin selâm çavuşu Hasan'a verildi: 5 safer sene 986.

(*Mühimme* XXXII, 232: 22 muharrem 986 yevmü'l-isneyn)

RÉSUMÉ

L'État safavide, dont la formation est d'origine religieuse, s'appuya, à son premier siècle, sur les tribus émigrées d'Anatolie, qui constituèrent sa force militaire et sa classe dominante. La haine, que les classes hétérodoxes se trouvant en nombre important dans les différentes parties de l'Anatolie, ressentaient contre la secte orthodoxe, fut toujours mise à profit par le Gouvernement safavide; les missionnaires "kızılbaş", envoyés directement de Perse, s'efforcèrent d'y étendre le schisme en excitant secrètement les masses populaires, de déclencher l'émigration en masse vers ce pays et enfin de transporter d'Anatolie en Perse l'argent ramassé sous les noms de "donation" et d' "aumône" au moyen d'une organisation régulière. Les répercussions de ces événements, qui peuvent être considérés comme une sorte de trahison envers la patrie, se lisent en grand nombre dans les "Mühimme defterleri", cahiers conservés aux Archives turques. Bien que le traité d'Amasya ait été observé longtemps par les deux parties contractantes, les excitations de cette espèce continuèrent et, pendant la période troublée qui suivit la mort de Chah Tahmasb et surtout durant le court règne de Ismail II s'intensifièrent même. L'événement le plus intéressant que l'on peut citer à ce propos, est la préparation d'une révolte politique par un agent "kızılbaş" que Ismail avait envoyé en Anatolie et qui, après la mort de celui-ci, s'était déclaré parmi les Turkmens comme étant Chah Ismail. Lala Mustafa Paşa, chargé par le Gouvernement ottoman, en 1578, d'une expédition contre la Perse, fut informé de cette affaire et le danger fut écarté grâce à des mesures adèquates.

Ismail II approuvait les actes qui entamaient la paix; la population sunnite du Şirvan s'insurgea contre le gouverneur schiite et envoya des émissaires à Istanbul pour demander du secours. Cet événement, qui s'ajoutait aux excitations exercées parmi le peuple de l'Anatolie, décida le Gouvernement ottoman à entreprendre la guerre afin d'obliger le Gouvernement safavide à signer une paix dégradante. Le Gouvernement ottoman voulait ainsi profiter du désordre intérieur de la Perse et pensait arriver à son but en conquérant les places straté-

giques les plus importantes et en détruisant celles qui ne pouvaient être conservées. Nous croyons que le désir d'assurer la sûreté des frontières ottomanes et la sauvegarde de la foi religieuse des masses populaires influèrent en premier lieu sur cette décision.

Pendant la période de douze ans, qui constitue le sujet de notre étude, eurent lieu des expéditions s'interrompant à courts intervalles et des combats défensifs qui ne manquèrent pas de causer beaucoup de peines. La première année, la Géorgie fut traversée et le Şirvan conquis. Grâce à Özdemiroğlu Osman Paşa, dont les efforts et la tenacité surpassèrent la puissance humaine, le Şirvan fut conservé et les efforts des Persans pour reprendre ce pays demeurèrent sans succès. La nécessité de se maintenir dans des places fortifiées, condition primordiale pour s'établir dans les pays conquis, obligea quelquefois à restreindre le but de l'expédition. La construction de la forteresse de Kars, la fortification de Erivan constituèrent respectivement les buts des expéditions de 1579 et de 1583. Pareillement la construction des forteresses à Lori et au passage de Tomanis, la fortification de Gori et de Gence furent les buts des campagnes de 1584, 1587, 1588. De même, le résultat le plus important de l'expédition de 1585 fut la construction d'une forteresse à Tebriz. Si l'on excepte les quelques combats engagés contre les forces "kızılbaş" peu nombreuses, les opérations militaires se réduisent plutôt aux mouvements de marche, accomplis à titre de mesures de protection contre les attaques, et aux combats défensifs comme ceux de Tiflis et de Tebriz.

L'arrivée au pays de destination et la retraite au lieu d'hivernement des troupes venues des provinces les plus lointaines de l'Empire, depuis la Bosnie jusqu'à la Syrie et même à l'Éthiopie, est un fait remarquable montrant la puissance d'un État organisé d'une manière à pourvoir à tous les besoins de la guerre. En effet, la préparation nécessaire pour assurer le ravitaillement de l'armée dans le pays même de destination; le transport des céréales des provinces de l'Empire, riches en denrées, étaient effectué d'après un plan minutieusement préparé.

Malgré cet ordre et cette puissance, il est non moins remarquable que les guerres incessantes ont conduit l'Empire ottoman à la pénurie financière. Ses peuples s'affaiblirent et les soldats des forteresses de la frontière commencèrent à désobéir. Il est aussi certain que le peuple persan, qui ne s'accordait nullement avec les troupes

conquérantes à cause de l'opposition de secte religieuse, a subi des pertes considérables. La prolongation de la guerre ne servait qu'à la perte de nouveaux territoires et, d'autre part, la pression exercée par les Uzbeks se faisait de plus en plus sentir. La Perse devenait un État féodal gouverné par plusieurs gouverneurs. Le Gouvernement safavide se vit donc dans l'obligation d'envoyer à Istanbul un de ses princes comme otage et de demander la paix au prix de la cession de ses territoires occupés. Le résultat semble être à l'avantage de l'Empire ottoman. Les frontières sont portées jusqu'à la Mer caspienne, à l'intérieur du Karabağ, à l'est de Tebriz et au-delà de Nihâvend, située au centre même de la Perse. Mais la réalité est bien différente. Car les guerres persanes ont vidé le Trésor ottoman, détruit la discipline de l'armée, entraîné le peuple à la misère. Chah Abbas, après avoir pacifié le pays parviendra facilement à reprendre les territoires occupés par les Ottomans, tandis que l'Empire ottoman aura à lutter, de longues années, contre les insurgés "Celâlî", apparus en partie par suite des Guerres persanes.

UMÛMÎ İNDEKS

A

E

F

G

H

I

İ

K

L

M

N

O

Ö

P

R

Ş

T

U

DÜZELTMELER

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
1	6	izâfetle	nisbetle
3	30	voo	von
6	26	aelterin	aeltern
18	26	Mehmed	Muhammed
18	34	Belîhan	Belîlân [*Şeref-nâme* I, 334 ve *Ahsenü't-tevârî*h I, 503; II, 213'de بلیلان]
19	12	kayd u	kayd u bendle
19	19	Bergvâr	Tergâver (?)
20	20-21	XXXII, ... 8 ramazan	XXIII, 404: 27 şevvâl 985)
20	31	Şehrizol'a tâbi' Hîzân...; Harput, Bargird, Mahmudî Beylerine	Hîzan Beyine (sûretleri,... Mahmûdî beylerine)
20	41	Berriyye	berriyye (çöl)
23	11-12	Beylerle; Bâna, Revansâr, Basâd, Kızılcakal'e ve Çınar hâkimlerine	Hamza ve Basâd Beylerle, Bâne, Revanser, ve Kızılca-kal'e hâkimlerine

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
28	23	güveysi	eniştesi
38	35	31 b.	31 b. Sâbık Diyarbekir Beylerbeyisi Osman Paşa'ya yazılan 20 muharrem 986 târihli hüküm için bk. *TOEM* IV, 1353.
51	6	Vale	Vele (Veli)
51	17-18	Ustaclu Emîr Han... Türkmen taifesine	Türkmen Emîr Han...Ustaclu tâifesine
53	8, 10, 14	Menûçihr	Minûçihr
53	27	(IV, 571)	(III, 571)
62	17	Şil	Yeşil (?)
63	21-22	Ali-Can... 110b)	Veli...- 110b'de: Ali-Can Bey-oğlu Kaya Bey)
63	23-25	*Nusret-nâme* 120b... Mirza Ömer'e")	*Nusret-nâme*; *Künhü'l-ahbâr*, Nûruosmamaniye 3406, 225a; 3407, 518b)
63	26-27	Yusuf Bey'e (*Nusret-nâme* 121a. *Künhü-l-ahbâr*'da ...Bahaeddin Bey'e")	Yunus Bey'e (*Künhü'l-ahbâr*, 3406 ve 3407. *Nusret-nâme*, 121a'da: Yusuf)
63	29-33	*Künhü'l-ahbâr*'da... tenakuza düşüyor.)	*Künhü'l-ahbâr*, 3407'de, "evvelâ Levend-oğlu Ergela Mirzâ'ya ba'dehû Hâkim-i استفتك oğlu Mirzâ Ömer'e")
64	12	Dîkû sancağı	Diğer bir sancak,
67	12	kardeşi oğlu	kardeşi
67	30	Başı-açık hâkimi Giorgi'nin kardeşi Mamia-oğlu	Dadian III. Giorgi'nin kardeşi IV. Mamia'nın oğlu
90	16	Gazi Reşid	Gāzî Sâlih b. Reşîd
92	17-18	Masûm Beyle	Ma'sûm'la
97	37	oluruz... müyessedir	olursuz... müyesserdir
98	29	terkîmi	tekrîmi
102	17	kararlaştırmışdı... Şirvân	kararlaştırılmışdı... Şirvân
103	18	Mustafa Paşa'yı	Mustafa Paşa'nın
107	41	Paşa'nıd... divân-ı humây3nan	Paşa'nın... Dîvân-ı Humâyûn'un

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
107	43	mührüs rakibi S;nan	mührün rakîbi Sinan
108	8	toplaması	toplanması
108	10	milk-i	mülk-i
109	2	Tebbet-oğlu	Tabut-oğlu (?)
109	24	Sultan'ın mektûbu	Sultân'ın getirdiği mektûbun
109	37-38	Tebbet-oğlu (تبت *Peçuyî Tarihi*, II, 70 ve75' de: تابوت şekline inkılâb ediyor)	Tabut-oğlu (*Âlem-ârâ*, s. 191-193'de تبت; Peçuyî II, 70 ve 75'de تابوت)
110	16	Vulçıtrin (kezâ «Vulçitırın» 129-22,23; 144-20; 151-21)	Vılçitırın
110	22-24	Köstendil (... 682: (6 safer 989) ve Kırkilise	Köstendil [(... 682 (6 safer 989)] ve Kırkkilise
114	28	Keyluye	Gîlûye
116	33,34	melîk (kezâ, 186-20)	melik
119	31	Safî	Safâ
119	38	1490	1430
128	22	992 recebi evâilinde (1584 temmuzu ortaları)	992 cumâdelâhıresi ortalarında (muhtemelen 25 hazîran 1584 pazartesi günü)
142	5	13. A)	13 - A.
143	3	1594	1584
145	10	25 cumâdelâhıre	evâil-i receb
145	11	LIII, 454	LVIII, 454
145	11	evâhir-i receb	evâil-i receb
145	25	Bâhşî	Yahşi
145	46	Saâdet	Safâ
146	42	Hınıs	Cinis
149	son	yürüdüğünün	yüründüğünün
154	24	edilmesi	dilemesi
156	18	etmekle [hemen?]	etmeklik ile
158	21	kaynaklarda	kaynaklarla
158	25	telef olduğunu;	telef olduğunu [Trabzon Beylerbeyisi Telli Hasan Paşa telef olmayıp sâdece esîr edilmişdi. Esâretden kurtulması hakkında bk. aşağıda s. 196];

Sayfa	Satır	Yanlış	Doğru
160	26	Hasan	Hüseyin
160	43	üdcum	hücum
163	25	Ca'fer Kulu Bey	Ca'fer-Kulu Bey)
164	14	Tahmasb Mirzâ ile	Ṭahmasb Mirzâ'yı ele geçirerek Alamut'da habs,
164	41	birâder zâdesi	birâder-zâdesi [*Âlem-ârâ*, s. 248'de: oğlu]
168	30	Mehmed Paşa	Mehmed Paşa [mültecî Korucubaşı Muhammed-Kulu Bey]
170	42	Hasan... dâir; Sahrânî	Hüseyin... dâir Sohrânî
171	41	Sencâd	Seccâd
173	6	Şah	Şeyh
173	19	Kâvnek	Gâvnek
174	5	serdârlı	serdârlığı
175	13	taraflarına	taraflarını
175	37	Kelâbe	Pelengân'a tâbi' کلار (?)
176	16	Lahsa	Basra
177	7	Kalende	Kalender
182	28, 38	Câmâsab	Câmâs-ı-âb
183	33, 34, 36	*Âlemârây-ı Abbâsî*, s.	*Âlem-ârâ*, mükerrer s.
189	25	966	996
196	15	Hüseyin	Hasan
197	39	ایواغلی	Evoğlu
206/1	36-38	,Gürcü...; Brosse t,	[Gürcü...: Brosset,
207/2	22	Arap-çayı	Arpa-çayı
207/2	47	Azerbavcan... 56.	Azerbaycan... 56, 57, 98-101 109, 133, 135, 142, 151, 153, 164, 168, 187, 191.
			Azgur [Atshȗur, Atskveri], 53, 68, 69.
208/1	17	Bahşî	Yahşi
208/2	10-11	Kadı-oğlu	Kadısı-oğlu
208/2	30-31	kürd-Beyleri	kürdleri
208/2	34	Bergvâr	Tergâver
213/2	45	Hüseyin Paşa	Hasan Paşa

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜRCİSTAN VE ŞİRVÂN'IN ZABTI

İKİNCİ BÖLÜM

SAFEVÎLERİN ŞİRVAN VE GÜRCİSTÂN'I İSTİRDAD GAYRETLERİNİN AKÎM KALMASI VE SULH TEŞEBBÜSLERİ (1578-1584)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AZERBAYCAN VE IRÂK-I ACEM'DE YENİ FETİHLER; İRAN'LA SULHÜN TAKARRÜRÜ (1585-1590)



OSMANLI-SAFEVİ HUDUD BÖLGESİ HARİTASI

MIKYÂSI 1 : 4500000